

racz.anita_179_24

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

RÁCZ ANITA

**HELYNÉVMINTÁZATOK A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN**

Debrecen, 2024

racz.anita_179_24

Tartalom

Bevezetés	11
I. Elméleti alapvetés.....	15
1. A vizsgálatok történeti háttere és elméleti alapjai.....	15
1.1. A 19. századi előzmények: a helynevek mint nyelvmlékek.....	15
1.2. Pesty Frigyes és a helynevek mint történeti források.....	17
1.3. Etimológiai kutatások a 20. században	19
1.4. Történeti helynév-tipológiai vizsgálatok	22
1.5. Funkcionális helynévelemzés	25
1.6. A helynevek jelentése és a helynévtörténeti vizsgálatok.....	30
1.7. A helynévkutatás interdiszciplináris jellege.....	33
2. A helynevek kronológiai vizsgálata.....	35
2.1. A helynevek keletkezésének kronológiai problémái.....	35
2.2. A névfajták kronológiai jellemzői.....	38
2.3. A településnevek kronológiai kérdései	41
2.4. A helynevek kronológiája és a helynév-rekonstrukció	46
2.5. Abszolút és relatív kronológia a helynevek vizsgálatában	49
2.6. A társadalmi csoportnevekből alakult településnevek szerkezeti típusai ..	51
2.7. A településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája	56
2.8. A településnevek szemantikai típusainak relatív kronológiája	64
3. A helynévmintázatok vizsgálatának alapjai.....	68
3.1. A helynévmintázat fogalma	68
3.2. A nyelvi térszerkezet: magyar és nem magyar helynevek.....	71
3.3. Térbeliség és időbeliség a magyar helynevek mintázataiban.....	79
II. Keletkezés- és változástörténeti vizsgálatok	83
1. A Sebes-Körös völgye	83
1.1. Kutatási előzmények az ómagyar kori Bihar vármegyében.....	83

1.2. A Sebes-Körös völgyének természeti viszonyai.....	84
1.3. A <i>Körös</i> (ök) és nevei(k).....	87
1.4. A Sebes-Körös alsó folyásának északi térsége	91
1.4.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	91
1.4.2. Névtipológiai csoportok	92
a. Egyrészes nevek	93
b. Kétrészes nevek	98
1.5. A Sebes-Körös alsó folyásának déli térsége	101
1.5.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	101
1.5.2. Névtipológiai csoportok	101
a. Egyrészes nevek	102
b. Kétrészes nevek	107
1.5.3. Mikrotoponimák.....	109
1.6. A Sebes-Körös felső folyásának északi térsége.....	110
1.6.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	110
1.6.2. Névtipológiai csoportok	111
a. Egyrészes nevek	111
b. Kétrészes nevek	114
1.6.3. Mikrotoponimák.....	116
1.7. A Sebes-Körös felső folyásának déli térsége.....	116
1.7.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	116
1.7.2. Névtipológiai csoportok	117
a. Egyrészes nevek	118
b. Kétrészes nevek	123
1.7.3. Mikrotoponimák.....	125
2. A Szamos völgyének névmintázatai az ómagyar kori Doboka és Kolozs vármegyében.....	128
2.1. A Szamos völgyének természeti viszonyai.....	128
2.2. A <i>Szamos</i> (ok) neve(i).....	129
2.3. Doboka régió.....	132

2.3.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	132
2.3.2. Névtipológiai csoportok	133
a. Egyrészes nevek	133
b. Kétrészes nevek	137
2.3.3. Mikrotoponimák.....	139
2.4. Kolozs régió.....	140
2.4.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	140
2.4.2. Névtipológiai csoportok	141
a. Egyrészes nevek	141
b. Kétrészes nevek	146
2.4.3. Mikrotoponimák.....	148
2.5. Kolozs–Doboka közös régió	151
2.5.1. Természetföldrajzi viszonyok.....	151
2.5.2. Névtipológiai csoportok	152
a. Egyrészes nevek	152
b. Kétrészes nevek	157
2.5.3. Mikrotoponimák.....	159
3. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének névmintázatai az ómagyar kori Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyében.....	163
3.1. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének természeti viszonyai	163
3.2. Maros völgye régió	164
3.2.1. Természeti viszonyok	164
3.2.2. A <i>Maros</i> neve.....	165
3.2.3. Névtipológiai csoportok	169
a. Egyrészes nevek	169
b. Kétrészes nevek	177
3.2.4. Mikrotoponimák.....	180
3.3. Kis-Küküllő völgye régió.....	183
3.3.1. Természeti viszonyok	183
3.3.2. A <i>Küküllő(k)</i> neve(i).....	186

3.3.3. Névtipológiai csoportok	188
a. Egyrészes nevek	188
b. Kétrészes nevek	194
3.3.4. Mikrotoponimák.....	196
III. A nyelvi térszerkezet vizsgálata.....	199
1. A Sebes-Körös völgye	201
1.1. A történeti tudományok a régió etnikumairól	201
1.2. A Sebes-Körös völgyének nyelvi térszerkezete.....	202
2. Erdély korai településtörténetéről	205
3. A Szamos völgye	207
3.1. A történettudomány a Szamos-völgyi régiókról (Kolozs, Doboka, Kolozs–Doboka)	207
3.2. A Szamos völgyének nyelvi térszerkezete.....	208
4. A Maros és a Kis-Küküllő völgye.....	210
4.1. A történettudomány megállapításai a térségről.....	210
4.2. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének nyelvi térszerkezete	212
IV. A névmintázatok vizsgálata	215
1. A településnevek változási dinamikája	215
1.1. A Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régiói.....	217
1.1.1. Felső folyás, északi régió.....	218
1.1.2. Felső folyás, déli régió.....	219
1.1.3. Alsó folyás, északi régió.....	220
1.1.4. Alsó folyás, déli régió.....	222
1.1.5. Összegzés	223
1.2. A Szamos völgyének Kolozs és Doboka vármegyére eső régiói.....	224
1.2.1. Doboka régió	225
1.2.2. Kolozs régió.....	226
1.2.3. Kolozs–Doboka régió	228
1.2.4. Összegzés	229

1.3. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének Erdélyi Fehér és Küküllő vármegye területére eső régiói	230
1.3.1. Az Erdélyi Fehér megyei régió.....	230
1.3.2. A Küküllő megyei régió.....	232
1.3.3. Összegzés	233
2. Településnevek szerkezeti elemzése.....	233
2.1. A Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régiói.....	235
2.1.1. Felső folyás, északi régió.....	235
2.1.2. Felső folyás, déli régió.....	240
2.1.3. Alsó folyás, északi régió.....	244
2.1.4. Alsó folyás, déli régió.....	247
2.1.5. A Körös menti térség névrendszere	251
2.2. A Szamos völgyének Kolozs és Doboka vármegyei régiói	254
2.2.1. Doboka régió	254
2.2.2. Kolozs régió.....	257
2.2.3. Kolozs–Doboka régió.....	261
2.2.4. A Szamos-völgyi térség névrendszere	264
2.3. A Maros mente és a Kis-Küküllő völgyének Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyei régiói	267
2.3.1. Erdélyi Fehér megyei régió	267
2.3.2. Küküllő megyei régió	271
2.3.3. A Maros és a Kis-Küküllő menti térség névrendszere.....	274
3. A településnevek változásvizsgálata.....	276
3.1. A Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régiói.....	277
3.1.1. Felső-északi régió.....	277
3.1.2. Felső-déli régió	278
3.1.3. Alsó-északi régió	279
3.1.4. Alsó-déli régió	281
3.2. A Szamos völgyének Kolozs és Doboka vármegyei régiói	282
3.2.1. Doboka régió	282

3.2.2. Kolozs régió.....	283
3.2.3. Kolozs–Doboka régió.....	283
3.3. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyei régiói	284
3.3.1. Az Erdélyi Fehér régió.....	284
3.3.2. A Küküllő régió	285
3.4. Összegzés.....	286
V. Eredmények és távlatok	289
Irodalom.....	293

Bevezetés

A magyar nép korai történetének, a Kárpát-medencében való megtelepedésének és kora középkori viszonyainak vizsgálatában a történeti források által megőrzött, magyar nyelven lejegyzett helyneveknek kiemelkedő jelentősége van. Ezt ismerte fel a 19. században a történész- és nyelvésztársadalom több jeles képviselője, akik a magyar nyelv e lexikális rétegének vizsgálata során megalapozták egyfelől a tudományos igényű helynévetimológiát, másfelől pedig a magyar történeti helynévtipológiát. E tudományterületek részletes kidolgozására a 20. század első harmadában került sor. A tipológiában a magyar településnevek típusait strukturális és szemantikai sajátosságok alapján állapították meg, illetve e típusokhoz kronológiai jellemzőket is társítottak. Az így kialakított rendszerleírást a tudós társadalom a 20. század utolsó harmadáig fenntartás nélkül elfogadta.

A névrendszer elemeinek tipológiai elemzése, döntően pedig a névetimológiai kutatások eredményei nagy hatással voltak a Kárpát-medence honfoglalás utáni etnikai képének megrajzolására is. A kutatásban elért eredményekre vonatkozóan azonban a század hetvenes éveitől szórványosan már kritikai észrevételek és pontosítások is napvilágot láttak, amelyek főképpen a rendszerben megállapított kronológiai viszonyokat, az egyes névtípusok megjelenésének és produktivitásának kronológiai határait, illetve az ún. kormeghatározó értéküket érintették. Az ezen a két területen megmutatkozó pontatlanságok felismerése a rendszer kiigazítását, a megállapítások további korrekcióját tették szükségessé.

Az elődök által elért eredmények felülvizsgálatához nagy segítséget jelent a digitális kultúrának az utóbbi évtizedekben történt ugrásszerű fejlődése, amelynek következtében egyfelől jelentős mértékben nőtt a forráskiadások száma, másfelől pedig általa a korábbiaknál jóval nagyobb méretű névkorpuszok kezelésére is lehetőség nyílt. Emellett az elmúlt évtizedben olyan újabb vizsgálati módszerek kimunkálása is megtörtént, mint a történeti helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia, amelyek a helynévanyag differenciáltabb megközelítésével lehetővé teszik az eddig elért eredmények felülvizsgálatát, és alkalmazásukkal újabb ismeretekre is szert tehetünk a magyar nyelv- és névtörténetre vonatkozóan, áttételesen pedig a magyarság történetére nézve is. Dolgozatomban a fent említett módszerek alkalmazásával szeretnék magam is hozzájárulni a névtörténet korábbi megállapításainak pontosításához, a magyar nyelv- és névtörténeti ismeretek további gyarapításához.

Munkám két nagy egységből áll, amelyek közül az első a dolgozat I. nagy fejezeteként a helynevek vizsgálatának történeti hátterét és az általam alkalmazott kutatói módszer elméleti alapvetését tárgyalja. Bemutatom, hogy a helynevek nyelvi és történeti jelentősége felismerésének 19. századi előzményeitől hogyan vezetett az út a helynévkutatás napjainkban jellemző interdiszciplináris felfogásáig. A helynévvizsgálatok fejlődésének meghatározó csomópontjai közül

a dolgozat szűkebb témaválasztásának szempontjából a korai időszakból kiemelkedik KNIEZSA ISTVÁNNak a 20. század közepén napvilágot látott Keletmagyarország helynevei (1943–1944) című munkája, amelynek célja az volt, hogy leírja az ország keleti vidékének, így Erdélynek és közvetlen nyugati határterületeinek a névrendszerét. Elemzése során azonban a 15. század előttről származó, általa feldolgozott forrásanyag alapján nem csupán ezt a regionális névrendszert jellemzi, hanem egyúttal megalkotja a fentebb említett magyar történeti helynév-tipológia kereteit is. Mindemellett arra a szempontra is figyel, amely a történeti indíttatású helynévvizsgálatokat a kezdetekben motiválta: a helynevekből településtörténeti, etnikumtörténeti következtetéseket is levon. „A helynevek a településtörténet legfontosabb forrásai közé tartoznak, sőt olyan korszakokra vonatkozólag, amelyekből írott emlékekkel nem rendelkezünk, a helynevek a régészeti emlékeken kívül az egyedüli forrásaink, amelyekből a terület akkori településviszonyaira következtethetünk. A helynévkutatás tehát a településtörténet legfontosabb segédtudományai közé tartozik. [...] Még határozottabban felelnek a helynevek arra a kérdésre, hogy egy terület lakói beköltözésükkor milyen népeket találtak, illetőleg, hogy a ma ott lakó népek milyen sorrendben települtek.” (KNIEZSA 1943–1944: 111–112).

E kutatások eredményének főképpen etimológiai területen és kronológiai vonatkozásaiban elengedhetetlen felülvizsgálatát a történettudós KRISTÓ GYULA (2000) mellett a nyelvtudományban elsősorban BENKŐ LORÁND szorgalmazta, aki a tudóstársadalom felelősségére hívta fel a figyelmet abban a tekintetben, hogy a nyelvtudomány és a történettudomány bizonyos pontokon való szoros kapcsolata veszélyeket rejt akkor, amikor az egyik tudomány bizonytalan alapokon álló megállapításaira a másik tudomány fenntartás nélkül épít, vagy azok alapján megalapozatlan következtetésekre jut. Ezt a folyamatot a körkörös érvelés jellemző példajaként mutatja be (BENKŐ 2002: 13). Ezt elkerülendő a két tudománynak a rendelkezésére álló forrásanyagot csakis a saját elméleti keretei között kell a saját módszereivel megvizsgálnia, s az ily módon kialakult egymástól független eredmények egymásra vetítésével már valóban helytálló újabb ismeretekhez juthatunk. BENKŐ ezen elvi megfontolás alapján fogott hozzá az 1990-es években Anonymus gestája névanyagának komplex, sokszempontú vizsgálatához, függetlenül magától minden korábbi elemzés eredményétől. Dolgozatom leginkább e két, a magyar helynévtörténeti kutatásokat alapjaiban meghatározó tudós fentebb említett munkáihoz kapcsolódik szorosabban.

Munkám második nagy egységének a II–IV. fejezeteiben a KNIEZSA ISTVÁN által is vizsgált kelet-magyarországi térségben (a kora középkori Bihar, Doboka, Erdélyi Fehér, Kolozs, Küküllő vármegye területén) a természetes táji tagoltságnak megfelelően elhatárolt kilenc régió névkorpuszának több szempontú, komplex összehasonlító elemzését végzem el. Az elemzés kiindulópontja a (korai)

ómagyar kori településnevek (és a jóval kisebb számban fenmaradt mikro-toponimák) etimológiai vizsgálata. Az eredetvizsgálat azért kap a dolgozatban nagy hangsúlyt, mert a Kárpát-medence, esetünkben a kelet-magyarországi terület honfoglaláskori és az azt közvetlenül követő időszakának etnikai állapotáról meglévő tudásanyag alapja – a korábban, de az utóbbi időkben is egyre határozottabban megfogalmazódó kritikák ellenére is – lényegében még napjainkban is a KNIEZSA által kialakított képen nyugszik.

Munkámban egy új módszertan alkalmazásával, komplex elemzési móddal, az ún. történeti helynév-rekonstrukcióval igyekszem ezt a képet pontosítani, árnyalni, s ahol szükséges, kiigazítani. A II. fejezetben e módszer keretei között első lépésként a vizsgált régiók helyneveinek keletkezés- és változástörténeti vizsgálatára kerül sor, benne az etimológiai kérdések tisztázására. Az itt bemutatott eredményekre épül azután az egyes régiók nyelvi térszerkezetének elemzése a III. fejezetben. E vizsgálat során az idegen eredetű (jövevény) nevek, az etnonimák használatával megalkotott településnevek, a névköltözéssel a magyar helynévrendszerbe került elnevezések tanúsága alapján (de az ismeretlen és bizonytalan etimológiájú helyneveket is megemlítve) bemutatom, hogy a korai ómagyar korban a kilenc régió térségben milyen nyelvek voltak jelen. Mindez azért fontos szempont, mert ennek ismeretében lehet esélyünk arra is fényt deríteni (amire a történettudomány immár több mint két évszázada vár), hogy az e nyelveket használó etnikumok mikor és hol telepedhettek meg. A IV. fejezetben a Sebes-Körös, a Vissz-Szamos (később Kis-Szamos), a Maros és a Kis-Küküllő völgyi térségek kijelölt régióinak névmintázatát, nyelvi-onomasztikai térszerkezetének komplex képét igyekszem megrajzolni és egymással összevetni. Elsőként a települések és településnevek keletkezését, gyarapodásuk és eltűnésük folyamatát mutatom be. Ezt követi a településnevek funkcionális elemzése, amelynek segítségével a helynevek strukturális és szemantikai sajátosságairól alkothatunk képet, majd egy újabb alfejezet tárgyalja a településnevek változását, benne a névváltozatok, a névdifferenciálódás és a névcserre jelenségét. A fejezet az egyes régiók névrendszerében megmutatkozó sajátosságoknak, azaz a névmintázatoknak az összevetésével zárul.

racz.anita_179_24

I. Elméleti alapvetés

1. A vizsgálatok történeti háttere és elméleti alapjai

1.1. A 19. századi előzmények: a helynevek mint nyelvemlékek

Munkámmal ahhoz a kutatási folyamathoz szeretnék kapcsolódni, amelyik a Kárpát-medence helyneveinek vizsgálatával a térség történeti viszonyait kívánja mind jobban megismerni. A magyar tudományosság érdeklődése a helynevek iránt elsősorban a történeti forrásértékük kapcsán nyilvánult meg már akkor is, amikor e nyelvi kategória egyáltalán a tudományos érdeklődés látóterébe került. Ez a folyamat a 19. században indult el,¹ és jórészt a Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén a Magyar Tudományos Akadémia törekvéseihez kapcsolódott.

A felvilágosodás szellemiségéhez igazodva egyre inkább előtérbe került a magyar nyelvvel való foglalkozás igénye, s e tevékenység tudományos mederbe terelésére is történtek próbálkozások. A jelentős európai nyelveknek erre az időre már napvilágot láttak a saját szótáraik, így a magyar nyelv ügyében ekkor az egyik legaktuálisabb feladat a magyar nyelv korszerű szótárának a megalkotása volt. Azt, hogy ennek milyennek kellene lennie, TELEKI JÓZSEF vázolta fel a Magyar Nemzeti Múzeum 1817-ben kiírt pályázatára készített munkájában. A dolgozat több oknál fogva is kiemelkedő jelentőségű. Teleki egy általa tökéletesnek gondolt magyar szótár feladatát, célját, létrehozásának módszertanát leírva arról is értekezik, hogy mely szócsoportoknak lenne mindenképpen helye ebben a szótárban, és melyeket kellene kihagyni belőle. Az európai nyelvek általa jól ismert szótárainak mintájára úgy vélte, hogy a tulajdonneveknek (legyenek azok bármely típusúak) ugyan nem kellene szerepelniük a műben, de a szótár toldalékaiként egy részük, egyrészt a személynevek (a család- és a keresztnévek egyaránt), másrészt a helynevek megjelenhetnének. Ez utóbbi kategóriában csak a fontosabb vagy érdekesebb, különlegesebb (ma fogalommal: nem átlátszó etimológiájú) helyek neveit gondolta szerepeltetni: „Egy hasonló második toldalékban lehetne a' nevezetesebb hazai vidékek, Városok, helységek vizek, hegyek s' a' t. és az olly idegen tartományok, Országok, városok s' a' t. nevezeteit, mellyeknek nyelvünkben különös eredeti nevök vagyon, felvenni.” (1821: 18). Bár a fentiek szerint nem teljes anyaggyűjtésre és -közlésre gondolt, TELEKI munkájának egyik legnagyobb érdeme, hogy felismerte a tulajdonnevek, közöttük kiemelten a helynevek fontosságát a hétköznapi életben, illetve hogy világosan látta a történeti forrásértéküket is: „azok nélkül a' közbeszédben sem lehetünk el, és különösen a' hazaiak nemzésének megvizsgálá[lá]sa, nyelvünk egész

¹ A 19. századi magyar helynévkutatás történetét SZABÓ T. ATTILA önálló tanulmányban foglalta össze (1944/1988, ld. még HOFFMANN 2023: 115–127).

alkotásába, nagy világot önthet, azokat a' nyelvünk gyarapodását tárgyozó szótárunkban egészszen elmellőznünk nem lehet" (i. h.).

Teleki nagy jelentőségű figyelemfelhívó munkája azonban jó másfél évtizedig visszhang nélkül maradt, mígnem a nem sokkal korábban megalakult és Teleki által elnökölt Magyar Tudós Társaság 1837-ben névgyűjtő pályázatot írt ki a következők szerint: „Melyek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?" (idézi SZABÓ T. 1944/1988: 14). A Társaság pályázata ugyan nem mondható sikeresnek – olyannyira, hogy a három beérkezett pályamunka közül győztesnek ítélt alkotóját a bírálók a pályázatról írott beszámolójukban meg sem nevezték –, de a kiírása vitathatatlanul jelzi a tulajdonnevek értékének szélesebb körben való felismerését, ami ekkoriban az európai tudományos gondolkodásban is újdonságnak, úttörő gondolatnak számított. Szerencsére a pályázat sikertelensége nem jelentette a téma kiszorulását a tudományos figyelem köréből. Az Akadémia ez irányú érdeklődésének fenntartásában bizonyára szerepe lehetett RÉVÉSZ IMRE munkásságának is.

1850-ben az Új Magyar Múzeum egy fiatal teológus, RÉVÉSZ IMRE szótárszerűen összeállított helynévközlését adta közre, amely 1299 hely nevét tartalmazta. Munkájának újdonsága a helynevek lokalizálása, ám a dokumentálást még mindig a nevek különlegessége motiválta, ez a szemlélet az egész 19. századot jellemezte. Később erről így írt: a helynevek között „egy sincs, mely egy vagy más tekintetben nyelvészeti nevezetességgel ne bírna, miután a mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdekléssel nem bíró helyneveket gyűjteményemben fel sem vettem" (RÉVÉSZ I. 1853: 80). Igen értékesek RÉVÉSZ újszerű elméleti fejtegetései is. A gyűjtés során maga is érdeklődik a nevek eredetéről, de hangsúlyozza (lényegében a nevek rendszerszerűségére is rámutatva), hogy a névfejtésben milyen komoly segítség lehet más vidékek hasonló neveinek a tanúsága. A helyneveket történeti emlékeként értékeli, kiemelve archaikus jellegüket: „a magyar helyneveket úgy tekinthetjük, mint a régi időkből ránk szállott nyelvmemlékeket, a nyelv folytonosan fejlődő életfájának elhullott ugyan, de semmivé nem lett, sőt mintegy petrificálva megmaradt leveleit" (RÉVÉSZ I. 1853: 81). Erőteljesen hangsúlyozza emellett a helynevek történeti forrásértékét is: „a magyar helynevek nagy részben úgy tekinthetők, mint nemzetünknek e földön megtelepülése korábóli maradványok" (i. m. 80). Rávilágít arra is, hogy ha a helynevek nem érthetők (azaz nem átlátszó lexikális szerkezetűnek), azt az idegen eredet is magyarázhatja, amit a névfejtőnek be kell mutatnia: „szükség, hogy e felől minél előbb tökéletesen tisztába jöjünk s hogy adassanak meg ezen szavak azon nyelveknek, amelyet ezek illetnek. A tudományos vizsgálódás célja az igazság, mely felette áll minden nemzeti hiúságnak s más e féle gyermekies érdekeknek" (i. m. 83–84). RÉVÉSZ

tevékenysége nem csupán a saját gyűjtései és elméleti fejtegetései, de a kortársaira tett hatása miatt is igen jelentős, és nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy a Magyar Tudós Társaságból lett Magyar Tudományos Akadémia újra megpróbálkozzon a mozgósítással. 1853-ban RÉVÉSZ kezdeményezésére ugyanis ismét helynévgyűjtésre hívott fel, s mivel immár a lehető legszélesebb közönséget szeretne volna elérni, a „Felszólítás a magyar helyíratok ügyében” című írást az Új Magyar Múzeum hasábjai mellett a nagyobb napilapokban is megjelentették. A munka sikerét abban látták, hogy „az ország minden tájékain olly lelkes hazafiak nyújtsanak részvevő segédkezet, kik az illető vidékeken vagy helyeken lakván, a kérdéses helynevekről akár történet, akár fekvési, akár más tulajdonság tekintetben felvilágosítást adhatnak. Csak illy közremunkálás által érhetjük el, hogy idővel egy kimerítő helyíratok szótárunk keletkezzék.” (i. m. 319). Az Akadémia felismerte és ez alkalommal meg is fogalmazta a helyneveknek a történeti múlt feltárásában betöltött fontos szerepét is: „tagadhatatlanul nagy nemzeti kincset rejtenek magokban s’ a nyelvalkotó ősi magyar észjárását különösen jellemzik, mintegy elévárásolván az eredeti szóalkotás módját, és ősi nyelvünk sajtóságos alakzatát; nem különben hazánk történetével és viszontagságaival szoros összeköttetésben állanak” (i. h.). Az Akadémia igyekezete azonban közvetlenül ekkor sem hozta meg a várt eredményt, sőt, ezután a helynévgyűjtésben egy rövidebb időre határozott visszaesés tapasztalható.

RÉVÉSZ IMRE időközben lelkészi hivatását gyakorolva Debrecenbe került, s minden bizonnyal neki, illetve az ő hatásának is része volt abban, hogy az ugyancsak debreceni ügyvéd, majd bíró BALKÁNYI SZABÓ LAJOS összegyűjtötte és 1865-ben kiadta Debrecen helyneveit. A révészi elvek alapján még BALKÁNYI SZABÓ is válogatott, csak a megítélése szerint „nevezetes” neveket közölte: a város közel 350 nevét vette lajstromba és magyarázta. Ezzel pedig valójában megszületett az első magyar helynév-etimológiai szótár. A munka létrejötté – RÉVÉSZ hatásán túl – talán nem független attól sem, hogy az ezt megelőző évben a történész PESTY FRIGYES útjára indított egy országos vállalkozást.

1.2. Pesty Frigyes és a helynevek mint történeti források

Valószínűleg az előző évtizedek kudarcait is látva döntött úgy PESTY, hogy önkéntesek társadalmi mozgósítása helyett a hivatalokra támaszkodva induljon el. Elgondolását tudományos oldalról az MTA és az Erdélyi Múzeum-Egyesület támogatta, ez pedig nyomós indok lehetett arra, hogy a munka kivitelezéséhez megnyerje a magyar helytartótanácsot és az erdélyi kormányzatot. A helynévgyűjtés feladatát ugyanis a települések helyi hatóságaival szeretne volna elvégeztetni. Annak érdekében, hogy a feladat érthető, a gyűjtés színvonala és módszere pedig lehetőség szerint egységes legyen, a települések hatóságai megkapták az „Utastítás a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására” című

útmutató, illetve gyakorlati segítségként a gyűjtés hét pontból álló kérdőívét, amelyeket maga Pesty szerkesztett meg. A munka célja egy országos helynévtár összeállítása volt. Az utasítás kitért arra, hogy a település teljes névkincsét írják össze, ennek sikeréhez pedig még a lehetséges jó adatközlők személyére is javaslatot tesz: kérdezzék ki az öregeket, a jegyzőket, a papokat, erdészeket, vadászokat, bányászokat. Nagyon erőteljes a gyűjtés történeti irányultsága, amit az is mutat, hogy PESTY folyamatosan hangsúlyozza az oklevelek, telekkönyvi térképek névanyagának felhasználását, jelentőségét. Felismerte ugyanis, hogy a korabeli és a történeti forrásokból összegyűjtött helynevek egyaránt információval szolgálhatnak egy nép nyelvéről és a társadalom történetéről, s aki ebben a névgyűjtő és -magyarázó munkában részt vesz, az ezzel a magyarság múltjának megismeréséhez járulhat hozzá.

PESTY a gyűjtések nyomán az egész ország területére kiterjedő történeti helynévtárat szeretett volna összeállítani. Igyekezetét végül siker koronázta, hiszen a munka eredményeként óriási mennyiségű, igen értékes névanyag gyűlt össze. Még akkor is így van ez, ha az 1865–66-ra összeállt 68 kötetnyi, több mint 30 000 oldalas, kéziratban lévő anyag² településenként igen változó minőségű: hol kimerítő részletezettségű, neveket és névmagyarázatokat bőséggel lejegyző; hol pedig felszínes, információban igen szegény.

PESTY maga is hozzákezdett névanyaga értékeléséhez. Természetes, hogy történészként saját feldolgozását is erős történeti szempontú közelítésmód jellemezte. Az egy évtizeddel későbbi, 1878-as akadémiai székfoglalójában hangsúlyozottan hívta fel a figyelmet a helynevek népiségtörténeti tanúvallomására: „Minden nép, mely valamely vidéken huzamosb ideig lakott, nyelvének rétegeit lerakja, és a korábbi lakosok nemzetisége a helynevekben felismerhető még akkor is, midőn az illető nemzetiség már rég kiveszett. Ott voltának nyoma, ha a helység nevéből kiszorított, fennmarad a dűlők és kisebb határrészek neveiben, mint az eltűnő vagy eltűnt nemzetiség utolsó szerény végrendelete.” (1878: 56–57). Mindemellett arra is figyelmeztet, hogy a helynevek vizsgálata a nyelvtudomány és a történettudomány közös feladata, s e tudományok képviselőinek összefogásában látja a helynévizsgálatok eredményességének, tudományos megalapozottságának a zálogát. Igen erős történettudományi irányultságú a „Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben” (1888) című munkája is, amelyben szócikk formában feldolgozva közöl helyneveket, amelyeknek néhol az etimológiai magyarázatát is megadja. A mű a 19. század egyedülálló

² A kéziratok közül korábban jó néhány megye anyagát kiadták már, napjainkban a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program teszi hozzáférhetővé az eddig még kiadatlan részeket. E munka írásakor három kötet látott a program keretében napvilágot: Máramaros vármegye, illetve Kővár vidéke és Kraszna vármegye, továbbá Középszolnok vármegye anyaga. Ezek és a korábban megjelent kötetek az alábbi linken érhetők el: https://mnhp.unideb.hu/kiadvanyok_pesty.php

teljesítménye a helynévfeldolgozás terén, s napjaink történeti helynévkutatói számára is fontos forrásmunka.

A helynevek történeti értékének hangsúlyozása, történeti bizonyítékként való felhasználásuk szükségességéről írott elméleti okfejtései miatt érdemes még itt felidézni HUNFALVY PÁLnak, a történettudományi és nyelvtudományi ismeretekkel is rendelkező tudósnek az egyik 1876-ban megjelent munkájában megfogalmazott gondolatát: „Előszámlálván röviden azon népeket, a melyek összeolvadtak a magyarsággal, azok nemzetiségét is meg kell már lehetőleg határozni, ha előbb a földrajzi és helyneveket látandjuk, a melyekből nemcsak az ember uralkodását az illető földön lehet kiolvasni, hanem azt is, mit vettek által az új foglalók az előbbi népektől, s mit tanulhatunk a helyi és földrajzi nevekből is amazoknak nemzetiségére nézve.” (1876: 380). Egy másik írásában azt emeli ki, hogy a Kárpát-medence népeinek történetére nézve bizonyos korok vonatkozásában lényegében csak a helynevek vallomására támaszkodhatunk: „Magyar- és Erdélyország geographiai és hely-nevei azon népek nyomait őrzik meg, a melyek itt tanyáztak, sőt azok életének mivoltát is visszatükrözik. A mely népről ilyen nevek nem maradtak meg sem az irodalomban, sem az élők emlékezetében; azon népnek hatása ebben az országban nem is számbavehető. A geographiai és helynevek tehát nagy nevezetességgel bírnak.” (HUNFALVY 1880: 586).

1.3. Etimológiai kutatások a 20. században

A fentiekből is kitűnik, hogy a 19. század utolsó harmadában főleg a történettudomány hasznosította a helyneveket, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a korábban jellemző nyelvészeti etimologizáló kutatási irány mellett az érdeklődés egyre inkább más irányba fordult. A helynevekre mind jobban úgy kezdtek tekinteni, mint a történettudomány forrásanyagára. Ezzel a kutatásban a nyelvészeti irány mellett megjelent a történeti földrajzi vonulat. Ehhez az irányhoz kapcsolódott a történettudós ORTVAY TIVADAR tevékenysége, aki egy helynévfajta magyarországi teljes történeti névanyagának az összegyűjtését tűzte ki céljául, s ezzel a magyar tudományban úttörő szerepet játszott. Történeti forrásokból, útleírásokból, térképekről gyűjtötte össze Magyarország régi vízneveit (ORTVAY 1882), s azok adataival bizonyította közel 3050 folyó- és 1050 állóvíz hajdani létezését. Munkájában a neveket szótárszerűen sorolja fel, s bár a hangsúly – történész képzettségéből adódóan – az egyes hidronimák által jelölt helyek lokalizálásán van, néhol az elnevezések eredetmagyarázatára is vállalkozik.

A 19. század második felében az Akadémia továbbra is a helynévanyag feltárási munkálatainak komoly támogatójaként lép fel, mivel történeti források kiadására és történeti célú hasznosítására buzdítja a tudósokat. A század második felétől kezdik kiadni az első, máig igen értékes forrásközléseket, mint az Árpád-kori új okmánytár (1860–1874) és az Anjoukori okmánytár (1878–1891, 1920),

majd sorra jelennek meg a családi levéltárak anyagai is, mint például a vásonkői gróf Zichy-család okmánytára (1871–1931), a nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára (1882–1897), a széki gróf Teleki család oklevéltára (1895–1896) vagy éppen a Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia (1884–1891).

Ebbe a kutatási irányba kapcsolódott be Gróf Teleki József, aki a Hunyadiak koráról tervezett 12 kötetes munkát megjelentetni, ám a kötetek kiadása a szerző halála miatt félbemaradt. Az Akadémia azonban a munka értékét felismerve, s nem akarván azt befejezetlenül hagyni, az ugyancsak történész CSÁNKI DEZSŐT kérte fel a szerkesztői feladat elvégzésére. CSÁNKI három kötet és egy mutató megjelentetésének tervével 1890-ben meg is kezdte a munkálatokat, s a következő bő évtizedben Teleki művét történeti földrajzi részekkel kiegészítve, a tervek szerinti kötetekkel meg is jelentette Magyarország területét a Hunyadiak koráig bemutató történeti földrajzát, amivel új műfajt is teremtett a magyar tudományban. A vállalkozás nagyságát az is jelzi, hogy az egyes kötetekben feldolgozott megyék száma – az egyre bővülő mértékű adatközlés miatt – egyre kevesebb (kötetenként 26, 12, 8 vármegye). Követője e műfajban GYÖRFFY GYÖRGYig lényegében nem is volt. CSÁNKI (Cs.) és GYÖRFFY (Gy.) történeti földrajza – mivel e munkák hatalmas mennyiségű történeti helynévadat feldolgozását végzik el – ma is a legalapvetőbb forrása a történeti helynévtannal foglalkozó szakembereknek.

A 19. században a nyelvészet részéről, illetve a nyelvi vizsgálatok oldaláról szinte kizárólag a nevek eredetével foglalkoztak. Az etimológia mint tudományterület azonban igazából a 20. század első harmadában vált a magyar tudományosság, a magyar nyelvtudomány fontos, kidolgozott területévé. Ebben mindenképp MELICH JÁNOSnak és GOMBOCZ ZOLTÁNNak volt kiemelkedő érdeme. MELICH JÁNOS a szláv jövevényszavak vizsgálata kapcsán kezdi művelni ezt a tudományterületet, s az Akadémiának 1905-ben egy átfogó magyar etimológiai szótár elkészítésére kiírt pályázata nyomán GOMBOCZ ZOLTÁNNal elindítják a Magyar etimológiai szótár (EtSz.) munkálatait. Az etimológia legfontosabb alapja felfogásuk szerint a hangtörténeti folyamatok aprólékos, szabályszerű bemutatása, így ez a tudományterület a hangtörténet fejlődéséhez is nagyban hozzájárult. Már az EtSz. is tartalmazott helyneveket, de a modern tudományos helynév-etimológia megalapozását igazából a szlavista MELICH újabb nagy vállalkozása jelentette. A 20. század első harmadában napvilágot látott „A honfoglaláskori Magyarország” (1925–1929) című művében a nem magyar helynévkincs – azaz a jövevény helynevek – etimológiai megfejtését tűzte ki célul. Fő feladatának ezzel a Kárpát-medence honfoglalás kori nyelvi-etnikai képének rekonstruálását tekintette. A kötet nem szótárszerű etimológiai munka, mivel a helynevek etimológiai magyarázatában MELICH igen körültekintő, rendkívül részletező, aprólékos, sok szálon futó elemzést ad. Vizsgálati módszerében az is kiemelendő, hogy az egyes helyneveket nem csupán önmagukban, hanem tágabb

kapcsolati rendszerükben bemutatva elemzi. Az etimológiai vizsgálatok során alkalmazott főbb elveiként a következőket emelhetjük ki: az azonos töre visszavezethető neveket együttesen, rendszerben vizsgálta (pl. 1925–1929: 115–121 *Tapolca* etimológiája); igen alapos nyelvtörténeti, névtörténeti adatolással dolgozik; kiemelkedő szerepe van elemzéseiben a lokalizálásnak (ami érthető, hiszen a honfoglalás kori nyelvi-etnikai helyzet rekonstruálásával lényegében nyelvföldrajzi céljai vannak); vizsgálati eredményeinek meggyőző erejéhez nagyban hozzájárulnak az úgynevezett hangtörvények alapján készült aprólékos hangtörténeti levezetései. Hasonlóan vagy még inkább részletező, sok szálon vezetett névmagyarázatok jellemezték élete utolsó évtizedeiben megjelent terjedelmes írásait, amelyek témája gyakorta egy-egy elemzett helynévről mások vagy éppen saját maga által korábban írt etimológia felülvizsgálata, kiigazítása volt (pl. *Mátra, Fáttra* hegynevek, *Turna* víznév stb. 1963). A magyar szlavisztika legjelentősebb alakjaként munkáiban MELICH a helynév-etimológián keresztül gyakran foglalkozott a magyar–szláv nyelvi kapcsolatokkal is.

A 20. század második felében a helynév-etimológia ehhez képest legfeljebb abban a tekintetben gazdagodott, hogy az ugyancsak kiváló szlavista, KNIEZSA ISTVÁN klasszikussá lett helynév-tipológiai szemlélete is beépült a kutatási módszerek közé, mégpedig főként az analógia fontosságának hangsúlyozásával a névetimológiában. KNIEZSA a maga munkáival az etimológiának más irányát képviselte, mint MELICH, mégpedig abban az értelemben, hogy a részletező, aprólékos elemzések helyett szűkszavú, szikár etimológiákat írt. Ebben a vonatkozásban KISS LAJOS folytatta a kniezsai hagyományt, de a helynévetimológiai vizsgálatokhoz ma is alapvető kiindulópontul szolgáló etimológiai szótár, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” elkészítéséhez éppen erre a módszerre volt szükség. Az előbb egy, majd javított és duplájára bővített kiadásként két kötetben napvilágot látott kézikönyv (FNESz.) nélkülözhetetlen alapműve a névtörténész kutatónak.

Az 1990-es évek történeti névtani kutatásainak termését áttekintve BENKŐ LORÁND munkássága megkerülhetetlen. Ebben az időszakban rendkívüli bőséggel jelennek meg a témához kapcsolódó írásai, és főképpen az Anonymus Gesta Hungarorumának vizsgálata nyomán született tanulmányaiban újjáéleszti az etimológiai írás melichi hagyományát (ehhez lásd HOFFMANN 2012). Különösen feltűnő ez a tanulmányaiból összeállított, a 90-es évek végén, illetve az ezredforduló után megjelent két kötet írásait olvasva (Név és történelem, 1998; Beszélnek a múlt nevei, 2003). Az egyes tulajdonnevek (hely- és személynevek) eredetének felfejtése érdekében a lehető legtöbb oldalról körüljárja a nevet. A korábbi névfejtéseket félretéve kizárólag az adatokból indul ki, azok lehető legszélesebb körű nyelvi, történelmi, művelődéstörténeti összefüggéseit veszi górcső alá, s igen alapos, szerteágazó, de világos, jól követhető névmagyarázatot ad. Fontos az a módszere is, ahogyan az Anonymus-tanulmányokban

megpróbálja kideríteni a szöveg írójának, P mesternek azon tulajdonságait, körülményeit, amelyek befolyásolhatják a névfejtést, mint például a Mester valószínű helyismeretét, nyelvi-nyelvhasználati jellemzőit, a névadási (főleg személynévalkotási) technikáit stb. De figyelmet fordít a geszta magyar nyelvű szórványainak latin befogadó szövegbe illesztési szabályaira, az egyes szórványok más szórványokkal való szövegbeli kapcsolati hálójára, a személy- és helynevek összefüggéseire, a korabeli névmodellekre. Mindezt annak tudatában teszi, hogy a történeti helynév-etimológia eredményeit elsősorban a történettudomány, de más tudományok is hosszú idő óta alapul veszik saját kutatásaikhoz, vagy éppen igazolják általuk saját eredményeiket, így a magyarság korai történetének vizsgálatában a névetimológia számára alapvető fontosságú tudományos kutatási feladat. BENKŐ ezzel az összetett, többretegű kutatási módszerével lényegében előkészíti a helynév-etimológia megújítását, ami az utóbbi szűk két évtizedben kikristályosodó helynév-rekonstrukció fogalmához, módszeréhez vezetett el.³ Ennek a módszernek az elemei tehát tulajdonképpen a korábbi évtizedekben már megjelentek, jelen voltak a helynévfejtésekben, de inkább csupán egyedileg, egymástól függetlenül, sokszor csak egy-egy szempontjával, és nem elvszerűen, nem rendszerszerű alkalmazással.

1.4. Történeti helynév-tipológiai vizsgálatok

A magyar helynévtörténeti vizsgálatok másik fontos vonulata az etimológiai kutatások mellett a történeti helynév-tipológia kutatási módszereiben összegződött. Az eddigiekben is láthattuk már, hogy mivel a magyarság Kárpát-medencében történt megtelepedésének idejéről és az azt közvetlenül követő időszakról a történettudomány és a régészet igen kevés forrással rendelkezik, ebben – lényegében a kérdés kutatásának kezdetétől – kiemelt szerepet kaptak a helynevek. A kutatók elsősorban a településnevek nyelvi vallomásától remélték a letelepedés, illetve a Kárpát-medence nyelvi-etnikai viszonyainak tisztázását. A hosszú ideje sorakozó kérdések megválaszolása érdekében a helynevek etimológiai elemzése mellett a magyar eredetű elnevezések, közülük a településnevek nyelvi sajátosságaira kezdtek figyelmet fordítani. A korai településnevek rendszerszerűségét helyezték a vizsgálatok középpontjába, s ez alapján jellemző szemantikai és strukturális településnév-típusokat állapítottak meg. Az e gondolatmenet mentén kialakult névrendszertani elemzési módszer KNIEZSA ISTVÁN „Keletmagyarország helynevei” (1943–1944) című munkája nyomán vált a nyelvtudomány és a történettudomány képviselői körében egyaránt ismertté, és hosszú évtizedekig maradéktalanul elfogadottá. A történeti helynév-tipológia (a vizsgálati módszer neve KRISTÓ GYULÁTÓL származik, ld. 1976: 3) alapját azok a vizsgálatok jelentik, amelyek célja egyfelől a településnevek jelentéstartalmának

³ A történeti helynév-rekonstrukcióról a következő fejezetben szólok részletesebben.

a megállapítása, másfelől annak a vizsgálata, hogy milyen nyelvi (alaktani, morfológiai) eszközök használatával hozták létre őket. Mindehhez az elemzés újabb szempontjaként kapcsolódik a kronológiai sajátosságok bemutatása, amely az egyes szemantikai és szerkezeti típusok szerint történik. E három szempontú (szemantikai, morfológiai, kronológiai) vizsgálatok alapján egy szabályosan kirajzolódó korai magyar településnév-rendszer áll előttünk, amelyben – e módszertan alapján – az egyes névtípusok produktív időszak, keletkezésük kezdő és záró korszakhatárai jól meghatározhatók. A korai településnév-típusok közül mindezen szempontokat figyelembe véve szemantikai tekintetben kiemelt szerepet kapott a törzsnévre, népnévre, foglalkozásnévre, személynévre visszavezethető nevek kategóriája, strukturális tekintetben pedig a nominativusban álló és a képzőkkel alakult nevek típusa. A történeti érdeklődésű tudományosságban sokáig meg nem kérdőjelezett tipológia később legvitatottabb pontja a határozott kronológiai felfogása (elsőként bírálja, és a kronológiai határokat minden típusnál mindkét irányban kitolja KRISTÓ 1976), illetve ennek nyomán a névtípusok kormeghatározó értékéről kialakult elmélet volt (legtisztább megfogalmazása BÁRCZI 1958: 149), de a törzsnévi eredetű településneveknek a magyarság letelepedésére (kronológiai és földrajzi tekintetben) vonatkozó tanulságát is többen vitatták (pl. SOLYMOSI 1972: 180, KRISTÓ 1976: 39–40, 1983).

A helynevek rendszerszerűségének felismerése új irányok felé is elindította a településnév-vizsgálatokat. Ezt jelezte a 20. század második felében megszületett két alapmű is, amely a településnevek egy-egy jól körülhatárolható csoportját monografikus formában dolgozta fel. Az egyik KÁZMÉR MIKLÓSNAK „A »*falu*« a magyar helynevekben” (1970) című munkája, amely azokat a lakott helyet jelölő elnevezéseket gyűjtötte össze a teljesség igényével, majd vont a vizsgálat alá, amelyekben a *falu* települést jelentő földrajzi köznévi vagy annak valamely változata szerepel. A témaválasztás azért is volt újszerű, mert a monográfia nem a kutatók által korábban előszeretettel vizsgált legrégebbi névtípusok egyikét dolgozta fel, ezzel pedig hozzájárult a korai magyar helynévrendszerről kialakuló kép kiszélesítéséhez. A szerző munkájában megállapította a névcsoport jellemző szerkezeti típusait, illetve leírta azokat a nyelvi változási irányokat, amelyek az ide sorolható helynevek életét történetük során alakították. KÁZMÉR a klasszikus kniezsai mintát követve megkísérelte a vizsgált névtípus időbeli határainak megrajzolását, de tovább lépve a csoporthoz tartozó nevek földrajzi elterjedtségét, azaz a nyelvföldrajzi sajátosságait is megvizsgálta.

A másik alapmunka „A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század” (1996), amelynek szerzője, MEZŐ ANDRÁS egy szemantikai tekintetben világosan elkülönülő névtípust, a patrocíniumi eredetű településneveket mutatja be. Ez a monográfia szintén teljességre törekvő abban a tekintetben, hogy a Kárpát-medence minden olyan településnevét összegyűjti és elemzi, amely patrocíniumra megy vissza, s ebben a munkában is képet kapunk a névtípus kronológiai és

névföldrajzi sajátosságairól. A két kötet közös és újszerű vonása tehát, hogy a magyar helynévrendszer egyetlen névtípusának lehetőség szerint minden rendelkezésre álló névadatát összegyűjtve elemzi, majd kijelöli a névtípus helyét a magyar helynevek rendszerében, és bemutatja az adott típus keletkezését, belső strukturáltságát és változástipológiáját.

KNIEZSA ISTVÁN helynév-tipológiai munkásságával egy időben Erdélyben SZABÓ T. ATTILA a kutatásoknak a teljes helynévkincsre való kiterjesztését szorgalmazta, aminek hatására a mikrotoponimák is bekerültek a tudományos vizsgálatok körébe. E névtípus elemzésében a tipológiai szempontot elsőként BENKŐ LORÁND alkalmazta „A Nyárádmente földrajzinevei” (1947), című munkájában. Dolgozatában egy jól körülhatárolt tájegység teljes szinkrón névanyagát kívánta feldolgozni egy általa kialakított alaktani, szemantikai szempontú rendszerezéssel. Az ehhez létrehozott négy fő kategóriája azonban nem homogén: a denotátumok típusa alapján meghatározott három kategória, a településnév, határnév és víznév mellett negyedikként az eredetbeliség szempontját beemelve az idegen eredetű nevek kategóriáját határozta meg.

Ehhez a kutatási vonulathoz kapcsolódik KÁZMÉR MIKLÓS az „Alsó-Szigetköz földrajzinevei” (1957) című munkája is, amelyben a szerző az általa vizsgált táj történeti névanyagának feldolgozására is vállalkozott. Munkájának erős történeti irányultságát jelzi, hogy az általa vizsgált névkorpusz egybeállításakor oklevelek és térképek névanyagát is feldolgozta, a névvizsgálatok során pedig a névkeletkezés feltárására helyezte a hangsúlyt. A nevek alkotóelemeit aszerint csoportosította, hogy az elnevezés keletkezésekor milyen szerepet tölthettek be a névalkotásban. Így háromféle névalkotásban részt vevő elemtípust határozott meg: alapelem, megkülönböztető elem, kettős funkciójú elem. Ez utóbbi típus jelzi azt is, hogy az általa felállított rendszer sem igazán egynemű: vannak olyan névalkotók, amelyek néha alapelemként, máskor pedig megkülönböztető elemként funkcionálnak. KÁZMÉR munkája a meglévő helynevek modellhatásának a felismerését is tükrözi: kiemeli ugyanis, hogy az újonnan létrejövő nevek kialakulásában alapvető szerepe van a már meglévő neveknek. Emellett a dolgozat érdekékként kell megemlíteni azt is, hogy a szerzője elsőként használt statisztikai módszereket egy névrendszer bemutatásához, ami azért fontos, mert ezzel lehetővé válik a különböző területek névrendszerének tényszerű összevetése is.

A 20. század végéig megjelenő helynévelemző munkák elméleti alapja végső soron a klasszikus helynév-tipológia volt az időközben világossá vált hiányosságaival, ellentmondásaival és szempontkeveredéseivel együtt. Új, általános helynév-tipológia megalkotásával a kutatók sokáig nem is próbálkoztak. INCZEFI GÉZA „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)” című munkája (1970) azonban bevallottan ezzel a szándékkal született meg. Célja valójában nem csupán a címben jelzett terület mikrotoponimáinak feldolgozása volt, hanem a szerző ezen a névanyagon egy

általán kidolgozott, jól működő helynévkutatási módszert szeretett volna bemutatni. A tipológiája azonban túlzottan részletező, a rendszerezés általa javasolt hatvanhat fő- és alcsoportja sok helyütt kevésbé áttekinthető, emellett erőteljes szemléleti kevertség jellemzi őket (mindezek miatt egyes nevek egyidejűleg több típusba is besorolhatók), s az egyes típusok kapcsolatrendszere a túlzott elaprózottság miatt igen nehezen követhető.

KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996-ban úgy látta, hogy „helynévkutatásunk jelenlegi szakaszában már hozzá kell látni az elkészült adattárak hasznosításához, tudományos feldolgozásához is” (1996: 3). Ennek a gondolatnak a jegyében készítette el a „Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük” című kötetét (1996), amely új tipológia kidolgozására vagy módszertani újításra ugyan nem vállalkozott, de a fentebb említettek közül a BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS és INCZEFI GÉZA által írott munkák sorába illeszkedik be abban a tekintetben, hogy egy nagyobb területnek a névrendszerét kívánta bemutatni. Négy járásnak (Fehérgyarmati, Nyírbátori, Mátészalkai, Csengeri járás) a korábban maga által összegyűjtött (teljes) szinkrón és (néhány alapvető forrástípusra épülő) történeti névanyagának feldolgozását végezte el. (A fentiekhez lásd HOFFMANN 2003a: 18, 91–95.)

1.5. Funkcionális helynévelemzés

A korábbi tipológiák alapvető ellentmondásainak, szempontkeveredéseinek kiküszöbölésére is törekszik HOFFMANN ISTVÁN „Helynevek nyelvi elemzése” című munkája (1993/2007), amelynek célja egy új, többféle helynévtípus szinkrón és diakrón vizsgálatára egyaránt alkalmas, egységes leírási kerettel és fogalmi hálóval megalkotott elemzési modell kidolgozása volt. A tipológia nem egy zárt korpusz vizsgálata által született meg, mint a korábbi, hasonló céllal megalkotott munkák, hanem elméleti alapállásból jött létre, de mivel az említett ellentmondások és szempontkeveredések korábban főképpen a településneveknél jóval összetettebb rendszert alkotó mikronevek elemzésekor mutatkoztak meg, kézenfekvő volt ezen új modell működését is mikrotoponimákon bemutatni. „Vállalt feladatom szerint arra törekszem tehát, hogy a magyar mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásának elméleti keretét létrehozzam, mindannak az elméleti és gyakorlati tapasztalatnak és tudásnak az egybeolvasztásával, amely e téren a magyar nyelvtudományban kikristályosodott.” (1993/2007: 11). A modellt kidolgozása óta számos kutató sikerrel alkalmazta a névállomány egyéb rétegeinek, többek között a történeti településnévanyagának a vizsgálatában is.

Az elemzési modell funkcionális szemléletű, amely a helyneveknek az egymással összefüggésben lévő szinkrón és diakrón szempontú vizsgálatát végzi el, emellett rendszerszerűségében új, eddig nem használt alapfogalmakat vezet be. A szinkrón leírás során a helynév funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai vizsgálata történik meg, a diakrón leírás alkalmával pedig az

elnevezés kialakulásának és időbeli változásának elemzése áll a középpontban. A leíró elemzés az elnevezés szerkezetét vizsgálja. Az itt használatos alapfogalom a névrész: a név nyelvi alkotóeszközeinek az a darabja, amely a denotátumról valamiféle információval szolgál, és funkcionális-szemantikai, valamint lexikális-morfológiai szempontból értékelhető. A funkcionális-szemantikai analízis célja a névadás szemléleti alapjának, motivációjának a felderítése s ennek a denotátum-fajtákkal való összefüggésének a leírása, ezért kap fontos szerepet a modellben a helynévfajták megfelelően differenciált megállapítása is. Az itt érvényes szemantikai kategóriák meglehetősen állandóak a nyelvek széles körére vonatkozóan is. A lexikális-morfológiai elemzés a helynév létrehozásakor használt nyelvi kifejezőeszközöket vonja vizsgálat alá, amelyek alkalmazása térben és időben jóval változékonyabb. A helynevek történeti elemzése pedig éppen e két szinten – nyelven belüli vagy azon kívüli okokból – bekövetkező eltolódásokat, módosulásokat, átalakulásokat kíséri figyelemmel.

Az elemzési modell olyan új alapfogalmakkal dolgozik, mint a funkcionális vizsgálat szintjén értelmezhető névrész és a lexikális szinten definiált névelem. „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez.” (HOFFMANN 1993/2007: 53). Ennek megfelelően szerkezeti szempontból egy- és kétrészes neveket különböztethetünk meg: egyrészes helynév minden olyan név, amely denotátumáról csak egyetlen információval szolgál (pl. *Sárospatak* városnév: a település 'a Sáros-patak mellett fekszik'), a kétrészes nevek pedig két funkcionális-szemantikai jeggyel rendelkeznek (pl. *Sáros-patak* víznév: 'vízfolyás (1), amelynek sáros a vize (2)'). A helynevek lexikális-morfológiai vizsgálatának alapfogalma a névelem, amely „a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése” (HOFFMANN 1993/2007: 68). A névrészek tehát névelemekből épülnek fel. Korábbi munkáimhoz hasonlóan jelen dolgozatomnak is ez a modell adja a névelméleti és helynévelemzési keretét, ezért az alábbiakban röviden bemutatom az alkalmazott település-tipológiai leírást.

Az alapvetően a mikronevekre kidolgozott helynévleírási modell jól alkalmazható a hagyományos helynév-tipológiák által tárgyalt településnevek csoportjaira is. A településnevek szerkezeti felépítését vizsgálva ugyancsak egy névrészt tartalmazó egyrészes vagy két névrészből álló kétrészes nevekről beszélhetünk. Az egyrészes neveket a névalkotók létrehozhatták névalkotó formáns nélkül, a felhasznált lexéma alapalakjával. Ezt a névalkotási eljárást metonimikus névadásnak nevezzük (pl. *Böszörmény*, *Debrecen*, *Dusnok*, *Kér*, *Szentpéter* stb.). Emellett az ide tartozó településnevek képzőmorfémával (-i, -d, -s, -cs stb.), azaz morfológiai szerkesztéssel is alakulhattak (pl. *Lovászi*, *Kércs*, *Oroszi*, *Peterd*, *Telegd* stb.).

A kétrészes településnevek két fő típusát a második névrészbeli utótag alapján tárgyalhatjuk. Az egyik névtípusba tartozó nevekben a második névrész a megnevezett denotátum helyfajtájára földrajzi köznévvvel utal (pl. Gyula/háza, Ladány/telek, Lőkös/háza, Szentkatalinasszony/falva, Tót/telek stb.), a másik típusban az utótag magát a helyet megnevező már létező településnév (pl. Egyházás/szakál, Felső/macskás, Két/devecser, Kis/jenő, Szász/szilvás stb.). Ezek az elnevezések tehát az utótag által képviselt egyrészes nevekből másodlagosan alakultak.

A két nagy szerkezeti településnév-típus egyébként is szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen a településnevek történetük során (nyelven belüli vagy nyelven kívüli okoknál fogva) különböző névalakulási folyamatokon mehetnek keresztül, amelyek eredményeképpen az egyrészes név egy újabb névrésszel kiegészülve kétrészesé válhat, míg a kétrészes nevekből az egyik névrész eltűnésével, ellipszissel egyrészes elnevezés jöhet létre (a településnevek változástipológiájáról ld. TÓTH V. 2008a).

Az elnevezések vizsgálatának másik szintjén az egyes névrészek funkcionális szerepét, szemantikai sajátosságát vesszük szemügyre. Az ennek megfelelően kialakított kategóriák ezzel együtt a településnevek létrehozásának pragmatikai hátterét is tükrözik, bennük a települések létrejöttének körülménye, a történetükben végbement változások jellege is megjelenik. Így például a névadás pragmatikai körülményére utalhatnak azok a településnevekben szereplő személynevek (*Bors, Mikó/telke*), amelyek a település tulajdonosát nevezik meg, illetve a nép- (*Cseh, Szász/szilvás*), törzs- (*Jenő, Megyer*) és foglalkozásnevek (*Apáti, Pap/falva*), összefoglaló megnevezéssel az úgynevezett társadalmi csoportnevek, amelyek a lakosság társadalmi viszonyait fejezik ki. A két fő szemantikai típusban egyaránt szóba jöhet egyetlen nevezetes lakó személyére való utalás is. Ezeknél az elnevezéseknél a település humán környezete jelentette a motivációt. Az ember az őt körülvevő tájat folyton alakítja (maga a település létrehozása is ilyen tevékenység), s ennek eredménye ugyancsak működhet névadási motivációként. A településhez kapcsolható épített környezetre utalnak a hidak (*Bonchida*), várak (*Biharvár*), bányák (*Kolozsakna*), révek (*Rév*), malmok (*Mocsmolna*), vásárok (*Vásárhely*), utak (*Válaszút*) stb. megnevezései a településnevekben. A településen felépített templom patrocíniuma is motiválhatja a névadást: ez a névtípus egyfelől a humán környezetet tükröző (személynevekhez közeli szentnevek), másfelől az építménynevekből (templom épülete) alakult településnevekkel mutat szemantikai rokonságot. Mindezek mellett az embert, az általa létrehozott települést környező természeti környezet (növényzet, állatvilág, vízfolyások, domborzati képződmények stb.) is gyakorta kap szerepet a településnév-adásban (*Meggyes, Szilvástelke, Macskás, Kecskésér, Örvényes, Hévjó, Kecskéhát, Siter-völgy*).

A helynevek nyelvi szerkezeti vizsgálatának módszere és a nevek keletkezését és változását középpontba helyező helynév-rekonstrukció eljárása természetesen nem egymástól elkülönülő nyelvi elemzési folyamatok. Ezek együttes kezelésére nyújt kiváló nyelvelméleti háttérrel a funkcionális nyelv szemlélet, amely nem választja el egymástól a nyelvi elemzés leíró és történeti aspektusát, hanem azt kölcsönösen egymást feltételezőnek tekinti (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 22, 30, TOLCSVAI 2017a: 64–66, 2017b: 52).

A funkcionális szempontú nyelvléírás nem csupán a szinkrón és diakrón közelítésmód merev elválasztását utasítja el, de azt is vallja, hogy elméleti megállapítások csakis konkrét adatok ismeretében tehetők. A nyelvléírás előfeltétele a vizsgálni kívánt nyelvi jelenségeket reprezentáló empirikus adatok összegyűjtése, ezek révén nyelvi adatbázisok egybeállítása. Az adatokat, nyelvi jelenségeket ugyanakkor nem önmagukban, hanem nyelvhasználati-nyelvrendszerebeli kapcsolataikra is figyelmet fordítva, szélesebb összefüggésekbe állítva kell vizsgálni. Ezeket az érintkezéseket, kapcsolatokat, párhuzamosságokat kutatva lehet eljutni ugyanis általánosabb következtetések levonásáig, olyan jellegű elvonatkoztatásig, amely végül elméleti megállapítások megtételére is lehetőséget adhat. A nyelvi adatok, azaz az empiria, illetve az elmélet, azaz a teória egymástól ugyanúgy elválaszthatatlanok, sőt, egymást ugyanúgy feltételezik, mint a szinkrónia és a diakrónia.

Azt gondolom, hogy e fejezetnek a helynévkutatás etimologizáló majd tipológialakító 19–20. századi irányát bemutató része alapján nem nehéz belátni, hogy e kettősség a modern, tudományos szintű helynévkutatásban lényegileg a kezdetektől jelen volt: a magyar nyelv- és névtörténeti kutatások mindig is adatközpontúak voltak, de a legjelentősebb munkák az egyedi vizsgálatok révén általános érvényű következtetésekre kívántak jutni. Az természetesen nem vitatható, hogy az e korábbi munkák adatgyűjtése nyomán összeállított korpuszok nagysága messze nem volt, nem is lehetett akkora a korabeli forrásadottságok alapján, mint egy napjainkban egybegyűjthető adatbázisé. Ez a tény pedig nyilvánvalóan befolyásolhatta a belőlük levont következtetések megalapozottságát s az ezek nyomán megfogalmazott elméleti megállapítások időállóságát. Többek között ezért is van létjogosultsága ma az olyan vizsgálatoknak, amelyek a korábbi kutatások eredményeit s az azok nyomán felállított elméleti, tipológiai tételeket újra megvizsgálják, s ha kell, kiigazítják, pontosítják, vagy éppen megerősítik azokat. (A fentiekhez lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 103–108.)

Az adatok vizsgálata tehát soha nem önmagában kell, hogy megvalósuljon, hanem mindig tágabb nyelvi kontextusba helyezve, hiszen csak így válnak láthatóvá azok az összefüggések, amelyek bizonyos elemek szorosabb nyelvi kapcsolatát jelzik, az általuk elfoglalt nyelvi rendszerbeli helyüket megmutatják. A funkcionális szemlélet szerint a nyelvnek ez a rendszerszerűsége lényegében az úgynevezett sémák rendszerén alapul. A sémák olyan általános, lényegében

absztrakció eredményeként kialakult mintákként határozhatók meg, amelyek a nyelvhasználók mentális nyelvi rendszerében léteznek, s amelyek analógiájára a nyelvhasználók a nyelv rendszerébe belesimuló újabb nyelvi elemeket hozhatnak létre, illetve a kommunikáció során más nyelvhasználók által alkalmazott elemekben (akár számukra addig ismeretlenekben is) e sémákat felismerve képesek elhelyezni az adott elemeket a nyelv rendszerében (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26, TOLCSVAI 2017a: 33–35, 51, 57–59, 63).

Tulajdonképpen ezek a felismert minták, sémák képeződnek le a tipológiák egyes kategóriáiban, így a tipológiai rendszer megalkotása lényegében a nyelvi sémák rendszerével szoros összefüggésben áll. A helynévkutatásban ezek a minták a funkcionális-szemantikai vizsgálat szintjén ugyanúgy tetten érhetők, mint a lexikális-morfológia szintjén: az előbbiben a helynevekben jellemzően megvalósuló jelentéstartalomban, az utóbbiban a nevet alkotó tipikusan alkalmazott nyelvi eszközökben. Sőt, a helynevek újabb szempontú vizsgálatai bizonyítják fonotaktikai (vö. KENYHERCZ 2013 és KATONA 2020) és szocioonomasztikai (vö. GYÖRFFY 2018 és E. NAGY 2021) jellegű minták létezését is. Mindemellett a helynevek változásában is megfigyelhető a mintakövetés, hiszen a már meglévő elnevezések módosulási formái sem egyedi jelenségekként, hanem bizonyos sémákat követve valósulnak meg, s a különféle változások eredményeként létrejött új nevek maguk is megfelelnek a meglévő mintáknak (vö. TÓTH V. 2008a). Mindez természetesen semmilyen szinten sem zárja ki a sémákba nem illő, egyedi jelenségek megvalósulását, ám az ilyenek létrejötte kevésbé gyakori, jóval kisebb valószínűségű, mint a mintakövetők kialakulásáé. A ritka vagy egyedi alakulású helynevek sűrűbben eshetnek áldozatául a nyelvi változásoknak oly módon, hogy gyakoribb használatú mintának megfelelően változnak meg, vagy akár gyorsan el is tűnnek a nyelvhasználatból.

Hogy a helynevek hogyan rendeződnek rendszerbe a nyelvben, azt a helynév-tipológiai vizsgálattal mutathatjuk be. A funkcionális nyelvészleletben a tipológia azért kulcsfontosságú, mert a nyelvi elemnek épp azokat a tulajdonságait írja le – adott funkció által motivált adott formában történő megvalósulást –, amely a funkcionális nyelvészetet leginkább érdekli. A tipológia kidolgozása az empirikus adatok elemzése által valósulhat meg, ami a használatban lévő adatokból indukciós módszerrel történhet. A magyar helynévkutatásban a tipológiai irányultság a kezdetektől jelen van: a településnevek etimológiai vizsgálatától, ezen keresztül a névadás motivációjának a feltárásától mind a nyelvészek, mind a történészek a magyarság korai történetére (a honfoglalásra, letelepedésre, a Kárpát-medence korai népiségi viszonyaira) vonatkozó kérdések megválaszolását várták. Az effajta vizsgálatok nyomán szinte szükségszerűen körvonalazódott a KNIEZSA nevéhez kapcsolódó úgynevezett történeti helynév-tipológia (1938, 1943–1944), amelyhez lényegében a településnevek jelentéstartalma szolgált

alapul. A tipológia napjainkban is fontos szerepet játszik a helynévrendszer leírásában, akár történeti korpusz vizsgálatáról, akár élőnyelvi helynévanyag feldolgozásáról legyen is szó. A ma legszélesebb körben használt tipológia két szinten vizsgálja a helyneveket: egyrészt a névben felhasznált nyelvi elemek analízise történik meg (lexikális-morfológiai elemzés), másrészt az elnevezés motivációjának feltárásával a szemantikai tartalom (funkcionális-szemantikai elemzés) leírása válik lehetővé. (A fentiekhez lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 159–160, 162–164.)

1.6. A helynevek jelentése és a helynévtörténeti vizsgálatok

A tulajdonnevek jelentésének problémája igen régtől foglalkoztatja a tudományt. Már az ókori filozófusok is feltették a kérdést, hogy vajon van-e a tulajdonnévnek jelentése, s ha van, mi az, hogyan határozható meg? A modern tudomány a kérdéssel kétféle módon foglalkozik. Az egyik irányzat szerint jelentése valójában a tulajdonneveket alkotó lexémáknak van, nem maguknak a tulajdonneveknek. E szerint a felfogás szerint a név csak egy címke, ténylegesen identifikáló funkciója van, a jelentése lényegében maga a hely, amit megnevez. Egyetlen célja a denotátumra való utalás anélkül, hogy a megnevezetről bármiféle egyéb információval szolgált. Ebben az értelemben tehát a tulajdonnév jelentés nélkül való, referál, és nem leír. Ezt a vélekedést azzal támasztják alá, hogy a nem átlátszó etimológiájú tulajdonnevek ugyanúgy betöltik a szerepüket, mint a transzparens nevek, az előbbiek ugyanúgy képesek valamit azonosítani, megjelölni, elkülöníteni, identifikálni, mint az utóbbiak.

A másik felfogás kiindulópontja az az alapgondolat, hogy minden nyelvi jel szükségszerűen rendelkezik jelentéssel, így a tulajdonneveknek is kell, hogy legyen jelentése, hiszen maguk is nyelvi jelek. A funkcionális szemlélet ehhez az elképzeléshez áll közel, a nyelv funkciójában a nyelvi jelek szemantikai értékét kiemelten fontosnak tartja. Egyes felfogások azonban a tulajdonneveknek nem is csupán a jelentéses voltáról, hanem összetett jelentésszerkezetéről beszélnek (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 24–33, HOFFMANN 2003a: 41–50).

A helynevek összetett jelentésrétegzettségét a történeti névanyagban természetesen csak töredékesen tudjuk bemutatni. Alapvetően a denotatív jelentés megragadására kell törekednünk, de a névelemzés során tudatában kell lennünk a többi összetevő meglétének és folyamatos hatásának is. E szempontok figyelembevételével nemcsak az egyes nevek magyarázatában lehetnek segítségünkre, hanem bizonyos általános jelenségek megértésében és helyes interpretálásában is.

A helynevek jelentésszerkezetének összetevői közül elsődlegesként emelhetjük ki a denotatív jelentést, amely a tulajdonnév és a megnevezett denotátum közötti viszonyon alapul, s a név referáló funkciójára vonatkozik. A történeti helynévelemzésnek is nélkülözhetetlen része a denotatív jelentés megállapítása, vagyis a név által jelölt objektum (település, birtok, folyóvíz stb.) azonosítása és

leírása. Nevek és névrendszerek területi szempontokra is tekintettel levő elemzése nélkül nem végezhető el.

A tulajdonnév jelentésének értelmezésekor korábban a kutatók nagyon gyakran csupán az etimológiai jelentésre fókuszáltak, ami kétségtelenül fontos, de ahogyan fentebb is említettem, a tulajdonnevek egy része etimológiailag transzparens, más részük azonban átlátszatlan. Az utóbbiak esetében a lexikális jelentés bár nem világos, ennek ellenére ugyanúgy betöltik és betöltötték a múltban is referáló funkciójukat. Ez azon alapul, hogy a mentális lexikonnak létezik tulajdonnevek és közzavak tárolására szolgáló, ám egymással állandó kapcsolatban lévő része. Ez a hálózat a tulajdonnevek használatakor (a percepció és a beszédprodukción során) aktiválódik, a denotátum azonosítódik, s minden, a denotátummal kapcsolatban létező tudás, érzés, a lehetséges közzói értelem stb. együttesen fogja létrehozni a tulajdonnév jelentését (vö. RESZEGI 2022: 27–29). Ez persze egyúttal azt is jelenti, hogy a történeti források nyelvi anyagában éppúgy nem egyszerű a közzói és a tulajdonnévi elemeket elválasztani egymástól, mint ahogyan a mai nyelvhasználatban sem különülnek el ezek élesen egymástól.

Az ember egyik igen fontos képessége az absztrakciós képesség, amely lehetővé teszi a kategorizálást, így segít a világ dolgai között való eligazodásban. A kategorizálásnak a tulajdonnévhasználatban is van szerepe, hiszen minden dolog, amit tulajdonnévvel megnevezünk, egyúttal egy osztálykategóriába is beletartozik. Ez az osztálykategória jelentés pedig ily módon része a tulajdonnév jelentésének is, ez az ún. kategoriális jelentés. BALÁZS JÁNOS ezt a következőképpen fogalmazza meg: „a tulajdonnév is tekinthető konnotatívnak, mert aki *Napoleon*-t mond, másodlagosan, szükségképpen *ember*-t is mond, aki *Róma*-t mond, egyben *város*-t is mond, s aki azt mondja: *Mont Blanc*, azt is mondja, *hegy*. Az *ember*, *város*, *hegy* ezekben az esetekben csoportnevek, amelyek az általánosítás egy-egy lépcsőfokára utalnak. A köznévi tehát mindig aláfoglalhat, a tulajdonnév nem. Az utóbbit azonban mindig valamely köznévi megjelölhető csoportba foglalhatjuk.” (1963: 43). A kategoriális jelentés a szavak mezőösszefüggésében, az alá- és fölérendelt kategóriák között középen elhelyezkedő alapszintű, legkönnyebben elérhető, leggyakrabban használt fogalom jelentésé-ként értelmezhető (élőlény – ember – *Napoleon*). Ez a kategória a tulajdonnév részeként is megjelenhet: *Lánchíd*, *János-hegy*. A régi helynevek esetében a kategoriális jelentés megállapítása – még ha a névben (látszólag) ki is fejeződik az – nem mindig egyszerű dolog: elsősorban a latin nyelvi szövegkörnyezet figyelembevétele lehet ebben segítségünkre. Jellemző példája ennek az azonos nevet viselő víz- és településnevek (*Sáros-patak*, *Sárospatak*) elkülönítésének ügye.

A tulajdonnevek, így a helynevek jelentésének egy újabb rétegét az egyének névhez kapcsolódó asszociációi alkotják, amelyek a név hallatán (az azonosítás

mellett) a hozzá kapcsolódó korábbi emlékek hatására jelennek meg. Ezek a helynév jelentésének szubjektív összetevői, a név asszociatív vagy konnotatív jelentésrétege. Nyilvánvalóan bizonyos településnév-típusokhoz a múltban is kapcsolódtak ilyen jelentések. A népnévből és a törzsnévből alakult nevet viselő települések és a környező települések lakói számára a helynév többletjelentésként az etnikai, törzsi hovatartozást még akkor is jelezhetette, ha ennek nyelvi, hagyománybeli emléke már nem is élt a térségben.

Szorosan kapcsolódik ehhez és hasonlóan alakul ki az emotív vagy affektív (érzelmi) jelentésréteg. A jellemzően semleges érzelmi viszonyulást kiváltó helynevek mellett léteznek olyan elnevezések is, melyekhez a névhasználó korábbi tapasztalatai alapján különböző érzelmek kapcsolódnak. Ezek az emóciók a név szemantikai tartalmához önálló jelentésréteggé hozzákapcsolódnak. Talán nem tévedünk, ha e jelentésrétegnek a hatását is gyanítjuk az olyan településnév-változások mögött, mint amit a Tihanyi alapítólevél *Disznó* birtoka jelez: később *Apáti* néven szerepel a forrásokban (HOFFMANN 2010a: 98–101, KOVÁCS É. 2015: 160, 169). A névcseré okai a tulajdonos megjelölése mellett a névszépítés szándéka is lehetett.

A funkcionális nyelvszemlélet a nyelv fontos funkciójaként értelmezi a társas funkciót. A nyelvhasználat a társasnyelvészet felfogása szerint identitásjelző és identitásalakító is egyben: a kommunikációs helyzethez megfelelő lehetséges nyelvi elemek közül aktuálisan kiválasztott nyelvi elemek jelzik a használó kisebb vagy nagyobb társadalmi csoporthoz, réteghez való tartozását (tipikus példája ennek a szleng). Természetesen mindez a helynévhasználatra is igaz, ennek megfelelően tehát a helynevek egy további jelentéskomponenseként értelmezhetjük a társas jelentést. Ezt példázhatja az a régiségben nem ritka jelenség, hogy egy település új birtokosa magáról nevezi el a birtokát, s az egyéni névhasználat ezt követően átterjed egy szélesebb névhasználói közösségre is.

A tulajdonnevek, így a helynevek egyik legfontosabb és legszembetűnőbb sajátossága az igen erős társadalmi-kulturális meghatározottság, ezért jelentésszerkezetük egyik összetevőjeként a kulturális jelentésréteget is számon kell tartanunk. A legkézenfekvőbben mutatja ezt az a változás, amit a kereszténység felvétele hoz magával mind a személynevek, mind a településnevek körében. A pogány kori személynevek mellett e kulturális váltás következtében jelennek meg és terjednek el az egyházi (latin, görög) eredetű személynevek. De hasonló jelenség játszódik le a településnevek rétegében is akkor, amikor egy új településnévtípus, a patrocíniumi nevek képviselői bukkannak fel a forrásokban, s terjed el a névtípus az ország egész területén. Ugyancsak ilyen kulturális hatásnak tarthatjuk az ómagyar korban igen elterjedt személynévi eredetű településnevek divatját, amit a letelepedett magyarság életében bekövetkezett változás, a földbirtok magántulajdonának kialakulása, s a tulajdonviszonyok településnévben történő egyértelmű kinyilvánításának szándéka motivált. (Még akkor is így lehet

ez, ha a névtípusnak megvolt a vándorláskori előzménye is, ld. *Levedia*.) (A fentiekhez bővebben lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 151–159.)

1.7. A helynévkutatás interdiszciplináris jellege

A magyar helynévkutatás történetének kezdetétől, a 19. századtól – az akkoriban megfogalmazott kutatási céljai miatt is – igen szoros kapcsolatban van a történettudománnyal. Ez a diszciplína ugyanis a magyar nép korai történetéről általában, a honfoglalás koráról és az azt követő közeli időszakról saját módszerrel feldolgozható történeti forrásokkal csak igen korlátozottan rendelkezik. A történészek korán felismerték, hogy e tárgyban számukra komolyan hasznosítható mondanivalója lehet a helyneveknek, azok közül is kiemelten a településneveknek. Úgy gondolták, hogy a letelepedés körülményeiről, a Kárpát-medence korai népi és etnikai viszonyairól megbízható információval szolgálhatnak a régi magyar településnevek. A helynévkutatás korai korszakában a településnevek etimológiai megfejtésének központi helyzetbe kerülését a történettudomány információéhsége is motiválta. S bár a névtudomány a helyneveket valójában csupán a magyar nyelv korai állapotának megismerése érdekében foghatja vallatóra – hiszen kompetenciája erre terjed ki –, eredményeit közvetve mégis felhasználták és ma is felhasználják történeti következtetések levonására is. Mi tehát a feladata, a szerepe, és hol van a helye az onomasztikának a tudományok között?

A névtudomány feladata, vizsgálatának tárgya könnyen meghatározható: speciális nyelvi elemeket, a tulajdonneveket vizsgálja a nyelvtudomány elemzési szempontjait (funkcionális, szemantikai, lexikális, morfológiai szempontokat) és módszereit alkalmazva. Ebből következően a nyelvtudomány olyan ágaival van kapcsolatban, mint pl. a lexikológia, szemantika, morfológia, szintaxis. Ugyanakkor főképpen az utóbbi néhány évtized sajátos, új közelítésmódú onomasztikai kutatásai e tudománynak a szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai és dialektológiai kapcsolatait is jelzik. És nem feledkezhetünk el a nyelvtörténetről sem, amellyel a legszorosabb a kapcsolata, hiszen a névtan kezdetben, a történeti helynévanyag vizsgálatával e tudományágon belül bontogatta szárnyait, s ez a kutatási irány napjainkban is meghatározó maradt. Mindez azt mutatja, hogy a névtan helye e felfogás értelmében egyértelműen a nyelvtudományon belül van (HOFFMANN 2015: 12–15).

A névtudomány hálózatos kapcsolatai azonban nem szűkülnek le a nyelvtudományon belüli tudományágakra, hanem más tudományokkal is kapcsolatban áll, mint például a történeti földrajz és a néprajz, de a legszorosabb külső kapcsolata mindig is a történettudománnyal volt, ez esetben ide sorolva a régészetet is. Ez az oka annak is, hogy a névtant sokáig a történettudomány segédtudományaként határozták meg. Mára már világos azonban a két tudomány

kölcsönös és egyenrangú viszonya: az onomasztika által elért eredményeket a történettudomány hasznosíthatja, a történettudomány és a régészet eredményei pedig a névtudomány vizsgálatait segíthetik. Például a névtudomány kezdeti etimologizálásával majd tipologizálásával a korai magyar történelem kérdéseinek megválaszolásához szolgálhatott adalékkal, míg a történettudomány, a régészet a tárgyi kultúra vizsgálatának eredményeivel járulhat hozzá a helynévadás idejének és motivációjának a feltárásához. Mindez kétségtelenül bizonyítja az onomasztika multi- és interdiszciplináris kapcsolatrendszerét. Erről BENKŐ LORÁND így vélekedett: „A névtudomány ugyanis – talán túlzás nélkül állítható – a társadalomtudományok között az egyik legszélesebb érintkezési felületű és legkomplexebb tudományág. Komplexitása és tág interdiszciplináris jellege mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy benne az anyaggyűjtésen túlmutató, érdembeli feldolgozó, elemző tevékenységnek a színvonalas és eredményes végzéséhez – az éppen munkába vett tematika jellegének változó függvényében – számos tudományágban való jártasság kívántatik meg. [...] A névtudománynak ez a komplexitása azonban nemcsak – hogy úgy mondjam – a bejövet, hanem a kimenet vonatkozásában is fennáll. Lényegében mindazon tudományágak, amelyek a névtudomány műveléséhez szemléletükkel, módszereikkel, eredményeikkel hozzá tudnak járulni, a mi tudományunk által – témánként persze változó mértékben — sok olyat kaphatnak, amit kizárólag vagy legalábbis jelentős hozzájárulásként csak a nevek, a névadás ismeretanyagának segítségével tudnak jól megközelíteni.” (BENKŐ 1997: 6).

A tudományok ilyesfajta együttműködése azonban – ahogy tudománytörténeti példák ezt bőven igazolják is – komoly veszéllyel is jár. Ez leggyakrabban abban mutatkozik meg, hogy az egyik tudományterület a másik nem bizonyított hipotéziseire messzire vezető következtetéseket épít, és viszont. Ezt a módszertani hibát munkámban igyekszem elkerülni, megmaradva a nyelv- és névtörténet forrásanyagán és kutatási eszköztárán belül.

2. A helynevek kronológiai vizsgálata

2.1. A helynevek keletkezésének kronológiai problémái

A helynevek tudományos vizsgálata jórészt történeti szempontú, vagyis kronológiai jellegű elemzés: a nyelvtudományt, a történettudományt és az onomasztikát főképpen ez a szempont foglalkoztatta korábban, és ez érdeklődés elsősorban ma is. Ez a vizsgálat ígéretes eredményekkel kecsegtet abban az esetben, ha az elemzett név adatai időről időre sűrűn felbukkannak a forrásokban. Ennek a szempontnak korábban is nagy jelentősége volt a tudományos kutatásban, ám következetes, elvi jellegű alkalmazása a helynévkutatásban az utóbbi időben egyre nagyobb szerepű helynév-rekonstrukciós eljárásban mutatkozik meg. A hagyományos etimológiai kutatások ugyanis gyakran csak az éppen vizsgált egyedi névelőfordulásra koncentráltak, az adat nyelvi környezetét vagy a névnek a teljes történetiségében felbukkanó alakjait figyelmen kívül hagyták. Napjaink helynév-rekonstrukciós vizsgálataiban azonban egyértelműen igazolják a módszer egyik alapelveinek helyességét, hogy tudniillik egy-egy helynevet mindig a korábbi és későbbi megjelenéseinek sorába beillesztve kell értelmezni, hiszen az így megmutatkozó nyelvi változások, különböző típusú eltérések alapvető fontosságúak lehetnek újabb következtetések levonásához. A névrekonstrukciós eljárás a kronológiai sajátosságok vizsgálata során nagy hangsúlyt fektet többek között a név alaki rekonstrukciójára, így a hangtörténeti, a lexikális-morfológiai, valamint a funkcionális-szemantikai sajátosságainak az elemzésére. Emellett a denotatív jelentésnek, a lokális körülmények lehetőség szerint pontos feltárásának, valamint a névrendszertani beágyazottság vizsgálatának is meghatározó jelentőséget tulajdonít.

Azt, hogy a névrekonstrukció módszere ezen szempontok érvényesítésével például a településnevek kronológiai vizsgálatát illetően valóban előrelépést jelenthet a modern névkutatásban, jól mutatja a hagyományos etimológiai vizsgálatokat folytató KNIEZSA ISTVÁNNak a 20. század első harmadában a magyar–szláv nyelvi érintkezés során történt helynévátvételek kronológiájáról tett megállapításainak az utóbbi egy-két évtizedben történt kiigazítása, korrekciója is. KNIEZSA ugyanis a korai szláv nazális magánhangzók magyar nyelvben történt hanghelyettesítését fontos, kormeghatározó értékű kritériumként kezelte. Mivel a változás végbementét – a területi eltéréseket és a névrendszertani sajátosságokat (átvett helynév és átvett személynévből alakult helynév) egyaránt figyelmen kívül hagyva – egységesen a 11. század előttre datálta, minden elvileg e körbe vonható helynevet a 11. századot megelőző átvételnek tartott (1938: 372–373). Ezt az álláspontot a hangváltozás nyelvföldrajzi különbségeit hangsúlyozva KRISTÓ GYULA vonta először kritika alá (2000). A közelmúltban a denazalizációnak az egyes, magyarral érintkező szláv nyelvekben kimutatható kronológiai különbségeiről pedig ZOLTÁN ANDRÁS több írásában is értekezett, és azt állapította meg,

hogy bizonyos szláv nyelvekben e változás csak a 13. században fejeződött be (2015: 37–38).

A helynév-rekonstrukciós eljárásnak a legkényesebb pontja azonban éppen a nevek időbeli létezésének legfontosabb szakaszát érinti: a helynevek keletkezését. Nem véletlen, hogy a helynevek tudományos vizsgálata az etimológiai elemzéssel indult, vagyis a név keletkezésének a pillanatát vizsgálja. Enélkül történeti jellegű tudományos vizsgálat ma sem képzelhető el, hiszen a név eredetének magyarázata tulajdonképpen azoknak az ismereteknek a felfejtését jelenti, amelyeket a névadók a névadáskor belefoglaltak az adott hely megnevezésébe.

Ennek az ismeretnek pedig komoly forrásértéke van az adott kor nyelvi, társadalmi, természeti viszonyainak a feltárásában. A nevek megfejtése során ezeket az ismereteket a nevekben szereplő lexémák alapján többnyire sikeresen fel is fejtik a helynév-etimológusok. Még akkor is így van ez, ha a név eredeti szemantikai tartalmának magyarázatára csak későbbi–mai nyelvi analógiák, illetve a történeti korokra vonatkozó nyelvi, társadalmi ismereteink alapján tudunk rávilágítani.

Magát a névadási helyzetet azonban a régmúlt időkre vonatkozóan alig tudjuk megragadni. Ilyen helyzetről szóló írásos dokumentumok a 11–15. századból alig maradtak fenn, s ezek is jórészt egyetlen névfajtának, a települések elnevezésének körülményeire utalnak. A középkori oklevelek ugyanis gyakorta a szóban forgó település tulajdonjogának hivatalos, írásbeli rögzítésének céljával születtek meg, s bennük tudatosan is megjelenhetett a névadás motivációja. Az efféle körülményre történő utalás legjellemzőbben a személynévi eredetű településnevek esetében figyelhető meg, hiszen a személynevet tartalmazó elnevezések megszületésének hátterében éppen az adott személy birtoklásának egyértelmű kinyilvánítási szándéka állt. Ilyen például a GYÖRFFY GYÖRGY által idézett, az Arad vármegyei Arad vára mellett említett, eredetileg a *Tömörkény* nevet viselő föld esete, amelynek egy 1266/1300-as oklevélben az adományozó elrendelte az új tulajdonosról, Parabuch ispánról történő elnevezését: „nomina earundem terrarum *Temerken* [Fulgudus et Wonuz] mandamus penitus aboleri, et *Parabuch* nomine singulas ordinamus et statuimus appellari” (Gy. 1: 187). S jóllehet, az új névforma nem került azután ténylegesen is használatba, de a névadás aktusát írásba foglalták. A névadás szocioonomasztikai hátterét megvilágító másik ritka példa a Szatmár vármegyei Marcellfalva esete, amely a források adatai alapján eredetileg a *Nógrád* nevet viselte, a települést azonban egy bizonyos Radalfi Marcel feldúlta, majd egy 1279-es oklevél tanúsága szerint saját nevére *Marcellfalva*-nak nevezte el: villa *Neugrad* [...] quam quondam Marcellus nomine suo *Marcellfoluua* nuncupavit (NÉMETH P. 2008: 176). KRISTÓ GYULA 1976-os munkájában idézi a nagyobbik Gellért-legendából Csanádvár nevének keletkezési körülményeit: „István király így szólt az Ajtony felett (1028 táján) győztes Csanádhhoz: »E naptól kezdve az a vár [Ajtonyé] ne Marosvárnak, hanem

Csanádvárnak (*urbs Chanadina*) neveztessek. Azért, mert ellenségemet megölted, ama megye (provincia) ispánja leszel, és azt neveddel nevezed, ettől kezdve Csanád megyének (*provincia Chanadiensis*) hívassék» (KRISTÓ 1976: 20).

A névadás motivációjának kevésbé adatolt helyzete csak az utóbbi századokban változott meg, a középmagyar korból pl. számos telepített soltész- vagy kenézfalu létrejöttéről és vele együtt nevének létrehozásáról van tudomásunk. SEBESTYÉN ZSOLT idézi egyik munkájában a Bereg megyei Fedelesfalva település esetét: 1581-ben Munkács birtokosa a *Fedeles* nevű családnak adott kenézi kiváltságot Olenyova falu benépesítésére. A család ebben a faluban telepedett le, az irtásra idegen jobbágyokat szállított, a falut pedig a kenézcsalád nevére *Fedelesfalva*-nak nevezték el (SEBESTYÉN 2010: 141). A kenézek jellemzően – a fenti példához hasonló módon – a maguk által kiválasztott területen létrehozott új településeket magukról nevezték el.

A modern kori intézményes névadás idejéből is csak a – ritkán történő – településnév-adásokról, illetve névváltoztatásokról vannak pontosabb ismereteink. A 20. század első felében a tudomány az ún. hivatalos vagy mesterséges névadás eredményeképpen született elnevezések kutatását a természetes névadással létrejött nevek vizsgálatával szembeállítva eleinte elutasította. A század közepén azonban e felfogással szemben foglalt állást BÁRCZI GÉZA. „Helytelen [...] az az álláspont, hogy a hivatalos névadás nem érdemel figyelmet, tudományos vizsgálatot. A hivatalos névadás lélektana, a nevek típusai [...] szintén érdekesek, mert még ha ideiglenesnek bizonyulnak is, nyelvi realitások, azonfelül a társadalmi, politikai helyzetnek, állásfoglalásnak kifejezői.” (BÁRCZI 1958: 146). E gondolat jegyében született meg MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnévadás” (1982) című kötete, amely áttekintette a hivatalos névadás 18–20. századi történetét, e korszak helységnévrendszerének kialakulását, bemutatva kialakításának legfontosabb dokumentumait és forrásait. A munka végigkíséri az új elnevezések létrejöttét, a korábbiak változását (ehhez ld. még MEZŐ 1999), emellett pedig a megfigyelt jelenségek rendszerezését, tipizálását is elvégzi, lényegében rámutatva ezzel a természetes és a mesterséges névadás mélyen gyökerező összefüggéseire is.

A településnév-adáson túl a 19. század vége óta intézményesülő közterületi névadás testületi döntései nyújtanak pontos felvilágosítást egyes nevek keletkezéséről. Más helynévfajtáknak (pl. a települések határában található mikrotoponimáknak) azonban nemcsak a korai, de még többnyire az újabb kori keletkezéséről sincsenek a névadás pontos szituációját és időpontját megvilágító névszociológiai ismereteink.

2.2. A névfajták kronológiai jellemzői

A fentiekben mondtak alapján nem véletlen tehát, hogy a helynevek keletkezésének magyarázata során a kutatók mindig is megkülönböztetett figyelmet fordítottak a kronológia kérdésére, azaz annak felderítésére, hogy mikor is keletkezett a kérdéses név.

Az egyes névfajták vizsgálata azonban különböző lehetőségeket nyújt a kérdés megválaszolására. A kutatók régóta hangsúlyozzák a víznevek ősi jellegét, azt, hogy – főleg a nagyobb vizek, de olykor a kisebbek megnevezései is – sok évezredes múltra tekintenek vissza. „A víznevek, különösen a nagyobb folyók nevei rendkívül nehezen változnak, ezért a földrajzi nevek legrégebb, legarchaikusabb rétegéhez tartoznak. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a távoli múltban a nagy folyók mint a tájékozódás és a közlekedés jelentős tényezői valósággal nemzetközi tulajdonban voltak, s kialakult nevüket nemigen cserélték fel mással. Fontos szerepet játszottak a nagy folyók a határvédelemben is” (KISS L. 2000: 1–2, de ld. még BÁRCZI 1980: 210, KNIEZSA 1942: 3, KRISTÓ 1985).

A Kárpát-medence honfoglalás előtti vízneveit legalaposabban KISS LAJOS vizsgálta több tanulmányában is. Az elnevezések kronológiai rétegeit területi szempontok alapján is áttekintette: önálló írásban foglalkozott a felvidéki (1994), az erdélyi (1997a: 200–210), a dunántúli (1997b: 187–197) és a délvidéki (2000) víznevek időbeli rétegeinek elkülönítésével. Akadémiai székfoglalójában a nemzetközi névkutatás előrehaladását bemutatva az óeurópai víznév kutatás történetét és eredményeit emelte ki. „Az óeurópai víznévanyag az indoeurópai térség nyugati részén még a külön nyelvi fejlődés megindulása előtt keletkezett, s ezért egyetlen konkrét indoeurópai nyelvből sem származtatható.” (KISS L. 2000: 7). A Kárpát-medence legnagyobb folyóinak latin és görög nyelvű elnevezése már igen korán, az ókori írott forrásokban is megjelent. E nagy folyók neve közül az óeurópai rétegbe tartozhat pl. a *Dráva*, *Száva*, *Maros*, *Zala* stb., sőt, az újabb elképzelések szerint a *Duna* sem kelta vagy szkíta eredetű, hanem ugyancsak e régebbi, óeurópai víznév rétegnek a tagja. E nevek közös tulajdonsága, hogy egy ’folyóvíz’ vagy ezzel rokon szemantikai tartalmú lexémából eredeztethetők. Mellettük egy újabb csoportot jelentenek azok az elnevezések, amelyekben a névalkotó lexéma a folyó valamely jellemző sajátosságát jeleníti meg, pl. a *Tisza* ’iszapos, sáros’, *Temes* ’mocsaras’, *Körös* ’fekete’, *Rába* ’sötétvörös, barnás’ stb. Az ókori forrásokban szereplő nagyobb folyók nevéen kívül a honfoglalás utáni időszakból is adatható óeurópai nevek (pl. *Árva*, *Iza*, *Visó*) mellett germán (pl. *Morva*, *Nyitra*, *Vág*), szláv (pl. *Holboka*, *Túr*, *Lekence*) és esetleg török (pl. *Küküllő*, *Ojtoz*, *Tatrag*) eredetű víznévi réteget is azonosítanak a kutatók (vö. KISS L. 2000, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 85–95, 2018: 381–398).

Ami a víznevek kronológiáját illeti, megállapítható, hogy keletkezésükről hozzávetőlegesen (akár még évezrednyi pontossággal sem) csak annak alapján

lehet állást foglalni, hogy mely nyelvhez köthetők e nevek, s azokat a nyelveket e térségben az általános történeti ismeretek alapján mikor használhatták. A Kárpát-medencei víznevek idegen eredetű újabb (többnyire szláv etimológiájú) rétegéről pedig legfeljebb csak azt lehet megállapítani, hogy a magyarság ide érkezésekor már létezett, vagy esetleg csak később keletkezett.

Korábban az volt az általános felfogás, hogy a számos Kárpát-medencei szláv eredetű víznév már a honfoglalás előtt is létezett. Ezt képviselte MELICH JÁNOS (1925–1929), aki hatalmas helynévi (főleg víznévi) anyagot vizsgálva e szláv neveket honfoglalás előttinek minősítette. KNIEZSA ISTVÁN pedig ennek nyomán kijelenti, hogy „A folyók és általában a jelentősebb vizek neveinél [...] nem lehet feltenni, hogy a magyarság azokat valami kései bevándorlóktól vette volna át.” (1938: 401). Az a gondolat, hogy az idegen eredetű víznevek között későbbiek is lehetnek, amelyek már a magyarság itteni tartózkodása idején jöttek létre, csak újabban merült fel. E bevándorló réteg által adott víznevek kimutathatók pl. az Árpád-kori német telepítésű területeken. KISS LAJOS Erdély vízneveinek vizsgálata során ebbe a névrétegbe tartozónak mondja például az Oltba ömlő *Hortobágy* (< R. ném. **Hartobach*, tkp. 'erdei patak'), *Porumbák* (< ném. *Forrembach*, tkp. 'pisztrángos patak') és *Vidombák* (< ném. *Weidenbach*, tkp. 'fűzfás patak') nevét (1997a: 208), a Felvidéken pedig a *Korompa* (< ném. *Krompach* ~ *Krummbach*, tkp. 'görbe, kanyargós patak') víznevet (1994: 15).

De a szláv helynevek között ugyancsak feltételeznek ilyeneket. HOFFMANN ISTVÁN a Bakonyalja helyneveiben megmutatkozó nyelvi viszonyokat vizsgáló tanulmányában a történeti helynév-rekonstrukció módszerével bizonyítja be, hogy a korábbi véleményekkel szemben a *Cuha* patak elnevezése (a kései adatolás, a vízfolyás szakasznevei, illetve a környező települések nevének nyelvi környezete alapján) nem kapcsolható az ősi szláv folyóvíznévi réteghez, sokkal inkább tekinthető a 18. században a folyó egyik szakasza mellé telepített szláv nyelvű népesség névadói tevékenysége eredményének (HOFFMANN 2019a: 20–21).

A Kárpát-medence idegen eredetű vízneveit illetően a kronológiai vizsgálat a magyarság története szempontjából (tudniillik, hogy mely népeket és hol találtak a magyarok a Kárpát-medencében a honfoglaláskor) legfeljebb csak arra tud válaszolni, hogy léteztek-e már a magyarság idetelepülésekor is. Ugyanis a nevek átvételének a korát „a nyelvtudomány eszközeivel leginkább abban az esetben lehet vizsgálni, ha az átadó és/vagy az átvevő nyelv történetében vagy éppen az átvétel során valamilyen jól korhoz köthető változást szenved el a név. [...] A legtöbb idegen eredetű víznév – noha hangtani változása jól nyomon is követhető – azonban olyan, amelyre kronológiai következtetést nem lehet alapozni, mert a nyelvi folyamatoknak többnyire nincsenek időben pontosan meghatározható korlátai. [...] Ráadásul számos olyan névátvétel történik a nyelvek között, amelyek a név bármiféle megváltozása nélkül zajlanak le” (HOFFMANN 2009: 7–8).

A víznevek nagy része az úgynevezett mikrotoponimák közé tartozik, ezek Árpád-kori állományát vizsgálta GYÖRFFY ERZSÉBET (2011). Kutatásából kitűnik, hogy sem a szerkezeti, sem a szemantikai viszonyok nem nyújtanak olyan ismeretet, amely a magyar nyelvben keletkezett víznevekről, azok egyes csoportjairól, típusairól kronológiai tekintetben megfogalmazható lenne. „A folyóvíznevek nyelvi rétegeinek az áttekintése azt mutatja, hogy a különböző nyelvekből (főleg pedig a magyarból és a szlávból) származó folyóvíznevekben nagyjából ugyanazok a szemantikai tartalmak jelennek meg. A folyóvíznevekben nagy számban előforduló szemantikai típusokra (mint például a növényzetnek, az állatvilágnak vagy a víz lokális viszonyának kifejeződésére) ezért joggal tekinthetünk úgy, mint a víznévrendszerek pánkronisztikus jellemvonásaira.” (2011: 24).

Hasonlónak látta a természeti nevek egy másik csoportjának, a hegyneveknek a helyzetét munkájában RESZEGI KATALIN is: „a nagyobb vizekre, kiemelkedésekre jellemző, hogy megnevezésükre a magyarok a Kárpát-medencébe kerülésüket követően a már meglévő, az itt élő lakosság által használt neveket alkalmazták. A *Pilis, Mátra, Zobor* hegynevek ilyen módon, szerkezeti változás nélkül váltak a magyar névrendszer részévé és a magyar névhasználók között is széles körben ismertté. Az átvétel időpontja és egyéb körülményei ugyanakkor esetükben is nehezen határozhatók meg.” (2011: 14).

A mikrotoponimák további fajtáit (pl. az erdők, rétek, mocsarak, szántók stb. neveit) ebben a tekintetben még kevésbé ismerjük, mivel történeti adatolásuk az előbbi névfajtáknál is gyérebb. E nevek kronológiai jellegzetességeiről azt szokás megállapítani, hogy többnyire rövid életűek. Éppen ezért ebben a névrétegben inkább az egyes névalkotó földrajzi köznevek kronológiai (és ezzel összefüggésben névföldrajzi) sajátosságait vizsgálják a kutatók. Így például tudjuk, hogy a szláv eredetű *bérc* 'hegy, hegycsúcs' köznévi források adatai alapján a 13–14. századra a domborzati nevek domináns névalkotó elemévé lett, s az ómagyar korban az ország északi és keleti, különösen a középső erdélyi területeken volt kiemelkedő szerepe a névalkotásban (RESZEGI 2011: 76–77). Idővel azonban egyre visszább szorult a használata, olyannyira, hogy a 16–17. század nagy szótáraiban már nem találjuk meg, ma pedig inkább már csak az irodalmi nyelvben fordul elő (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 266, 2018: 448). Az ómagyar korban gyakori használatú és ugyancsak szláv eredetre visszavezethető *patak* 'a folyónál kisebb folyóvíz' szavunk átvétele a korai ómagyar kori helynevek vizsgálatának tanulsága szerint a 11. század közepe előtt meg kellett, hogy történjen, de esetleg már a 10. században is bekerülhetett a magyar nyelvbe. Az oklevelekben megfigyelhető előfordulásai arra utalnak, hogy a 13. századra a vízrajzi köznevek között a leggyakrabban használt lexéma lehetett, amely ebben az időben leginkább a Kárpát-medence északi vidékein vett részt a helynevek létrehozásában. Később a szó jelentése még inkább általánossá

válí, ami hozzájárulhatott használatának a Kárpát-medence egész területén való elterjedéséhez (HOFFMANN 2003b).

Az, hogy a mikrotoponimák rövidebb élettartamúak, az esetek jó részében nyilvánvalóan megmutatkozik, mégis – az Árpád-kori helynévkutatások megélénkülése nyomán – számos ennek ellentmondó példát is találunk. Az egyik legrégebb hazai szórványemlékünkben, az első eredeti és hiteles magyarországi oklevélben, a Tihanyi alapítólevélben szereplő *Fotudi* (a mai Fadd) falu határleírásában, a kesztölci út előtt említik a *luazu holma* határpontot. Az e név által jelölt hely a korabeli leírás alapján jól azonosítható: az említett kesztölci út megközelítőleg a mai főút nyomvonalán haladt, a határpont mai megfelelője pedig az úttól alig pár száz méterre nyugatra, Fadd határában napjainkban is fellelhető *Lovász-domb* néven. Az elnevezésben az eltelt évszázadok alatt csupán a földrajzi köznévi utótag cseréje történt meg. A változást a *halom* : *domb* lexémák produktivitásának általánosan megfigyelhető megváltozása magyarázza: amíg az ómagyar kori helynevekben a *halom* előfordulása jóval jellemzőbb a *domb* használatával szemben, addig napjainkra ez az arány megfordult (HOFFMANN 2010a: 150–151). Ugyancsak a ritka kivételek között tarthatjuk számon a szintén e forrásban felbukkanó ómagyar kori *fuk* mikrotoponimát is, amely a mai Sió vízfolyásnak (pontosabban annak a Balatonból kilépő néhány kilométer hosszú szakaszának) a korabeli, egészen a 15. századig használatos megnevezése volt. A folyó átkelőhelyénél hamarosan megtelepült falu a vízről metonimikus úton kapta a nevét, s előbb *Fok*, később – a 18. század utolsó harmadától adatolhatóan – egy a vízfolyás újabb, az írásosságban a 17. század elején felbukkanó nevéből származó előtaggal bővülve *Sió-Fok* néven szerepelt (HOFFMANN 2010a: 56–60).

2.3. A településnevek kronológiai kérdései

A helynevek kronológiai viszonyairól legtöbbet a legjobban adatolható és ebből, valamint általános történeti jelentőségéből adódóan legtöbbet vizsgált helynévfajtaról, a településnevek csoportjáról tudunk. Az alábbiakban – minthogy munkámban is ez a központi szerepű helynévfajta – ezek kronológiai viszonyait tekintem át részletesebben.

A helynevek között a településnevek a kutatók részéről a kezdetektől kitüntetett figyelemben részesültek. Ezt alapvetően a fentiekben érintett két körülmény magyarázza. Egyrészt az, hogy az Árpád-kor szórványemlékeiben messze ez a helyfajta van legnagyobb arányban képviselve. Még inkább pedig az, hogy ezeknek a leggazdagabb a településtörténeti forrásértéke: az adott helyen megtelepülő lakosság nyelvéről, társadalmi viszonyairól e névfajta segítségével tudhatunk meg a legtöbbet. Ebből adódóan nyelvi vizsgálatuk a kezdetektől fogva leginkább településtörténeti célokat szolgált: kutatták ezek alapján a Kárpát-medence megtelepedésének történetét, az egyes települések tulajdonviszonyait,

népességi helyzetét, gazdasági szerepét stb. A névben rögzült ilyen jellegű információk valóban fontos források a tudomány számára a múlt megismeréséhez, az ilyen jellegű kutatásoknak van azonban egy gyenge pontja: meg lehet-e azt állapítani, hogy mikori állapotot rögzít a nevek által kifejezett szemantikai tartalom? A történeti tudományok széles köre egyetért ugyanis abban, hogy a nevek forrásbeli első előfordulása az esetek óriási többségében nem esik egybe a név keletkezésének idejével.

A magyarok latin nyelvű írásbeliségének kialakulása a Kárpát-medencében történt letelepedés után az európai kultúrkörhöz való kapcsolódással, a kereszténység felvételével, a közigazgatási rendszer kiépítésével és működtetésével szükségszerűen együtt járt. Az egyház és a közigazgatás hivatalos nyelve a korszak Európájában egységesen a latin volt, így az egyházi irodalomban és az oklevelezésben is ezt a nyelvet használták. A kezdetekben gyér számú, majd lassan szaporodó nyelvemlékek idegen nyelvű szövegek környezetében azonban egyre gyakrabban bukkantak fel magyar nyelvű tulajdonnevek, személy- és helynevek. Ezt a jelenséget felismerve a kutatók között a 20. század első felében kibontakozó polémia középpontjában az a kérdés állt, hogy az oklevelekben és az egyéb korai írott forrásokban felbukkanó helyneveket miért nem fordították le a befogadó szöveg nyelvére? PAIS DEZSŐ szerint a jelenség okát nem a fogalmazók csekély latin tudásában kell látnunk, sokkal inkább „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozták azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). Ezek a dokumentumok ugyanis birtokjogot biztosító jogi iratok. A jogbiztosítás szempontjából igen fontos körülmény a tulajdonnév azonosító szerepe: egy adott területen egy tulajdonnév egyetlen objektum megnevezője. Abban az esetben, ha a tulajdonnévnek nem az adott területen használt és ismert alakja kerülne be az oklevélbe, ezt az azonosító funkcióját nem tudná betölteni. A történész GYÖRFFY GYÖRGY szavaival élve: „A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvén tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak.” (1970: 200). E jogbiztosító szerepnél fogva és az írásbeliség fokozatos, lassú elterjedéséből következően érthető tehát az is, hogy egy-egy helynév nem (vagy csak igen ritkán) a keletkezésekor kerülhetett bele a forrásokba, hanem alkalmasint több évvel vagy évtizeddel, esetleg évszázaddal később, amikor valamely hivatalos jogügylet (birtokadományozás, birtokleírás, birtokosztódás, peres eljárás stb.) azt szükségessé tette. A név keletkezési ideje és felbukkanásának kora tehát a legritkábban esik egybe, ennek következtében a névalakulás kronológiájáról nemigen tudunk pontos információkkal szolgálni.

A probléma feloldásában KNEZSA ISTVÁN próbált elméleti feltevések és következtetések alapján eredményt elérni. A nyelvtörténész–névkutató a helynevek – közöttük különösen a településnevek – rendszerszerűségét hangsúlyozta

azáltal, hogy kidolgozta az úgynevezett történeti helynév-tipológiát. Felismerte, hogy a nevek mind szemantikai, mind pedig szerkezeti tekintetben jól elhatárolható csoportokba tartoznak bele. E felismerés nyomán különítette el a pusztai személynévből, a templom védőszentjének nevéből és a törzsnévből formáns nélkül alakult helynevek; az *-i* helynévképzővel népnévből és foglalkozásnévből alakult helynevek; a *-d* képzővel létrejött helynevek; illetve a földrajzi köznévi utótaggal alakult összetett településnevek típusát, s megállapította e névcsoportok keletkezésének időhatárait is (lásd ezekhez KNEIÉZSA 1938: 371, 1943–1944: 124–131, illetve BÁRCZI 1958: 155).

A pusztai személynévből alakult helynevek kapcsán kutatóink a kezdetektől egyetértettek abban, hogy a névtípus tagjai a magyar helynévrendszer időben legkorábbi alakulású rétegébe tartoznak (lásd pl. *Levedia*), és hogy ez a névalkotási mód jellegzetesen magyar névadási szokás. MOÓR ELEMÉR a pusztai személynévi eredetű helynévtípus létrejöttéről a következőket vallja: „Bizonyára még a nomadizálás korából származik ez a névadási mód, amikor t. i. csak valakihez lehetett menni, de nem valahová. Ezért ezt a névtípust nomádoknak vagy magyarosnak nevezhetjük el.” (1936: 110). Ez a névadási mód azonban igen hamar veszít a népszerűségéből: véleménye szerint Nyugat-Magyarországon már a 13. század elején sem volt produktív, a 13. század után pedig már az ország egész területén kikopott a használatból (uo.).

KNEIÉZSA a pusztai személynévből alakult helynevek típusát együtt tárgyalja a pusztai népnévi eredetű helynevekkel. E névtípusok kronológiai határait illetően pedig lényegében egyetért MOÓR véleményével: ide sorolható elnevezések a nyugati országrészben a 12–13. század fordulóján már nem jöttek létre, míg a keleti régióban esetleg tovább is élhetett ez a névadási mód, itt a tatárjárást, tehát a 13. század közepét jelöli meg a névtípus keletkezésének felső időbeli határaként (vö. KNEIÉZSA 1943–1944: 125, 126, 128). BÁRCZI a népnévi eredetű névtípus létrejöttét – lényegében KNEIÉZSÁval egyetértve – a 13. századig terjedő időszakra tette (1958: 159).

A patrocíniumi településneveknek a Kárpát-medence területén felbukkanó első adatai KNEIÉZSA szerint a 13. század elejéről származnak, s egy évszázaddal később, a 14. század elejére a pápai tizedlajstromban már az ország szinte minden e névtípusba tartozó településneve szerepel. Ezért véli úgy, hogy e nevek túlnyomó többségének keletkezési ideje a 13–14. század, s noha ez után is jönnek még létre a szemantikai csoporthoz tartozó újabb településnevek, azok száma már egyáltalán nem jelentős (KNEIÉZSA 1943–1944: 131). Ezeket a kronológiai határokat fogadta el általában a szakirodalom is (vö. MAKKAI 1947: 114, BÁRCZI 1958: 154–155, KNEIÉZSA 1960: 20, BENKŐ 1993: 18).

KRISTÓ saját vizsgálatai alapján kiterjeszti a névtípus keletkezésének kezdeti és záró időhatárait egyaránt: „az ilyen jellegű névadás kialakulása nem váratott magára a XII–XIII. század határáig. [...] a patrocíniumból képzett helynevek már

a kereszténység magyarországi meggyökeresedésétől, azaz a XI. század elejétől kezdve keletkeztek. [...] Kétségtelen, hogy ott, ahol már a XI. század elejétől templomok álltak, a patrocínium a templomos hely (a templommal együtt kialakuló falu) elnevezésének indítékává vált.” (1976: 45). Emellett azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy az ide sorolható nevek alakulhattak másodlagosan már a 13. században is. A 15. század folyamán pedig már ő is csak nagyon szórványosnak tartja a keletkezésüket (vö. 1976: 48–49). A névtípust monografikus formában feldolgozó MEZŐ ANDRÁS kutatásai azt mutatják, hogy a patrocíniumi nevek túlnyomó többsége a 13. század közepétől a 15. század végéig keletkezett, e korszakon belül pedig a névadási mód legintenzívebb időszaka a 13. század közepétől a 14. század közepéig tartott. A 15. századtól a forrásokban csak igen ritkán felbukkanó patrocíniumi nevek véleménye szerint analógiás keletkezésűek (vö. MEZŐ 1996: 233–4).

KNIEZSÁNAK a vizsgált szemantikai csoportok közül a törzsnévi eredetű településnevek keletkezési korára tett megállapításai a Kárpát-medence nyelvi és etnikai viszonyaira vonatkozó összefüggései miatt kiemelten fontosnak tekinthetők. Az alapján, hogy a 11. század után létrejött határmenti megyék területén az igen gyér településtörténeti ismeretek alapján törzsnévi eredetű településneveket nem talált, MELICH azt állapította meg, hogy „E törzsnevekből lett helynevek nem keletkezhetek a X. sz.-on túl [...]” (1925–1929: 359–360). KNIEZSA kronologizálásának alapja az volt, hogy mivel a törzsneveket Konstantinus Porphyrogenetus 950 körül írt munkáján kívül semmiféle forrás, így a 11. század végén született magyar ősgesza sem ismeri, e munka szerkesztése idején a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek. Ebből következően a törzsnévi eredetű helynevek nem jöhettek létre a 11. század közepénél később, és nem alakulhattak a 10. század végénél korábban (1938: 371). Elgondolása szerint mindez azt jelenti, hogy a törzsnévi eredetű helynevek kormeghatározó értékűek: „A törzsnevekből [...] még abban az esetben is következtethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni.” (i. h.).

KNIEZSÁNAK a névtípus kormeghatározó értékére vonatkozó elképzelését osztotta BÁRCZI GÉZA is (1958: 157), de rajta kívül a teljes tudományos közvélemény – mind a nyelvész-, mind a történettársadalom – a közelmúltig fenntartás nélkül, egyöntetűen elfogadta (vö. BENKŐ 1967: 387, MEZŐ–NÉMETH 1972: 11). KRISTÓ GYULA bírálta e felfogást, s a névtípus kronológiájára vonatkozóan az általa vizsgált tekintélyes mennyiségű névanyag alapján megállapította, hogy „a törzsnévi helynevek keletkezésének folyamata nem zárható le a XI. század elején vagy közepén, hanem még évszázadokon át tartott. Hol még a törzsbe tartozás valóságos tudatának lecsapódásaként, hol már személynévből, névköltöztetéssel vagy más módon a XI. század közepén túl is keletkeztek »törzsnévi eredetű« (tulajdonképpen a törzsnévvvel alakilag egyező) helynevek.” (1976: 42, vö. UŐ. 1970: 118, 127–128, vö. még MIKESY 1973: 123). Végző következtetése szerint a

törzsnévi eredetű településnevek létrejöttére vonatkozó egyértelmű kronológiai ismérveket nem tudunk felsorakoztatni (1976: 42).

Az *-i* helynévképzővel alakult településnevek a klasszikus történeti helynév-tipológia szerint ugyancsak kormeghatározó értékűnek tekinthetők. KNEIÉZSA véleménye szerint az e képzővel létrejött elnevezések a 11. századtól a 12–13. század határáig keletkezettek. Elképzelését azzal okolta meg, hogy „sem a kétségtelenül a XI. század közepéig beköltözött népek (*böszörmények, kálizok, besenyők*) nevéből, sem pedig pogánykori magyar személynévekből ilyen típusú nevek nem alakultak” (1943–1944: 125). Néhány évvel később az általa vizsgált adatok alapján azonban már úgy gondolta, hogy e nevek zöme ugyan a 13. század közepe előtt keletkezett, de ilyen típusú nevek e koron túl is létrejöhetnek (KNEIÉZSA 1949: 107). Lényegében hasonlóan vélekedett a kérdéstről BÁRCZI is (1958: 149, 157, 160).

KRISTÓ KNEIÉZSÁNAK az e névtípusra megállapított kronológiáját is pontosította. Az *-i* helynévképzővel létrejött névtípus kialakulásának kezdő korszakhatárát a 10. század legvégére, a 11. század legelejére teszi, az ide sorolható településnevek megjelenésének legjellemzőbb korszakaként a 13–14. századot határozta meg, de keletkezésüket – településtörténeti vizsgálatai alapján – még a 15. században is elképzelhetőnek tartja (1976: 52, 77).

A *-d* helynévképzővel született településnevek kronológiai sajátosságairól KNEIÉZSA azt állapítja meg, hogy létrejöttük többnyire a 12. századra tehető (1943–1944: 127), és a magyarság 12. század utáni településterületein hasonló nevek nem fordulnak elő. Véleményét BÁRCZI ebben a kérdésben is osztja (1958: 155).

KRISTÓ azt elképzelhetőnek tartja ugyan, hogy a *-d* képzős településnevek a Kárpát-medence egyes vidékein nem azonos arányban fordultak elő, de véleménye szerint ezzel kronológiai differenciáltság nem jár együtt (1976: 86). A kutatók általános véleménye szerint a *-d* képző a teljes ómagyar korban részt vett a településnevek létrehozásában: használatának virágkora a 13–14. század volt, s a névtípushoz tartozó, ezt követően létrejött elnevezések analogikusan születtek meg. KRISTÓ az e helynévképzővel való névalkotást a 15. századig mondja produktívnak, analogikus úton született *-d* képzős helynevekről pedig véleménye szerint csak a 15. század után felbukkant nevek esetében beszélhetünk (vö. 1976: 88).

Az utótaggal alakult helynevek kronológiájáról KNEIÉZSA azt állapította meg, hogy a pusztai személynévvvel alkotott településnevek típusát a 13. században igen gyorsan váltotta fel az új, a személynévek és *falva, háza, laka, telke, szállása* összetételével alakult elnevezések. Így tehát a két névalkotási módot csupán alig fél évszázadon át alkalmazták párhuzamosan (KNEIÉZSA 1943–1944: 128, vö. BÁRCZI 1958 :160, SZABÓ 1966: 136, MOÓR 1936: 117).

KRISTÓ ebben az esetben is másként vélekedik. Kutatásai szerint a fent említett két névtípus nem válhatta fel egymást viharos gyorsasággal: az utótaggal alakult

helynevek már a 11–12. században léteztek, a két névszerkezeti forma párhuzamos keletkezési időszaka pedig huzamosabb ideig, a 11. századtól a 14. század közepéig–végéig tarthatott. Az összetett szerkezetű elnevezések népszerűségének csúcspontja a 15. században volt, amikor már jóval kisebb a formáns nélküli helynevek elevensége (KRISTÓ 1976: 94).

A korai magyar településnév-típusok vizsgálata nyomán tehát KNIEZSA arra az általános következtetésre jutott, hogy „Vannak [...] helynevek, amelyek önmagukban is korhatározó értékűek. Minden nyelvben vannak képzések, amelyek csak bizonyos korban keletkezhetnek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakultak.” (1943–1944: 112). Lényegében változtatás nélkül fogadta el ezen elmélet tételeit BÁRCZI GÉZA is. Ezeknek megfelelően tárgyalta a tulajdonneveket, közöttük a helyneveket mint a magyar szókincs részeit „A magyar szókincs eredete” című munkájának második kiadásában. Sőt, ezt a gondolatot lényegében még tovább vitte: „a helynévtípusoknak kormeghatározó értékük lehet, egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá.” (1958: 149).

A fentieket összefoglalva: jól látható, hogy a végső formájában KNIEZSA által kimunkált klasszikus történeti helynév-tipológia a történész és nyelvész társadalomban egyöntetűen pozitív fogadtatásra talált. A történettudomány számára is fontos szemantikai helynévtípusok keletkezési idejére vonatkozó kronológiai megállapításokat jó ideig kritika nélkül elfogadták. A történész KRISTÓ GYULA azonban az 1970-es évektől egyre határozottabban bírálta e felfogás egyes, főleg kronológiai részleteit.

2.4. A helynevek kronológiája és a helynév-rekonstrukció

A KNIEZSA által kimunkált helynév-tipológia a 20. század közepére már kiforrott, a tudományban mélyen gyökeret eresztett, KRISTÓ fentebb bemutatott kritikája (1976) nemigen talált visszhangra. Az egy negyedszázaddal később írott „Magyarország népei Szent István korában” című munkájában (2000) immár jóval átfogóbban bírálta KNIEZSÁNAK elsősorban azokat a kutatási módszereit és vizsgálati eredményeit, amelyek a magyarság korai történetében, főképpen a Kárpát-medence etnikai rekonstrukciója tekintetében alapvető fontosságú lehet. Összefoglalóan azt állapította meg, hogy „Kniezsa István vizsgálatai nem szorítkoztak a 11. századra, hanem a 10–12. század (bizonyos pontokon még a 13. század) jellemzőit is magukba foglalták, az általa alkalmazott eljárások számos ponton aggályosnak bizonyultak, vagyis összességükben megítélésem szerint nem tűnnek alkalmasnak arra, hogy a 11. századi Magyarország népeiről, etnikai viszonyairól – a csekély forrásanyag által megszabott mértékben – megbízható, hiteles képet adjanak. A Kárpát-medence általa szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései (12. századi, helyenként a 13.

század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek.” (2000: 10). KRISTÓ kizárólag írott forrásokra támaszkodva egy rövidebb időszak, Szent István korának nyelvi-etnikai állapotát vázolta fel a helynevekhez képest jóval több problémát előhozó, nehezebben értékelhető személynévek és bizonyos köznevek tanulságát is figyelembe véve. Módszertani tekintetben is új alapokra helyezett – ám nem minden fenntartás nélkül elfogadható – kutatásának eredményeképpen azt fogalmazta meg, hogy a 10. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a szláv nyelven beszélők túlsúlya volt jellemző, számban őket követte a magyarul beszélők csoportja, a század folyamán azonban a szlávok létszáma csökkent, a magyaroké pedig folyamatosan nőtt. A két népcsoporton kívül számarányait tekintve jóval kisebb török és még kisebb német ajkú lakossággal is számol.

A KRISTÓ újabb bírálata által érintett névtípusok közül egyet, a törzsnévre visszavezethető településnév-típust kiemelve azonban láthatjuk, hogy az ő megoldási javaslatai sem állják ki a kritikát. Amellett érvelt, hogy a törzsnévi eredetű településnevek az öszesztabeli hiány ellenére korábban, a 10. században is keletkezettek, de a 11. század közepén (a törzsnévek feledésbe merülésével) sem zárható le a létrejöttük korszakhatára. Amire a kutatók korábban nem figyeltek, nem figyelhettek a törzsnévek továbbélésével kapcsolatban, azok a névkutatás modern irányának nyelvlélektani és névszociológiai érvei.

Azzal ma is maradéktalanul egyetérthetünk, hogy a korai helynevek e típusának létrejöttét a törzsek létezésük a törzshöz tartozás tudata motiválhatta. Mivel a törzsek eltűnése nem egyik pillanatról a másikra történt, a névhasználók még biztosan ismerték, és tovább is hagyományozták a már létező települések nevének eredetét. Azaz a törzsek emléke e településnevekben szándékolatlanul tovább élt, mivel az egy évezreddel ezelőtt élt emberek névkompetenciája lényegében véve ugyanúgy működött, mint ahogyan a mai embereké. Kiváló példája ennek ANONYMUS *Gesta Hungarorum*, amelyben P mester a magyar honfoglalás idejét saját kora politikai elitje igényeinek megfelelően kívánta leírni. Mondanivalója hitelesítéséhez ténylegesen létező vagy általa kitalált személy- és helyneveket hívott segítségül, s a nevek etimológiai magyarázatával gyakorta birtokjogot is igazolt. Évszázadokkal később ugyanezzel a módszerrel számos birtokper kapcsán írott oklevélben, periratban is találkozhatunk. Mindebből az következik, hogy a tudományos közvélemény által általánosan elfogadott 11. század közepi záró kronológiai határ valóban kiterjeszthető, ám még a KRISTÓ által említett személynévi áttételre vagy a névköltöztetésre sem kell gondolnunk a későbbi hasonló lexikális alapú településnevek létrejöttéhez. A létező településnevek mintájára ugyanis, azokat mintegy névmodellnek tekintve minden gond nélkül létrejöhetnek az említett kronológiai határhoz képest jóval később, akár évszázadnyi különbséggel is új településnevek. Mindezek nyomán azt tehát bizonyosra vehetjük, hogy a korábbi nyelvész és történész kutatók eredeti elgondolásának megfelelően a

törzsnévre visszavezethető településnevek a letelepedés rekonstruálására önmagukban, nyelvi jellegük bizonyító erejénél fogva elégtelenek (ld. még HOFFMANN–TÓTH 2016: 273–279). A fentiekből pedig az is következik, hogy a korai magyar településnevek keletkezésének koráról leginkább a relatív kronológia módszerének alkalmazásával tudunk tudományosan megalapozottabb véleményt kialakítani.

A nevek kronológiai–történeti vizsgálatában fontos változást hozott az a szemlélet, amely a helynevek keletkezése mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a nevek egész történetének folyamatára. Ezt az újabb irányú érdeklődést jelezte a településnevek körében TÓTH VALÉRIA „Településnevek változástipológiája” (2008a) címmel megjelent kötete, amelynek alap gondolata, hogy „A nevek tipológiai rendszerének [...] tekintettel kell arra is lennie, hogy a helynevek – más nyelvi jelekhez hasonlóan – külső (azaz nem nyelvi) okok, illetőleg belső (azaz névrendszerbeli) motívumok hatása következtében igen gyakran különféle változásokon is keresztülmennek, amely változások a nevek alakját vagy jelentését egyaránt érinthetik [...]. Nem is lehet kérdéses, hogy a nevek módosulása történetük szempontjából lényeges tényező, a magyar helynévkutatásban a változások vizsgálata mégis messze elmarad a keletkezéstörténeti elemzés mögött” (2008a: 7). A könyv e változásokat rendszerezi, tipizálja: beszél olyan komplex változástípusról, amely a nevet teljes egészében érinti (néveltűnés, névdifferenciálódás, névintegrálódás), sorra veszi a nevek különböző formában megvalósuló jelentésváltozásait (jelentésbővülés, jelentésátértékelődés, jelentésszűkülés), illetve leírja a névalakot érintő változástípusokat: teljes és részleges változások formájában. Az előbbihez kapcsolódva beszél a többnevűség és a szinonimitás, valamint a névcseré jelenségéről, az utóbbi kapcsán szól a szabályokba foglalható szintaktikai (kiegészülés, ellipszis, kétirányú névrészcsere) és morfológiai szerkezeti változásokról (redukció, bővülés, névelemcsere), valamint a szabálytalan részleges változástípust jelentő deszemantizáció, reszemantizáció és transzszemantizáció jelenségéről.

Ez a szemléleti változás a helynév-rekonstrukció fogalmában és módszerében mutatkozott meg, amely funkcionális és komplex közelítésmódjával tulajdonképpen a helynévkutatás új irányát is kijelölte. A történeti helynév-rekonstrukció olyan sokdimenziós viszonyrendszerben működik, amelynek kiindulópontja és alapja ugyanúgy a névetimológia, mint a hagyományos etimológiai kutatásokban is: a nyelvi eredet vizsgálata; a név alaki, azaz hangtörténeti, lexikális-morfológiai, valamint funkcionális-szemantikai szempontú elemzése, a denotatív jelentés megállapítása. Emellett azonban része a vizsgálatnak:

1. maga a helynevet tartalmazó forrás is, az a szövegkontextus, amelyben a helynév szerepel (az adott forrásban előforduló szórványok együttes vizsgálata fényt deríthet ugyanis bizonyos helyesírási, hangtörténeti jellemzőkre, a latin anyaszövegbe történő beillesztés nyelvi sajátosságaira, így akár a magyar névszerkezet tulajdonságaira is);

2. a helynév által megjelölt denotátumra vonatkozó adatok és információk történeti teljessége (így hiteles információhoz juthatunk a névadás motivációjáról);

3. a helynévi formának a nyelvtörténet során a Kárpát-medence teljes területén fellelhető összes előfordulása: az egyedi név névkörnyezetbe illesztésével segítséget kaphatunk a név nyelvi eredetének tisztázásához, esetleg a névkeletkezés (közeli vagy viszonylagos) idejének megállapításához is közelebb juthatunk;

4. annak a névtípusnak a jellemzői, amelybe a vizsgált helynév tartozik: a helynév névrendszertani beágyazottságának vizsgálata hozzájárulhat a funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai jellemzéshez, de akár a név nyelvi eredetének, motivációjának a kiderítéséhez is;

5. a denotátum lokális viszonyai, a név által jelölt denotátum lehetőségeknek megfelelő lokalizálása vagy csupán a helyfajta megállapítása: rávilágíthat a névadás motivációjára, nyelvi eredetére, segíthet a név lexikális-morfológiai, funkcionális-szemantikai szempontú vizsgálatában, a névváltozás, névalakulás folyamatának leírásában (vö. TÓTH V. 2008b: 21, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 138–143).

A helynév-rekonstrukció komplex módszere – mint a fentiekből is kitűnik – lehetőséget ad arra is, hogy a nevek keletkezési körülményeire vonatkozó ismereteinket, megállapításainkat bővíthessük, pontosíthassuk. TÓTH VALÉRIA például több, fentebb bemutatott vizsgálati szempont alapján állapította meg, hogy a korábban inkább bizonytalan szláv–magyar nyelvi eredetű *Csatár* helyneveünk jóval nagyobb valószínűséggel tekinthető a magyar nyelvben létrejött helynévnek, semmint névkölcsönzés eredményének (2008b).

Ez a rekonstrukciós módszer korai személy- és helynévösszefüggések feltárására is alkalmas lehet, ahogyan az a *Szalók* tulajdonnév kapcsán TÓTH VALÉRIA egyik tanulmányában is olvasható (2023).

A helynév-rekonstrukciós eljárással akár egy helynév valószínű (relatív) keletkezési idejére is fény deríthető, amit jól példáz HOFFMANN ISTVÁN fentebb említett, Bakonyalja helyneveit elemző tanulmánya, amely többek között a szláv eredetű *Cuha* vízfolyás és a mellette előforduló magyar eredetű településnevek viszonyát is vizsgálja. Az írás arra is rávilágít, hogy a hagyományos történeti helynévizsgálatok során evidenciának tartott nézet, amely szerint a szláv eredetű víznév körül lévő magyar eredetű településnevek viszonya biztosan a víznév régiségét, a szláv nyelvű népesség elsődleges megtelepedését bizonyítja, nem állja meg a helyét minden esetben (HOFFMANN 2019a: 17–21).

2.5. Abszolút és relatív kronológia a helynevek vizsgálatában

A történeti helynév-rekonstrukció tehát a nevek relatív keletkezési idejének pontosítására – a fentiek szerint – fontos ismereteket adhat ugyan számunkra, de

a nevek igen kis hányadában találunk csak a pontosítást segítő fogódzókat. Emellett azonban tovább gondolhatjuk KNIEZSÁnak azokat az elképzeléseit is, amelyeket a helynevek nagyobb csoportjaival kapcsolatban fogalmazott meg helynév-tipológiájában – anélkül, hogy a fentiekben mondottaknak megfelelően elfogadnánk az általa felállított abszolút kronológiai határokat.

Kétségtelenül igazolhatónak látszik ugyanis, hogy bizonyos településnév-típusok jellemzően később fordulnak elő nagy tömegben, mint mások. Erre KNIEZSÁTól függetlenül is felhívták a figyelmet a kutatók. Egy jellegzetes összetett névszerkezeti típus, a *falu* utótagú nevek kapcsán KÁZMÉR MIKLÓS azt állapította meg, hogy „a *-falva* megjelenése kétségtelenül a XIII. század elejére, esetleg a XII. század végére tehető. A XIII. századból 120, többségében biztos, kisebb részben valószínűen biztos – a latin szerkezetből kikövetkeztethető – adat mutatható ki. [...] A névtípus igazán elevenné ugyanis a következő századokban válik: a XIV–XVI. század helynévanyagában több mint 2200 *-falva*-t találtam.” (1970: 59). Egy szemantikai típus, a patrocíniumi településnevek kronológiai sajátosságainak MEZŐ ANDRÁS által folytatott – fentebb már említett – vizsgálati eredménye pedig arra mutatott rá, hogy a névtípus képviselői a 13. század közepétől a 15. század végéig keletkeztek, ezen belül pedig e településnevek létrejöttének legintenzívebb szakasza a 13. század közepétől a 14. század közepéig tartott (1996: 231–238).

Mindez azt jelzi, hogy ezeket a részvizsgálatokat a településnév-rendszer egészére is célszerű kiterjeszteni azzal a céllal, hogy kronológiai jellegzetességeit pontosabban megismerjük. A fentebb írottak alapján azonban nyilvánvaló, hogy az egyes névtípusokhoz kapcsolható, KNIEZSA által kimunkált abszolút kronológia merev, a helynévtípusok kialakulásának alsó és felső időbeli határait kijelölő rendszere, ennek nyomán pedig a településnevek kormeghatározó értékének elmélete mára ebben a formában már nem tartható. Az egyes névtípusok produktívitásának, divatjának a vizsgálata, a magyar helynévrendszer kialakulásának és változásának leírása a funkcionális nyelvszemlélet alapvető követelményeinek megfelelően csakis a ténylegesen előforduló adatokból kiindulva lehetséges. Ez akkor is így van, ha tudjuk, hogy az egyes, egyedi elnevezéseknek a forrásokban való megjelenése esetleges, hiszen felbukkanásuk lényegében attól függ, hogy az adott névvel jelölt település szóba kerül-e valamely hivatalos, írásba is foglalandó ügylet kapcsán. Mindezek miatt a hagyományos (abszolút) kronológia helyébe a relatív kronológia alkalmazását kell bevezetnünk.

Az egyes településnév-típusok relatív kronológiai vizsgálatának alapjául a településnevek fennmaradt adatai szolgálnak, amelyek között kiemelt szerepe az első említésnek van. Nyilvánvaló azonban, hogy a nevek első előfordulása meglehetősen ritkán eshet egybe a keletkezésük idejével, amiről – mint az előzőekben is láthattuk – inkább csak kivételesen tudósítanak a források. Ez a véletlenszerűség

azonban mégsem jelent feloldhatatlan problémát, hiszen ez az egyes névegyedeket, azaz az egyes helynévtípusok képviselőit egyformán érinti. Másfelől, ha a különböző névtípusokhoz tartozó névadatok száma megfelelően nagy, abban az esetben a különböző településnév-típusok egymáshoz viszonyított kronológiája helytállóan jellemezhető. Mindemellett azonban feltétlenül tudatában kell annak is lennünk, hogy a relatív kronológiai vizsgálatok eredményeként a névtípusok produktív időszakait kirajzoló kronológiai görbe szükségszerűen időbeli késést mutathat, s ráadásul e késés mértékének megállapításához sincs semmilyen nyelvi alapú fogódzónk. A magyar helynévrendszer kialakulásának és kronológiai változásának vizsgálatához azonban mindezek ellenére sincs a relatív kronológiánál alkalmasabb tudományos eszközünk (vö. RÁCZ A. 2016b, HOFFMANN 2019a, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 183–185).

2.6. A társadalmi csoportnevekből alakult településnevek szerkezeti típusai

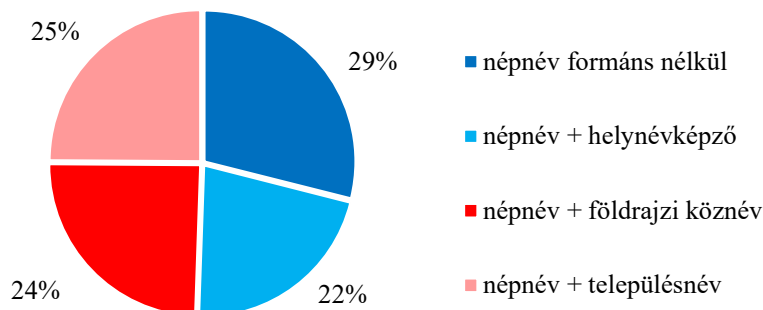
A relatív kronológiai vizsgálatokba olyan településnév-típusokat célszerű elsősorban bevonni, amelyek körében – legalább az ómagyar korra vonatkozóan – viszonylag teljeskörű feldolgozottsággal rendelkezünk. Én magam egy nagyobb és két kisebb helynévtípus kapcsán végeztem el ilyen összegző célú feldolgozó munkát. Ezek az úgynevezett társadalmi csoportnevekből, azaz a népnévből, a törzsnévből és a foglalkozásnévből alakult településnevek szemantikai típusa.

A népnévvel alakult településneveket számos tanulmányban sokféle szempontból vizsgáltam (RÁCZ A. 2004, 2005b, 2008a, 2008b, 2010a, 2010b, 2011a, 2011b, 2013a, 2013b, 2014, 2015a, 2015b, 2016b, 2022a, 2022b, 2022c, 2023), illetve egy szótár jellegű munkában (2011c) és egy monografikus műben (2016a) összegeztem az erre vonatkozó ismereteket. Az etnonimára visszavezethető településnevek jellemzően olyan falvak megjelölésére szolgáltak, amelyek döntően a magyarság közé betelepedett vagy betelepített más nyelvű etnikumok települését jelölték. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az idegen népesség falvait nem csupán az ilyen elnevezések jelölték meg, hanem a maguk adta, esetleg az eredeti lakóhelyükről (névköltöztetéssel) magukkal hozott idegen eredetű nevek is utalhatnak betelepülésre. A településnév-adás motivációját funkcionális szempontból közelítve megállapítható, hogy a magyar nyelvű népnévre visszavezethető településnevek a környező vidék magyar nyelvű lakosságára utalnak, így ezek az elnevezések magyar névadás termékei. A névadás célja ugyanis mindig a környezettől való egyértelmű elkülönítés, azonosítás, identifikálás, amelynek az alapja ezekben az esetekben a lakosság népi hovatartozásának megjelölése. Ugyanakkor az e névtípusba sorolható elnevezéssel rendelkező települések valós névadási motívumának felderítésekor azzal a nehézséggel is számolnunk kell, hogy a vizsgált korszakban a legtöbb etnonimából a magyar nyelvben személynév

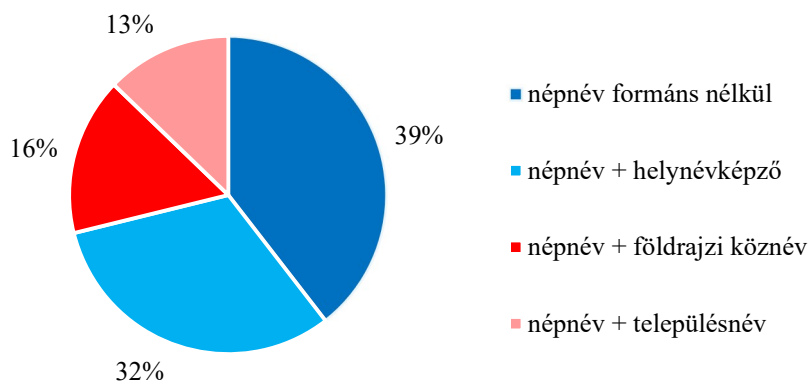
is létrejött.⁴ Az ilyen személynevek a magyar helynévadás szabályai szerint ugyanolyan eséllyel válhattak településnévvé – utalva például a település birtokosára, telepítőjére, nevesebb lakójára –, mint a végső etimológiai forrásukat jelentő népnevek. Ezt a körülményt figyelembe véve is azt gondolom, hogy korszakunkban összességében a ténylegesen etnikai hovatartozásra utaló településnevek döntő jelenlétét valószínűsíthetjük. Annak a kérdésnek a megválaszolásához ugyanakkor, hogy egy-egy konkrét település esetében milyen tényleges névereddettel számolhatunk, mindig településtörténeti vizsgálatok szükségesek. Minde mellett természetesen azt sem szabad elfelednünk, hogy a betelepülő lakosság által megalapított új település nem minden esetben az idegen etnikumról kapta a nevét, lehetett egészen más lexikális alapja is: motiválhatta akár a lakosok jellemző foglalkozása, a természeti környezet vagy számos egyéb más tényező. Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy az ómagyar kori településnevek fentebb említett két típusa a honfoglalástól kezdődően különböző etnikumoknak a Kárpát-medence területére történő folyamatos betelepülésére utal.

Az etnonimát tartalmazó településneveknek az ómagyar kori, azaz a honfoglalástól 1526-ig fellelhető forrásokból (oklevéltárak, okmánytárak, családi oklevéltárak, megyei monográfiák, történeti földrajzi munkák és egyéb források) való lehetőség szerint teljes felgyűjtése volt a célja a 2011-ben napvilágot látott egyik munkámnak (RÁCZ A. 2011c). Az ebben megjelentetett névanyagot elemző újabb monográfiámban 915 településnek 37 etnonima használatával létrehozott 1321 névalakjának több mint 7600 névadatát vontam vizsgálat alá (RÁCZ A. 2016a). Ezeknek a településneveknek a leggyakoribb névalkotó lexémája a *tót* (213), *német* (159), *magyar* (128), *oláh* (94), *orosz* (92), *besenyő* (84), *szász* (84), *cseh* (70) népnév volt. Az elnevezések névszerkezeti elemzése azt mutatta, hogy a névalkotók a rendelkezésükre álló névalkotási lehetőségekkel (népnévből formáns nélkül metonimikusan alakult: pl. *Német*; népnévhez kapcsolt helynévképzővel morfematikusan létrejött: pl. *Németi*; összetett névben települést jelentő földrajzi köznévről állt: pl. *Németfalu*; összetett névben jelzőként szereplő népnévről: pl. *Németújvár* megalkotott nevek) igencsak hasonló arányban, meglehetősen kiegyensúlyozottan éltek (RÁCZ A. 2016a: 176–177) (1. ábra). A korai ómagyar korra vonatkozóan (1350-ig számítva) viszont az egyrészes névformák még jóval nagyobb arányban vannak jelen a névanyagban (2. ábra).

⁴ Az „Etonimák a régi magyar településnevekben” című monográfiámnak a településnév-alkotó etnonimákat bemutató első részében szerepelnek az egyes népnevek személynévi vonatkozásai is (2016a: 32–101).

1. ábra. A népnévi eredetű településnevek szerkezeti típusainak százalékos megoszlása az ómagyar kor egészében

2. ábra. A népnévi eredetű településnevek szerkezeti típusainak százalékos megoszlása a korai ómagyar korban

Az ómagyar kori településnévadásban a kezdetektől ugyancsak jelen lévő törzsnévi eredetű, illetve a foglalkozásnévre visszavezethető településnevek esetében kissé más képet láthatunk. Ezekről a névtípusokról ugyan mind ez idáig nem született a népnévihez hasonló, teljességre törekvő névanyaggyűjtés, ám korábban magam KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára” és a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármas munkájának megfelelő része (1973: 32–42), valamint HECKENAST GUSZTÁV a „Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban” (1970) munkája nyomán rendelkezésemre álló, viszonylag teljesnek tekinthető névanyag elemzésével igyekeztem ezeket a névcsoportokat is megvizsgálni a népnévi eredetű településnevekhez hasonló szempontok szerint (RÁCZ A. 2016b).

A törzsnévből keletkezett településnevek az etnonimára visszavezethető településneveknél jóval kisebb számban, nagyjából 300 körüli névadattal képviseltetik magukat az ómagyar kori településnévanyagban. A névtípus azért is kerülhetett nagyon korán a történettudomány érdeklődésének a középpontjába, mert általánosan elfogadott vélemény szerint e települések névadási motivációja a település adott törzshöz tartozó lakossága volt, ebből kiindulva az e neveket viselő települések lokalizálása a magyarság Kárpát-medencében való korai megtelepedésének rekonstruálásához járulhatott volna hozzá. KNEZSA több ponton is felülbíráta ezt az elgondolást (1938: 371), az általa felsorolt ellenérveket pedig majd KRISTÓ cáfolta vagy pontosította (1983). A tudomány berkeiben zajló, hosszasan elhúzódó polémia (ld. még pl. SOLYMOSI 1972: 180) lényegében végső konszenzus nélkül jutott nyugvópontra, az azonban bizonyos, hogy a törzsnévre visszavezethető településnevek tanúsága önmagában nem elegendő a Kárpát-medence korai magyar törzsi szállásterületeinek rekonstruálásához.

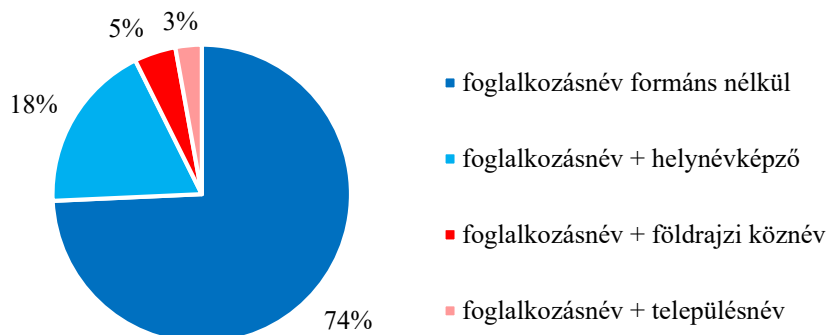
Strukturális tekintetben alapvető különbség látszik a népnévi eredetű és a törzsnévi lexémával létrehozott elnevezések között: amíg ugyanis – ahogyan fentebb láttuk – a népnévi településnevek létrehozásakor a nyelvhasználók minden névalkotási módot egyformán felhasználtak, az utóbbi szemantikai típust képviselő településnevek ezzel szemben szerkezetileg teljesen egyneműek. Az ide tartozó egyrészes névalakokat szinte kizárólag metonimikus úton alkották meg, a törzsnévhez nem kapcsoltak semmilyen névalkotó formánst. Településnév-képző morféma csak kivételesen jelenik meg bennük (*Kércs, Megyercs, Kéri, Kérd*, esetleg *Kérő, Megyerő*), ezek is valószínűleg inkább már a létező helynévhez (másodlagos névként), nem pedig a törzsnévhez kapcsolódtak. Jelzői első névrészként törzsnévvel egyáltalán nem találkozunk (RÁCZ A. 2006: 21–23, 2007a: 49–51, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 184–185, 2018: 277–279).

A foglalkozásnevekből alakult településnevek vizsgálatához a korábban említett HECKENAST-munkát (1970) vettem alapul, amely a teljes Kárpát-medencére vonatkozóan tekinti át az e szemantikai típusba tartozó neveket. A történettudós szerző által felsorolt foglalkozásneveket azonban mindenekelőtt egy speciális nyelvi szűrőn átengedve megrostáltam: vizsgálatom tárgyává ugyanis csupán azokat a településneveket kívántam tenni, amelyekről korai magyar szótárak, etimológiai és nyelvtörténeti szótárak (Szeneci Molnár, Czuczor–Fogarasi; EtSz., TESz., FNESz.; OklSz., SzT.) segítségével igazolható volt az ómagyar kori községi használatuk. Így egyfelől bizonyos lexémákat a csoportból kizártam, másokat pedig beemeltem oda (RÁCZ A. 2015c: 410–411), ami végül 33 foglalkozásnévi lexémához kapcsolható 344 korai településnév elemzését tette lehetővé. Arról, hogy pontosan mi motiválhatta e nevek – a történettudomány által korai szolgálónépi településekként említett falvak – nevének létrejöttét, megoszlanak a vélemények. Egyes kutatók egyetlen, a névben megjelenő foglalkozást űző ember birtokának gondolták (KERTÉSZ 1939: 39), mások szerint a település lakói

mindannyian ugyanazt a foglalkozást üzték, ugyanarra a szolgáltatásra voltak kötelezve (MAKKAI 1947: 112–3), ismét mások úgy vélték, a faluban többféle mesterségbeliek éltek, többek között a településnévben említettek is (GYÖRFFY 1972: 265, KRISTÓ 1976: 78). Mindamellert egyértelmű, hogy nem csupán azokban a falvakban éltek az adott mesterséget végző népek, amelyeket ez alapján neveztek meg, hiszen – ha például a településnek a szolgáltatás kirovása előtt már volt neve – az új szolgáltatás miatt nem kellett nevet változtatnia. Egy-egy település névadási motivációjának kiderítésekor (a népnevekhez hasonlóan) ennél a névtípusnál sem szabad figyelmen kívül hagyni azt a sajátosságot, hogy a magyar nyelvben a foglalkozásnévből is alakulhatott személynév (vö. RÁCZ A. 2006: 20, KRISTÓ 1976: 81–82, KISS L. 1997c: 180). Azt, hogy az éppen vizsgált, végső soron foglalkozásnévre visszavezethető településnévnek mi volt a közvetlen forrása, vagyis foglalkozásnévi lexémára vagy abból alakult személynévre mehet-e vissza, csakis az adott település történetéből tudhatjuk meg.

Amennyiben a névtípus strukturális sajátosságait vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy az ómagyar korban a foglalkozásnevek döntően alapalakban, minden névalkotó formáns nélkül szerepelnek a településnevekben (74%). E nevek lehetnek egyrészeseek (pl. *Ács*, *Ardó* stb.), de az így létrejött elnevezések idővel jelzői előtaggal is kiegészülhettek, ezekben az esetekben a foglalkozásnév a második, megnevező névrészben szerepel változatlan formában (pl. *Kisács*, *Hídvérgárdó* stb.). Emellett jóval ritkábban van szerepe a foglalkozásnévi lexéma mellett a helynévképzőknek (19%), közöttük inkább az *-i* és kevésbé a *-d* formánsnak (pl. *Kovácsi*, *Lovászi*, *Szántód* stb.). E szerkezeti típusok után arányában jócskán lemaradva szerepelnek a korai magyar településnévanyagban a kétrészes foglalkozásnévi eredetű nevek: második névrészükben települést jelentő földrajzi köznévvél (5%, *Csősztelek*, *Óregyház*, *Papfalva* stb.) és jelzőként településnév mellett (3%, *Apácasomogy*, *Barátapestese*) gyér számban ugyan, de előfordulnak foglalkozást jelölő szók. Jól látható, hogy a névtípus az előző két társadalmi csoportnévből alakult névfajta közül a törzsnévi eredetű nevek csoportjához hasonlít inkább, hiszen a nyelvhasználók számára a névalkotáshoz adott lehetőségek közötti választás messze nem kiegyensúlyozott itt sem. A nyelvi lehetőségek közül döntően ebben az esetben is a formáns nélküli névalkotással éltek, azaz a foglalkozásnévre visszavezethető településnevek létrejöttében is a metonímiának volt kiemelkedő szerepe. A képzővel történő helynévadás tekintetében viszont a népnevekből alakult településnevekkel is rokonságot mutat ez a szemantikai névtípus (RÁCZ A. 2015c: 413–416, 2015d: 121–123, 2016b: 53, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 165–174, 187–191, 2018: 253–261, 287–289, RÁCZ–TÓTH 2019: 109).

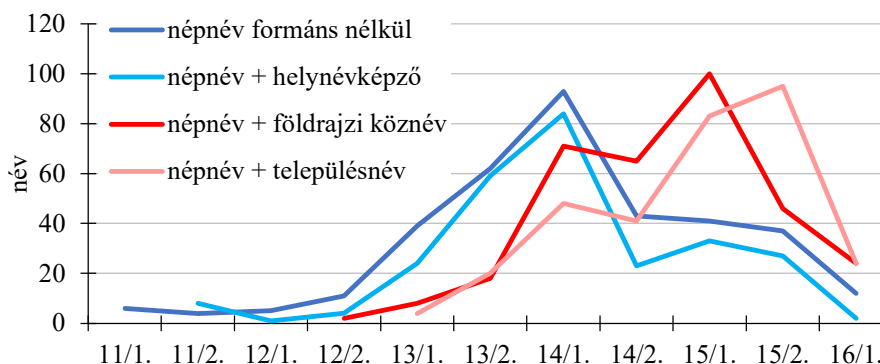
A fenti három csoport közös vonása alapján a társadalmi csoportnevekből lett településneveknek a nyelvi szerkezeti különbségeit a 2. és 3. ábrán ábrázolva jól kitűnik a nyelvi eszközök használatában mutatkozó különbség.

3. ábra. A foglalkozásnévi eredetű településnevek szerkezeti típusainak százalékos megoszlása a korai ómagyar korban

2.7. A településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

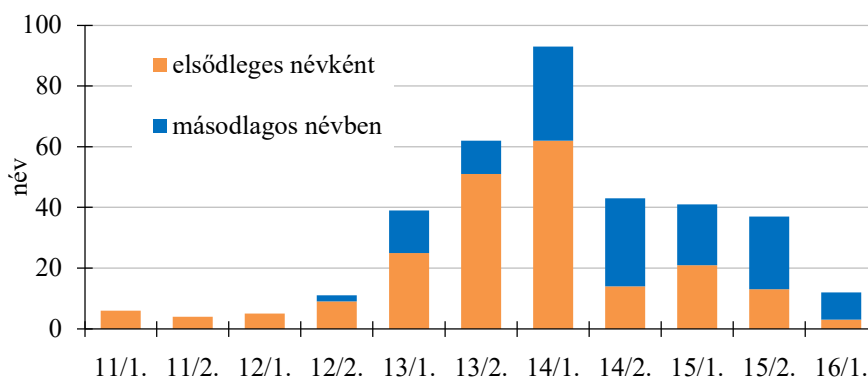
Ha a nyelvi megformálásban megmutatózó időbeli különbségeket szeretnénk vizsgálni, akkor erre az a névcsoport alkalmas leginkább, amelynek településnév-állományát a nyelvi szerkezetbeli sokféleség jellemzi, ez pedig – ahogyan fentebb már láthattuk – a népnévi eredetű településnevek típusa. Ezért a továbbiakban az etnonimából alakult településnevek négy szerkezeti típusának relatív kronológiai viszonyairól szólok az elnevezések első előfordulásai alapján. Annak érdekében, hogy a névtípusok időbeli eloszlását minél szemléletesebben ábrázolhassuk, itt és a fejezet további diagramjain záró korszakhatáráként nem a korai ómagyar kor végét, hanem a teljes ómagyar kor időszakát veszem figyelembe.

4. ábra. A népnévi településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

A 4. ábrán jól látszik, hogy az egyrészes, népnévből formáns nélkül alakult, illetve helynévképzővel létrejött településnevek a forrásokban jóval korábban jelennek meg, mint a kétrészes nevek típusai, s az adatoltságukat jelző két görbe egymással párhuzamosan halad. Az oklevelekben való előfordulásuk a 12. század második felétől fokozatosan nő, a két szerkezeti típus forrásokbeli jelentkezésének csúcsát pedig egyaránt a 13. század második felében és a 14. század első felében éri el. A kétrészes struktúrát mutató településnevek forrásokban való felbukkanása időbeli késéssel indul, és a kétféle szerkezeti típus is mutat némi kronológiai eltérést. A népnévi jelzővel és földrajzi köznévi utótaggal álló névstruktúrák előfordulása a 14. századtól kezd erőteljesen növekedni, majd egy kisebb megtorpanás után a névtípust képviselő első előfordulású nevek legnagyobb számban a 15. század első feléből adatolhatók. A korábban meglévő településnevek népnévi jelzővel kiegészült, másodlagosan létrejött névalakjainak első előfordulásai egy fél évszázaddal később, a 15. század második felében érik el ómagyar kori megjelenésük csúcsideőszakát. Az egyrészes településnevekhez képest tehát az összetett szerkezetű nevek egy, másfél évszázados késéssel jelennek meg a forrásokban (RÁCZ A. 2014, 2015a: 20–21, 2015b: 546–548, 2016a: 180–181, 2016b: 58, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 174–175, 2018: 262–263, RÁCZ–TÓTH 2019: 109–112).

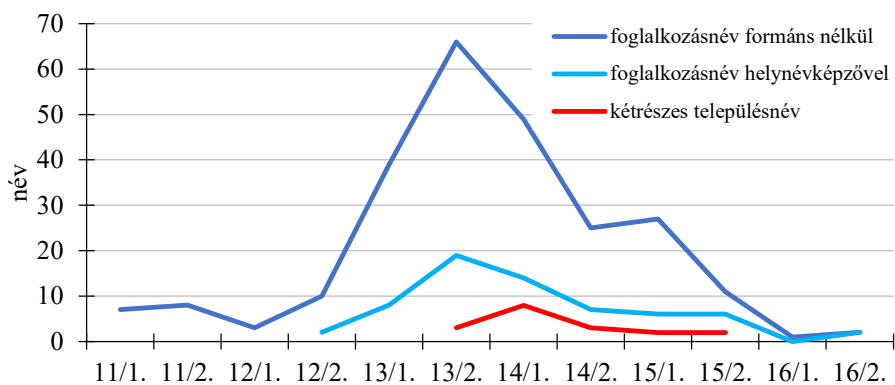
A kétrészes nevek időbeli eltolódását az alapalakban álló népnévi eredetű elsődleges és másodlagos településnevek belső megoszlása (5. ábra) önmagában is jelzi. Az elsőként feltűnő kétrészes nevek diagramja jól mutatja, hogy az etnonimából metonimikusan alakult névalakok egyre gyakrabban jelennek meg jelzővel kiegészült, másodlagos alakulású új névben a kései ómagyar korban, a 14. század második felétől pedig már nagyobb részük így bukkan elő a forrásokban (RÁCZ A. 2016b: 58, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 175, 2018: 263).

5. ábra. Az alapalakban álló népnévi eredetű településnevek belső megoszlása

Ez az arányváltozás egyrészt abból adódik, hogy a Kárpát-medence területén egyre szaporodó települések számával természetesen együtt járó névállománygyarapodás már önmagában is nagyobb esélyt teremtett az azonos nevek létrejöttére. A homonim névalakok következtében a településnevek a legfőbb, identifikáló funkciójukat egyre kevésbé tudták betölteni, ami igencsak zavaró lehetett a korabeli – egyre táguló léptékű – közigazgatás (pl. adószedés, összeírások), de a hétköznapi emberek megnövekedett élettere és mozgásának hatóköre miatt is (vö. BÖLCSKEI 2010: 239–248). Ezért a névhasználók az egyértelmű azonosítás érdekében az azonos alakú elnevezéseket különböző típusú, esetünkben népnévi jelzővel egészítették ki. Mindemellett a kétrészes nevek emelkedő számának magyarázatában a modellkövetést is számba kell venni az okok között. A már meglévő településnevek mintegy mintaként szolgálva részévé válnak a névhasználó ember névkompetenciájának, s ennek analógiájára újabb, hasonló nevek létrehozására nyílik lehetőség.

Ugyanezt a vizsgálatot a törzsnévre visszavezethető településnevek körében nem tudjuk elvégezni, hiszen – ahogyan korábban láthattuk – ez a szemantikai névtípus szerkezetileg homogén. A foglalkozásnevek körében azonban ismét lehetőség nyílik az összevetésre (6. ábra), jóllehet ott is meglehetősen egyenetlen az egyes szerkezeti típusok eloszlása (RÁCZ A. 2015c: 415–416, 2015d: 123–125, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 191–192, 2018: 290).

6. ábra. A foglalkozásnévi településnevek szerkezeti típusainak relatív kronológiája

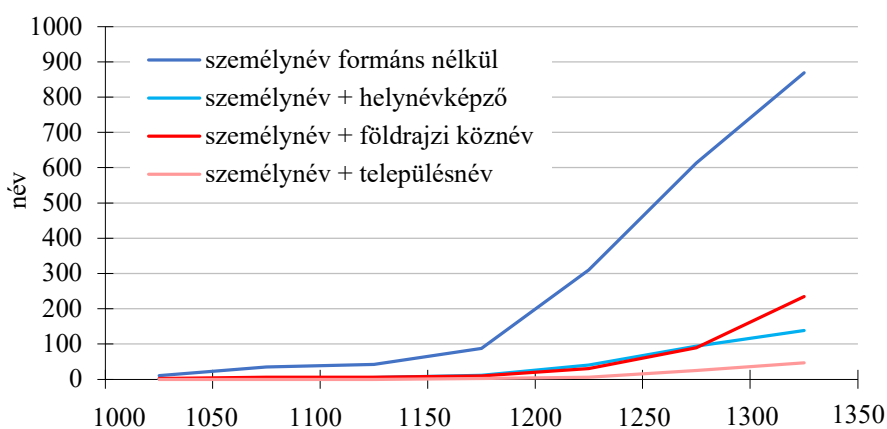
A foglalkozásnevek az ómagyar kor teljes időtartama alatt ugyanúgy részt vettek a településnevek létrehozásában, mint ahogyan a népnevek. Jól látható azonban, hogy az egyes szerkezeti típusok közül kiemelkedő szerepe volt a formáns nélkül alakult elnevezéseknek. A metonimikus névalkotás felívelő szakasza ennél a szemantikai névtípusnál a 13. század elején kezdődik, virágkorát a

századforduló környékén éli, de az utána következő csökkenő tendencia is fokozatos, olyannyira, hogy a 14. század második felében és a 15. század első felében átmenetileg megáll az első előfordulású névegyedek számának csökkenése, vagyis az alapalakban álló foglalkozásnévből alakult településnevek első előfordulásainak száma ebben a fél évszázadban stagnál. Figyelemre méltó, hogy – bár jóval kisebb szerepe van az ide sorolható elnevezések létrehozásában a morfológus szerkesztésnek –, a településnév-képzővel alakult nevek forrásokban való felbukkanását mutató görbe lényegében hasonló íven fut a metonimikus neveket jelző görbével. Komoly különbség figyelhető meg azonban a kettő között a nevek számarányának tekintetében, mégpedig a formáns nélkül létrejött nevek javára. A településnevek forrásokbeli megjelenésének a korai ómagyar kor vége felé megfigyelhető változása, az újabb, kétrészes névstruktúrájának a feltűnése ebben a szemantikai csoportban is tetten érhető ugyan, ám jelentős strukturális átrendeződést itt ez a folyamat nem okozott. Az összetett elnevezések első képviselői a 13. század második felében bukkannak fel, a következő fél évszázadban kissé nő a számuk, de ez a névszerkezeti minta ebben a településnév-típusban nem vált igazán produktívá.

A személynévi eredetű településnevek teljes körű feldolgozásával nem rendelkezünk ugyan, de TÓTH VALÉRIA jelentős névanyagot egybeállítva átfogó vizsgálatot végzett ezen a névtípuson (2017), aminek alapján az ő eredményeire támaszkodva ezt a szemantikai csoportot is megvizsgálhatjuk a fenti szempontok szerint. Ebben az esetben azonban – az előző névtípusoktól eltérően – csupán a korai ómagyar korra tehetünk érvényes megállapításokat, ugyanis TÓTH VALÉRIÁNAK a jelen elemzésünkhöz alapul vett vizsgálatai erre az időszakra vonatkoznak.

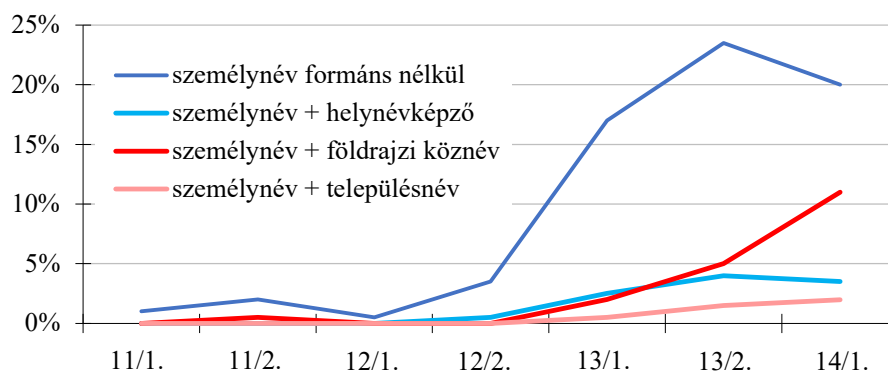
Szerkezeti tekintetben ez a névcsoport köztes helyet foglal el a népnévi és a foglalkozásnévi településnevek között. A személynévi eredetű településnevek az ómagyar kor kezdetétől jelen vannak a magyar helynévrendszerben, sőt, a 10. századból ránk maradt *Levedi* helynévből következőleg a névtípus korábbi, ősmagyar kori meglétével is biztosan számolhatunk. E nevek motivációját egyértelműen a birtokjog településnevekben való rögzítésének igénye jelentette, az efféle nevek ómagyar kori népszerűsége is ezzel magyarázható, jelentőségét pedig jól mutatja Anonymus széles körben ismert 13. századi névadó és névmagyarozó tevékenysége is. A névtípus strukturális jellemzőjét vizsgálva egyértelmű a személynévből formáns hozzákapcsolása nélkül való névalakulás meghatározó jellege (*Buza, Gyán, Szovát, Ugra* stb.). Ebben a tekintetben igen közel áll ehhez a névtípushoz a törzsnévből és a foglalkozásnévből alakult elnevezések csoportja, ahol szintén a metonimikus névadás kiemelkedő jelentőségére figyelhetünk fel. És bár a névhasználók az egyéb névszerkezeti minták alapján is alkottak személynévi lexémából településnevet (településnév-képzővel: *Bozsód, Köncsej, Tamási*;

földrajzi köznévi utótaggal: *Anttelke, Désfalva, Marcelháza*; településnévi utótaggal: *Józsefmacskás, Kelemenkenézpestese* stb.) azok száma a korai ómagyar korban messze elmaradt az említett szerkezeti sajátosságot mutató nevek számától. A 7. ábra (amely az adott intervallumban a forrásokban felbukkanó összes névadat számát ábrázolja) a korai ómagyar kor végéhez közelítve a földrajzi köznévi utótaggal álló kétrészes településnevek számának erőteljesebb emelkedését mutatja, ennél kissé lassabb gyarapodás látszik a morfológiai szerkesztésű egyrészes nevek esetében.

7. ábra. A személynévből alakult településnevek szerkezeti típusainak számbeli gyarapodása

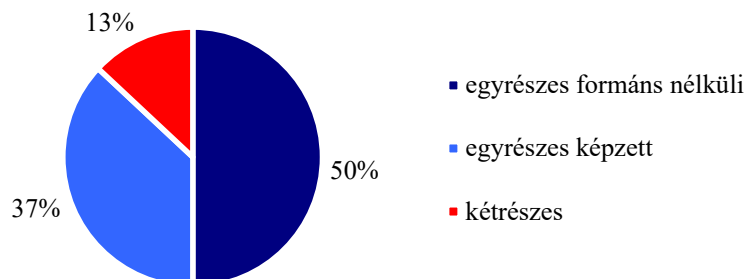
A 8. ábra (amelyen a 100%-ot a személynévi eredetű településnevek teljes állománya adja) a névadatok első előfordulása alapján ábrázolja a névszerkezeti típusok kronológiai sajátosságait. Az egyes típusok időbeli megoszlását jelző görbék hasonló ívet mutatnak a társadalmi csoportnevek névtípusainak a fentebb bemutatott kronológiai jellegzetességeit ábrázoló görbék ívével (TÓTH V. 2017: 93–95, lásd még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 135–137, 2018: 220–223). A korai ómagyar kor első évszázadait általánosan jellemző gyér adatoltság után a formáns nélkül alakult településneveket jelző görbe erőteljes és gyors növekedésre utal, az így létrejött személynévi alapú településnevek legnagyobb számban a 13. század második felében bukkannak fel a forrásokban. Emellett figyelemre méltó, hogy az ugyancsak egyrészes, helynévképzővel alakult nevek, valamint a települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal álló kétrészes névalakok a 13. század közepéig azonos ütemű növekedést mutatnak, amikor is a teljes magyar helynévrendszert átalakító változás, az összetett nevek népszerűségének növekedése ezt a szemantikai típust is eléri: a 13. század második felében meredeken emelkedik az e struktúrát mutató nevek görbéje, bár így is messze alul marad a formáns nélkül alakult településnevekhez képest.

8. ábra. A személynévből alakult településnevek szerkezeti típusainak kronológiai viszonyai

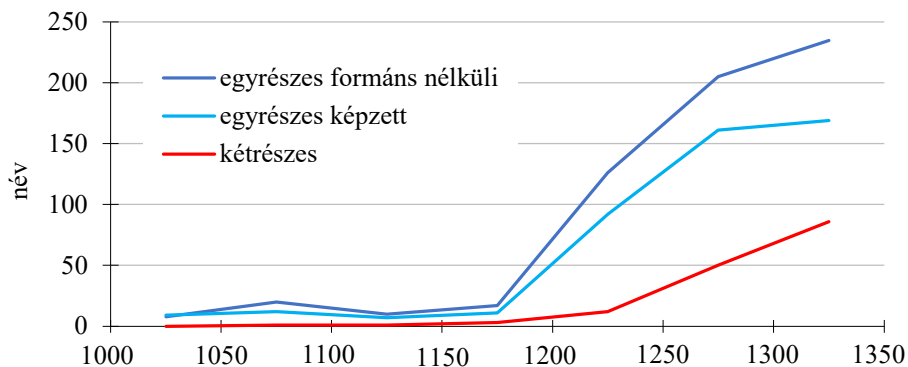
Ugyancsak beleillik ebbe a kronológiai képbe egy teljesen más jellegű településnév-típusnak, a természeti névből alakult neveknek a tanúsága is. Ezt a településnév-csoportot átfogó igénytel korábban nemigen vizsgálta a szakirodalom, aminek legfőbb oka talán a névtípus tagjainak sokfélesége s ebből következően az elemzésük felvetődő problémakörök szerteágazó volta lehetett. A szemantikai csoport leírását legutóbbi közös munkájában a HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH szerzőhármas kísérelte meg a Korai magyar helynévszótár 1. kötete (KMHsz.) és GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza 1–4. kötetének (Gy. 1–4.) helynévanyagára támaszkodva, mintegy 1200 településnév korai ómagyar kori első névelőfordulásai alapján (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 225–237, 2018: 329–344).⁵ A vizsgálat szerkezeti tekintetben a névtípus egyrészes elnevezéseinek döntő fölényét hozta a felszínre, ezen belül pedig – a korábban bemutatott névtípusokhoz hasonlóan ebben az esetben is – a formáns hozzákapcsolása nélkül alakult elnevezések vannak jelen nagyobb számban (9. ábra).

⁵ A névtípust az utóbbi években több írásában, több aspektusból is vizsgálta KOVÁCS ÉVA (2017, 2018, 2019, 2020a, 2020b, 2021).

9. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek szerkezeti típusai

A névtípus kronológiai tekintetben ugyancsak harmonizál a korábban elemzett településnév-típusok jellemzőivel (10. ábra). A korai ómagyar kori forrásokban jelentősebb számban megjelenő, természeti környezetre utaló elnevezések a 12–13. század fordulójától figyelhetők meg, igazán gyakorivá pedig az ilyen elnevezések a 13. század második felétől válnak (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 341). Az egyes névstruktúrákat vizsgálva egyértelmű az egyrészes nevek (formáns nélkül létrejött: *Berek*, *Csehkereke*, *Sas* stb.; képzőmorfémával alakult: *Harsány*, *Meggyes*, *Somogy* stb.) számának korábban bekövetkező és gyorsabb ütemű növekedése, erőteljes túlsúlya a kétrészes (*Boros/telek*, *Szamos/falva*, *Szilvás/telke*; *Körös/besenyő*, *Vizes/gyán*, *Völgy/pankóta* stb.) településnevekkel szemben, amelyek száma csak egy fél évszázaddal később és némileg lassabb ütemben kezdett emelkedni. Mindemellett figyelemre méltó az egyrészes nevek két típusa által megrajzolt, kronológiai tekintetben szinte párhuzamosan haladó két görbe, amelyek a formáns nélkül álló és a településnév-képzővel létrejött nevek gyakorisága közötti nem túl markáns eltérést jelezve a formáns nélküli településneveknek a szemantikai névtípuson belüli legjellemzőbb előfordulását tükrözik. Megjegyzendő azonban, hogy a természeti környezetre utaló egyrészes településnevek között gyakorta találunk eredendően kétrészes mikronevekből másodlagosan, metonímiával alakult elnevezéseket is (*Babályhalma*, *Lőrinczigete*, *Szépmező*, *Tölgykerék* stb.).

10. ábra. A természeti környezetre utaló településnevek névszerkezeti típusainak kronológiai viszonyai

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a korai magyar településnevek szerkezeti típusai nagyon markáns kronológiai jellemzőket mutatnak. A megvizsgált szemantikai névtípusok közös sajátossága, hogy az egyrészes névalakjaik – mind a formáns nélkül állók, mind a településnév-képzővel létrejötték – a legkorábbi időktől jelen vannak a forrásokban. Hozzájuk képest a kétrészes elnevezések – mind a települést jelölő köznévi utótaggal álló, mind a jelző + településnév szerkezetűek – felbukkanása nagyjából egy-másfél évszázados eltolódást mutat.

Az adatolásban mutatkozó relatív kronológiai viszonyok mögött a névkeletkezésben meglévő időbeli eltérésekre is következtethetünk. A vizsgálatok azt mutatják, hogy az ómagyar kor kezdeti időszakában a metonímia és a helynévképző használata, később pedig az összetétel volt a településnév-alkotás meghatározó módja. Gyakran fogalmazza meg ezt a változást a szakirodalom úgy, kissé pontatlanul – akár félreértésre is okot adva –, hogy az egyrészes nevek típusát idővel felváltotta a kétrészes elnevezéseké. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy ezek a névalkotási minták időben ténylegesen nem felváltották egymást, közöttük nem húzható meg semmiféle éles kronológiai határvonal. Az egyrészes névalkotás ugyanis nem szorult ki az újabb nevek létrehozásának gyakorlatából, pusztán arról van szó, hogy a korábbiaknál ritkábban választották a nyelvhasználók ezt a névadási módot. Mindebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyes településnevekhez strukturális alapon nem rendelhető abszolút kronológiai érték. Az egyrészes nevek keletkezése tehát nem kapcsolható kizárólag a korai ómagyar korhoz, mint ahogyan a kétrészes elnevezések megjelenése sem kötődik kizárólag a kései ómagyar korhoz.

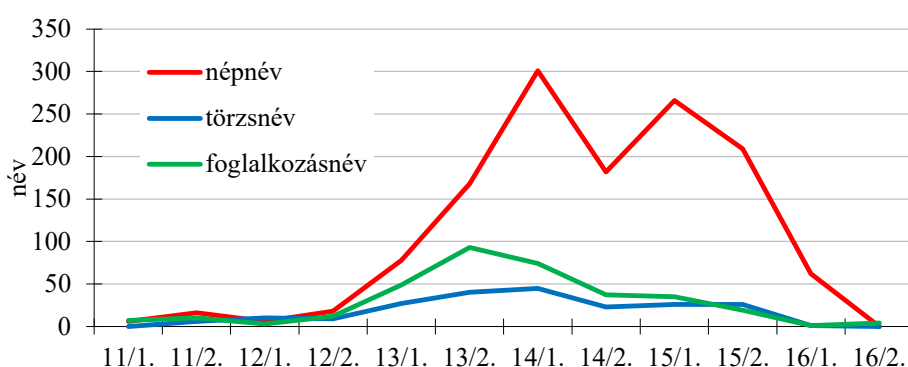
2.8. A településnevek szemantikai típusainak relatív kronológiája

A fentiekben láttuk, hogy az egyes szemantikai típusok (pl. az ebben a tekintetben egymástól jelentősen eltérő népnévi és törzsnévi eredetű településnevek) vizsgálata során jelentős szerkezeti aránybeli különbségek mutatkoztak meg. Mivel másfelől a szerkezeti típusok között időbeli eltérést, relatív kronológiai különbséget tudunk kimutatni, felmerül a kérdés, hogy a szemantikai típusok szerkezeti különbségei vajon nem éppen az időbeliséggel állnak-e elsősorban összefüggésben? Vagyis: kimutathatók-e a szerkezeti típusok mellett az egyes szemantikai településnév-típusok között is valamiféle relatív kronológiai eltérések? Ezt a kérdést a társadalmi csoportnevekre visszavezethető településnevek összehasonlító vizsgálatával válaszolhatjuk meg leginkább megbízható módon, mivel ezekről a típusokról – a korábban mondottaknak megfelelően – lehetőség szerint teljes névállományt feldolgozó ismeretekkel rendelkezünk.

A 11. ábra szemléletesen mutatja, hogy a népnévi és a törzsnévi eredetű településnevek száma bár igencsak eltérő, de megjelenésük időbeli eloszlása jelentős hasonlóságot és egyúttal markáns eltérést is mutat. A forrásokban megfigyelhető felbukkanásuk csúcsideje mindkét szemantikai típus esetében a korai ómagyar kor végére, a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időszakra datálható. A foglalkozásnevek által motivált elnevezések legnagyobb számban a másik két típushoz képest kissé hamarabb, a 13. század második felében jelentkeznek, ekkor az egy évszázaddal később a zenitén lévő törzsnévi elnevezések számának kétszerese az ide tartozó nevek száma, ám ezután lassan és fokozatosan egészen a 16. századig csökkenő tendenciát mutat e nevek forrásokban megfigyelhető első felbukkanása.

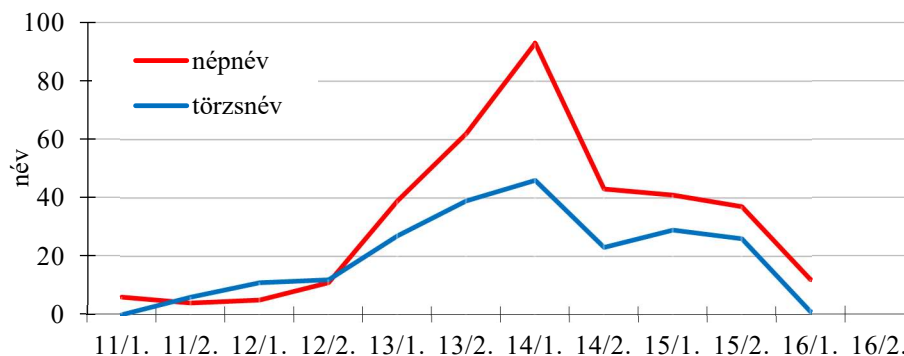
A népnévi településnevek számbeli fölénye lényegében szinte végig óriási a másik két szemantikai típus nevével szemben. Az ide tartozó településnevek leggyakoribb adatolásának idején mintegy hatszor annyi név jelenik meg ebben a szemantikai csoportban, mint a másik két névtípusban. Ezután azonban a népnévi elnevezések felbukkanásában egy átmeneti visszaesés figyelhető meg a 14. század második felében, hogy azután a 15. század elején megindult gyarapodással a század közepére–második felére a névtípust képviselő településnevek újból egyre gyakrabban tűnjenek fel a forrásokban (RÁCZ A. 2015c: 419–420, 2015d: 128–130, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 193–194, 2018: 292). A névtípus másodvirágzása nyilvánvalóan összefügg azzal a korábbi megállapításunkkal, hogy a három szemantikai névtípus közül egyedül ebben gyakoriak a kétrészes nevek. Azt pedig éppen a népnévi településneveknél mutattuk ki, hogy ennek a helynévstruktúrájának az egyre gyakoribbá válása egy-másfél évszázados késéssel követi az egyrészes helynevek előfordulását (ehhez lásd a 4. ábrát). Azt, hogy a népnévi településnevek körében miért gyakoriak a kétrészes nevek is, elsősorban a szemantikai csoportba tartozó nevek nagy számából következő településnévi

homonímia, pontosabban annak az elkerülésére való törekvés magyarázhatja. E cél érdekében változatosabb szerkezeti, lexikális-morfológiai típusokat is alkalmaztak a névadók a népnévből alkotott nevek körében. Ennek a névalkotói mintának a hatása azonban már egyáltalán nem érintette a törzsnévből létrehozott településneveket, és csak elenyésző mértékben érvényesült a foglalkozásnévi településnevek körében (ehhez lásd a 3. ábrát).

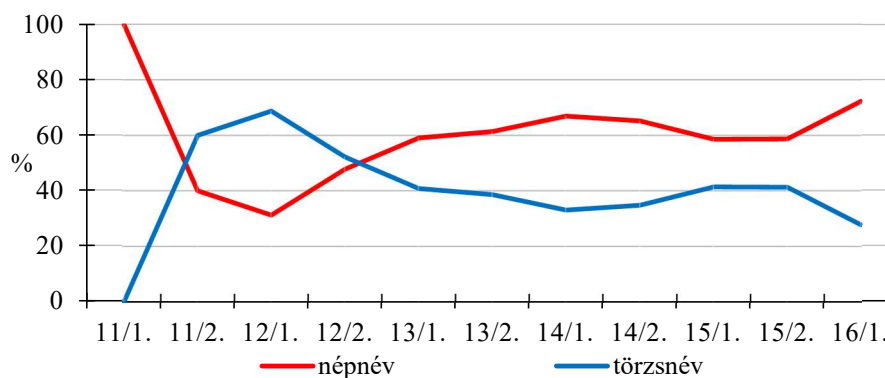
11. ábra. A társadalmi csoportnevek szemantikai típusainak relatív kronológiája

Ha a névalkotói eljárások szerkezeti viszonyaira is tekintettel szeretnénk lenni – mintegy kiszűrve ezeknek a névalkotásra gyakorolt hatását a különböző szemantikai hátterű településnév-típusok körében –, kézenfekvő, hogy a törzsnévi településneveket (amelyek szerkezetileg egyneműek, metonimikus névalkotás eredményei) az ugyanilyen szerkezetű népnévi településnevekkel vessük össze (RÁCZ A. 2015a: 29, 2015b: 546–547, 2015c: 417, HOFFMANN – RÁCZ – TÓTH 2017: 183, 2018: 276). Az e nevek abszolút előfordulását ábrázoló 12. ábrán a két névtípus metonímiával létrejött neveinek kronológiai sajátosságai nagyon hasonló képet mutatnak, akár a formáns nélkül alakult nevek csúcsidejét, akár e szerkezeti típus népszerűségének visszaesését, leszálló ágát tekintve. Mindkét csoport növekedése a 12. század második felében indul el, gyakoriságuk egyaránt a 14. század elejére, első felére éri el a csúcspontot, s az ezután meginduló adatcsökkenés tendenciája is párhuzamosságot mutat. A különbség a két névtípus között mindössze abban mutatkozik meg, hogy az etnonimával létrehozott nevek görbéje jóval határozottabban és magasabbra emelkedik a törzsnévből alakult nevekénél, ami az előbbi névtípus jóval nagyobb számú névállományával van összefüggésben. Mindez egy nagyon fontos körülményre is felhívja a figyelmünket: a hagyományos történeti helynév-tipológia állásfoglalása, amely a törzsnévi eredetű településneveket kiemelt kormeghatározó értékkel ruházta fel, az itt bemutatott eredmények fényében sem támasztható alá.

12. ábra. A törzsnévi eredetű és a népnévből formáns nélkül alakult településnevek relatív kronológiája

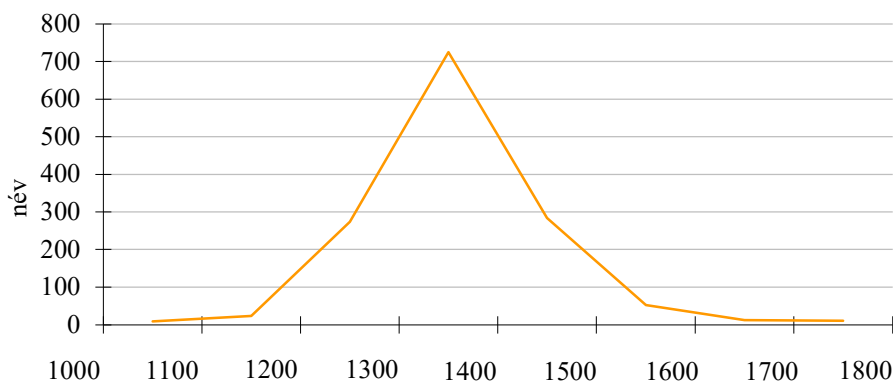
A 13. ábra ugyanezt a két névtípust a településnevek relatív, egy adott időszakban egymáshoz képest megfigyelhető előfordulási gyakorisága alapján ábrázolja (tehát az összes népnévi, illetve törzsnévi településnév-előfordulást tekintve 100%-nak az adott fél évszázad során). Ez a nézőpont egy reciprok folyamatra hívja fel a figyelmet. Egyfelől a törzsnévek görbáját vizsgálva azt látjuk, hogy a 11. század második fele és a 12. század első fele között ennek a lexémacsoportnak volt erőteljesebb szerepe a településnév-adásban, a forrásokban ekkor először felbukkanó nevek kétharmada törzsnévre ment vissza. Ugyanakkor az is kitűnik, hogy később a törzsnéveket már egyre kevésbé használták a megszülető újabb települések elnevezésére. A népnévi eredetű településnevek görbéje nyilvánvaló módon az itt leírt folyamat tükörképe. A két szemantikai típus aránya a korai ómagyar kor közepe táján, a 12. század második felében volt kiegyenlített, a legkorábbi időszak az adatok kis száma miatt viszont nem alkalmas következtetések levonására (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 277).

13. ábra. Formáns nélküli törzsnévi és népnévi településnevek egymáshoz viszonyított előfordulási arányai

A fentiek mellett egy – náluk nyilvánvalóan később keletkezett – további szemantikai településnév-típus kronológiai jellemzőit is célszerű megvizsgálni: a patrocíniumi nevekét. A névréteg összehasonlító vizsgálatához kiváló alapot jelent MEZŐ ANDRÁS munkája (1996), amely a magyar nyelvterület minden olyan településnévét összegyűjtötte és elemezte, amely patrocíniumból, azaz a templom titulusából alakult, illetve TÓTH VALÉRIA (2011) írása, amely a MEZŐ által közreadott jelentős nagyságú névállományt az európai patrocíniumi nevek kontextusába állítva vonta vizsgálat alá. A középkori Kárpát-medence területén 77 titulussal alakult 1390 településnév adatolható. A patrocíniumi településneveknek a magyar névrendszerben való megjelenése a teljes korabeli Európát jellemző kultúrjelenségként, döntően az egyház mintegy „felülről” ható névadó tevékenységének eredményeként értékelhető, a névtípus terjedéséhez pedig nagyban hozzájárulhatott az is, hogy tipológiai (mind funkcionálisan, mind strukturális tekintetben) tökéletesen belesimult a magyar helynévrendszerbe. A szentnévi titulus használata miatt ugyanis a személynévi eredetű településnevekkel mutatnak hasonlóságot. A névréteg strukturális tekintetben viszonylag egynemű, mivel a névállomány csaknem fele névalkotó formáns nélkül, metonímiával jött létre, a másik fele pedig összetett név, amelyben a patrocínium jelzőként vagy utótagként szerepel. A morfológiai névalkotási módot a névtípus elemeinek létrehozására nem használták a névalkotók, a településnevek e tekintetben a törzsnévből alakult elnevezésekkel mutatnak rokonságot (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 202–204, 2018: 304–306).

A patrocíniumi településnevek kronológiai jellemzői egészen különlegesek (14. ábra). A 11–12. századi kétes hitelű források gyér adatai után a névtípus legkorábbi hiteles képviselőivel a 12–13. század fordulóján találkozhatunk, az ide sorolható nevek első előfordulásainak száma a 13. századtól lassan, a 14. század első felétől ugrásszerűen emelkedik. A településnevek gyarapodása egészen a korai ómagyar kor végéig, azaz a 14. század közepéig tart, de amilyen gyorsan emelkedett az elnevezések száma korábban, a század második felétől ugyanolyan ütemben kezdett csökkenni, s ez a folyamatos visszaesés jellemezte a teljes kései ómagyar kort. A 14. ábrán látható, a korábbiakhoz képest extrémnek mondható relatív kronológiai görbe bizonyára a fent említett külső hatásra történő névadást jelzi (TÓTH V. 2007: 411–413, 2011: 187–188, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 199–200, 2018: 300–301). Másfelől viszont – az előzőekben bemutatottakkal együtt – azt is igazolja, hogy a relatív kronológia módszerével az egyes településnév-típusok időbeli előfordulása reálisan jellemezhető nemcsak a helynévszerkezeti típusok, hanem a szemantikai névtípusok vonatkozásában is.

14. ábra. A patrocíniumi településnevek első előfordulásainak kronológiai megoszlása

3. A helynévmintázatok vizsgálatának alapjai

3.1. A helynévmintázat fogalma

Valamely térség névmintázatának, nyelvi-onomasztikai térszerkezetének azt a komplex képet tekinthetjük, amelyet az ottani névállomány tudományos vizsgálata révén felvázolhatunk. Ahhoz, hogy az egyes térségek névmintázata egymással összevethető legyen, a vizsgálatban természetesen azonos szempontokat kell alkalmaznunk, az előző fejezetekben felvázoltaknak megfelelően.

Az alkalmazott elméleti háttér azonossága mellett lényeges körülmény azonban a területre jellemző forrásadottságok általános vizsgálata is. A relatív kronológiai vizsgálatok alkalmazhatóságát ugyanis jelentősen befolyásolhatja, ha az összehasonlításra kiválasztott térségek a forrásadottságaikat és a források időbeli eloszlását tekintve lényegesen különböznek egymástól. Ezért például egy már 11. századi forrásokkal rendelkező dunántúli területet egy erdélyi térséggel összevetve figyelembe kell azt is vennünk, hogy az utóbbi térségben adott esetben csak évszázadokkal későbből rendelkezünk forrásokkal. Ez a különbség mérséklődik akkor, ha egymással szomszédos, de legalábbis egymáshoz közeli térségek névmintázatát, másképpen nyelvi-onomasztikai térszerkezetét vetjük össze egymással.

A névmintázat-vizsgálat tulajdonképpen nem újkeletű eljárás, lényegében ilyen jellegű elemzést végzett MELICH JÁNOS „A honfoglaláskori Magyarország” (1925–1929) és KNIEZSA ISTVÁN a „Magyarország népei a XI.-ik században” (1938) című, a korábbi fejezetekben több ízben is részletesen tárgyalt munkájában is. A helynevek területi elterjedtségének jellegéből mindketten a kora középkori Kárpát-medencére vonatkozó etnikum- és településtörténeti következtetések levonására vállalkoztak. Kutatásuk közös jellemzője, hogy az adott kort –

amelyből ráadásul korabeli adatokkal alig rendelkeztek – statikusan vizsgálták, tekintet nélkül a névrendszer bárminemű változására. MELICH vizsgálatai során a szláv víz- és településneveket egységesen, bizonyítékok nélkül a Kárpát-medence magyarság előtti helynévi rétegéhez sorolta, s nem különítette el közöttük a később bevándorló szláv népesség névadásának eredményeként létrejött elnevezéseket. KNIEZSA ezt a kronológiai hibát a magyarságra vonatkoztatva követte el, amikor az egyes szemantikai vagy morfológiai alapon megállapított névtípusok keletkezését merev kronológiai határokat megállapítva befejezettnak, lezártnak tekintette az ómagyar kor egy-egy korai időszakában. Az efféle statikus nézőpont helyett sokkal célszerűbb és reálisabb a névrendszerre mint változékony struktúrára tekinteni, és jellemzését ennek megfelelően a maga dinamikájában, időbeli mozgásában és az ezzel együtt járó változékonyságában megragadni. Mindemellett az is rendkívül fontos, hogy e vizsgálatokat a teljes ismert névanyag figyelembevételével, a lehető legnagyobb rendelkezésre álló korpuszon végezzük el.

Egy-egy nagyobb térségre vonatkozó, a fentebb leírt kritériumoknak megfelelő vizsgálatok csak a legutóbbi évtizedekben születtek. Ezek egy része – ugyan még nem a ma alkalmazott módszertan felhasználásával – nagyobb közigazgatási egységeket tárgyal, mint a kora középkori Győr, Bodrog, Borsod, Abaúj, Bars, Bihar, Ugocsa vármegye ómagyar kori névanyagát elemző munkák (BÉNYEI – PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH V. 2001, RÁCZ A. 2005a, KOCÁN 2017). Más részük egy nagyobb természeti földrajzi egység névanyagát vonta vizsgálat alá. HOFFMANN ISTVÁN az utóbbi években két nagyobb természeti földrajzi egységnek, előbb a Bakonyaljának (2017a, 2017b, 2019a), majd a Zsitva folyó völgyének (2019b) tanulmányozta a nyelvi térszerkezetét. Érdekes itt néhány szót szólni ez utóbbi, újabb szempontú, természetesen területi egységeket alapul vevő névvizsgálatok tanulságairól.

KNIEZSA ISTVÁN Magyarország 11. századi etnikai sajátosságait vizsgálva a Bakonyalját is magában foglaló térségről az alábbiakat állapította meg: „Szláv lakosság Észak-Dunántúl területén kétségtől a Bakony nyugati lejtőin található a legtömörebben. Itt ugyanis nemcsak a telepek nevei, hanem a pataknevek is túlnyomóan szláv eredetűek” (1938: 424). HOFFMANN ISTVÁN fent említett újabb, a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerét alkalmazó vizsgálatai azonban azt mutatják, hogy a Bakonyalja vidékén leírt névmintázat legfőbb jellemzője az, hogy a nagyobb, több településen átfolyó vizek valóban szláv eredetű nevet viselnek (*Tapolca, Gerence, Bittva, Torna*), ezzel szemben a településnevek között csakis magyar elnevezések találhatók (pl. személynévből: *Pápa, Acsád, Bél, Salamon*; foglalkozásnévből: *Arda* (< *ardó*), *Szűcs*; természeti névből: *Nyárad, Tapolcafő, Döbrés* (< *deber* ~ *debrő*); építménynévből alakultak: *Lak*; továbbá összetett nevek: *Mátéháza, Asszonyfalva* stb., HOFFMANN 2017b). Ez a kép szláv–magyar együttélésre utal, de ennek a nyelvi kapcsolatnak a korát nyelvészeti ismeretek alapján nem tudjuk meghatározni, ehhez legfeljebb

történeti, régészeti ismeretek segítségével lehetséges közelebb jutni. Külön is figyelmet érdemel HOFFMANN-nak a – már ugyancsak említett – *Cuha* víznév kapcsán tett megállapítása. E szláv eredetű víznevet a fentebb említettekkel szemben jól nyomon követhető kései betelepülők névadásának tartja, s ezt a kései első adatolással, valamint a völgyében fekvő települések nevének magyar eredetével indokolja. Ez a vizsgálati eredmény azért is fontos, mert az onomasztika régtől hangoztatott véleményével szemben azt bizonyítja, hogy „a szláv eredetű víznév és a mellette előforduló magyar eredetű településnevek mintázata nem feltétlenül jelöli a víznév régiségét, s ezzel a névadó szláv nyelvű népességnek a magyarság megjelenése előtti jelenlétét” (HOFFMANN 2019a: 21).

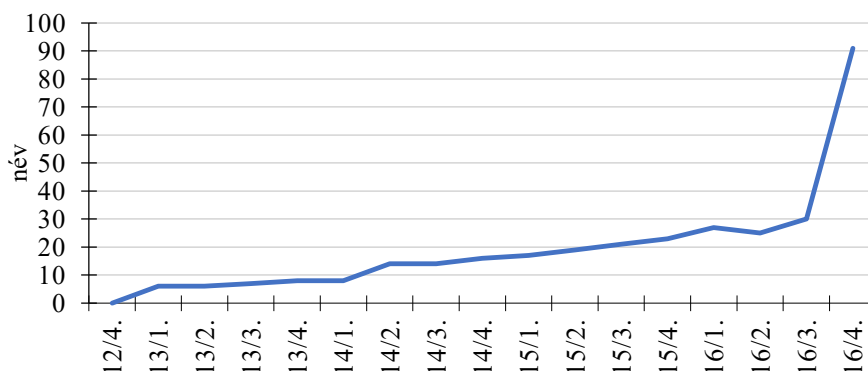
A Zsitva völgye természetföldrajzi tulajdonságai alapján két jól elkülöníthető egységre tagolódik: az alsó és a felső folyószakaszra, amelyek HOFFMANN vizsgálatai szerint eltérő névmintázatot mutatnak. Az alsó szakaszon ugyanis a *Zsitva* nevének szláv eredetét is figyelembe véve nem feltétlenül kell feltenni szláv–magyar együttélést. Az itteni kizárólag magyar eredetű település- és mikronévállomány jóval archaikusabb, mint a felső szakaszon, ugyanis az itt nagyobb arányban jelenlévő személynévből (*Aba, Beleg, Szencse, Rendve* stb.) és társadalmi csoportnevekből (*Gyarmat, Kürt, Besenyő, Szőlős* stb.) alakult nevek a magyar településnév-rendszer legrégebbi rétegét képviselik, míg a felső szakaszon nagyobb arányt mutató épített környezetre utaló (*Dovord, Teremes, Keresztúr, Szentmárton*) nevek és a másodlagosan alakult kétrészes elnevezések (*Kis-, Nagytapolcsány; Kis-, Nagyhecse; Kisszelepcsény*) jellemzőbben a korai ómagyar kor után jelennek meg. Az alsó szakasz névanyagának archaikusabb jellege arra utalhat, hogy ez a régió régebbi betelepülésű lehet. A felső szakaszon a névmintázat változásának követése érdekes tanulságokkal jár a magyar és a szláv betelepülés folyamatára nézve. Ebben a térségben a magyar mellett szláv eredetű nevek is találhatóak (*Szelepcsény, Kelecsény, Valkóc* stb.), jóllehet, a magyar elnevezések száma csaknem két és félszerese a szlávokénak. Ez az alsó szakasszal szemben mutatkozó vegyes néveredet azt is jelezheti, hogy a két etnikum ezen a folyószakaszon találkozhatott először, a *Zsitva* és más szláv eredetű víznevek (*Dervence, Kosztolác, Lédec, Nemcsic*) kölcsönzése a szláv őslakosság bizonyítékai lehetnek. Figyelemre méltó, hogy a Bakonyalja vidékével szemben itt a magyarság átvette a szláv településneveket, amit a különböző nyelvi adaptációs jelenségek egyértelműen mutatnak (pl. *Szelepcsény, Piliske, Zsitva, Nemcsény, Valkóc* stb.). A két etnikum találkozása és tartós együttélése a térségben a névkorpusz alapján vitathatatlan, időbeliségére azonban a nyelvtudomány eszközeivel nem tudunk következtetni (2019b).

Bihar vármegye a fenti két területtel szemben közigazgatási egység, de kellően nagy kiterjedésű, területén több nagyobb természeti földrajzi egység is elkülönül, illetve kellően gazdag névanyaggal rendelkezik ahhoz, hogy névanyaga segítségével – egyfajta módszertani kísérletként – a névmintázat vizsgálatának minden

lehetséges szempontja elvégezhető legyen, s a térség nyelvi-onomasztikai térszerkezetét ábrázolni tudjuk. 2018-ban HOFFMANN ISTVÁNNAL és TÓTH VALÉRIÁVAL közösen írt munkánkban ennek megfelelően mutattuk be – nem tájegységek szerint, hanem az egész térségre vonatkozóan – a megye helynévmintázatának alakulását az egész ómagyar kor viszonylatában.

3.2. A nyelvi térszerkezet: magyar és nem magyar helynevek

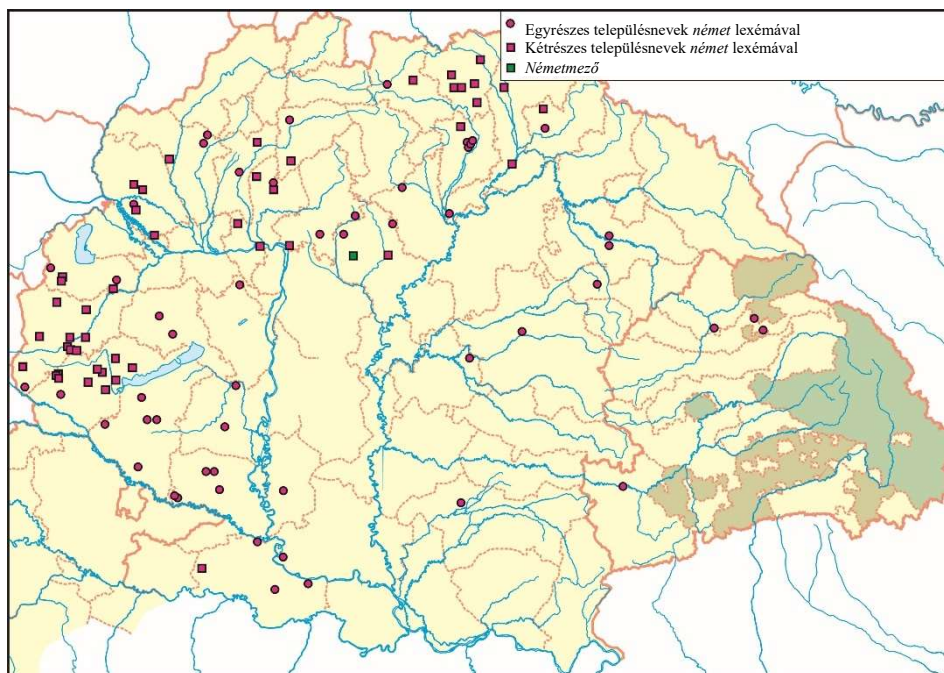
A névmintázatok vizsgálatának egyik elsődleges kérdése a magyar–nem magyar helynévkincs viszonyának bemutatása. Egy-egy térség nyelvi képét, nyelvi képének változását elsősorban ennek alapján rajzolhatjuk meg. Példaként említhető Bihar vármegye településnév-rendszerének változása. Ómagyar kori névkorpuszában a korai, 13. század elejétől csekély számban felbukkanó jövevénynevek szláv eredetűek (*Bertény, Guszár, Kenese, Rikács, Terebes, Valkó*). Nagy arányú 15–16. századi betelepülésre utal a román eredetű nevek az idő tájt történő felszaporodása (*Balilény, Bokorványa, Bucson, Grós, Kalugyer, Kornicel, Rogoz, Pestere, Petrósz* stb.) azokban a térségekben, ahol addig településekről jórészt nincs tudomásunk. Az 15. ábra görbéje a jövevény nevek számának kései, nagy arányú, hirtelen emelkedését mutatja.

15. ábra. Bihar vármegye jövevény neveinek abszolút száma

Az egyedi, kisebb léptékű betelepülésekre a magyar nyelvben keletkezett népnévi településnevek utalnak főképpen. Az ilyen eredetre visszavezethető településnevek ugyanis azt mutatják – az előző részben említetteknek megfelelően –, hogy az ezeket viselő települések térségében nem kell nagyobb számú és így jelentősebb nyelvi hatást kifejtő nem magyar nyelvű népességgel számolni. E települések népessége többnyire gyorsan elmagyarosodott. Az alábbiakban a *német*, az *olasz* és a *cseh* lexémákkal alakult településnevek névföldrajzi térképei

illusztrálják a Kárpát-medencében az ómagyar kori német, újlatin nyelvű és nyugati szláv betelepülők jelenlétét.⁶

1. térkép. A *német* lexémát tartalmazó településnevek a Kárpát-medencében

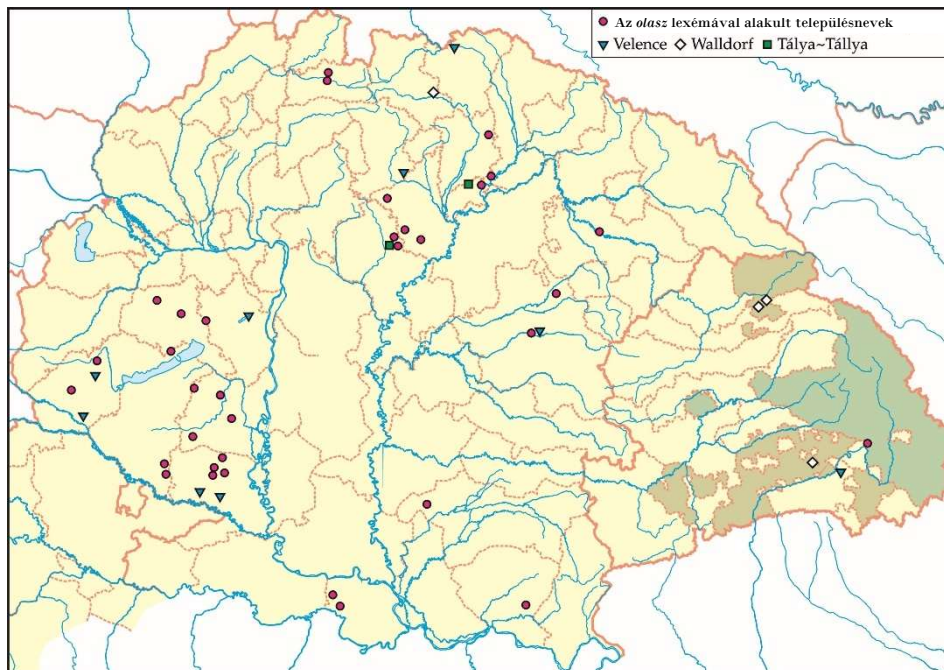
Az 1. térképen jól látható, hogy a *német* népnévvel alkotott településnevek jellemzően a kora középkori Magyarország két nagyobb (a dunántúli és az északnyugat-északi), valamint egy jóval kisebb (keleti) régiójában voltak jelen. Ezeken kívül kisebb számban másutt, az ország középső és déli területein csupán elvétve bukkan fel egy-egy ide sorolható elnevezés. A településnevek döntően nyugatmagyarországi megjelenése a népcsoport betelepülésének főbb irányával magyarázható. Az ország középső, alföldi területein jellemző hiányuk pedig a népcsoport életmódjával van kapcsolatban. Az első betelepülők földművesek és kézművesek, kereskedők, majd bányászattal foglalkozó emberek voltak. A korai

⁶ Tudjuk persze – s erről az előzőekben már esett szó –, hogy a településnevekben megjelenő etnonima nem feltétlenül az adott nép jelenlétére utal. A magyar nyelvben a kezdetektől igen gyakori névalakulási folyamat a népnév személynévvé válása, de a korai személynevek és a 14–15. századig fokozatosan kialakuló családnevek – egészen az öröklődővé válásukig – motivált nevekként jöttek létre. E személynevek népnévi eredetű rétege igen kevés kivétellel a névviselő személy etnikai hovatartozására vagy legalábbis valamiféle azzal összefüggő körülményre utalhatott. A népnevek történetére tehát közvetve az e névfajtákban való megjelenésükből is következtetni lehet. Minél nagyobb gyakorisággal használták a korban egy népnevet, annál biztosabb a jelenléte a magyar tulajdonnévrendszer személy- és helynévi rétegében.

városi fejlődésben kiemelkedő vidékek és a bányavárosok lakói között rendre ott találjuk a német etnikum képviselőit, akik az élet e területein gyakran voltak elindítói a fejlesztésnek (KRISTÓ 2003: 162–165).

Elsőre talán feltűnő lehet a névtípusnak a Dél-Erdély területéről való teljes hiánya, ahol nagy számú, korai betelepítésű német etnikum élt (Gy. 1: 553, 2: 50, 111, 113, 129, 3: 543, 546, KRISTÓ 2003: 121–132). Ezt éppen az ottani németség tömörszerűsége, nagy száma magyarázza, mivel – ahogyan arról szó volt – a népnévi településnevek magyar nyelvi környezetbe betelepült idegen etnikumokra utalnak.

Kronológiai tekintetben az itt tárgyalt településnevek legkorábbi első előfordulását a 12. század második felében rögzítették a források, ám többnyire a 14. századból származnak. A korábbi, 12–13. századi első előfordulások sajátos módon inkább a keleti és az északi területekről adatolhatók, míg a dunántúli településnevek legkorábbi felbukkanásai inkább a 14–15. századból valók. Megjegyzendő, hogy e nevek megjelenése egyfelől természetesen véletlenszerű a forrásokban, másfelől nyilvánvaló, hogy a települések létrejötte a lejegyzésük első időpontját mindig megelőzi, akár évszázadnyi idővel is. A fenti tendencia azonban mégis feltűnő, különösen, ha számításba vesszük azt is, hogy a Kárpát-medence nyugati térségeinek jobb a forrásadottságai, mint a keleti részeké: ez utóbbi területen, főleg Erdélyben a Magyar Királyság korai évszázadaiból nagyon kevés forrás maradt fenn. A fenti településnevek területi és időbeli viszonyait településtörténeti körülmények alakították, így ezek magyarázata is elsősorban a településtörténetesek feladata. Ehhez azonban figyelembe kell venni az ugyancsak német nyelvű betelepülőkre utaló azon településneveket is, amelyekben a kisebb számú *bajor* és a *sváb*, illetve a nagyobb számú *szász* néprésznevek szerepelnek.

2. térkép. Az *olasz* lexémát tartalmazó településnevek a Kárpát-medencében

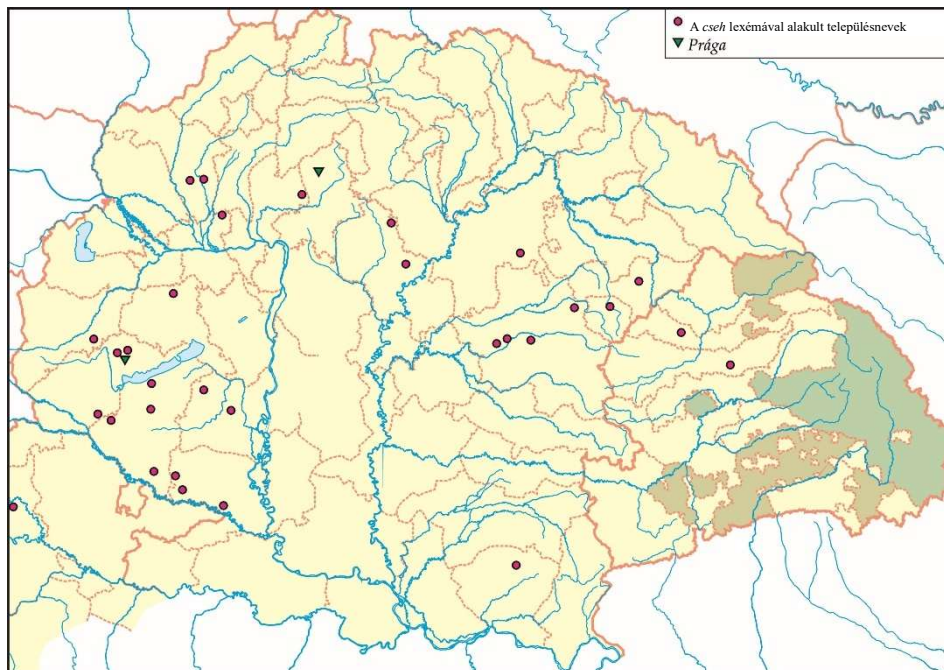
A középkorban *olasz*-nak nevezett újlatin nyelvű betelepülőkre utaló településnevek a kora középkori Magyarországon többé-kevésbé tömbösödve főképpen az északi (legkorábban, a 13. század közepe táján Borsod, Heves, Liptó, Szepes), illetve a déli (legkorábban, a 12. század végén–13. század közepén Baranya, Szerém) megyékben találhatók (lásd a 2. térképet). Ezen kívül az ország belső területeinek kivételével elszórtan másutt is felbukkannak ilyen nevet viselő települések. E falvak közös sajátosságának látszik, hogy betelepülő lakóik előszeretettel költöztek folyók közelébe és hegyaljai területre. E helyek földrajzi, éghajlati és talajszerkezeti sajátosságai a legtöbb esetben kedvező feltételeket teremtettek számukra a szőlő- és borkultúra meghonosításához. Az újlatin nyelvet beszélő népcsoporthoz tartozó telepések előbb a Mátra és a Bükk hegységtől délre eső térségben, Eger város környékén, majd az Ér és a Berettyó folyók közötti tájon, az Érmelléken kialakult bortermelésnek és szőlőgazdálkodásnak ebben az időszakban tették le az alapjait. Ezek mellett a Dunától nyugatra eső térségben is több olyan újlatin betelepülőkre utaló települést ismerünk, ahol fejlett szőlő- és bortermelés zajlott. Ezeken a területeken ma is fejlett a borkultúra.

Kronológiai tekintetben az itt tárgyalt településnevek első előfordulását legkorábban a 12. században rögzítették a források, ám leggyakrabban a 13. századból adathatók, ugyanakkor a 14–15. századból is ismerünk újlatin betelepülésekre utaló első településmegnevezéseket. A lakott helyek létrejötte és nevük

forrásokban való felbukkanása kapcsán az időbeliségről és a véletlenszerűségről mondtak természetesen itt is érvényesek, a fent bemutatott tendencia azonban mégis megengedi azt a megállapítást, hogy a latin nyelvű népesség nagyobb arányú és jellemző betelepülésére utaló településneveink a 13. század közepétől alakulhattak ki. Ez az időszak a magyar történelemben a tatárok pusztítása utáni korszak, az ország újjáépítésének időszaka.

Az újkori helynévadásban nem ritka jelenség, hogy a távoli vidékre, idegen nyelvi környezetbe betelepülő népesség az újonnan alapított településnek azt a nevet adja, ahonnan elvándorolt. Nem volt ez ritka jelenség a középkorban sem. Itáliai, közelebről Velence vidékéről való betelepülőkre utalnak a Magyarországon található *Velence* településnevek (vö. FNESz.). Legkorábban a Bihar megyében lévő *Velence* tűnik fel ([1291–4], 1344: *Venecia*), amely eredetileg Váradnak a része volt (vö. JAKÓ 1940: 383), amit a név mellett álló *vicus* 'utca, településrész' latin minősítés is jelez. *Velence* nevű település a középkori Magyarország több megyéjében is létezett. Zala megyében Kanizsa várához két *Venéce* nevű település is tartozott, az egyik a 14. századból, a másik a 15. századból adatható (1323: *Venechie*; 1430: *Venechye*). A 14. század második felében Erdélyi Fehér megye területén is szerepel ilyen nevű település (1372: *Venecze*). A 15. század elejéről való oklevelekben jelenik meg Sáros (1410: *Venecze*), illetve Gömör megyében (1427: *Veneche*) is ez a név. Baranya megyében két *Velence* nevű településről olvashatunk a forrásokban, mindkettőt a 15. század végén említik (1478: *Venecze*, 1494–1499: *Welencze*; 1486: *Venenche*). A ma legismertebb, Fejér megyei *Velence* nevű magyar települést is a 15. század végén említik először (1486 után/1568: *Venetia*, 1516: *Welence*).

Ugyancsak újlatin betelepülőkre utalnak a 13. század végén felbukkanó Heves megyei *Olasztálya* (1275: *Tala Latine*), más néven *Nagytálya* (1261/1271: *Thala Nogh*), valamint *Kistálya* (1332–1337/Pp. Reg.: *Minori Talha ~ Talia Minori*), más néven *Magyartálya* (1261/1271: *Thala Mogor*), illetve a Zemplén megyei *Tállya* (1255/1348: *Talya*) nevet viselő települések. Ezek a települések a mai Nagytálya, Andornaktálya és Tállya néven élnek. Az elnevezés etimológiailag a francia *taille* 'irtvány' szóra vezethető vissza (vö. francia *Taillebois*, FNESz. *Tállya*, PÉGORIER 2006: 441). A település körüli erdős területet az első megtelepülők irtással tették megművelhetővé, és az erdők helyén szőlőtermeléssel kezdtek foglalkozni.

3. térkép. A *cseh* lexémát tartalmazó településnevek a Kárpát-medencében

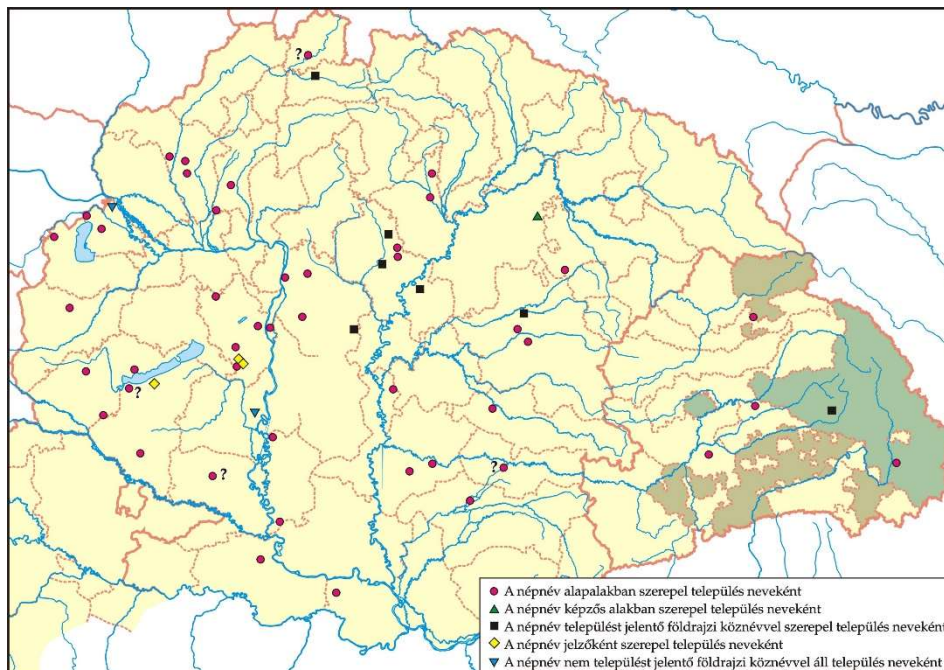
Az 3. térkép azokat a településneveket ábrázolja, amelyek a középkori magyar nyelvben a *cseh* etnonimával megnevezett nyugati szláv betelepülő népességre utalhatnak. Jól látható, hogy a *cseh* népnévvel alkotott településnevek jellemzően a kora középkori Magyarország két nagyobb régiójában, a dunántúli és a kelet-magyarországi régióban voltak jelen. Ezeken kívül kisebb számban az északnyugati területen fordulnak elő, illetve az ország középső részének kivételével elvétve másutt is felbukkan egy-egy ide sorolható elnevezés. A településnevek döntően nyugat-magyarországi megjelenése a népcsoport betelepülésének irányával magyarázható.

Kronológiai tekintetben az itt tárgyalt településnevek legkorábbi első előfordulását a 13. század elején rögzítették a források, ám többnyire a 14. századból származnak az egyes falvak első említései. A korábbi, 13. századi első előfordulások inkább a keleti és az északi területekről adathatók, míg a dunántúli településnevek legkorábbi felbukkanásai inkább a 14. századból valók. Ezen településelnevezések alapján a *cseh* etnonimával jelölt népesség nagyobb arányú és jellemző betelepülésére inkább csak az Árpád-kor második felében, jellemzően a tatárdúlás után kerülhetett sor.

A fent már említett névköltöztetésről van szó két *Prága* nevű település esetében is. Az egyik Zala megyében a 15. század első felében tűnt fel (1436: *Praga*), a történelmi kutatások szerint lakói cseh és morva szénégetők voltak, akiket

a veszprémi püspök telepített ide valószínűleg a 13. század közepén lezajlott magyarországi tatárdúlás után. A település ma is él *Sümeprága* néven (FNESz.). Ugyancsak a *Prága* városnév jelenik meg egy Nógrád megyei falu elnevezésében. A település egyes források szerint elsőként a 15. század közepén jött létre, de még ugyanabban a században el is tűnt. Újratelepítése a 16. század második felében történt meg, ekkor *Praga* (1573) néven említik a források. Ma is létező, Gács mellett fekvő település, amelyet magyarul *Gácsprága*, szlovákul *Praha* néven ismernek (FNESz., *Gácsprága*).

Ezekkel szemben érdemes egy pillantást vetni a *besenyő* népnévvel alakult településnevek névföldrajzi térképére (4. térkép). A besenyők a Kárpát-medencébe érkező magyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak, töredékeik még a 11. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század második felében), a székelyekhez hasonlóan katonai segédnépként határvédelmi szerepet töltöttek be (vö. KRISTÓ 1987: 1099, KMTL. *besenyők, besenyő–magyar kapcsolatok*). A *német, olasz, cseh* népnevekkel alakult, fent bemutatott településnevekkel szemben a Kárpát-medence területén nem látszik a *besenyő* etnonimával alakult nevek tömbösödése. E neveket a jóval nagyobb területi szórtság jellemzi: az ország északi részén szinte teljesen hiányoznak, de a keleti területeken is éppen csak megjelennek. Mindebből az eredeti határvédői segédnép jellegük nemigen látszik, a magyarságba pedig igen hamar beolvadhattak.

4. térkép. A *besenyő* lexémát tartalmazó településnevek a Kárpát-medencében

A fentiekben azért mutattam be az általam korábban vizsgált népnévből alakult településnevek típusát néhány jellemző példával, hogy érzékeltessem azt, milyen nyelvi-etnikai következtetésekre ad lehetőséget az egyes térségek névmintázatában megjelenő névtípus. A magyar és más nyelvek térszerkezeti vizsgálatában azonban nem ezeknek a neveknek, hanem a nem magyar eredetű neveknek van meghatározó szerepe.

Egy-egy térségben a magyar és más nyelvek viszonya a különféle névfajták esetében más-más következtetések alapjául szolgálhat. A névkutatásban már igen régóta megfogalmazott megállapítás szerint a nagyobb vizek neve biztosan ősi eredetű, archaikus, és a különböző névfajták közül a legkevésbé változó. Ennek megfelelően a nagyobb, több településen átfolyó vizek idegen eredetű nevei többnyire (de nem kivétel nélkül) azt jelzik, hogy az adott népesség a magyarság megjelenése előtt jelen lehetett a térségben. Az idegen nyelvű településnevek többnyire más idegen nyelvű településnevek szomszédságában tűnnek fel, ami az adott nyelv, illetve az azt beszélő népesség nagyobb mértékű jelenlétére utal. A mikrotoponimák nyelvi jellege általában az adott településnek a nyelvhasználói közegét jellemzi, hiszen az ott élők a saját, maguk használta nyelvükön nevezik meg a településen belül lévő helyeket. A nevek kölcsönzése – amely általában idegen nyelv > magyar nyelv, ritkábban magyar nyelv > idegen nyelv irányban történt – lehetőséget adhat az adott nyelvek időbeli jelenlétének vizsgálatára.

A magyar és a nem magyar eredetű helynevek vizsgálata tehát – ahogyan azt a fentiekben láthattuk – jó lehetőségeket teremt a Kárpát-medence ómagyar kori nyelvi térszerkezetének a vizsgálatára, illetve az ebben bekövetkező változások követésére. Az Árpád-kori Magyar Királyság etnikai képének felvázolásában – de még a későbbi időszakokban is – ez a nyelvi analízis nyújthatja a legbiztosabb fogódzót a tudományos kutatás számára, még akkor is, ha tudjuk, hogy nyelv és etnikum bonyolult kölcsönviszonyban áll egymással (vö. RÓNA-TAS 1978: 409–14, RÁCZ A. 2013a: 12–13). Az így kapott eredmények szembesíthetők a történettudomány saját eszközeivel elért eredményeivel. Erre tett kísérletet például két évtizeddel ezelőtt KRISTÓ GYULA is a „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” (2003) című munkájában, amikor a Kárpát-medence korai etnikai képét a szorosabb értelemben vett történeti források mellett helynevek tanulságát is felhasználva igyekezett megrajzolni. A hasonló vizsgálatok azonban sajnos csekély forrásanyagra építenek. A régészet eredményei pedig még távolabbról kapcsolhatók a nyelv és etnikum fogalmához, elsősorban kulturális összefüggésben „az anyagi kultúra kiásott emlékei alapján alig lehet nyelvet és etnikai hovatartozást meghatározni” (GYÖRFFY 1958/2002: 29, RÁCZ A. 2013a: 13–14).

Azt azonban ezen a ponton nagyon fontos kiemelnünk, hogy ez utóbbi történeti diszciplínák eredményei csakis úgy állíthatók párbeszédbe a nyelvészeti analízis eredményeivel, ha következtetéseiket saját (történettudományi, régészeti) forrásokra alapozták, a vizsgálataikat saját módszereik és eszközeik használatával

végezték el. A korábbi tudományos gyakorlatban ugyanis nem volt ritka, hogy e tudományterületek az érvelésükben egymás eredményeire támaszkodtak, és jutottak újabb és újabb eredményre. Ennek a körkörös érvelésnek a veszélyeire – ahogyan az előzőekben erre már utaltam – újabban többen is felhívták a figyelmet. A nyelvészet oldaláról BENKŐ LORÁND több írásában is felhívta a figyelmet erre a problémára: „Történettudományunk viszonylag hamar felismerte, hogy a nyelvészet eredményeire a korai idők állapotának megismerésében több vonatkozásban is támaszkodni lehet, mégpedig nemcsak úgynevezett őstörténeti kérdésekben, hanem jó ideig a honfoglalást követő kor kutatásaiban is. Így főként a most elmúlt század első felében sokrétű nyelvészeti ismeretanyag áramlott át a történettudományba, különösképpen a tulajdonnevekből levont következtetések körében. Ami azonban e helyzetben egykor előnyül szolgált, az idővel [ti. a tulajdonnevekre vonatkozó nyelvészeti ismeretek elavulásával, R. A.] nem kevés részletet tekintve már egyre jobban hátrányba fordult.” (2002: 13). De hasonló gondolatot fogalmazott meg az Anonymus-kutatások kapcsán is: „Az anonymusi nyelvi anyag korhűségében való feltétlen hit nemcsak abban volt zavaró tényező, hogy belőle hamis történeti következtetések adódtak, hanem abban is, hogy e körülmény magát a nyelvészeti magyarázatokat is sokszor félrevitte.” (BENKŐ 1994: 134). Legújabban az onomasztika oldaláról a HOFFMANN–TÓTH szerzőpáros (2016: 317), a régészek közül pedig RÉVÉSZ LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet erre a problémára: „A rendkívül bizonytalan nyelvészeti adatok önmagukban történeti, illetve politikatörténeti kérdések megoldásához nem elegendők, ha pedig azok hiányosságait az ugyanilyen minőségű történeti és régészeti forrásokkal kívánják enyhíteni, akkor a végeredmény a vegyes érvelés módszertani zsákutcája lesz.” (RÉVÉSZ L. 2020: 316).

3.3. Térbeliség és időbeliség a magyar helynevek mintázataiban

A helynévmintázatok vizsgálatában a magyar–nem magyar nyelvi térszerkezet vizsgálatain túl a magyar nyelvű térségek elemzésében érhet el legtöbb eredményt a nyelvtörténeti alapú helynévkutatás. Ebben elsősorban a településnevek nyelvi jellemzésére támaszkodhatunk, ami két körülménnyel is indokolható. Egyrészt azzal, hogy az ómagyar kori írott forrásokban messze a legnagyobb adatoltsággal a településnevek rendelkeznek. A magyarság a honfoglalás után az európai keresztény kultúrkörbe kapcsolódott be, s ez két területen is magával hozta a latin nyelv hivatalos használatát: egyrészt a keresztény egyház, másrészt a közigazgatás nyelveként. A nyugati típusú államok mintájára latin nyelven folyó oklevélírási gyakorlat azonban már nagyon korán megteremtette az igényt arra, hogy az idegen nyelvű szövegek környezetben bizonyos elemek magyar nyelven jelenjenek meg. Az oklevelek olyan jogi természetű ügyeket tartalmaztak, mint például uralkodói birtokadományozás, egy birtok határjárása, birtokosztódások leírása, esetleges

birtokperek stb., s ezekben az esetekben a helyneveknek, közöttük legnagyobb számban a településneveknek a ténylegesen használt formában, magyar nyelven való rögzítése jogbiztosító erővel bírt (GYÖRFFY 1970: 200).

A településneveknek a helynévmintázatok vizsgálatában betöltött kiemelkedő szerepét e bőséges forrásadatoltság mellett az is indokolja, hogy ez a névfajta jelzi leginkább érzékeny módon az emberek életében végbemenő legkülönbözőbb változási folyamatokat. A településnevek, illetve azok módosulása jelezhet bizonyos társadalmi változásokat, mint például a birtokviszonyok módosulását, a gazdálkodási körülmények alakulását, a népességi viszonyokban bekövetkezett, de még kulturális téren lezajlott változásokat is.

Az előző fejezetben bemutattam, hogy a településnevek nyelvi jellemzői – nem egyediségükben, hanem tömegességükben, mint típusjegyek – alkalmasak arra, hogy kronológiai következtetések alapjául szolgáljanak. Ott arról szóltam, hogy az egyes szerkezeti, illetve szemantikai helynévtípusokhoz milyen relatív kronológiai jellemzők kapcsolhatók. Ha pedig ezen szempontok alapján egy-egy térség településnév-anyagát elemezzük, kiderülhet, hogy – más, főleg szomszédos térségek névmintázataihoz viszonyítva – mely térségekben vannak túlsúlyban az archaikusabb és melyekben az újabb névtípusok. Ez az összevetés azonban nem lehet statikus, e helyett időbeli változásában, dinamikájában vizsgálandó minden térség névállománya önmagában is. A nyelvi (strukturális és szemantikai) vizsgálatokat tehát ki kell egészíteni annak elemzésével is, hogy az idő függvényében hogyan változik a településnevek állománya. Ez azt jelenti, hogy szemügyre kell venni a nevek forrásokban való feltűnésének, majd eltűnésének időpontját, ami nyilvánvalóan nem az elnevezések keletkezését és kihalását jelzi, de közvetett viszonyban áll e folyamatokkal, így áttételesen valamennyire mégis információval szolgálhat ezekre a kérdésekre nézve is. A névváltozás utalhat települések keletkezésére és elpusztulására, ami önmagában is fontos jellemzője egy-egy térség népességi viszonyainak, illetve az abban bekövetkezett módosulásoknak. Mindemellett mutathatja a név megváltozása a település életének egyéb körülményeiben bekövetkezett változásokat is, mint például a birtoklásában, gazdasági jellemzőiben, közigazgatási vagy egyházi szerepében, etnikai összetételében stb. lezajlott átalakulásokat. A települések életében végbemenő változások egyik jellegzetes formája a településosztódás, amelynek nyelvi jellegzetességeit ugyancsak elemezni kell. A településnév-mintázatok vizsgálata tehát – értelemszerűen s a funkcionális nyelvszemlélet követelményeinek is megfelelően – nem lehet független magának a térség településszerkezetének az alakulásától. Ez utóbbiról többnyire éppen a helynévvizsgálatok révén szerezhethetünk ismereteket.

Az utóbbi évtizedekben elvégzett néhány átfogó helynévvizsgálat eredménye (DITRÓI 2017, HOFFMANN 2017a, 2017b, 2019a, 2019b) meggyőzött arról, hogy a Kárpát-medence (korai) ómagyar kori nyelvi térszerkezetének vizsgálatát a megtelepülést befolyásoló természeti földrajzi egységek keretében célszerű

elvégezni. E munkához első lépésként olyan elvi megfontolások szükségesek, amelyeket követve sikerülhet a kutatás számára megfelelő térségeket kijelölni. Az egyik ilyen alapvetés, hogy a kijelölt régió méretének meghatározásakor figyelembe kell venni, hogy a vizsgálathoz kellő számú helynévanyag álljon a térségben rendelkezésünkre: néhány településnév alapján ugyanis nem lehet helytálló következtetésekre jutni. Másfelől az összehasonlító vizsgálat sikere érdekében célszerű egymással szomszédos területeket kiválasztani. Az így kijelölt térségek névállományának névföldrajzi eloszlása ugyanakkor azt is megmutathatja, ha előfeltevésünk az elemzendő térségek határainak kijelölésében mégsem volt megfelelő: a névkorpusz efféle tanulságai alapján módosíthatók az egyes névmintázat-területek határai (és így az adott térségek mintázatmutatói) is. Belátható azonban, hogy a teljes magyar nyelvterület ilyen jellegű feldolgozása hatalmas feladat, ami kutatócsoportok számára is évtizedes kutatási program lehet. Ezért én magam csupán arra vállalkozhatom e munkában, hogy – főképpen e vizsgálati módszer relevanciáját igazolandó – néhány kisebb térségre vonatkozóan végezzem el az elemzést.

Vizsgálatomhoz a fenti elvi megfontolások alapján három olyan, a Kárpát-medence keleti részén fekvő nagyobb kiterjedésű területet jelöltem ki, amelyek gerincét – mint figyelembe vehető természeti tényezők – jelentősebb folyók alkotják. Az első terület a Sebes-Körös völgye, amely a természeti földrajzi tényezők alapján négy kisebb régióra osztható: a vidék jellege ugyanis egyfelől különbözik a folyó alsó és felső folyása mentén, másrészt a Körös jobb és bal partjának természeti viszonyait figyelembe véve is. Ezért itt a folyó felső-északi, felső-déli, alsó-északi és alsó-déli régióit különítettem el. E térség Magyarország kora középkori közigazgatási beosztása szerint Bihar vármegye területének középső részén feküdt. A második nagy területi egység a Szamos folyó mentén fekszik, ahol három kisebb régiót láttam célszerűnek kijelölni: közülük az első Doboka, a második Kolozs vármegye nyugati részén fekszik, a harmadik területe pedig mindkét megye területéből magába foglal egy darabot észak-déli irányban. E régiók határát alapvetően a Vissz-Szamos (későbbi Kis-Szamos) és mellék-vizeinek vízgyűjtő területe határozza meg. S végül a harmadik nagy területi egység Dél-Erdélyben fekszik, amelynek két nagy régióját itt is két jelentős folyó völgye jelöli ki: az első a Maros mente, amely közigazgatási helyét tekintve Erdélyi Fehér vármegye alsó részén található, a másik pedig az e régióval kelet felől szomszédos Kis-Küküllő mente, amely pedig Küküllő vármegye része. Vizsgálatom során e régiók településnév-korpuszának többszempon्तु nyelv elemzését előbb külön-külön végzem el, majd az eredményeket egymással összevetve rajzolom meg a régiók nyelvi-onomasztikai térszerkezetét és helynévmintázatát.

racz.anita_179_24

II. Keletkezés- és változástörténeti vizsgálatok

1. A Sebes-Körös völgye

1.1. Kutatási előzmények az ómagyar kori Bihar vármegyében

Bihar vármegye településneveit magam a kétezres évek elején két kötetben dolgoztam fel. Az elsőben a megye településneveinek történeti-etimológiai szótárát adtam közre. A névadatokat a magyar nyelvtörténetben ómagyar kornak nevezett időszakra (a honfoglalástól 1526-ig) vonatkozóan a fellelhető források lehető legszélesebb köréből gyűjtöttem össze (RÁCZ A. 2007b⁷). E névanyag nyelvészeti vizsgálata önálló kötetben látott napvilágot (RÁCZ A. 2005a), amelyben a településnevek hangtörténeti, leíró (funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai) elemzése mellett keletkezéstörténeti sajátosságait is vizsgáltam.

Ezek a munkák azon monográfiák sorába illeszkednek, amelyek egy-egy középkori vármegye településnévanyagát dolgozzák fel. 1998-tól öt olyan kötet jelent meg, amely Árpád-kori vármegyék helyneveit tárgyalja (BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH V. 2001, RÁCZ A. 2005a, 2007b, KOCÁN 2017). Ezeknek a klasszikus név- és nyelvtörténeti módszerekkel történt kutatásoknak a területiség adta az alapját. Szerzőik abból az alap gondolatból indultak ki, hogy az összefüggő földrajzi területen született helynevek egyfelől úgy tekinthetők, mint a magyar helynévrendszer „kicsinyített mása”, így rendszerük egyfajta modellnek fogható fel, amelynek alapján a magyar névrendszer egészére vonatkozó általánosítások is megfogalmazhatók.

Később, a helynévtörténeti ismeretek jelentős bővülése, valamint új elemzési módszerek – elsősorban a relatív kronológiai és a helynév-rekonstrukciós vizsgálat – kidolgozása lehetővé tette, hogy a régi Bihar vármegye településneveinek rendszerét ismételten áttekintsük. A „Régi magyar helynévadás” című munkában szerzőtársaimmal a magyar településnevek típusainak analízisét követően egy rövidebb fejezetben arra vállalkoztunk, hogy az egyes településnév-típusok között mutatkozó rendszerkapcsolatokra is rávilágítsunk (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 360–380). Ez az esettanulmány azt kívánta bemutatni, hogy egy-egy térség, illetve a magyar nyelvterület egészének vonatkozásában milyen releváns lehetőségek mutatkoznak a településnév-rendszerek vizsgálatában. Bihar vármegyére egyrészt névanyagának alapos feldolgozottsága, másrészt kiemelkedően nagy területe és ezzel összefüggésben természetföldrajzi változatossága következtében esett a választás. Értekezésem alapkonceptiójának megfelelően itt e közgazgatási

⁷ A kötetnek újabb 2., javított és bővített kiadását Nagyváradon a Partium Kiadó jelentette meg 2022-ben.

térségnek csupán egy földrajzilag viszonylag jól elkülönülő részét, a Sebes-Körös völgyét, illetve az azt közrefogó domb- és hegyvidéket vizsgálom a korábnál jóval alaposabb részletezettséggel. A területválasztás okait és körülményeit az alábbiakban fejtem ki.

1.2. A Sebes-Körös völgyének természeti viszonyai

A középkori Bihar vármegye a Magyar Királyság egyik legnagyobb területű közigazgatási egysége volt. Az ország tiszántúli részén fekvő megye a kezdetektől fogva meghatározó szerepet játszott a keleti tájak közlekedési, kereskedelmi és gazdasági életében, mivel elhelyezkedése, domborzati, illetve vízrajzi tulajdonságai miatt egyaránt egyfajta összekötő funkciót töltött be az ország középső, északi, déli vidékei, valamint az erdélyi területek között.

A történeti vármegyét a változatos táji tagoltság jellemzi, földrajzi tekintetben jól elkülönülő részekre tagolódik. Területének közel felén hegyvidéki táj húzódik, amelynek legmagasabb pontja a vármegye keleti határánál található. A keleti-délkeleti vidéken havasok, erdővel borított magasabb hegyek fekszenek, ezektől nyugatra haladva fokozatosan csökken a magasság, előbb az alacsonyabb dombok, majd a nyugati-északnyugati végeken az alföldi jelleg a meghatározó. A hegyek lábánál húzódó dombokat gyakran vizenyős területek, nádasok és rétek szegélyezték.

A vármegye egészére jellemző a gazdag vízrendszer. Bihar vármegye a Körös folyó felső vízgyűjtő területén feküdt, amely a Berettyó, illetve a Sebes-Körös (középkori nevén Várad-Körös), a Középső-Körös vagy más néven a Fekete-Körös által járt vidéket foglalta magába. A megye egyik legjelentősebb folyója a Sebes-Körös, amelynek forrása az Erdélyi-középhegységben, a Réz-hegység (a középkori Igyfon) és a Király-erdő (a középkori Erdőhát) közötti völgyben, Körösfő település határában, 710 méteres tengerszint fölötti magasságban található. A Kalota és a Sebes folyókkal még Erdélyben történő egyesülése után egy nagyon szűk, szurdokos völgyben nagy sebességgel tört át a bihari hegységen, s jutott Rév településnél egy szélesebb völgybe.

A megye középső részén kelet-nyugati irányban folyó, ily módon centrális helyzetű Sebes-Körös szinte két részre tagolja a vármegyét. Vízrajzi tekintetben a tőle északra fekvő vidéket a vele párhuzamosan folyó Berettyó és mellékvizei, a tőle délre elterülő területet a szinte ugyancsak vele párhuzamosan haladó Fekete-Körös és a hozzá kapcsolódó (bele torkolló vagy belőle eredő) vízfolyások határozták meg. Folyása során számos mellékvíz szakadt ki belőle. A Sebes-Körös Várad környékén elérte a megye sík, alföldi jellegű területét, s itt már meglátsulva vette fel a délről érkező Hév-jó (későbbi nevén: Pece) patak vizét. Ettől kissé nyugatra több kisebb ágra szakadva, sokszor szinte meder nélkül öntötte el vízzel

a környező területeket, réteket, erdőket, mocsarakat, és ily módon gyakran megszüntette a települések közötti kapcsolatot is. A többi, sok esetben hasonlóan határozatlan medrű folyóval együtt (Berettyó, Kék-Kálló, Gyepes, Köles-ér, Fekete-Körös) alakította ki a nagy kiterjedésű, a megye nyugati vidékét elfoglaló nádas és mocsaras jellegű Sárrétet (később: Kis- és Nagy-Sárrét, utóbbi a középkorban Nagy-Sár).

A Sebes-Körös felső szakaszának jobb partja mentén egészen Várad vonaláig dombság húzódott, a bal partját pedig egy szélesebb síkvidéki sáv követte. A természeti adottságok megváltozása alapján Váradtól számítható a Sebes-Körös alsó folyása, amelynek a Berettyó felőli jobb oldalán húzódó alföldi jellegű területét Körösköznek nevezték. Ennek folytatása a megye nyugati határa felé a már említett Nagy-Sárrét mocsaras vidéke. A Sebes-Körös bal partjának Fekete-Körös felőli széles sávját Kölesér néven ismerték, amelynek domborzati, táji jellemzői hasonlóak a jobb part vidékének tulajdonságaihoz.

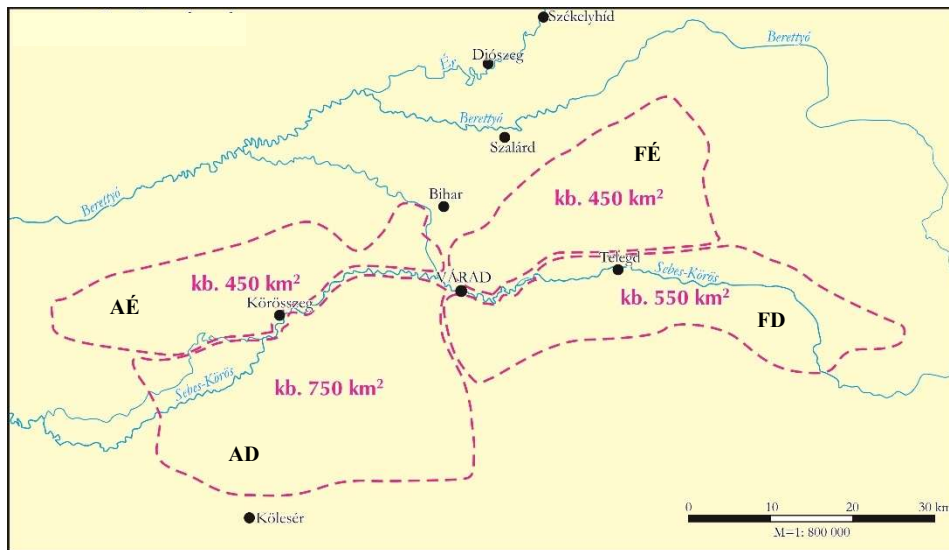
A Sebes-Körös felső völgyének növényvilágát a történeti források alapján vizsgálva úgy tűnik, hogy ott nagyobb erdőség kevesebb lehetett, inkább csak a vízfolyások mentén állhattak kisebb tölgy-, bükk- és nyárfaerdők. Erre utalhat az is, hogy a Sebes-Körös bal partján Cécke település környékét a 14. században Erdőhátnak nevezték. A történeti rekonstrukció tanúsága szerint a Körös főntebb tölgyerdőkkel borított hegyek között kanyargott, s a jobb partján Örvéndnél, Kabaláspataknál, Battyánnál, a bal partján Kopacselnél, Vércsorognál pedig járhatatlan bükkösök is előfordultak.

Mindezen természeti sajátosságok az ember számára összességében kedvező feltételeket teremtettek a megtelepedésre. A havasoknál kissé alacsonyabb hegységek kevésbé összefüggő erdei nem akadályozták a falvak létrejöttét, a disznók makkoltatásában pedig alapvető szerepük volt. A vizesebb területek kiváló lehetőséget jelentettek az állattartáshoz elengedhetetlen legelők táplálására, az e területek közti, kisebb vizekkel behálózott hátságok a mezőgazdasági termeléshez biztosítottak megfelelő körülményeket. A bihariak a nádasokból kitermelt náddal kereskedtek, de maguk is sokféleképpen használták fel: házfalat, tetőt, kerítést vagy az állatoknak menedéket készítettek belőle. A jelentős számú folyóvíz és halastó gazdag élővilága ugyancsak hozzájárult az itt lakó emberek megélhetéséhez, ahogyan a rétek növény- (pl. gyékény) és állatvilága (pl. vízimadarak) is (a vármegye középkori természeti viszonyainak leírásához lásd Gy. 1: 569–571, J. 1–17, BOROVSZKY 1901: 1–13).

Elemzésemben arra teszek kísérletet, hogy az e régiókban fekvő települések elnevezésének nyelvi-etimológiai, térbeli és kronológiai sajátosságait figyelembe véve leírjam a Sebes-Körös mentének névmintázatát. A természeti, főképpen a domborzati viszonyokat alapul véve négy kisebb terület különíthető el a térségben: a Sebes-Körös folyásának alsó és felső szakasza, illetve a két szakasz jobb és bal parti vidéke (a folyó medrét a felső szakasznál azonban nem tekintetem

elhatároló jellegűnek, ennek magyarázatát lásd később). E négy területi egység meghatározásakor a természetes határvonal kijelölése magától értetődő volt: az északi és a déli irányban egyaránt a Sebes-Körössel lényegében párhuzamosan futó két folyó vízválasztója tölti be ezt a szerepet. A Sebes-Köröstől északra fekvő régiók határa a Berettyó folyó vízgyűjtő területéig húzódik, a déli régiók pedig a Fekete-Körös vízgyűjtőjének vonaláig terjednek ki. A vizsgált nyugati és keleti régiók természetes határát a Sebes-Körös alsó szakaszának azon részénél célszerű megvonni, ahol az alföldi jellegű terület véget ér, míg a felső szakasz keleti végét délen a hegyvidék, északon a magasabb dombvidék előtt húzódó völgyterület jelenti, amely egyúttal a Sebes-Körös vízgyűjtőjének a határa is.

A települések száma a jobb part alsó (AÉ) és felső (FÉ) folyása mentén kiegyenlített (43 : 39), kicsivel nagyobb különbség tapasztalható a bal part alsó (AD) és felső (FD) folyása mentén (73 : 58). A települések forrásokban felbukkanó megnevezéseinek száma a jobb parton az alsó és felső folyás mentén fekvő települések tekintetében kiegyenlített (67 : 67), a bal parton azonban a települések, így a névalakok száma is nagyobb (120 : 85). Mindezekről bővebben szöveg az egyes területi egységek tárgyalásánál. Területére nézve három térség nagyjából azonos méretű (450 km^2 : 450 km^2 : 550 km^2), e szempontból a balparti alsó térség (750 km^2) tér el jelentősebben a többitől (lásd az 5. térképet).

5. térkép. A Sebes-Körös völgyének négy régiója

1.3. A Körös(ök) és nevei(k)

A következőkben annak a központi szerepű víznek az elnevezéséről szólok, amely a terület településrendszerét, egyáltalán az itteni letelepedési lehetőségeket alapvetően meghatározta.

A névkutatás a helynevek legrégebbi és legkevésbé változékony, azaz legszívósabb rétegének a nagyobb vízbőséggel rendelkező jelentős folyók elnevezését tartja. E nevek közös jellemzője, hogy őket az adott helyen élő lakosság használja, az újonnan érkezők pedig átveszik, s csak nagyon ritkán cserélik le más elnevezésre. Eszerint a gondolatmenet szerint az ősi víznevekből etimológiájuk alapján népiségtörténeti következtetések is levonhatók. A Kárpát-medencében is léteznek olyan víznevek, amelyeket adatolásuk alapján egészen az ókorig vissza lehet vezetni, és egy ősi, ún. indoeurópai névrétegbe sorolhatók⁸. Ezeket a neveket az adott víz mellett élő népesség folytonossága és érintkezése tartotta fenn, a magyarság pedig a honfoglaláskor a Kárpát-medencében élő népektől vette át őket. A névtípusba olyan nagy vízfolyások elnevezései sorolhatók, mint például a *Dráva*, *Duna*, *Garam*, *Maros*, *Olt*, *Szamos*, *Temes*, *Tisza*, *Zala* stb. (KISS L. 1996a: 440–441).

A kutatók egyetértenek abban, hogy a *Körös* neve szintén a Kárpát-medence e legrégebbi víznévrétegéhez tartozik. Eredetét már MELICH JÁNOS (1925–1929: 24–25, 52) és KNIEZSA ISTVÁN (1942: 40–41) is a rómaiak előtti időre vezeti vissza korai adatolása és etimológiai magyarázata alapján; vö. lat. *Grisia* (Jordanes, 6. sz.) ~ *Gresia* (Ravennai Névtelen, 7. sz.), gör. *Κρίσος* (Bíborbanszületett Konstantin, 950 k.). A név a magyarországi írott forrásokból is már viszonylag korán, a 11. századból adatolható (1075/+1124/+1217: *Crys*, fl.; KMHsz. 1: 164). Etimológiájáról szólva MELICH a $g > k$ változás miatt egy **Krisz* ~ **Kris* alakkal számolva bolgár-török átadó nyelvet feltételez (1925–1929: 25). KNIEZSA az elnevezést még a rómaiak előtt létező *Krisus* forma későbbi fejleményének tartja, biztos hangtani kritériumok híján pedig csak valószínű átadó nyelvnek mondja a szlávot (KNIEZSA 1942: 40). Hasonlóan vélekedik KISS LAJOS is, aki a víznév végső etimológiáját vitatottnak tartja. Az ókori *Grisia*, illetve a görög *Krisos* alak alapján véleménye szerint egy talán dák **Kriššos* előzmény rekonstruálható, amelyben esetleg egy **kr-* tő kereshető (vö. litv. *krioklys* 'vizesés'), a FNESz.-ben végső forrásként a dák **k^(w)řhsō-s* 'fekete' szót rekonstruálja. A név magyar nyelvbe kerülését illetően pedig ő is szláv nyelvi közvetítést feltételez, az átvett alak elgondolása szerint **Krišb* lehetett (1997a: 200). Az e körbe tartozó -s-re végződő folyóneveket korábban MELICH a bolgár-törökhöz kapcsolta (1925–

⁸ A régi európai víznevekről kialakult elméletek történetét tekinti át egyik tanulmányában PÓCZOS RITA (2016).

1929: 54, 62, 69), ezeket a kutatók ma már a magyarba szláv közvetítéssel bekerült neveknek tartják (vö. pl. KISS L. 1997a: 200).

A fent bemutatott óeurópai néveredeztetés kronológiai vonatkozása, koraisága és a töben szereplő köznév bizonytalan, pontosabb nyelvi azonosítása következtében a *Körös* víznévnek nemigen tulajdoníthatunk etnikai azonosító szerepet a magyar nyelv Kárpát-medencebeli megjelenését megelőző időre vonatkozóan. De több kérdés merülhet fel a kutatók által ma már egységesen elfogadott szláv közvetítés kapcsán is. A Köröshöz hasonló, tekintélyes hosszúságú vízfolyásoknak – amelyek jelentőségüknél fogva Európában is ismertek voltak – a különböző szakaszait vagy ágait igen gyakran eltérő névvel, illetve az alapnévnek jelzővel kiegészített névalakjával jelölték meg. Hogy az alapnév, a *Körös* névforma, illetve ennek korábbi előzményei eredetileg a folyó mely szakaszát nevezhették meg, s hogy azon a területen a magyarság pontosan mely néptől vette át az(oka)t, arra nincsenek kétségtelen bizonyítékaink. Annál is inkább így van ez, mert a korai ómagyar kori forrásokban a hasonló fontosságú nagyobb folyók nevének rendre a latin megfelelői, latinosított alakjai szerepelnek. A latin névhasználat alapját a kora középkori európai kultúrának az ókorig visszavezethető hagyományai jelentették.

Ezt láthatjuk a *Körös* folyónak és az egyes ágainak az ómagyar kori névelőfordulásaiban. A rendelkezésünkre álló korai adatok (az említések helye és névkörnyezete) alapján megállapítható, hogy a jelző nélkül álló *Körös* névvel, illetve ennek latin megfelelőjével az ómagyar korban nemcsak a Csongrádnál bal felől a Tiszába ömlő folyót jelölték, hanem ennek a korban a *Várad*-*Körös* nevet viselő legészakibb ágát (a későbbi *Sebes-Körös*-t), valamint ritkábban a középső ágat, a *Fekete-* vagy *Középső-Körös*-t is (vö. KMHsz. 1: *Körös*). A korábbi szakirodalom ezzel a kérdéssel nemigen foglalkozott, bár BOROVSZKY SAMU munkájának Bihar megyére vonatkozó részében az alábbi rövid megjegyzést teszi: „A főágot megillető *Körös* elnevezést itt az élénk forgalmu nagyvárad–kolozsvári út mellett fekvő kisebb patak kapta.” (1901: 6).

Mindenesetre elgondolkodtató a víznév fentebb már bemutatott etimológiája, pontosabban valószínűsíthető óeurópai tövének ’fekete’ szemantikai tartalma. A folyó középső ágát, a *Közép-Körös*-t ezen a néven csak latinul említik (1249: *medium Crysium*, KMHsz. 1: 167), de a 14. század elejétől *Fekete-Körös* (1316/1382: *Nigrum Crisium*, KMHsz. 1: 98) néven is adatható, a 15. századtól pedig már magyar nyelven is (1479: *Fekethe keres*, KMHsz. 1: 98). Jelzői névrészt KISS LAJOS a folyó vizében lévő gazdag szerves anyag és vasvegyület bomlási termékével magyarázza (FNESz., vö. GYÖRFFY 2011: 53). A névadási motivációt figyelembe véve elképzelhető, hogy elsődlegesen a folyóágak egyesülése utáni szakasz neve lehetett a *Körös*, a jelzővel kifejezett megkülönböztetés pedig a színbeli tulajdonságot leginkább mutató vízágot, a *Fekete-Körös*-t illethette.

A tőle délebbre kanyargó *Fehér-Körös* a nevét vizének habzása miatt kaphatta (FNESz., vö. GYÖRFFY 2011: 53). Neve a 13. századtól adatolható előbb latin (1261/1271: iuxta *Crisium Album*, 1313: circa *album fluium Crys*, KMHsz. 1: 97), majd magyar nyelven (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1: 97) is.

A Körös három ága közül a legészakibb és egyben leghosszabb ágát a középkorban többféle néven említik. Váradnak a folyója volt, ezt tükrözi a vízfolyás *Várad-Körös* elnevezése. Korai névformája sajátos, de a korszak oklevélírási gyakorlatának pontosan megfelel, benne ugyanis a településnévi eredetű névrész is latinosított alakban áll (1274: *Crisium Varadiensem*, KMHsz. 1: 293). A lejegyzésnek ez a módja Várad országos jelentőségével magyarázható. Tudjuk ugyanis, hogy az országos szinten is fontos települések, vármegyeközpontok (ahogyan a vármegyék vagy az országos, esetleg európai jelentőségű folyóvizek) neve is latinosítva került az oklevelekbe (vö. HOFFMANN 2004: 15–19). Jól mutatja ezt a gyakorlatot az *Örvénd-Körös* 13. század végéről származó névadata (1282: *Vluendkeres*, aqua, KMHsz. 1: 197), amelynek a viszonyított helyzetre utaló előtagjában a Váradhoz képest sokkal szerényebb jelentőségű *Örvénd* (korabeli nevén *Ölvénd*, KMHsz. 1: 212) település neve ugyanúgy magyar nyelven szerepel, ahogyan az azt követő folyónévi alaptag is. Ez a név azonban aligha jelölhette a Sebes-Köröst egész hosszában, hanem bizonyára az itt két ágra szakadó és szigetet alkotó folyónak (ld. EKFT.) a falu melletti ágát nevezhette meg. E folyóág szinonim *Nagy-Körös* névváltozatának ugyancsak a 13. század végéről adatolható említése nyelvi szempontból „öszvérnek” mondható, hiszen jelzőjét latinra fordították, az alapnév azonban a magyar *Keres* alakban szerepel benne, és a névrészek sorrendje is magyaros szerkezetet tükröz (1282: *mior Keres*, fl., KMHsz. 1: 197).

A főág mai *Sebes-Körös* nevét legkorábban a 17. század második feléből ismerjük (1665: *Sebes-Körösnek*, FNESz.). A Kolozs vármegyében Körösfőnél eredő Körös még Kolozsban egyesül a Kalota-patakkal, a gyors folyású Sebes-patakkal és a bővizű Dragánnal (BOROVSKY 1901: 6), s az így már jelentősebbre duzzadt és gyors folyót a mozgására utaló *sebes* jelzővel megkülönböztetve *Sebes-Körös*-nek nevezik. KISS LAJOS a névalak első névrészét a fentebb említett Sebes-patak nevéből magyarázza (FNESz.), ezt az elképzelést azonban analógiák kevésbé támogatják. GYÖRFFY ERZSÉBET a Kárpát-medence ómagyar kori vízneveinek névrendszertani elemzése során egyetlen olyan elnevezést sem talált, amelyben valamely folyónév jelzőjeként egy másik, bele ömlő vízfolyás megnevezése szerepelne. A *sebes* melléknév ellenben gyakori volt vizek megnevezésében, és minden esetben a folyó vagy patak mozgására utalt (2011: 56). Azt, hogy a Sebes-Körös igencsak gyors folyású víz (volt), az alábbi leírás is igazolja. „A Sebes-Köröst méltán megilleti a »sebes« jelző; a folyó esése ugyanis igen nagy. Körösfőtől Révig az esés kilométerenként kb. 500 cm., Révtől Telegdig 300 cm., Telegdtől Nagyváradig 2·00 m., Nagyváradtól (László-tér) a böszörményi hídig

mintegy 130 cmtr., innen kezdve az esés rohamosan csökken [...] A nagy esés következtében a Sebes-Körös Révtől Nagyváradig partjait szaggatja, folyását igen gyakran változtatja és a hegyekből lesodort kavicsokból számos szigetet, zátonyt alkot. A kavicsot a Sebes-Körös egész Gyíresig lehozza, innen azonban már csak a homokot viszi tovább, úgy hogy a Sebes-Körös mentén általában mindenütt jó építő homokot találunk.” (BOROVSKY 1901: 6).

A folyó közös ágainak *Kettős-Körös* (a Fehér- és a Fekete-Körös egyesülése utáni szakasz) és a *Hármas-Körös* (a Kettős- és a Sebes-Körös egyesülése utáni szakasz) nevét KISS LAJOS vízügyi szaknyelvi kifejezésnek mondja, és elsőként a 19. század közepétől adatozza (1851: *hármas-Körös*, FNESz. *Körös*). Ezek léteztek azonban már a korai ómagyar korban is, amire az utóbbi név többszöri említése, latin nyelvű megnevezése utal (1261/1271, 1281/1324: iuxta *Crisium triplicem*, KMHsz. 1: 123).

A *Körös* folyó neve legkorábban a 11. század utolsó negyedében jelenik meg az oklevelekben latinos végződés nélkül, de még a szőeleji mássalhangzó-torlódást mutató *Kris* alakban (1075/+1124/+1217: *Crys*, KMHsz. 1: 164), a 12–13. század fordulójától azonban többnyire latin formában adatozható ([1200 k.]: *Grisius* ~ *Crisius*, 1261/1271: *Crisio*, KMHsz. 1: 164). Ugyancsak ez idő tájt jegyezték le először a néveleji mássalhangzó-torlódást felbontó magyar névformát is (1198: *Kewres*, KMHsz. 1: 164), a torlódásos alak azonban a korai ómagyar korban továbbra is párhuzamos használatban volt (1324: *Cres*, KMHsz. 1: 164). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *Körös* egyes ágait megjelölő latin nyelvű elnevezésekben a korban döntő többségében a mássalhangzó-torlódásos névforma jelenik meg. A víznév mai alakja a magyar nyelvben a *Kris* > *Kiris* > *Körös* > *Körös* hangváltozás eredményeként alakulhatott ki a szőeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, illetve az *i* > *ë* nyíltabbá válás után bekövetkezett labializációval. E változások kronológiájáról adataink alapján azt mondhatjuk, hogy a mássalhangzó-torlódást megszüntető bontóhang beiktatását mutató formák a 12. század végétől egyre gyakrabban jelentkeznek (1198: *Kewres*, 1282: *Keres*, KMHsz. 1: 164). A víznevet tartalmazó ómagyar kori helyneveink között a mindkét szótagban labiális magánhangzót tartalmazó alak legkorábban a 14. század első felében bukkan fel (1337: *Kuruskuz*, KMHsz. 1: 165).

A kiemelkedő jelentőségű folyó a korai ómagyar korban a településnévadásban, illetve egy kisebb tájegység megnevezésében, azaz másodlagos nevek létrehozásában is szerepet játszott. Bihar vármegye DK-i részén a *Körös* forrásánál fekvő település a *Körösfeő* nevet viseli (1276: *Crysfew*, 1282: *Keresfeu*, KMHsz. 1: 164), amelyben a vízfolyásnak ugyanúgy kizárólag a magyar nyelvű névformája szerepel a forrásokban, mint ahogyan a megye DNy-i részén a *Körös* mellett található település és vár, *Körösseg* ([1289]: *Keressceg*, KMHsz. 1: 165) elnevezésének első névrészében is. A magyar tájnévadás jellegzetes típusát képviseli a *Körösöz*, amely a Berettyó és a *Körös* által közrefogott Bihar és Békés

megyei területet nevezte meg (+1285/1572: *Kereskvz*, 1299: *Keruskus*, KMHsz. 1: 165). E nagyobb területet jelölő elnevezést már a legkorábbi előfordulásától kezdve csak magyar nyelven őrizték meg a források. A kései ómagyar korban a Fehér-Körös mentén *Körösbánya* (1390: *Feyr-Keresbanya*, FNESz.), a Sebes-Körös mentén *Körösladány* (1564: *Körös-Nadan*, FNESz.) elnevezése jött létre e víznevi első névrésszel.

A modern korban, többnyire a hivatalos névadás alkalmával az egyértelműsítés, a pontosabb azonosíthatóság érdekében a korábbi minták alapján ugyancsak hozzákapcsolták utólag a folyónevet egyes települések nevéhez megkülönböztető, jelzői előtagként. Így kapták jelzős névformájukat az alábbi településnevek: *Körösbökény* (1913 < 1202–1203: *Buken*, FNESz.), *Körösfeketető* (1910 < 1406: *Fekethethow*, FNESz.), *Körösgégény* (1906 < 1406: *Gegen*, FNESz.), *Körösgyéres* (1907 < 1326: *Geres*, FNESz.), *Köröskisjenő* (1907 < 1360: *Kis-Jenew*, FNESz.), *Körösnagyharsány* (1910 < 1220/1550: *Harsan*, 1374: *Harsan maior*, FNESz.), *Körösszakál* (1902 < 1284/1410: *Zakal*, FNESz.), *Köröstarcsa* (1773: *Körös-Tartsa* < 1220/1550: *Therecha*, FNESz.), *Köröstarján* (1863 < 1341: *Teryan*, FNESz.), *Köröstárkány* (1907 < 1332–1337: *Tharkan*, FNESz.). *Körösújfalu* (1955) pedig új településként jött létre Komádi és Vésztő határ-részeiből a Sebes-Körös közelében.

1.4. A Sebes-Körös alsó folyásának északi térsége

1.4.1. Természetföldrajzi viszonyok

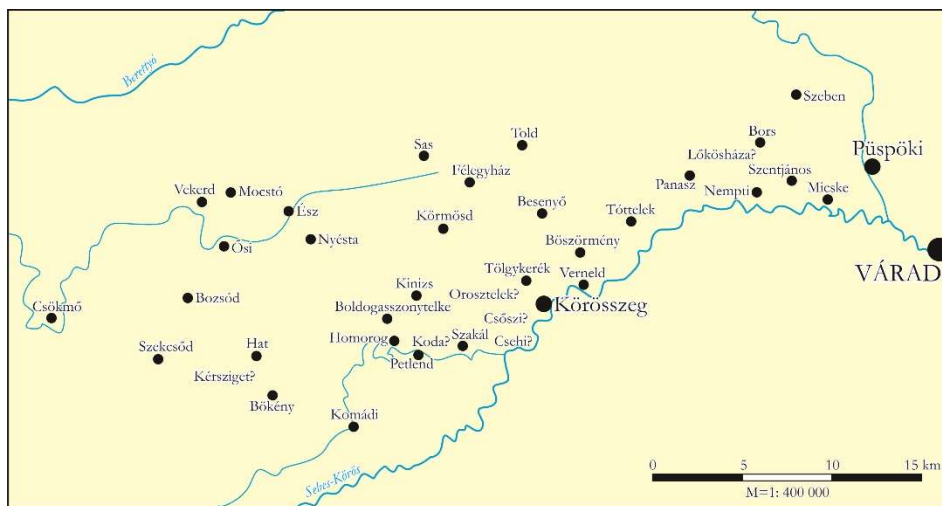
A Sebes-Körös mentén található települések a domborzati viszonyokat tekintve eltérő körülmények között jöhettek létre. A Bihar-hegységből nagy sebességgel leömlő, nagyobb kődarabokat is magával sodró, azokból néhol szigeteket is alkotó folyó vize a fokozatosan egyre alacsonyabb dombok vidékén meglassulva jutott el Váradnál a végül alföldi jellegű sík területre. A középkorban a Sebes-Körös Váradtól (Berek)Böszörményig tartó jobb parti vidékét *Rétköz* néven ismerték, a *Sárrét* pedig korábban a *Nagysár* nevet viselte, ám csupán magát a mocsarat, s nem pedig a vidéket nevezve meg. Az itteni mocsárvilág lecsapolása csak a 18. században történt meg, addig a környező településeken élő emberek külterjes állattartással foglalkoztak, és vízhez kapcsolódó életmódot folytattak (NéprLex. *Sárrét*).

Az Árpád-korban a Sebes-Körösből az alsó szakaszon észak felé szakadt ki a csekély vízhozamú későbbi *Kis-Körös*, a korszakban *Jószás*, *Viaszos* néven említett patak, amely észak felé vezető útját a Berettyóba ömölve Váncsod környékén fejezte be. A Kis-Körös bocsátotta ki magából az *Ölyvös*-t, amely szabálytalan folyásával nyugat felé, Zsáka környékén jutott el a Sárrétre. A Sebes-Körös egy újabb ága a *Kutas*, amelynek útja ugyancsak a Nagy-Sárrét mocsaraiban és

nádasiban ért véget. E patakok vízbősége csupán a tavaszi és őszi esőzések alkalmával nőtt meg, s akkor a környező száraz vidékeket elárasztva tápláltak réteket, legelőket, kaszálókat.

A következőkben e vidék településeinek, a Sebes-Körös alsó folyásának északi, jobb partján megtelepült falvaknak az ómagyar kori elnevezéseit vizsgálom meg azzal a céllal, hogy ezek alapján megrajzoljam e térség településvi-nyelvi mintázatát.

Fentebb már láthattuk, hogy a Sebes-Körös alsó és felső folyásának elkülönítéséhez a terepviszonyok Várad környékén megfigyelhető változása, a dombvidék után megjelenő alföldi jellegű táj ad egyértelmű alapot, a nyugati határt pedig Bihar vármegye határa jelenti. A most vizsgált alsó folyás területének északi határát azonban ilyen egyértelmű domborzati viszonyok nem rajzolják ki. Bihar megye területén a Sebes-Köröstől északra, vele szinte párhuzamosan haladt a Berettyó. A két folyó közötti vidék földrajzi tekintetben egynemű, így olyan kézzelfogható vízválasztó, a természeti táj által egyértelműen mutatott választóvonal híján, amely kijelölné a Berettyó, illetve a Sebes-Körös „vonzásának” határát, e két folyó közötti területet a földrajzi középvonal környékén választottam ketté egy északi és egy déli részre. Előbbit a Berettyóhoz, utóbbit – amely a mostani elemzésem tárgya – a Sebes-Körös partvonalához tartozónak tekintettem, amely így nagyrészt azonos a Rétköz Sebes-Köröstől északra fekvő vidékével. Ez látható az alábbi, 6. térképen.

6. térkép. A Sebes-Körös alsó folyásának északi (AÉ) térségéhez tartozó települések

1.4.2. Névtipológiai csoportok

A Sebes-Körös a fentiek szerint általam meghatározott alsó folyásának északi részéhez 43 település tartozik, amelyeknek az ómagyar korban 67 névalakja volt

használatban. A továbbiakban a Sebes-Körös alsó folyásának jobb partján fekvő településnevek közül előbb az egy-, majd a kétrészes névtípusokat az egyes szemantikai csoportok sorra vételével mutatom be.

a. Egyrészes nevek

Külső névalkotás eredményeként, azaz névátvétellel került a szakirodalom egységes felfogása szerint a magyar helynévrendszerbe a Körösszegtől Ny-ra fekvő **Zomlin** (1333: Bosoud al. nom. *Zomlyn*, Gy. 1: 606) településének szláv eredetű neve, amelyet KISS LAJOS a cseh *Zámlyni* helynévvel vet össze (vö. FNESz. *Nagyzomlin*). A szláv név értelme 'malom mögött(i) hely'. Lipszky-nél *Bosod* vel *Bosod*, később Darvas környéki puszta.

A név magyarázatához figyelembe kell venni azonban, hogy az itt vizsgált településtől mintegy 30–40 km távolságra, ugyancsak Bihar vármegyében egy másik települést is említenek ugyanezen a néven. A két település nevének eredete bizonyára nem független egymástól. Ez utóbbi, a vizsgált területünkön kívül fekvő Zomlin első adatai egy bő évszázaddal korábbról valók (1215/1550: *Zomlun*, 1216/1550: *Zumlun*, majd 1332–1337/Pp. Reg.: *Zomlan*, Gy. 1: 691), és ahogyan az itt idézett formák is mutatják, veláris hangrendűek: [zomlon]-féle ejtésre utalnak. A korai formák tehát nem támasztják alá a szláv eredetet, de nem teszi azt valószínűvé a feltett szláv névelőzmény helynév-tipológiai jellege sem: egy 'malom mögötti hely' jelentésű szerkezet elsődlegesen mikronévként szerepelhet, amely metonimiával válhat településnévvé. Hogy ugyanaz a mikronév egymástól 30–40 km távolságban ugyanúgy településnévvé alakult volna, annak vajmi kevés a valószínűsége. A vizsgált térségen kívüli *Zomlin*-nak és a belőle kialakult két település(rész)nek később palatális alakjai is szerepelnek (1459: *Zemlyn*, 1430: *Kyszemlen*, 1588: *Nagy-Zemjén*, ComBih. 369), ezek azonban másodlagos alakulású formák lehetnek, talán éppen a *Zemplén* típusú nevek hatására. Ez utóbbiakkal etimológiailag azonban semmiképpen sem függhet össze (e szláv eredetű névcsaládhoz lásd HOFFMANN 2011). A fentiek alapján – minthogy más, elfogadható magyarázatot a név keletkezésére vonatkozóan nem tudok adni – a *Zomlin* nevet az ismeretlen eredetű településnevek között látom célszerűnek számon tartani.

A térség további településnevei magyar eredetűek. A vidék településneveinek legjelentősebb csoportja a személynévből alakult elnevezéseké. A többségében az ómagyar korból adathozható személynév megjelenhet egyrészes nevekben önállóan vagy képzővel ellátva. E nevek a 13. század elejétől vannak jelen a forrásokban.

A 13. század elején, zömében a Váradi Regestrumban feltűnő települések közül biztosan személynévre vezethető vissza **Körmösd** neve (1213/1550: *Cornust*, Gy. 1: 637), amely a *Curmes* személynévhez (+1086, 1180 k., ÁSz.) kapcsolt *-d* helynévképzővel jött létre. Később elpusztásodott, Lipszky-nél pr. *Körmösd*, ma a Mezősas mellett fekvő *Körmösdpusztá* (Gy. 1: 637). **Bökény**

(1214/1550: *Beken*, Gy. 1: 606) elnevezése a *Buquen* ~ *Buken* (1111, 1138/1329, ÁSz.) személynévből származtatható, a helynévnek mai továbbélése nincs. **Bors** (1215/1550: *Burs*, Gy. 1: 605) település nevéhez a *Bors* szn. (1215/1550: *Burs*, VR. 281) szolgált alapul. Lipszkyknél *Bors*, a mai rom. *Borş* (Lelkes 2011: 151). **Bozsód** elnevezése (1220/1550: *Bosold*, Gy. 1: 606) a *Bosou* személynévhez (1213/1550, ÁSz.) kapcsolt *-d* helynévképző morfémával jött létre. Az *-l* ineti-mologikus betoldás révén került be átmenetileg a hangsorba (vö. KISS L. 1995: 19, NYIRKOS 1987: 127–130; KNIEZSA 1952: 58). Elpusztásodott, Lipszkyknél *Bozsod* vel *Bosod*, ma Darvas határában *Kisbozsód* és *Nagybozsód* puszta. **Micske** ([1291–4]: *Mykse*, Gy. 1: 643) neve a *Miklós* szn. kicsinyítő-becéző képzős *Mik-cse* alakjának származéka (1236: *Micche*, ÁSz.), amelynek a 14. század végén jelennek meg a *kcs* > *csk* hangátvetéses névalakjai (1459: *Michke*, J. 301). Lipszkyknél pr. *Miske*, ma puszta Nagyvárad mellett. **Szakál** (1284/1410: *Zakal*, Gy. 1: 663) eredetét a *Zacal* (+1086, ÁSz.) személynévben kereshetjük. A területen egy *Szakál-ér* nevű vízfolyást is ismerünk (lásd később). Lipszkyknél *Szakáll*, később *Körösszakál*. A **Nyésta** ([1291–4]: *Nesta*, Gy. 1: 647) elnevezés alapja a *Nesta* szn. (1212, ÁSz.), amely esetleg a latin *Anastasia* (1261, ÁSz.) szn. becéző alakja (MEZŐ 1993: 8). **Komád** neve ([1291–4]: *Kumad*, Gy. 1: 635) a korban használatos *Comad* (1213/1550, ÁSz.) személynévből származtatható. A **Komádi** (1351: *Kumady*, J. 281) névváltozat ebből *-i* helynévképzővel bővülve jött létre. Lipszkyknél és ma *Komádi* (Lelkes 2011: 379). A **Koda** településnév (1322: *Koda*, Gy. 1: 629) a *Koda* személynévre (1266: *Koda*, ÁSz.) megy vissza. **Szeben** (1326/1333: *Zeben*, Gy. 1: 666) egy végső soron valószínűleg szláv eredetű *Sibin* személynévből (1271/1284: Samuel filius *Sybini*, ÁSz., vö. FNESz. *Nagyszeben*) jöhetett létre. Lipszkyknél diverticul. *Szeben*, ma *Szebenpuszta* Biharszentjános határában (Gy. 1: 666). **Verneld** település neve (1332–1337/Pp. Reg.: *Verneld*, Gy. 1: 691) a *Vernel(ius)* (1270/1272: *Wernelio*, ÁSz.) személynévből származik, amelynek alapja *-r* > *l* elhasonulással számolva – bizonyára a ném. *Werner* szn. < R. *Wer(i)nher* szn. (vö. FNESz. *Vernár*). A településnevet a személynévhez kapcsolt *-d* helynévképzővel hozták létre, későbbi **Vernel** (XV.: *Vernel*, J. 386) alakja redukció eredménye. Ma a *Vernyike dülő* örzi emlékét Berekböszörmény határában (J. 386). **Ősi** (*1214/1550: *Gyunam de v. Euse*, Gy. 1: 649) település neve az *Ős* szn. (1228/1491: *Ews*, ÁSz. 294) és az *-i* helynévképző összekapcsolásával jött létre. A képző redukciójával alakulhatott ki az *Ős* névváltozat (1417: *Ews*, J. 313). Lipszkyknél *Össi*, később puszta Komádi mellett ÉNy-ra, amelynek az *Esisziktanya* örzi emlékét. **Vekerd** (1480: *Wekerd*, J. 386) a *Vekhard(us)* személynévre mehet vissza (1252: filia *Vekhardi*, ÁSz.), amelynek a ném. *Wighard*, *Wickardt* szn. szolgálhatott alapjául (FNESz. *Vekerd*). A mai *Vekerd* (Lelkes 2011: 720).

A következő településneveknek bizonytalan a személynévi eredete: **Csökmő** (1219/1550: *Chytmeu*, Gy. 1: 505) eredetére vonatkozóan szóba jöhet esetleg a

Chetuma személynév (+1214/1334, ÁSz.; FNESz. *Csökmő*), de meg kell jegyezni, hogy a hangalakjában megfigyelhető $t > k$ változás sporadikus (vö. KISS L. 1994: 10, 1995: 31). Lipszky-nél *Csökmő* aliis *Csögmő*, ma *Csökmő*. **Kinizs** (1220/1550: *Quenes*, Gy. 1: 634) nevét JAKÓ és CSÁNKI *Kenéz* formában rekonstruálja (J. 272, Cs. 1: 612), későbbi adatai (1313/1410: *Kynys*, KMHsz. 1: 154) azonban ezt nem támasztják alá. Az elnevezésnek felvethető szláv helynévi eredete, ebben az esetben névátvétellel került volna a magyar helynévrendszerbe, vö. szb.-hv. *Knež Studenac* hn., szln. *Knež* hn., cseh *Kněž* hn. (vö. FNESz. *Kiskinizs*). Névadatában kivétel nélküli a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása, ami egyértelműen magyar névhasználókra utal, de a névkörnyezet sem támogatja az idegen eredetet. Az elnevezés így nagyobb valószínűséggel a *Kinis* személynévre (1138/1329, ÁSz.) vezethető vissza, amely szláv eredetű lehet. A történeti források mindenestre a település magyar etnikumú lakosságáról beszélnek (J. 272). Ma *Kinizsirét* puszta Homorog mellett. **Hat** (1213/1550: *Hot*, Gy. 1: 624) település nevének korai ómagyar kori formái *Hot* ~ *Hat*, a kései ómagyar koriak inkább *Hát* formára utalnak (1588: *Haatth*, 1598: *Hátt*). A településnév a korai adatolások alapján a *Hoth* személynévből (1217/1550, ÁSz.) származtatható, amely alkalmasint a *hat* számnévvvel függhet össze (vö. FNESz. *Hét*), de elképzelhető az is, hogy a *hát* 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' (TESz., EWUng. *hát*¹) földrajzi köznévből eredeztethető. A későbbi ilyen adatok azonban inkább szemantikai átértelmeződésre utalhatnak. Lipszky-nél *Háti* puszta, ma *Hati* puszta Komádi mellett (Gy. 1: 624). **Panasz** település nevének (*1214/1550: *Ponoz*, Gy. 1: 651, 1236–1458: *Panaz*, Cs. 1: 619) a *Panaz* személynévvvel (1435, FEHÉRTÓI 1971: 234) való összekapcsolását kissé elbizonytalaníthatja a személynév viszonylag kései első adatolása. **Petlend** ([1275 k.]: *Petlend*, Gy. 1: 654) etimológiája kérdéses. Név földrajzi helyzete alapján korábban felvetődött, hogy talán a tör. *Beglän* ~ *Beklen* személynévre visszavezethető nemzetség- vagy néprész név *-d* helynévképzős alakja (KNIEZSA 1938: 371, KISS L. 1990: 164–169). Ez a magyarázat analógiák és más, támogató nyelvi adatok híján azonban aligha fogadható el. Más, újabb elképzelés szerint az ismeretlen eredetű *Petle-* tőhöz illesztett *-nd* képzőbokkal jöhetett létre (BENKŐ 2003: 200–4). A személynévi tő esetleg összefügghet a *Péter* név *Pet(e)-* tövével (TÓTH V. 2016: 253), amelyben az *-l-* inetimologikus hangként került a hangsorba. Lipszky-nél pr. *Petlend*, később *Petlend* puszta Magyarhomorog mellett. Az **Ész** (1393: *Eez*, J. 238) elnevezés egy régebbi *Eza* ~ *Eze* szn. (1251, 1278, ÁSz.) feltehető *-a/-e* képző nélküli tövével hozható összefüggésbe. Ma puszta Méhkerék és Sarkad között (J. i. h.).

Mivel a szentnevek végső soron személynévek, ezért a vidék patrocíniumi eredetű neveit is itt tárgyalom, noha ezek az előzőektől eltérő motiváció alapján váltak településnévvé. **Szentjános** (1215/1550: mon. *S. Joannis*, Gy. 1: 667; 1356: *Zenthianus*, EH. 912) ~ *Szentiván* (1376: *Seniuanus*, J. 350) település neve a magyar nyelvterületen általában Ivánnak nevezett Keresztelő Szent Jánosra utal

(MEZŐ 1996: 107, 2003: 130, 131). A szentnév személynévi alapja a lat. *Iohannes* (+1082 [XIII.], 1108/XVII.: *Iohannes*, ÁSz.), amelynek *Iván* változata vagy déli szláv átvétel, vagy a magyarban létrejött formaként is magyarázható: lat. *Iohannes* > m. **Johános* > *Joános* > **Jovánus* > *Ivánus* > *Iván* (MEZŐ 1996: 95/11, 2003: 130, 131, MOZGA 2023: 588–592). Lipszkynél *Szent-János*, később *Biharszentjános*, a rom. *Sântion* (Lelkes 2011: 139). **Szentkatalin** (1332–1337/Pp. Reg.: *S. Katherine*, Gy. 1: 637) nevét a település templomának védőszentjéről, *Alexandriai Szent Katalin* (*Catharina*, *Catherina*) vértanúról kapta (MEZŐ 1996: 110/3, 2003: 162, 167). Körösszeg települést említik egy ideig ezen a néven is.

A társadalmi csoportnevekkel létrehozott egyrészes településnevek szemantikai típusai között nagyjából részben népnévvvel megalkotott településnevek találhatók, de egy-egy foglalkozásnévre, illetve méltóságnévre visszavezethető név is előfordul ebben a csoportban. **Csehi** (1284/1410: *Cehy*, Gy. 1: 608) elnevezése a *cseh* népnév és az *-i* helynévképző összekapcsolásával jött létre, de vö. *Cseh* szn. (1146: *Ceh*, ÁSz.). *Csehtelek* és *Csehkereke* néven is említik. **Besenyő** neve ([1291–4]: *Beseneu*, Gy. 1: 600) a *besenyő* népnévből jött létre metonimikusan, vö. **bäčänäk* népnév (TESz., EWUng., WOT.). Pestynél *Besenyő*. Később puszta Berekböszörmény határában K–ÉK-re. A *besenyő* népnév a korban személynévi használatban is élt (+1086: homines ... *Beseneu*, 1288/1358: St. f. *Beseneu*, ÁSz.). **Böszörmény** ([1291–4]: *Buzurmen*, Gy. 1: 606) az 'izmaelita' jelentésű *böszörmény* etnonimára vezethető vissza (TESz., EWUng.). A források szerint a településen a 11. század végén Kálmán király rendeletére széttelepített mohamedán népelemek éltek (J. 87, 210, KISS L. 1996a: 446, 1997c: 179). Lipszkynél (*Berek*)*Böszörmény*, ma *Berekböszörmény* (FNESz.). A **Nempti** településnevet (1410: *Nemphy*, Gy. 1: 646 ~ *Nempti*, Cs. 1: 618) a *német* etnonima és az *-i* helynévképző összekapcsolásával alkották meg.

Morfematikus úton, a *csősz* 'kikiáltó, kihirdető, börtönőr' jelentésű foglalkozásnév (HECKENAST 1970: 11, TESz., EWUng.) és az *-i* helynévképző kapcsolódott össze **Csősz** (1214/1550: *Cheusci*, Gy. 1: 609) település nevében. **Püspöki** (1273/1392/1477: *Pyspuky*, Gy. 1: 655) elnevezése a *püspök* egyházi méltóságnévhez illesztett *-i* helynévképzővel alakult. Később *Biharpüspöki* (FNESz.), a mai rom. *Episcopia Bihorului* (Lelkes 2011: 139).

Az épített környezetre – az ide is számítható, fentebb említett patrocíniumi nevek mellett – mindössze egyetlen településnév utal: a mikronévből metonimiával alakult **Félegyház** (1411: *Feleghaz*, J. 242) neve, vö. *fél* (TESz., EWUng. *fél*²) és *egyház* 'templom' (KNEZSA 1943–1944: 192), amelynek elsődleges jelentése 'félbemaradt vagy romos, romlott állapotú, pusztuló templom' volt (vö. FNESz. *Kiskunfélegyháza*).

Az egyrészes településnevek sajátosságát kifejező egyik típusa a természeti környezetre utaló nevek. A domborzati viszonyokra, völgyvidéki területre utalhatott **Homorog** neve (1214/1550: *Humuroc*, Gy. 1: 626), amelynek alapja a

homorú ~ *homoró* 'közepe felé mélyülő, befelé görbülő, horpadt' jelentésű (TESz., EWUng.) melléknév (**humor* ~ **homor* ige > *homurou* ~ *homorou* igenévi alak), és a (-*k* ~) -g eredeti szerepében kicsinyítő képző, itt inkább helynévképző funkcióban álló morféma (KNIEZSA 1943–1944: 198). Lipszky-nél és ma *Magyarhomorog* (FNESz.).

Földrajzi köznévből helynévképző morfémával jött létre **Told** neve ([1275 k.]: *Thold*, Gy. 1: 677), amelyben a *tó* földrajzi köznév régiségben gyakori m. N. *tól* alakváltozatához (TESz., EWUng., MTsz., FNESz.) illesztett -*d* településnévképző áll. (Az *l* megjelenéséhez lásd E. ABÁFFY 1955: 216, NYIRKOS 1987: 130.) A képzőt kicsinyítő képzőnek tekintette, ezért a névnek 'kis tó, tavacska' jelentést tulajdonított HORGER ANTAL (1938: 248).⁹ Kialakulásával kapcsolatban felmerült a személynévi eredet is (+1214/1334/1342: *Tholoid* szn., ÁSz., vö. PAIS-RÁSONYI NAGY 1929: 124). A két utóbbi feltevés kevésbé valószínű. Lipszky-nél és ma *Told* (Lelkes 2011: 677). **Szekcsőd** (1393: *Zegchud*, J. 358) nevének alapja talán a m. *szök(ik)* 'ugrik' ige -*s* gyakorító képzős *szökös* származékának folyamatos melléknévi igeneve *szököső* ~ *szekcső* 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag', 'gázló' (vö. FNESz. *Dunaszekcső*), amelyhez a -*d* helynévképző kapcsolódott. A *Zechkedh* (1552, J. 358) ~ *Zeöchkeöd* (1587, ComBih. 315) alakok a *kcs* > *csk* hangátvetés eredményei. Ma *Szőcsködipuszta* Csökmő mellett. A **Berek** (1552: *Berek*, J. 210) településnév a *Berekböszörmény* névalak ellipszisével jött létre. Az eredetileg jelzői szerepű névrész a település természeti környezetére utal.

A **Sas** településnév (1213/1550: *Sos*, Gy. 1: 659) alapja a *sas* állatnév lehet (esetleg mikronév > településnév áttétellel), megjegyzendő azonban, hogy a korszakban használatban volt a *Sas* személynév is (1266/1274: *Saas*, 1288/1291: *Sas*, ÁSz.). Eredetére nézve esetleg a mocsaras, vizes környezetre utaló *sás* növénynév is szóba jöhet. A korabeli helyesírás a magánhangzó hosszúságának eldöntését nem teszi lehetővé. A második katonai felmérés térképén (MKFT.) a település *Sás* néven szerepel, ez a forma azonban inkább szemantikai átértelmezés révén jöhetett létre. A madárnévi eredetet erősíti a közeli *Ölyvös* patak hasonló szemlélet alapján létrejött neve is (lásd alább). Lipszky-nél *Sass* vel *Sas*, a mai *Mezősas*.

Kétrészes mikrotoponimák metonímiával alakultak egyrészes településnévvé a következő esetekben. Vízközeli fekvésre utal **Körösszeg** neve ([1289]: *Keressceg*, Gy. 1: 637). Lipszky-nél *Keresztszeg*, ma *Körösszeg*, a rom. *Cheresig* (Lelkes 2011: 391). Elsődlegesen állóvíz neve lehetett **Mocstó** (1333: *Mochto*, Gy. 1: 646) település neve, vö. *Moch* szn. (1185/1318, ÁSz.) és *tó* földrajzi köznév. *Mustha* (1472, Cs. 1: 617) névalakjai az elnevezés etimológiai szerkezetének

⁹ Hasonló vélemény alakult ki a *Kisfalud* típusú nevek kapcsán a *falud* utótagról is (ld. KERTÉSZ 1939: 68, KÁZMÉR 1970: 49–51, KISS L. 1997c: 184).

elhomályosulását, azaz deszemantizációt¹⁰ jeleznek. Lipszkyknél pr. *Mustó*, ma *Mustópuszta*. Erdőnévből lett településnévvé **Csehkereke** (1284/1410: *Cehkerek*, Gy. 1: 608) elnevezése. A személynévi (1146: *Ceh*, ÁSz.) használatban is lévő *cseh* népnév és a *kerek* 'erdő' (TESz., EWUng.) jelentésű főnév *-i* birtokos személyjeles alakjának összetétele metonimiával lett településnévvé. Ugyancsak erdőnévből alakulhatott **Tölgykerék** (1391: *Tulkerek*, J. 371) neve, vö. *töl* ~ *tölgy* fanév (vö. OklSz., KMHsz. 1: 282). Vagy ezzel egyidőben vagy e névalak bővülésével jött létre a *Tölgykereke* (1396: *Thwlghkereke*, J. 371) névváltozat, az utótagon – talán analogikusan – az *-e* harmadik személyű birtokos személyjel szerepel. Ugyancsak eredeti erdőnév lehetett **Tótkereke** (1430: *Thoskerek* [romlott alak] alio nomine Bodogazzonteleke, J. 217; 1524: *Thotkereke* alio nomine Bodogazzonthelek, J. 217) település neve, vö. *tót* 'szláv' (TESz., EWUng.) etnonima. Később puszta Komádi és Magyarhomorog között (J. i. h.). **Kérsziget** (1574: *Kerzigeth*, J. 278) mikronévként eredetileg a Sárrét egyik szigetét jelölhette. JAKÓ szerint a település Komádi és Ész környékén a Sárrét valamelyik szigetén állt, és eredetileg esetleg a törzsnévi eredetű *Kér* nevet viselte (J. i. h.).

b. Kétrészes nevek

A vizsgált terület 14. század közepétől adatolható kis számú elsődleges alakulású kétrészes településneveinek utótagja egyetlen kivétellel a *telek* ~ *telke* 'jószág, birtok, faluhely' (TESz., EWUng. *telek*¹) településnév-formáns. Előtagjában népnév szerepel a következő településneveknek: **Csehtelek** (1351: *Chehtelek*, J. 226), amely *Csehi* névváltozata; **Orosztelek** (1421: *Orozthelek*, J. 310) Körösszegapáti határába olvadhatott (J. i. h.); **Tóttelek** (1465: *Thothtelek*, J. 371). A *cseh* és az *orosz* népnév az ómagyar korban személynévi használatban is volt.

Foglalkozásnév áll **Csősztetek** (1351: *Cheustelek*, Gy. 1: 609) előtagjában.

Patrocíniumi előtag szerepel a **Boldogasszonytelke** (1430: *Thoskerek* alio nomine *Bodogazzonteleke*, J. 217) elnevezésében. A település templomának védőszentje *Boldogasszony*, azaz Szűz Mária (MEZŐ 1996: 206/12, 2003: 407). Ma puszta Komádi és Magyarhomorog között (J. 217).

A **Lőkősháza** (1463: *Lewkeshaza*, J. 292) név a *Lőkös* szn. (1228/1228/1488: *Leukus*, 1274: *Leukes*, ÁSz.) és a *ház* 'lakóhely, tartózkodási hely' (TESz., EWUng.) főnév *-a* birtokos személyjellel ellátott alakjával jött létre.

A kétrészes településnevek másik csoportját azok a 14. század végétől feltűnő másodlagos alakulású elnevezések jelentik, amelyek alapja egy már meglévő településnév. A vizsgált területen legjellemzőbb folyamat a sajátosságjelölő jelzői előtaggal való kiegészülés volt, amely utalhat méretre, korra, földrajzi elhelyezkedésre, építményre.

¹⁰ A folyamat lényegéről ld. HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008a: 148.

A települések méretére utalt a következő elnevezések első névrésze: **Kis-** és **Nagybősörmény** (1391: *Kysbezermen*, 1396: *Nagbezermen*, J. 210); **Nagy-** és **Kisnyésta** (1398: *Nagnista*, J. 307; 1598: *Kis Nestha*, D. 128). Lipszky-nél pr. *Nyésta*, később *Nagynyésta* puszta Komádi mellett. **Kis-** és **Nagykomádi** (1516: *Kyskomady*, *Naghkomady*, J. 281); illetve **Kishomorog** (1552: *Kys Homrok*, J. 260).

Az épített környezetre utalva a település templomos voltát jelzi **Egyházasszonyésta** (1417: *Eghazasnystha*, J. 307), **Egyházasszakál** (1552: *Egyhazaszakal*, J. 343) és **Homorogegyház** (1516: *Homrokeghaz*, J. 260) elnevezése, vö. *egyház* 'templom' (TESz., EWUng.). Az utóbbi névalak településnév-formánssal egészült ki csakúgy, mint a *falva* köznévvvel kiegészült, és az *asszony* lexémával bővült **Szentkatalinasszonyfalva** (1391: *Zenthkatherinaazunfalua*, MEZŐ 1996: 110/3, MEZŐ 2003: 167) neve.

A település kialakulásának korát jelzi **Újész** (1421: *Wyez*, J. 238) és **Óész** (1421: *Ouez*, Cs. 1: 607) előtagja.

A település természetföldrajzi viszonyai, elhelyezkedése motiválta az alábbi települések jelzői névrésszel kiegészült elnevezését: **Berekbősörmény** (1396: *Berekbezermen*, J. 210), vö. *berek* 'liget; vizenyős terület, nedves rét' (TESz., EWUng.). **Körösbesenyő** első névrésze (1587: *Keoreos-Bessenyeő* ~ *Keres-Besseneő*, ComBih. 173) a Körös folyóra utal. **Felsőszakál** jelzőjének (1552: *Felseozakal*, J. 343) pontosabb értelmét nem ismerjük.

1.4.3. Mikrotoponimák

A régió településneveinek eredetbeli rétegeit elemezve láthattuk, hogy közöttük csupán egyetlen nem biztosan magyar eredetűvel számolhatunk, s a bizonytalan származtatások esetében is csupán a többféle magyar eredet lehetősége vetődik fel. Arról is esett már szó, hogy egy terület legrégebbi, legkevésbé változékony rétegét a nagyobb vizek nevei jelentik, amelyek ebből következően a leginkább megőrizhetik idegen nyelvű eredetüket. A térségben az ómagyar korból ismert, a Körösnél kisebb vízfolyások elnevezése kivétel nélkül a magyar nyelvből eredeztethető. A **Jószás** ([1200 k.]: *Jouzas*, Gy. 1: 570) névben a m. R. *jó 'folyó' fn. + -s helynévképző kapcsolódik össze; más elképzelés szerint a m. R. *jó 'folyik' ige *jósz* gyakorító képzős származéka (FNESz., GYÖRFFY 2011: 101). E patak szinonim neve **Viaszos** (1335: *Wewzws*, J. 348; 1342: *Vyuzus*, KMHsz. 1: 299), amelyet vízének irizált felszíne motiválhatott (vö. *viasz* fn. + -s helynévképző, GYÖRFFY 2011: 56). Ugyancsak a Körös jobb oldali mellékága a Körös-közben a nevével kanyargó folyására utaló **Tekerő** ([1200 k.]/896 u.-ra: *Tekereu*, fl., Gy. 1: 493, 570), vö. *teker* ige folyamatos melléknévi igeneve (FNESz.). A víz környékének állatvilága volt a névadója az **Ölyvös**-nek (1329: *Wlues*, Gy. 1: 570, 604; vö. *ölyv* fn. + -s helynévképző). A **Kutas** (+1214/1334: *Kuthus*, Gy. 1: 570, 643) neve a *kút* 'forrás' főnévből az -s helynévképzővel jött létre morfematikus

szerkesztéssel. A felsorolt közepes nagyságú vízfolyások elnevezését kivétel nélkül az egyrészes névstruktúra jellemzi, helynévképző használatával alakultak ki, és sajátosságjelölő szemantikai tartalmú elnevezések.

A fentieknél kisebb, inkább csak helyi jelentőségű további három vízfolyás neve kétrészes, szemantikai tekintetben S+F (sajátosságjelölő + fajtajelölő szerepű) szerkezetet mutat: **Szakál-ér** (1284/1410: *Zakal er*, Gy. 1: 608, 663; vö. *Szakál* településnév + *ér* fn.), **Csorgó-ér** (1284/1410: *Chorgue er*, Gy. 1: 608; vö. *csorgó* folyamatos melléknévi igenév + *ér* fn.), **Csokud-ér** (1284/1410: *Chokud er*, Gy. 1: 608). Az utóbbi elnevezés előtagjának eredete ismeretlen, s jöllehet *Chokud* címszó szerepel a személynévszótárban (ÁSz.), ám a személynév adatai között csupán ez az egyetlen, víznévbeli előfordulás olvasható. Mindezzel együtt is a teljes név az *ér* földrajzi köznévvvel egyértelműen magyar névadók névadási tevékenységének az eredménye. E kisebb vizek Szakál és Csehi települések határában folytak. A **Kalenda-víz ~ Kalenda vize** (+1214/1334: *Kalenda wyz ~ Kalenda wyze*, Gy. 1: 643; vö. *Kalenda* szn.: 1199/XVIII.: *Kalenda*, ÁSz.) nevű vízfolyást, amelynek előtagjaként személynév áll, Micske határában említették a források.

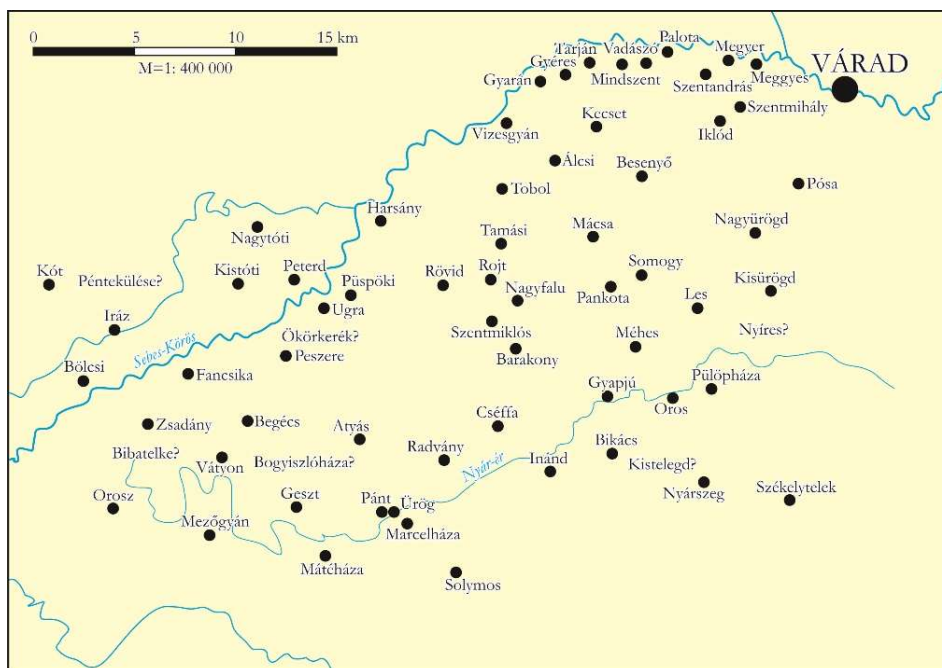
A **Sárréte** (1335>1342/1434: *Sarrethe*, fl., Gy. 3: 41) elnevezés egy vizes, mocsaras terület neve lehetett, de *fluvius*-ként is szerepel a forrásokban, vö. *sár* 'sáros folyóvíz', 'mocsár, vizenyős terület' fn. + *rét* fn. + *-e* birtokos személyjel. Hasonlóan alakulhatott **Nagysár** neve is (1329/1476: *aqua Nogsaar*, Gy. 1: 493; vö. *nagy* mn. + *sár* 'sáros folyóvíz', 'mocsár, vizenyős terület' fn.).

A régióban a korai ómagyar korból adatolható egyéb mikronevek jellemzően ugyancsak kétrészes, S+F szerkezetű magyar etimonú elnevezések. A forrásokban többnyire nem szerepel közelebbi helyfajta jelölése, csupán a *locus* megjelölés áll a következő áttetsző lexikális szerkezetű nevek mellett: **Cseh kereke** (1284/1410: *Chehkerekely*, Gy. 1: 608; vö. *kerek* 'erdő'), **Folkus telke** (+1214/1334: *Folkus-teluke*, Gy. 1: 643; vö. *Folkus* szn.: [1132]/KrónKomp.: Tyodor de genere Symad et *Folcus*, +1214/1334: Kadar filio *Folkus*, ÁSz.), **Határ-halom** (+1214/1334: *Hatar Holmi*, Gy. 1: 643), **Köves-aszó** (+1214/1334: *Kewes ozow*, Gy. 1: 643), **Szőlő halma** (+1214/1334: *Sceleu Holmy*, Gy. 1: 643), **Püspöki-mál** (1279: *Pyspukymal*, Gy. 1: 683), **Regne töve** (+1214/1334: *Regne Thuy*, Gy. 1: 643; esetleg összefügg a közeli Régeny település nevével), **Gucsár halma** (+1214/1334: *Guthar holma*, Gy. 1: 643; vö. *Gutár* szn.: 1297/1425: Endus filio *Guthary*, ÁSz.), **Szeben réte** (+1214/1334: *Scebin Reth*, Gy. 1: 643, 666; vö. *Szeben* szn.: 1271/1284: Samuel filius *Sybini*, ÁSz.).

1.5. A Sebes-Körös alsó folyásának déli térsége

1.5.1. Természetföldrajzi viszonyok

A következő megvizsgált régió a Sebes-Körös alsó folyásának déli területe, amelynek természeti környezeti sajátosságait a Körös két ága, a Sebes- és a Fekete-Körös, illetve az azokhoz kapcsolódó vízfolyások határozták meg.

7. térkép. A Sebes-Körös alsó folyásának déli (AD) térségéhez tartozó települések

A Sebes-Körös Várada közelében egyesül a délről érkező, az Erdőhátról lefutó *Hév-jó* (későbbi nevén: *Pece*) patakka, útját Várada után síkvidéken folytatja tovább, majd a megye nyugati részén több kisebb ágra szakadva néhol meder nélkülivé válva rendre elárasztotta a vidék falvait. A két Körös között folyik a Körösöknél kisebb vízfolyás, a *Nyár-ér*. GYÖRFFY GYÖRGY megfogalmazása szerint „Minden folyóvíz, amely a bihari hegyekből előjött és a sík mezőségen át kanyargott, az egymással is összefüggő Sárrétekben veszett el.” (Gy. 1: 571). Az itt vizsgált térség déli határát természetföldrajzi alapon nem könnyű megvonni, így keztem azt a két Körös vízválasztó vonalánál meghúzni.

1.5.2. Névtipológiai csoportok

A Sebes-Körös általam meghatározott alsó folyásának déli részén a kora középkori forrásokban 73 település tűnik fel, amelyeknek az ómagyar korban 120

névalakja volt használatban. Az alábbiakban e régió településneveit az egyes szemantikai csoportok szerint haladva mutatom be előbb az egy-, majd a kétrészes elnevezéseket véve sorra.

a. Egyrészes nevek

A térségben egyetlen olyan település sem található az ómagyar korban, amelynek a neve idegen eredetű, vagyis névátvétellel került volna a magyar nyelvbe.

A vidék településneveinek legjelentősebb csoportja a személynévből alakult elnevezéseké. A többségében az ómagyar korból adathozható személynév egyrészes nevekben önállóan vagy képzővel ellátva szerepel. A régió személynévi eredetű elnevezéseinek a döntő többségét adó névtípus névelőfordulásai a 13. század elejétől adathozhatók.

A személynévre visszavezethető településnevek nagyobb arányban formáns nélkül jöttek létre. A vidék legkorábról adathozható, személynévi eredetű nevet viselő településeit a Várad Regestrum örökölte meg. A két *Gyan* (1272, ÁSz. 324) személynévből alakult település közül az egyik **Gyán** (1213/1550: *Gyan*, Gy. 1: 620) a mai *Mezőgyán*, a másik (1213: *Gyan*, J. 251) a későbbi *Vizesgyán* (FNESz.), a mai rom. *Toboliu* (Lelkes 2011: 729). A szn. a *János* keresztnév vallom megfelelője, tkp. *Jean* (vö. BÁRCZI 1938: 5, 21, KISS L. 1996a: 445). **Ugra** (1214/1550: *Vgra*, Gy. 1: 679) neve az *Ugra* személynévvvel kapcsolható össze (1214/1550: *Wgra*, ÁSz. 773). Szinonim elnevezése **Danela** [1291–4]: *Danela* (Gy. 1: 679), amely ugyancsak személynévi eredetű, vö. *Danilo* ~ *Danela* (1235 ~ +1244, ÁSz. 236). Lipszky-nél *Ugra*, a mai *Biharugra* (FNESz.). **Gyéres** (1221: *Guerus*, J. 252) Lipszky-nél *Gyéres*, később *Körösgyéres* (FNESz.), ma a rom. *Girişu de Criş* (Lelkes 2011: 390); vö. *Gerus* szn. (1211, ÁSz. 334). A ma is e néven létező **Zsadány** (1249: *Zwdan*, Gy. 1: 691) alapja a *Zsadány* szn. (1181: *Sudan*, ÁSz. 733; FNESz. *Zsadány*). **Mácsa** (1273/1392/1477: *Macha*, Gy. 1: 640) személynévi alapjához ld. 1237: *Macha* (ÁSz. 504), Lipszky-nél *Mácsa*, ma pusztán Rojt mellett ÉK-re (Gy. i. h.). **Tobol** (1268/1270: *Thobol*, Gy. 1: 676) nevét a szomszédos Vizesgyán román nyelvű *Toboliu* elnevezése tartotta fenn (vö. FNESz. *Vizesgyán*). Személynévi alapja a német *Theobald* magyar megfelelője; ld. 1214: *Tobol* (ÁSz. 765). **Radvány** a 13. század elejére hamisított oklevélben szerepel (+1214/1334: *Rodwan*, Gy. 1: 656), a század végén jelenik meg hiteles oklevélben ([1291–4]: *Rodoan*, Gy. 1: 656), elnevezése a *Rodowan* ([1067]/1267, ÁSz. 664) ~ *Rodoan* személynévből (1131, ÁSz. 664) jött létre. Lipszky-nél *Radvány*, ma psz. Marcelháza és Cséffa között (Gy. i. h.). **Rojt** ([1291–4]: *Ruyd*, Gy. 1: 657, 1374: *Royth*, J. 331) elnevezése egy *Ruyt* ~ *Rojt* személynévből (1211: *Ruchtu*, ÁSz. 683) magyarítható (FNESz.). Lipszky-nél és később *Rojt*, a mai rom. *Roit* (Lelkes 2011: 580). **Bikács** ([1291–4]: *Bykach*, Gy. 1: 603) a *Bikács* személynévből (1263: *Bikach*, ÁSz. 124) alakult. Lipszky-nél *Bikács*, később *Mezőbikács*, a mai rom.

Bicaci (Lelkes 2011: 452). **Oros** neve (1279: *Vrws*, Gy. 1: 649) az *Oros* személynévből (1222/1344, ÁSz. 605) jött létre, JAKÓ azonban a 'keleti szláv' jelentésű *orosz* etnonimából származtatja. Véleménye szerint a 13. században idetelepített orosz hadifoglyok vagy rutén telepesek alapították, akik igen korán beolvadtak a környező magyarságba (J. 119, 310). Szintén a népnévre visszavezethető településnevek között sorolta fel a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármas is (1973: 12). A névalakok helyesírási sajátossága azonban inkább a személynévi eredeztetést valószínűsíti: az *orosz* népnév végén álló mássalhangzót ugyanis a korban a leggyakrabban a *z* betűvel jelölték, itt pedig adatainkban egyetlen kivétellel az inkább *s* hangértékű *s* betűt láthatjuk. Későbbi–mai neve is *-s* végű névnek mutatja. Párhuzamosan jöhetett létre a település *-i* képzővel álló *Orosi* névváltozata (1284: *Vrusi*, Gy. 1: 649). Lipszky-nél (*Kis-)Orosi*, ma puszta Lestől DNy-ra, Gyapjú mellett (Gy. i. h.). A **Begécs** (1271: *Beghes*, Cs. 1: 604) név etimológiája kapcsán a *Bvg(us)* (1181, ÁSz. 158) ~ *Buges* (1211, ÁSz. 157) személynév vagy a *Beg* (1229/1550, ÁSz. 102) ~ *Begu* (1138/1329, ÁSz. 102) személynév *-s* becéző képzős alakja (*cs*-vé affrikálódott névvéggel; vö. KISS L. 1995: 5), esetleg a *Bedech* (1222/1550, ÁSz. 101) személynév jöhet szóba. Ma puszta Atyás közelében (J. 208). **Cséffa** ([1302]: *Chepha*, Gy. 1: 607) nevének személynévi alapja az azonos jövevény személynévre visszamenő *Chepa* (1213/1550, ÁSz. 190) és *Stephan* kontaminációjával jöhetett létre (KNIEZSA 1943–1944: 197, FNESz. *Cséffa*). Lipszky-nél *Cséfa* vel *Cséffa*, a mai rom. *Cefa* (Lelkes 2011: 175). **Pósa** (1319/1323/1581/XVI.: *p*-em *Pousam* vocatam, Gy. 1: 655) neve a *Posa* ~ *Pousa* személynévhez kapcsolható (1181/XVI., ÁSz. 645). Lipszky-nél *Pósa*, később *Váradpósa* (FNESz.), a mai rom. *Păușa* (Lelkes 2011: 712). **Kecset** (1321: *Kucheth*, Gy. 1: 631) elnevezése a *Keched* személynévvel (1211, ÁSz. 453) vethető össze. A török harcokban elnéptelenedett (J. 270). **Barakony** (1332–1337/Pp. Reg.: *Barakun*, Gy. 1: 598) a mai rom. *Berechiu* (Lelkes 2011: 231, FNESz. *Felsőbarakony*); személynévi eredetére vö. *Borokun* szn. (1222/1550, ÁSz. 90) ~ *Barakon* szn. (1227, ÁSz. 90). **Fancsika** (1407: *Fanchyka*, ZsO. II/2: 5501) ma puszta Zsadány és Ugra között (J. 239), ugyancsak kétségkívül személynévre vezethető vissza, *Fanchuka* ~ *Fancica* szn. (+1124/+1217, [1125–28]/XIII., ÁSz. 299).

Személynévből jött létre az *-i* helynévképzővel (BÉNYEI 2012: 74–85) **Tamási** (1234/1550: *Thomasci*, Gy. 1: 673) neve; vö. *Thomas* ~ *Tumas* szn. (1108/XVII. ~ 1138/1329, ÁSz. 761). Szinonim **Támás** névalakja (1332–1337/Pp. Reg.: *Tamas*, Gy. 1: 673) a forrás kevésbé megbízható jellegéből következtethetően kevésbé valószínű, hogy valós névhasználati formát tükröz. Ma puszta Körösszeg mellett D-re, Lipszky-nél **Tamási**, később *Támásipuszta* (Gy. i. h.). **Bölcsi** (1249: *Belchyeo*, 1329/1371: *Bulchy*, Gy. 1: 606) elnevezése a *Belch* személynévhez (1211, ÁSz. 105) kapcsolt *-i* helynévképzővel jött létre (FNESz. *Bölcsipuszta*). A település **Bölcs** (*1348: *Bulch*, ComBih. 52, 1387: *Beulch*, ZsO. 1: 237)

névváltozata keletkezhetett a fenti névalak redukciójával vagy közvetlenül a személynévből is. Ma pusztá Zsadánytól Ny-ra, Lipszkyénél *Bölcsi. Atyás* (1283/1311: *Athas*, Gy. 1: 596) elnevezése az *Atha* személynév ([1066]/Kron-Komp., 1234/1550, ÁSz. 76) -s kicsinyítő-becéző képzős alakjából származik. Lipszkyénél *Atyás*, a mai rom. *Ateas* (Lelkes 2011: 103). *Iklód* (1329: *Icloud*, Gy. 1: 626) nevét magyarították a német *eiche* magyar nyelvbe átkerült *ik* 'tölgy' (BÁTKY ZSIGMOND 1922: 239–41) vagy a szl. **kladъ* 'lerakó, vámos hely' szóból (MOÓR ELEMÉR 1930: 26; ezt cáfolja KNIEZSA 1941a: 227). A névadatok között előforduló *Ikold* formák (1374, J. 262; 1495, Cs. 1: 611) azonban inkább a személynévi eredetet támogatják. Az *Iklód* személynévből (+1217/1575: *Iklod*, ÁSz. 410) jött létre, esetleg m. R. *Icol* szn. (1237, ÁSz. 408) -d helynévképzős származéka (vö. FNESz. *Iklad*). Lipszkyénél pr. *Iklód*, ma pusztá Nagyváradtól DNy-ra (Gy. 1: 626). *Peterd* (1332–1337/Pp. Reg.: *Peterd*, Gy. 1: 654) a *Peter* (1141–1161, ÁSz. 630) személynévhez kapcsolt -d helynévképzővel alakult; Lipszkyénél (*Körös*)*Peterd* (vö. FNESz. *Peterdpusztá*). *Inánd* (1396: *Innand*, ComBih. 161) elnevezése összefügg a bizonyára -cs képzővel alakult *Ináncs* személynév (1283/1311: *Inanch*, ÁSz. 413) előzményével, abból jöhetett létre a -d helynévképzővel. A mai rom. *Inand* (Lelkes 2011: 312). Az elsőként a 14. század elejéről adatolható *Kót* (1301: *Kolch* [ɔ: *Kolth*], Gy. 1: 635) nevének biztosnak tűnő *Koth* személynévi (1212/1338/1410: *Koth*, ÁSz. 468) eredeztetése mellett felbukkant a szln. *kót* 'sarok, szög, szöglet, zug' jelentésű főnévből való magyarázata is (vö. FNESz. *Kót*). Ezt a feltevést azonban sem a helynévi környezete, sem szláv nyelvföldrajzi helyzete nem támogatja. Lipszkyénél pr. *Kót*, később *Kótpusztá* (Gy. 1: 635).

A következő településnevek eredete bizonytalanul kapcsolható személynévhez. *Iráz* (1214/1550: *Yraz*, Gy. 1: 627) nevének KISS LAJOS szerint talán a szb.-hv. *Juras* személynév lehetett az alapja (FNESz. *Újiráz*), s benne a szóeleji *ju-* > *-i* szabályos megfelelés ment végbe (BÁRCZI 1958: 132). A szóvégi mássalhangzó azonban kevésbé támogatja ezt a magyarázatot. Nagyobb valószínűséggel szóba jöhet még az *Irazmus* szn. (1287, ÁSz.) – amely az *Erasmus* változata – rövidített változata is (vö. TÓTH V. 2016: 178). Lipszkyénél *Iráz. Gyarán* ([1291–4]: *Gyaran*, Gy. 1: 622) nevének esetleg köze lehet a *Jára* személynévhez (1272: *Iaram* [lat. tárgyragos alak]), talán annak -ny kicsinyítő képzős alakjából való (vö. FNESz. *Marosjára*). Ma psz. Körösgyéres határában (Gy. 1: 622). *Gyaránd* névváltozata (1332–1337/Pp. Reg.: *Jarand*, Gy. 1: 622) -d helynévképzővel alakult. Emellett mindkét alaknál figyelembe vehető a *Garandi* szn. (1138/1329, ÁSz.) is. *Pankota* (1396: *Pankata*, J. 315) nevének eredete kapcsán szóba jöhető személynév csak jóval később, családnévként adatolható (1588: *Pankota András*, FNESz.), amely akár az itt tárgyalt településnévből is származhat. Ma pusztá Gyapjútól É-ra (J. 315). A *Pánt* (1438: *Panth*, J. 317) név esetleg közvetlenül a bajor-osztrák eredetű (vö. baj.-osztr. *pand*) *pánt* 'valamit

valamihez kapcsoló, vagy valaminek a részeit összetartó szalagszerű lap, lemez' (TESz., EWUng.) jelentésű főnévből vagy ebből személynévi áttétellel alakult; vö. *Antonio Panthos* (1470, OklSz.). Az eredetetés bizonytalanságát egyfelől a szemantikai motiváció homályos volta, másfelől egy ilyen személynév közvetlen adatolásának a hiánya adja. Nagyobb valószínűséggel tartható a *Pantaleon* (1171, ÁSz.) vagy a *Pantus* (1296, ÁSz.) szn. rövidült formájából keletkezett településnévnek. Ma psz. Geszt és Marcelháza között (J. i. h.).

A település templomának patrocíniuma a névadás alapja a következő települések esetében: *András* apostol nevéből **Szentandrás** ([1291–4]: *S. Andrea*, Gy. 1: 667; 1370: *Zenthandras*, J. 349), ld. MEZŐ 1996: 53/5, 2003: 36, később *Biharszentandrás*, a mai rom. *Sântandrei* (Lelkes 2011: 139). *Mihály* főangyal nevéből **Szentmihály** ([1291–4]: *S. Mychaele*, 1329: *Scentmihal*, Gy. 1: 670), ld. MEZŐ 1996: 162/10, 2003: 299. A kis-ázsiai Mira püspöke, *Miklós* nevéből **Szentmiklós** (1462: *Szent-Miklós*, Cs. 1: 624), ld. MEZŐ 1996: 169/16, 2003: 326, később *Oláhszentmiklós*, a mai rom. *Sânnicolau Român* (Lelkes 2011: 513). Az összes szent nevéből **Mindszent** (1332–1337/Pp. Reg.: *Mendsent*, Gy. 1: 645), ld. MEZŐ 1996: 215/11, 2003: 347, ma psz. Köröstarján határában DK-re, Lipszkyknél *Mindszent*.

A társadalmi csoportnevek között a foglalkozásnévből alakult településnevek egyike **Peszére** (1220/1550: *Pescera*, Gy. 1: 654; 1429: *Pezere*, Cs. 1: 620), amelynek **Peszér** (1400: *Pezer*, J. 319) alakja is használatban volt. Az elnevezés a *pecér* 'vadászkytyák gondozója' jelentésű (TESz., EWUng.) foglalkozásnévből jött létre (vö. FNESz. *Kunpeszér*). Ma psz. Biharugrától DNy-ra (Cs. i. h.), Lipszkyknél *Peszere* pr. (Gy. i. h.). **Püspöki** (1329: *Pyspuky*, Gy. 1: 656) ~ *Piski* (1332–1426: *Pysky*, Cs. 1: 620) a *püspök* -i helynévképzős alakja; ma puszta Biharugra mellett ÉK-re, Lipszkyknél *Püski*. **Vadászó** (+1214/1334: *Wodazow*, Gy. 1: 681) legkorábbi hiteles oklevélbeli megjelenése **Vadász** alakú (1335: *Vodaz*, J. 377). Ma psz. Biharszentjános mellett DNy-ra, Lipszkyknél *Vadászi* pr. (Gy. 1: 681). Az -i településnév-képzővel alakult **Álcsi** (1332–1337/Pp. Reg.: *Alchi*, Gy. 1: 593) alapja az *ács* foglalkozásnév, nevéből a képző redukciójával vagy párhuzamos névalakulással jött létre az **Álcs** forma (1415: *Alch*, ComBih. 18), ma puszta Körösgyéres határában D-re, Lipszkyknél *Alcsi* pr. (vö. FNESz. *Ács*). **Solymos** (1219/1550: *Solumus*, Gy. 1: 661) település foglalkozásnévi eredetete mellett (vö. 1505: Auiceptori wlgó *solmos* dedi, OklSz. 855 *solymos*, GYÖRFFY 1972: 275, vö. még lat. *aviceptor* 'solymos, solymász, madarász', BARTAL 1901: 62) esetleg állatnévi alapja is elképzelhető, ma psz. Marcelháza mellett K-re, Lipszkyknél *Solymos* pr.

Népnévi eredetűek az alábbi településnevek: az **Orosz** (1220/1550: *Vruz*, Gy. 1: 649) településnek -i helynévképzővel bővülve jött létre az **Oroszi** névváltozata (1282: *Vrusi*, J. 310), később puszta Okánytól K-re, Lipszkyknél *Orosipuszta*. A név alakjának későbbi *Oros*-ra módosulását KISS LAJOS az *Oros(háza)*-féle nevek

analógiás hatásával magyarázza (FNESz. *Orosipusztá*). Ilyen ejtésre utaló formák elszórta már az ómagyar korban is előfordulnak. **Székely** (1213/1550: *Scecul*, Gy. 1: 666), a mai rom. *Sititelec* (Lelkes 2011: 627). **Besenyő** (1273/1392/1477: *Beseneu*, Gy. 1: 600), ma psz. Nagyváradtól DNy-ra (Gy. 1: 600), Lipszkyánél pr. *Besenyő*. **Tóti** (1284/1410: *Thothy*, Gy. 1: 677) ma psz. Magyarhomorog határában D-re (Gy. 1: 677), Lipszkyánél *Kis-* és *Nagytóti*. Meg kell jegyezni, hogy a népnévek személynévként is használatban voltak, így esetleg személynévből is alakulhattak a fenti településnevek.

Törzsnévi eredetű településnevek az alábbiak: **Megyer** (1220/1550: *Megyer*, Gy. 1: 642), ma psz. Furta és Mezősas között, Lipszkyánél (*Pap*)*Megyer*. **Tarján** (1341: *Teryan*, Gy. 1: 674), később *Köröstarján* (FNESz.), a mai rom. *Tărian* (Lelkes 2011: 391). **Varsány** (1322: *Wosyan*, Gy. 1: 689) neve a település *Harsány* nevének elírása is lehet, de gyakori előfordulása valós névhasználatra is utalhat. Ma hn. Komádi mellett DK-re (Gy. 1: 690). A *varsány* NAGY GÉZA (1910: 61) szerint a három kabar törzs egyikének neve, KNIEZSA ISTVÁN (1938: 371) és KISS LAJOS ugyancsak a vélt (pszeudo) törzsnevek közé sorolja (FNESz.), KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ munkája (1973: 18) pedig az alánok magyar nevéként a népnévek között tartja számon. A lexéma korabeli népnévi jelentése azonban minden kétséget kizáróan nem bizonyítható (vö. RÁCZ A. 2007a).

Az épített környezetre utal **Derzspalotája** neve (1279: *Deerspalataya*, Gy. 1: 650), amely később **Derzspalota** (1388: *Derspalata*, J. 314) és **Palota** (1335: *Palatha*, Gy. 1: 650) néven szerepel. A mai rom. *Palota* (FNESz. *Újpalota*, Lelkes 2011: 698). Településnévként mindegyik egyrészes helynévnek minősül, amely a falu legfontosabb épületének megnevezéséből metonímiával alakult.

Tulajdonságjelölő lehet **Rövid** (1374: *Rywid*, J. 332) település neve, a névadás közelebbi motivációját azonban nem ismerjük.

A természeti környezet motiválta nevek között szerepelnek a környező növényvilágra utaló, morfématikusan alakult településnevek. **Harsány** (1220/1550: *Harsan*, Gy. 1: 624), vö. *hárs* + *-ny* helynévképző, ma *Körösnagyharsány*, Lipszkyánél *Harsány*. **Somogy** (1319: *Somog*, AnjouOklt. 5: 190/480), vö. *som* + *-gy* képző, ma psz. Váradles mellett ÉNy-ra (Gy. 1: 662), Lipszkyánél *Somogy*. Mikronévből vagy közvetlenül a növénynévhez kapcsolt *-s* helynévképzővel jött létre **Meggyes** (1329: *Medyes*, Gy. 1: 642), illetve **Nyíres** (1492: *Nyres*, J. 307) elnevezése. Metonimikusan a *geszt* 'gyümölcs fás héja' (TESz., EWUng.) jelentésű köznévből alakult **Geszt** neve (1213/1550: *Gest*, Gy. 1: 619), a mai *Geszt* (FNESz.). **Nyárszeg** (1332–1337/Pp. Reg.: *Narzeg*, Gy. 1: 646) nevének mikrotoponima lehetett az alapja, amely a *nyár* fanév és a *szeg* 'kiszögellés' földrajzi köznév összetétele, a mai rom. *Miersig* (Lelkes 2011: 503). Ugyancsak mikronévből metonímiával alakult **Ökörkerék** (1426: *Vkerkerék*, J. 311) település neve, amelyben az *ökör* állatnév, vagy esetleg az *iker* lexéma (vö. TESz., EWUng.),

illetve a R. m. *kerék* 'erdő' fn. (TESz., EWUng.) kapcsolódik össze. Az elnevezésnek nincs továbbélése.

A vidék jellemző állatvilágát jelzi a *méh* állatnévhez kapcsolt *-s* képzővel álló **Méhes** elnevezés (1300: *Mehes*, Gy. 1: 642), ma psz. Pósától Ny-ra, Lipszkyknél (*Kis-, Nagy*)*Méhes*. Domborzati jellemzőre utal a két **Ürög** ~ **Ürögd** neve: az első Váradtól DNy-ra (1229: *Irug*, J. 264), névváltozata *-d* képzővel (1273/1392/1477: *Irugd*, Gy. 1: 680); a második Váradtól D-re (1273/1392/1477: *Ireg*, Gy. 1: 680), névváltozata *-d* képzővel (1220/1550: *Yrund*, VRH. 82: 303; [1291–4]: *Irugd*, Gy. 1: 680).

Bizonytalan eredetű **Gyapjú** neve (1332–1337/Pp. Reg.: *Gapyu*, Gy. 1: 621), amely egyfelől kapcsolatban lehet az *erdő gyapja* 'az erdő levágnivaló faanyaga' (HORGER 1944: 374) lexémával, de egy másik feltételezés szerint a határvédelemmel kapcsolatos elsődleges *gyepű*-nek a *gyapjú* szóhoz hasonulása lehet az alapja (FNESz.). A harmadik elgondolás szerint a *gyapjú* 'juh göndör szőrzete, főleg lenyírt állapotban, vagy fonallá feldolgozva' jelentésű főnév a név alapja, esetleges személynévi áttétellel (KNIEZSA 1943–1944: 197). A névadás mindhárom esetben metonimiával történt. Lipszkyknél és később *Gyapjú*, a mai rom. *Gepiu* (Lelkes 2011: 239). Nem tisztázott az eredete a **Les** ~ **Lesőj** (1332–1337/Pp. Reg.: *Les* ~ [1291–4]: *Lesuy*, Gy. 1: 639) településnévnek, amely bizonyára a *les* 'leshely' főnévvel hozható kapcsolatba: metonimikusan és *-j* helynévképzővel (BÉNYEI 2012: 85–94) alakulhatott helynévvé. KISS LAJOS azonban a *leső* igenévi formából eredezteti (FNESz. *Váradles*). Lipszkyknél *Less*, később *Váradles*, a mai román *Leş* (Lelkes 2011: 712).

Ismeretlen **Vátyon** (1396: *Vatyon*, Cs. 1: 628) nevének motivációja. Lipszkyknél *Vátyon*, ma psz. Zsadánytól D-re (J. 386).

A fenti bizonytalan eredetű nevek is egyértelműen a magyar nyelvben létrejött névként magyarázhatók, és rendszertani okokból a magyarban keresendő az egyetlen ismeretlen eredetű név keletkezése is.

b. Kétrészes nevek

Az elsődleges alakulású nevek utótagja ezen a vidéken jellemzően a *háza* és a *telek(e)*, de egy-egy településnévben a *falu*, *hely*, *laka*, *monostora*, *ülése* településnév-alkotó formáns is megjelenik.

Ezek a települést jelölő földrajzi köznevek döntően személynévhez kapcsolódva szerepelnek: **Ugramonostora** (1214/1550: *mon. de Vgra*, Gy. 1: 679 – az előtagra lásd fentebb *Ugra* alatt), **Péntekülése** (1301: *Pentuk Julese*, Gy. 1: 653) ~ **Péntekhely** (1587: *Pentekhell*, ComBih. 249), vö. *Péntek* szn. (1138/1329: *Pentuk* ~ 1202–1203/1500 k.: *Pentek*, ÁSz. 624). **Bibatelke** (1400: *Bibatheleke*, J. 213) és alakváltozata **Bibatele** (1429: *Bybathelek*, J. 213), vö. *Biba* szn. (1211, ÁSz. 123), Okánytól keletre dülő örzi nevét (J. i. h., lásd HKFT. *Biba*). **Marcelháza** ([1291–4]: v. f-rum Marcelli, Gy. 1: 641; 1341: *Marcilhaza*, Gy. 1:

641), vö. *Marcel* szn. (1138/1329, ÁSz. 511), később *Marciháza*, a mai rom. *Mar-tihaz* (Lelkes 2011: 439). **Fülöpháza** (1319/1414/XVI.: *domus Philippi*, Gy. 1: 618; 1411: *Philiphaza*, J. 243), vö. *Phillippus* szn. (1141–1161, ÁSz. 638), ma psz. Pósa és Nyárszeg között (Gy. i. h., lásd még HKFT. *Fülöpházi erdő, Fülöpháza Hgh.*). **Bogyiszlóháza** (1397: *Budizlowhaza*, J. 216), vö. *Bugyuzlou* szn. (1279/1280, RegArp. 2/2–3: 251; vö. FNESz. *Bogyiszló*), tanya Geszt és Atyás között (J. i. h.). **Mátéháza** (1501: *Mattehaza*, J. 297), vö. *Matey ~ Mathey* szn. (1211, 1226/1229, ÁSz. 526). **Pósalaka** ([1291–4]: *Posalaka*, Gy. 1: 655), vö. *Posa ~ Pousa* szn. (1181/XVI., ÁSz. 645), Lipszky-nél *Pósa*, a mai rom. *Páuşa* (FNESz. *Váradpósa*, Lelkes 2011: 712).

A település sajátosságára utaló előtag szerepel **Nagyfalu** (1338: *Nogfolu*, Gy. 1: 646), valamint **Kistelegd** (1341: *Kystekud* [romlott alak], J. 365) és névváltozata **Kistelek** (1374: *Kysthelek*, J. 365) nevében.

A másodlagos alakulású nevek létrejöttékor már meglévő településnevek egészültek ki újabb névrésszel, leggyakrabban sajátosságjelölő melléknevekkel. Így például méretre utaló jelzői előtaggal áll **Kis-** és **Nagyharsány** (1374: *Harsan minor et maior*, J. 255), **Kis-** és **Nagyürögd** (1403: *Kys Irugd*, J. 376 – a mai rom. *Chişirid*, Lelkes 2011: 374, illetve 1552: *Nagyh Iregdh*, J. 376 – a mai rom. *Nojorid*, Lelkes 2011: 489), **Kisatyás** (1410: *Kysataz*, J. 197), **Kis-** és **Nagyugra** (1426: *Kyswgra, Nagwgra*, J. 372), **Kis-** és **Nagygeszt** (1475: *Kysgezth*, 1485 k.: *Naggezth*, Cs. 1: 609), **Kis-** és **Nagyradvány** (1485 k.: *Kisradvan*, Cs. 1: 620; 1508: *Noghradwan*, J. 327), **Kis-** és **Nagytóti** (1489: *Kistothy, Naghthothy*, Cs. 1: 626). Ez utóbbiaknak korra utaló **Ó-** és **Újtóti** (1421: *Othoty, Wythoty*, J. 370) névváltozatát is ismerjük. De egyéb sajátosság is megjelenhet az első névrészben: **Feketegezt** (1401: *Fekete Gezt*, J. 245), **Apácasomogy** (1552: *Apacza Somogy*, J. 341).

A település fekvésére, természeti környezetére való utalás szintén megmutatkozhat a nevek előtagjában. Az Ugra település mellett található **Ürögd**-öt **Ugra-ürögd**-nek (1389/1428: *Wgra Iregd*, Gy. 1: 680) is nevezték, a több részre szakadt Ugra középső része **Középugra** (1552: *Keozephwghra*, J. 372). Mezőségi fekvésére utal **Mezőpankota** (1391: *Mezewpankata*, J. 315), **Mezőgyán** (1395: *Mezewgyan*, J. 250) és **Mezőatyás** (1488: *Mezewatyas*, J. 197) neve. Folyóvíz mellett települt **Köröspeterd** (1510: *Kerespetherd*, J. 319) és **Vizesgyán** (1552: *Wyzesgyan*, J. 251), völgyben található **Völgypankota** (1520: *Wewlghpankotha*, J. 315). Elnéptelenedett falu volt **Pusztatyás** (1530: *PwzthaAthyas*, EH. 66).

Épített környezetre, a falu templomára utal **Egyházasharsány** (1234–1336: *Eghazasharsan*, Cs. 1: 610), **Egyházasgeszt** (1410: *Egyhazas Gezt*, J. 245), **Egyházaspiski** (1426: *Eghazaspisky*, J. 324), **Egyházasugra** (1429: *Egihazaswgra*, J. 372), illetve **Szentjánosugra** (1552: *Zenth Janoswghra*, J. 372), valamint **Monostorosugra** (1406: *Monusthorusugra*, J. 372) elnevezése.

Utótaggal bővülve jöttek létre a következő névváltozatok: *Székely* szinonim neveként **Székelytelek** ([1291–4]: *Zekulteluk*, Gy. 1: 666), *Besenyő* említéseként pedig **Besenyőtelek** (1319: *Besenewthelek*, Bunyitay 2: 275).

1.5.3. Mikrotoponimák

A Sebes-Körös alsó folyása déli területének a településneveit etimológiai szempontból áttekintve azt láttuk, hogy itt egyetlen biztosan nem magyar eredetű névvel sem számolhatunk. Ennek ellenére nem érdektelen a névkorpusz legrégebbi, legkevésbé változékony rétegének, a korai ómagyar korból adathozható vízneveknek, valamint egyéb mikroneveknek az eredetét ebben a régióban is áttekinteni.

A vidék természetföldrajzi sajátosságainak bemutatásakor felsorolt, a Körösnél kisebb vízfolyások elnevezése a magyar nyelvből eredeztethető kétrészes név. A **Hév-jó** (1288/1326: *Heuyo*, fl., KMHsz. 1: 120) neve a *hő* ~ *hév* 'meleg, melegség' mn. + **jó* 'patak, folyó' fn. összetételével jött létre tkp. 'meleg vizű folyó' szemantikai tartalommal. A **Nyár-ér** patak nevében a *nyár* 'nyárfa' fn. + *ér* 'kisebb vízfolyás' fn. kapcsolódik össze. Mindkét elnevezés S+F szerkezetű kétrészes név: az első a víz hőmérsékletére, a második a patak környékének jellegzetes növényzetére utalt.

A Nyár-ér patak közelében fekvő Nyárér település határában említették a következő, vizes, mocsaras környezetre utaló egy- és kétrészes, sajátosságjelölő mikroneveket: **Gyökeres** +1214/1334: *Jukares* (KMHsz. 1: 118), amely valószínűleg a *gyökér* fn. + *-s* helynévképző használatával morfológiai úton jött létre a környező növényvilágra utalva. A megnevezett hely vizenyős környezete motiválhatta a metonimikus úton létrejött **Selymés** (+1214/1344: *Selmekus*, KMHsz. 1: 241) mikronevet, vö. *selymés* 'süppedékes, ingoványos, mocsaras, vizenyős' (ÉrtSz., lásd még FKNT *semlyés*). A **Sikos-fok** (+1214/1334: *Sycus-fokw*, KMHsz. 1: 242) elnevezése a *sikos*, esetleg a *csikos* mn. + *fok* 'nagyobb vízekből kiágazó vagy abba beömlő ér' (FKNT) fn. összetételével jött létre. Nyárszeg település határában említik egy oklevélben az **Alruk** (+1214/1334: *Alruk*, KMHsz. 1: 32) helynevet, amely talán az *Árok* romlott alakja lehet. Egy árkot jelöl meg a **Magy-sár** (+1214/1334: *Magsar*, foss., KMHsz. 1: 179) elnevezés, amely esetleg a *Nagy-sár* név romlott alakjának tartható. Ebben az esetben a *nagy* mn. + *sár* 'mocsár, vizes terület, rétság' fn. (FKNT) összetételével alakult, s a hely méretére utalt.

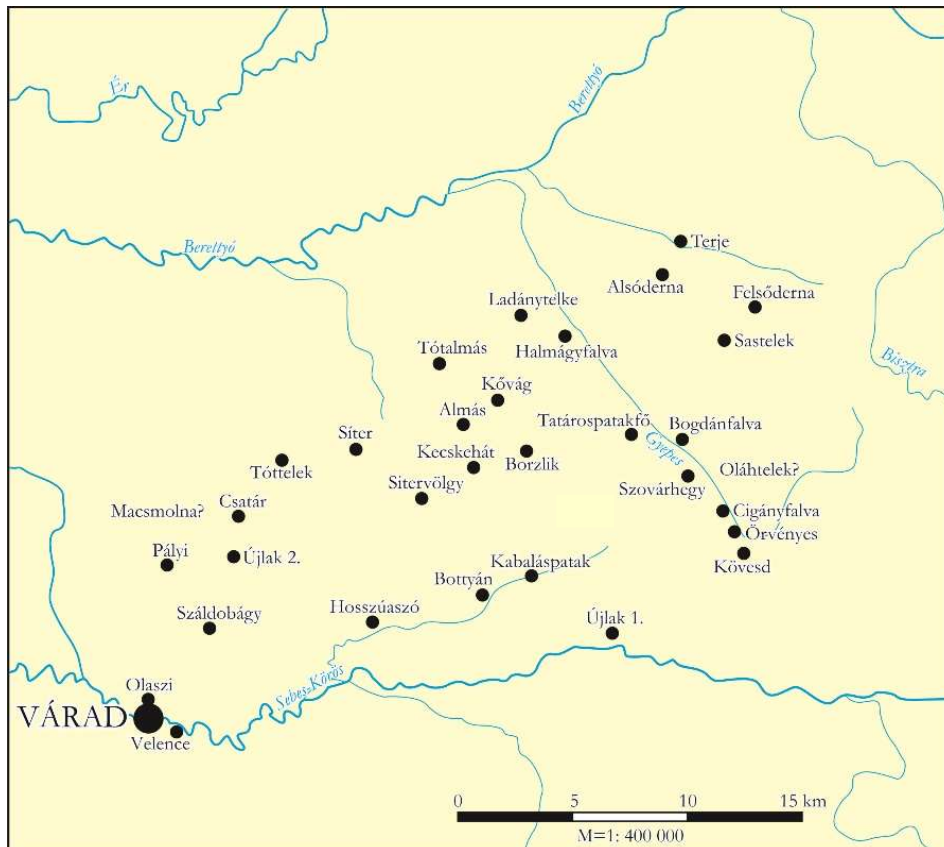
Ismeretlen az olvasata és az eredete az egyetlen adattal álló, Nyárér határában említett **Zyngey** (+1214/1344: *Zyngey*, KMHsz. 1: 305) helynévnek.

A régió mikronevei az egyetlen ismeretlen eredetű kivételével a magyar nyelvből eredeztethetők. Szerkezetüket tekintve közel azonos számban találunk közöttük egyrészes, metonimiával és morfológiai szerkesztéssel alakult, illetve kétrészes, S+F felépítéssel álló nevet.

1.6. A Sebes-Körös felső folyásának északi térsége

1.6.1. Természetföldrajzi viszonyok

A Sebes-Körös menti négy régió elhatárolásában az elsődleges szempontot a vízfolyást szegélyező földrajzi (vízrajzi–domborzati) viszonyok adják. A folyó felső szakaszának északi völgye jellemzően dombvidék, a déli völgy tisztán síkvidéki jellegű. Ez utóbbi sík terület azonban a vízfolyás mentén egy szűk sávban északon is folytatódik. Ezért a domborzati viszonyok alapján a Sebes-Körös felső szakaszán az északi térség határát délről nem a folyó vonalában határoztam meg, hanem a síkság és a dombosság találkozásának vonalában, a Körös folyásától kissé északabbra. A dombvidék északi és keleti határa jól megrajzolható a vízválasztó vonal mentén, amelynek a másik oldalán a patakok a Berettyóba futnak le.

8. térkép. A Sebes-Körös felső folyásának északi (FÉ) térségéhez tartozó települések

1.6.2. Névtipológiai csoportok

A Sebes-Körös e térségében a kora középkori forrásokban 39 település tűnik fel. Ezeknek az ómagyar korban 67 névalakja volt használatban.

A továbbiakban a Sebes-Körös felső folyásának jobb partján fekvő településnevek közül – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – előbb az egy-, majd a kétrészes névtípusokat mutatom be az egyes szemantikai csoportok szerint haladva.

a. Egyrészes nevek

Velence neve ([1291–4]: *Venecia*, Gy. 1: 691), amely etimológiailag azonos az olaszországi Velencével, a magyar névrendszerbe névköltöztetéssel kerülhetett, olasz telepesek hozhatták magukkal (BÁRCZI 1938: 6). Vö. lat. *Venetia* > ol. *Venezia*, tövéhez lásd lat. *Veneti* [többes sz.] 'venétek, a venét nép' (vö. FNESz. *Velence*¹, MELICH 1906). A név korabeli élőnyelvi alakját nehéz meghatározni, mivel jó darabig latinul szerepel a forrásokban, első magyaros alakjai csak a 16. században jelennek meg (1558: *Veneche*, 1587: *Velencze*, ComBih. 354). Lipszky-nél (*Várad*)*Velence*, később Várad része, *Váradvelence* (FNESz.), a mai rom. *Velența* (Lelkes 2011: 489, 720). A településnevek között mindössze egyetlen további, kétségtől idegen eredetű jövevénynév található: **Derna** településnek a forrásokban írott névadata ugyan nem maradt fent, de névrendszertani okok miatt mindenképpen feltételeznünk kell a létezését: a legkorábban a 15. század elejétől adathozható kétrészes *Magyarderna* (1406: *Magyardarna*, ZsO. II/1: 4373, 5057, J. 232) vagy *Alsóderna* (1472: *Alsodarna*, J. 232) és *Oláhderna* (1406: *Olahdarna*, ZsO. II/1: 4373, 5057, J. 232) vagy *Felsőderna* (1472: *Felsewdarna*, J. 232) településnevek ugyanis csak e névalak kiegészülésével jöhettek létre. Az elnevezés a szláv **đьrnъ* 'gyep' főnévre vezethető vissza (vö. ŠMILAUER 1970: 60), amely a szláv nyelvekben nem ritkán szerepel helynevekben (vö. FNESz. *Darnya*). A mai rom. *Dernișoara* (Lelkes 2011: 82) és *Derna* (Lelkes 2011: 232). A kései adatolás azonban inkább betelepülő szláv népességre utal, a település korai ómagyar kori létezése is erősen kérdéses lehet, a magyarok megtelepedése előtti szláv jelenlétre aligha utalhat.

Csatár (*1213/1550: *Catar*, [1291–4]: *Scathar*, Gy. 1: 607) település nevét korábban szláv eredetűnek tekintették (vö. FNESz.), ebben az esetben a magyar névkincsben névátvételnek tartható. A szláv név eredeti jelentése 'pajzsgyártók', vö. szb.-hv. *Štitari* [tb. sz.] hn. (HASz. 17: 798), cseh *Štitary* [tb. sz.] hn. (FNESz. *Hegyközcstar*). Névrekonstrukciós eljárással TÓTH VALÉRIA azonban meggyőzően igazolta, hogy a középkori magyar nyelvben használatos lehetett egy *csatár* 'pajzsgyártó' > 'fegyverkészítő' jelentésű szláv eredetű jövevényszó (TÓTH V. 2019), amelyből a helynév a magyar nyelvben a lakosság foglalkozására utalva keletkezhetett. A mai rom. *Cetariu* (FNESz. *Hegyközcstar*, Lelkes 2011: 292).

A humán környezetre utaló településnevek között a személynévből alakult elnevezések jelentkeznek legnagyobb számban, amelyek a 13. század végétől vannak jelen. Morfematikus úton jött létre **Pályi** ([1291–4]: in v. *Pauli*, Gy. 1: 651) neve a *Paul* > *Pál* személynév (1138/1329, *ÁSz.* 618) és az *-i* helynévképző összekapcsolásával: *Paul* + *-i* > *Pauli* > *Pályi*. Az egyszeri adatolású **Pál(y)** (*1229/1550: *Paulum et Petrum de v. Paul*, Gy. 1: 651) inkább csak írásbeli változatnak tekinthető. Lipszky-nél (*Hegyköz*)*Pályi*, később *Hegyközpályi* (FNESz.), a mai rom. *Paleu* (Lelkes 2011: 292). Személynévből metonimikus névadással több településnév is létrejött: **Száka** (1322: *Zaka*, Gy. 1: 663) elnevezése a *Száka* személynévből (1211: *Zaca* ~ *Zoca*, *ÁSz.* 836) alakult (vö. FNESz. *Szálka*), ma puszta Nagyvárad mellett D-re (Gy. 1: 663). A *Bottyán* személynévre (1349: *Bothan*, AnjouOkm. 5: 310) vezethető vissza **Bottyán** (1360: *Battyan*, ComBih. 57) neve. Később *Mezőbottyán*, a mai rom. *Botean* (Lelkes 2011: 452). **Volf** (1374: *Wolf*, J. 388) település elnevezése a *Volf* (1161: *Wolffh*, *ÁSz.* 826) személynévből alakult. Ma tanya Váradszőlős és Fugyivásárhely között (J. i. h.).

Idegen ajkú betelepülő népességre utal **Olaszi** (1184: *Olas*, EH. 700) település neve, amely az *olasz* 'nyugati újlatin nyelven beszélő, közelebből vallon telepes' (TESz., EWUng., BÁRCZI 1938: 6, KNIEZSA 1943–1944: 192, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 30) népnévhez illesztett *-i* helynévképzővel jött létre magyar névadással. A népnévnek a korban személynévi használata is volt (vö. 1138/1329: *Vlos* ~ 1211: *Wlos*, *ÁSz.* 822), s mivel e település lakóiról nincs konkrét adatunk, elnevezésének elvileg e személynév is alapjául szolgálhatott. Lipszky-nél (*Várad*)*Olaszi*, a mai *Olosig* (FNESz. *Váradolaszi*, Lelkes 2011: 489, 712). *Várad* közelsége és a szomszédos, ugyancsak újlatin telepésekre utaló *Velence* neve azonban *Olaszi* népnévi eredetét erősíti.

Épített környezetre a vizsgált terület mindössze két településneve utal. A középkori Bihar vármegye egyik legjelentősebb települése, **Várad** (Cod. XII./1095-re: *Uaradin* ~ *Warad*, Gy. 1: 682) neve korábbi magyarázat szerint a *várad* 'udvarhely, kis erősség, kis vár' (< *vár* főnév + *-d* kicsinyítő képző) köznév (FNESz. *Nagyvárad*, KNIEZSA 1943–1944: 195, MELICH 1956: 155–60), amelyből metonimikus névadással jött létre a településnév. Névrendszertani érvek azonban inkább amellet szólnak, hogy az elnevezés kiindulópontja a *vár* főnév, amelyhez a *-d* helynévképző kapcsolódott. A mai rom. *Oradea* (Lelkes 2011: 489). Mikronévből lett metonimikusan településnévvé **Macsmolna** (1552: *Moczmona*, J. 303), amely eredetileg a *Macs* szn. (1228/1491: *Mach*, *ÁSz.* 504, 1185/1318, 1338: *Moch*, *ÁSz.* 556, SLÍZ 2011: 318) és a *malom* régi *molon* alakjának jelölt birtokos jelzős összetétele. A névnek nincs mai továbbélése.

E vidék településneveinek jelentős csoportja a természeti környezetre, a növény- és állatvilágra utaló elnevezéseké. A névtípushoz tartozó legkorábbról adatolható elnevezés a 13. század elejéről való, számuk a 14. század második

feléig fokozatosan nő, a 15. század elejétől pedig a korszak végéig stabilizálódik. **Szőlős** (1213/1550: *Sceuleus*, Gy. 1: 672) település neve a *szőlő* növénynevből morfológiai úton az *-s* helynévképzővel is létrejöhett, de a *szőlős* 'szőlőművelő' jelentésű közszó is lehet az alapja, amelyből az ómagyar korban személynév (1211: *Zeuleus*, ÁSz. 849) is alakult, így az is elképzelhető, hogy humán környezetre utaló településnévről van szó. Később *Váradszőlős*, a mai rom. *Seleuş* (Lelkes 2011: 712). Ugyancsak ebbe a névtípusba tartozik **Almás** ([1291–4]: *Alumas*, Gy. 1: 593) neve, később *Szalárdalmás*, ma a rom. *Almaşu Mic* (Lelkes 2011: 615). **Száldobágy** (1236: *Zaldubag*, Gy. 1: 665) elnevezése a *száldob* 'hársfa' növénynevéhez kapcsolt *-gy* helynévképzővel alakult, a mai rom. *Săldăbagiu de Munte* (FNESz. *Hegyközszáldobágy*, Lelkes 2011: 292).

A település lokális viszonyára utal a *Tatárospatakfő* (1360: *Tataraspatakfeo*, ComBih. 60) ~ **Tatáros** (1490: *Tatharos*, J. 363) helynév, amelynek etimológiája bizonytalan. A korábbi adatolható *Tatárospatakfő* név névrendszertani okok miatt a **Tatáros-patak* víznévből alakulhatott ki, amelyhez a *fő* 'vízfolyás forrása' fn. (FKnT) kapcsolódott. A településnév a lakott helynek a vízfolyás forrása, feje körüli fekvésére utalhatott. Az első, *tatáros* névelemnek felmerült személynévi és népnévi származtatása is, de az *-s* képző miatt jóval valószínűbb lehet, hogy egy *tatár* előtagú összetett növénynevé rejlik benne: a régi *tatár-rozs* 'pohánka, hajdina' (KISS L. 1997a: 208, KNIEZSA 1943–1944: 193). A településnév mindenesetre mikronévből – amely esetleg a *Gyepes* patak régi neve lehetett (BENKŐ 1998a: 146) – alakult metonimikus úton. Később *Tataros*, a mai rom. *Brusturi* (Lelkes 2011: 665). Ugyancsak mikronév lett metonimikusan településnévvé **Kecskehát** (1421: *Kechke Hath*, J. 271) esetében, amely eredetileg vagy kecsketartás helyére, vagy a terület alakjára utalhatott. Nem világos **Szovárhegy** (1469: *Zohanhegh*, J. 215), illetve az ebből – inkább csak alkalmilag írásban – *-s* helynévképzővel bővült **Szovárhegyes** (1488: *Zowarheges*, EH. 766) településnév etimológiája sem. Ezt a nevet egyes munkák a *szabir* népnév helynévi előfordulásai között említik (J. 215, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 11). Ezt az elképzelést cáfolva BENKŐ LORÁND egy régi *szovár* 'természetes aszfalt' szóból eredezteteti, és kapcsolatba hozza a *Szovárd* nemzetségnévvvel is (2009: 83–85). A magyarázat nehézségeire utal azonban HOFFMANN ISTVÁN (2010b: 476). Később *Szovárhegy*, a mai rom. *Picleu* (Lelkes 2011: 652). Borzkotorékban gazdag vidéken települt **Borzlik** (1421: *Borzlik*, J. 219), később *Borszeg* (FNESz.), a mai román *Burzuc* (Lelkes 2011: 152). A *kabala* 'kanca, ló' lexémával alakult **Kabaláspatak** (1598: *Kabolas Patak*, D. 127) település eredeti, víznévből lett elnevezése, a későbbi *Kabaláspatak* (vö. FNESz. *Kabalás*), a mai rom. *Bălaia* (Lelkes 2011: 327). Ugyancsak víznév, időnként kiszáradó patak neve vált metonimikusan településnévvé **Hosszúaszó** (1236: *Huzzeuozo*, Gy. 1: 626) esetében is. Lipszkyénél (*Kis*)*Újfal*, később *Köröskisújfalu*, a mai rom. *Husasaŭ de Criş* (Lelkes 2011: 390). A terület víz melletti elhelyezkedésére és ligetes voltára utalt **Örvényesligete** (1336:

Wrwenusligethe, J. 312) metonimiával alakult elnevezése, amelynek **Örvényes** (1360: *Ewrwenes*, J. 312) névváltozata is létezett.

A domborzati vagy a talajviszonyok motiválták a *-d* helynévképzővel alakult **Kövesd** nevét (+1283, 1324: *Kuesd*, Gy. 1: 638), amelynek redukcióval, esetleg párhuzamosan alakult **Köves** (1360: *Kwes*, ComBih. 97) változata is használatban volt. Lipszky-nél és később *Kövesd*, a mai román *Cuieşd* (Lelkes 2011: 393). **Siter** ([1291–4]: *Suhtur*, Gy. 1: 661) település neve a *sajtár* 'magvak mérésére való edény, véka, folyadékmérték' jelentésű főnévből (TESz., EWUng. *sajtár*¹) keletkezett (FNESz. *Siter*) metonimikus névadással arra utalva, hogy a település sajtárra emlékeztető mélyedésben, völgyben állhatott (vö. Kiss L. 1997c: 182). Lipszky-nél *Siter*; a mai román *Şişterea* (Lelkes 2011: 600). A falu hegyekre felnyúló határában alakult ki **Sitervölgy** (1489: *Seytherwelgh*, Cs. 1: 621), amelynek **Sitervölgye** névváltozata (1598: *Seiterveölgie*, D. 133) birtokos személyjellel bővülve jöhetett létre. A mai rom. *Şuşurogi* (Lelkes 2011: 600).

Bizonytalanul sorolható a természeti nevek közül alakult településnevek sorába **Kővág** elnevezése (1421: *Kewagh*, J. 287), amely elsődlegesen talán – az adatai által is támogatva – inkább **Kőág** lehetett (KARÁCSONYI JÁNOS véleményét közli MEZŐ 1999: 206), s eredetileg mikronévként esetleg az Almás patak medrére utalhatott. A későbbi **Kővág** forma az íráskép és a hasonló nevek (**Kővágó**, **Vág**) hatására alakulhatott ki. A mai rom. *Chioag* (Lelkes 2011: 392). Bizonytalan eredetű **Terje** (1466: *Therye*, Cs. 1: 626) település nevének etimológiája, amely esetleg összefügghet a szláv eredetű *Terenye*, *Ternye* nevek **търънъ* 'tüske, tövis; kökény' tövével (vö. FNESz. *Homokterenye*). A mai rom. *Tria* (Lelkes 2011: 671).

b. Kétrészes nevek

Az elsődleges alakulású kétrészes nevek utótagja a Sebes-Körös felső folyásának jobb partján jellemzően a *falva* ~ *falva* és a *telek* ~ *telke* földrajzi köznévi, de néhány esetben *lak* ~ *laka*, illetve egy ízben a *háza* településnévformáns is megjelenik bennük.

Ezek a földrajzi köznevek döntően személynévhez kapcsolódva szerepelnek az elnevezésekben: **Cigánymiklósfalva** (1406: *Chykanmyklosfalua*, ZsO. II/1: 4373, J. 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]) ~ **Cigányfalva** (1435: *Chyganfalwa*, J. 223), vö. *cigány* népnév, illetve az ebből létrejött csn. (1389: Georgius *Chigan*, RMCsSz. 202). A mai rom. *Ţigăneştii de Criş* (Lelkes 2011: 168). **Kozmafalva** (1421: *Kozmafalwa*, J. 194), vö. *Kozma* szn. (1113: *Cosma*, ÁSz. 222 ~ 1138/1329: *Cuzma*, ÁSz. 223). **Bogdánfalva** (1469: *Bogdanfalwa*, J. 215), vö. *Bogdan* szn. (+1135/+1262/1566: *Bogdan*, 1156/1347: *Bogdan*, ÁSz. 134), később Szóvárhegygel egyesült (J. i. h.). **Ladánytelke** (1461: *Ladantheleke*, J. 304) és alakváltozata **Nadánytelke** (1400: *Nadaltheleke*, ZsO. II/1: 587), illetve **Ladánytelek** (1534: *Ladanthelek*, J. 304) és alakváltozata **Nadánytelek** (1421: *Nadanthelek*, Cs. 1: 617), vö. *Ladány*, a m. R. *Nadan(y)* szn. (1316, AnjouOklt. 4: 117/300). Később

Nadántelek, a mai rom. *Nădar* (Lelkes 2011: 469). **Mácsaháza** (1374: *Machahaza*, ComBih. 206) nevének első része bizonyára a *Macha* személynévvvel (1237, ÁSz. 504) hozható kapcsolatba. Nem egyértelműen vonható ide **Sastelek** elnevezése (1406: *Saasthelek*, ZsO. II/1: 5057 ~ *Sasthelek*, J. 336), amelynek előtagja a *Sas* szn. (1266/1274: *Saas*, 1288/1291: *Sas*, ÁSz. 693), esetleg a *sas* állatnév volt. Lipszkyknél *Sastelek*, később *Sástelek*, a mai rom. *Sacalasău* (Lelkes 2011: 520).

A társadalmi csoportnevek körébe sorolható népnévek is megjelennek a kétrészes nevek első névrészában: **Tóttelek** ([1272–90]>1374/1500 k.: *Thothelek*, Gy. 1: 678) és alakváltozata, **Tótteleke** (1318>1390>1406: *Thotheleky*, AnjouOklt. 5: 61/129), Lipszkyknél *Tóttelek*, a mai rom. *Tăutelec* (FNESz. *Hegyköztóttelek*, Lelkes 2011: 292). **Oláhtelek** (+1283: *Olahteluk*, Gy. 1: 647, 1336: *Olahteelék*, ComBih. 236) és névváltozata, **Oláhtelke** (1324: *Olahteluke*, Gy. 1: 647). **Tótfalu** (1443: *Tothfalu*, ComBih. 298), később *Szalárdalmás*, ma a rom. *Almașu Mic* (Lelkes 2011: 615).

A település sajátosságai közül a kora jelenik meg **Újfalú** (1463: *Wyfalw*, J. 261), Lipszkyknél (*Kis*)*Újfalú*, később *Köröskisújfalú*, a mai rom. *Husasău de Criș* (Lelkes 2011: 390) és a két *Újlak* nevében. Az egyik **Újlak**-nak (+1283, 1324: *Wylak*, Gy. 1: 679) **Újlaka** névváltozata is ismert (1283: *Vylaka*, Cs. 1: 627), Lipszkyknél (*Pusztá*)*Újlak*, a mai rom. *Uileacu de Criș* (FNESz. *Pusztaiújlak*, Lelkes 2011: 562). A másik **Újlak** ([1291–4]: *Vylak*, Gy. 1: 680) Lipszkyknél (*Páli*-vagy *Hegyköz*)*Újlak*, a mai rom. *Uileacu de Munte* (FNESz. *Hegyközújlak*, Lelkes 2011: 292).

A domborzati viszonyok motiválták **Halmágyfalva** nevét (1523: *Halmaghfalwa*, J. 254), vö. *halom* 'alacsonyabb domb' (TESz., EWUng.) főnév + -gy helynévképző (vö. FNESz. *Halmágy*, BÉNYEI 2012: 70–74). Lipszkyknél és később *Hagymádfalva* (Lelkes 2011: 283).

A másodlagosan alakult kétrészes településnevek között többségben vannak a jelzői előtaggal kiegészült nevek, amelyekhez leggyakrabban a külső helyviszonyra utaló előtagok kapcsolódtak: **Alsó-** és **Felsőbottyán** (1508: *Alsobathyan*, *Felsewbathyan*, J. 204); **Alsó-** és **Felsőderna** (1472: *Alsodarna*, *Felsewdarna*, J. 232); **Alsó-** és **Felsőkövesd** (1598: *Also Keowesd*, *Felseo Keowesd*, D. 129); **Alsóvelence** (1582: *Also Venetia*, ComBih. 354); **Felpályi** ([1291–4]: *Fulpaul*, Gy. 1: 651, 1323: *Fel Pauli*, AnjouOklt. 7: 253); **Hídközsőlős** (1374: *Hydkwzheulews* [ɔ: *Hydkwzzeulews*], J. 359).

A település mérete motiválta az elnevezést **Kis-** és **Nagyszőlős** (1374: *Zewlews minor* ~ *Zewlews maior*, J. 359), illetve **Nagyvárad** (1348: *Waradiensis maioris*, MEZŐ 2003: 444) esetében. Ez utóbbi szinonim és csupán latinul adatható neve, a megyei hovatartozásra utaló **Biharvárad** (+1093/1404: *Varadyensem de Byhor*, 1279: *Waradinum de Byhorino*, 1322/1323: *Byhor Waradino*, Gy. 1: 683) valószínűleg inkább csak oklevélnév lehetett.

Lakóinak etnikai hovatartozására utalt az alábbi nevek jelzői névrésze: **Tóthalmás** (1421: *Tothalmas*, J. 194), ld. korábban *Almás*, **Magyar-** és **Oláhderna** (1406: *Magyardarna*, 1406: *Olahdarna*, J. 232), ld. korábban *Derna*.

Személynév szerepel – minden bizonnyal az adott település(rész) birtokosára utalva – **Kozmaalmás** jelzői névrészeiben (1489: *Cozmaalmas*, J. 194), vö. *Kozma* szn. (1113: *Cosma*, ÁSz. 222).

Története során többször elnéptelenedett **Pusztaiújlak** település (1561: *Pwztha Wylak*, J. 374), jelzői előtagja ezt a sajátosságát tükrözteti.

Az előzőekben tárgyalt másodlagos nevektől eltérően nem előtaggal, hanem utótaggal kiegészülve jött létre a fentebb másodikként említett *Újlak* szinonim neveként az **Újlakfalva** elnevezés (1588: *Ujlakfalua*, J. 374).

1.6.3. Mikrotoponimák

A régió településneveinek vizsgálata azt mutatta, hogy a térségben mindössze egyetlen – kései adatolású – idegen eredetű településnév (*Derna*) található. A magyarság közé később betelepülő népekre is mindössze *Olaszi* és *Velence* neve utal.

A víznevek ebben a térségben csak közvetett formában maradtak fenn a korból. A régió elemzett településnevei között láthattuk a 14. század közepén felbukkanó *Tatáropatakfő* nevét. A település neve névrendszertani okok miatt – a lakott hely elhelyezkedésére, a vízfolyás forrása körüli fekvésére utalva – egy ***Tatáros-patak** víznévből alakulhatott ki, ám ezt a víznevet a források nem őrizték meg. BENKŐ szerint esetleg a későbbi, a korai ómagyar korban ugyancsak nem adatolható *Gyepes* patak korai elnevezéséről lehet szó (BENKŐ 1998a: 146). Hasonló a helyzet a *Kabaláspatak* településnévvel, jóllehet ennek első előfordulását csak a 16. század végéről ismerjük, alapjának azonban egy korábbi ***Kabalás-patak** víznévnek kellett lennie. Elsődlegesen egy időnként kiszáradó ***Hosszú-aszó** nevű patak szolgálhatott *Hosszúaszó* település elnevezéséhez alapul, a pataknevet azonban ez esetben is csupán a településnév őrizte meg. E nevek időbeliségéről adatok híján természetesen nem nyilatkozhatunk, az bizonyos, hogy keletkezésüknek meg kellett előznie a belőlük létrejött településnevek létrejöttét. Az itt felsorolt korai víznevek kétrészesek, S+F szerkezetűek. Egyéb mikronév a régió területéről nem maradt ránk.

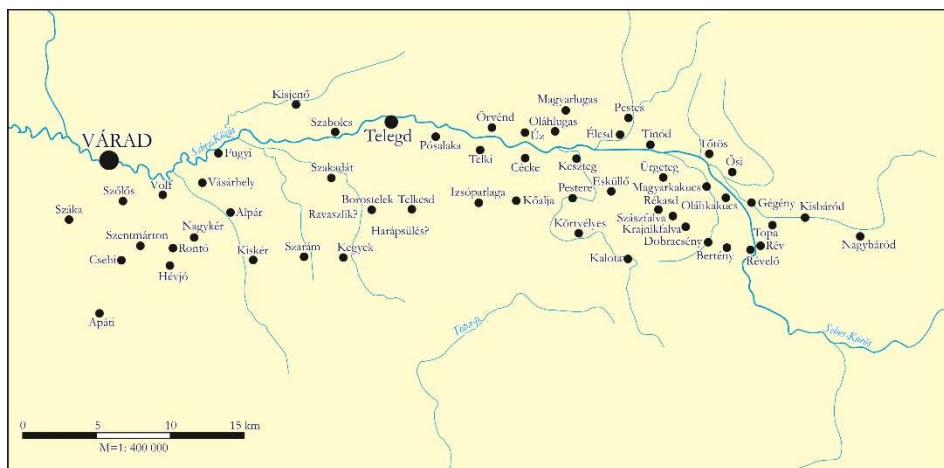
1.7. A Sebes-Körös felső folyásának déli térsége

1.7.1. Természetföldrajzi viszonyok

Az eddig tárgyalt három fejezetben az egyes bihari területek határát a Sebes-Körös folyásához viszonyítva határoztam meg a földrajzi–domborzati viszonyok alapján. A most elemzett vidéknél ugyanezt a szempontot figyelembe véve azonban – ahogyan azt már fentebb is érintettem – kissé el kell szakadni a Sebes-Körös

folyásától mint pontos régióhatártól. A régió legfőbb természetföldrajzi tulajdonsága a síkvidéki jellege. A folyó bal partján végigvonuló meghatározóan síkvidék határa északon egy szűkebb sávban lényegében végig áthúzódik a folyó jobb oldali partvonalára is. Jelenlegi célunkat, a névmintázatok vizsgálatát pedig elsősorban a földrajzi-domborzati sajátosságokhoz igazodva érdemes elvégezni. Meg kell jegyezni emellett, hogy a Körös itt, a felső folyása mentén méretéből adódóan már jóval kevésbé képez természetes elválasztó határt. Mivel azonban alapvetően mégis csak a déli part településneveiről lesz szó, elemzésemben az egyszerűség kedvéért összefoglalóan a továbbiakban is „déli vagy bal parti települések”-nek fogom őket nevezni.

A Sebes-Körös bal partján Cécke település környékét a 14. században *Erdőhát*-nak (1335: *Erdeuhath*, KMHsz. 1: 92) nevezték. Erről a kissé magasabban fekvő vidékről futott le, és érkezett a Sebes-Körösbe az a néhány kisebb vízfolyás, amelyet a korai ómagyar kor forrásai alapján dokumentálhatunk. Közülük kettőt a Sebes-Körös partján fekvő Jenő határában említettek. Az egyik az Árpád-korban *Medest* néven ismert (mai *Medes*) patak, amely a tőle délre folyó másik, *Kegyek* nevű patakkal egyesülve folyt a Körösbe. Telegd határában említette legkorábban egy oklevél a *Serges* és a *Koppány-könyök* nevét. Örvénd település határában bukkan fel a *Neresz* vízfolyás neve, amelyről Pesty Frigyes gyűjtésében azt olvashatjuk, hogy ez egy kaszáló rét, amely „hajdan veszedelmes lápokkal, mélységekkel tölt hely” volt (HOFFMANN-KIS 1996: 420).

9. térkép. A Sebes-Körös felső folyásának déli (FD) térségéhez tartozó települések

1.7.2. Névtipológiai csoportok

Erről a területről az ómagyar kori források 58 település 85 névalakját őrizték meg. Az eddigiekhez hasonlóan ebben a fejezetben is előbb az egy-, majd a kétrészes névtípusokat mutatom be az egyes szemantikai csoportokra fókuszálva.

a. Egyrészes nevek

A Sebes-Körös felső folyása mentén vizsgált terület településnevei között két idegen eredetű egyrészes településnév jelenik meg. **Bertény** (1213/1550: *Berceu* [o: *Berten*], 1256/1256//1572: *Berthem*, Gy. 1: 599) szláv eredetű helynévként került át a magyar nyelvbe (vö. szl. R. **бѣрѣнь* (*lěsň*) 'méhlikásul alkalmas faodúkkal rendelkező (erdő)-féle, FNESz. *Bertény*, ŠMILAUER 1970: 44). Lipszky-nél *Birtiny*, a mai rom. *Birtin* (Lelkes 2011: 136). A térség korai adatolású településnevei közé tartozik, de sem adatai, sem nyelvi jellege alapján nem állapítható meg, hogy a névadó szlávok a magyarság itteni megjelenése előtt vagy után nevezték-e el a települést a saját nyelvén. Ugyancsak névátvétellel került a magyar helynévrendszerbe a román eredetű **Pestere** (1560: *Pesthere*, ComBih. 249) neve (vö. szl. eredetű rom. *pęstera* 'barlang' főnév, vö. még FNESz. *Parospestere*). Lipszky-nél *Pestere*, később *Körösbarlang*, a mai rom. *Peștere* (Lelkes 2011: 390). A név kései adatolása egyértelművé teszi, hogy bevándorló román népesség névadásáról van szó.

A településnevek legjelentősebb csoportja ebben a térségben a személynévből önállóan vagy képzővel alakult elnevezéseké, amelyek kronológiájukat tekintve a 13. század első felétől vannak jelen. A személynévre visszavezethető településnevek nagyobb arányban formáns nélkül jöttek létre metonimikus névadással. A következő települések sorolhatók ebbe a csoportba: **Szarám** (1236: *Zaram*, Gy. 1: 666) elnevezése valószínűleg szláv eredetű személynévre megy vissza, vö. szb.-hv. *Svaranić* szn. < : **Svaran* szn., cseh *Svařeň* hn. < : **Svařen* szn. Lásd még: blg. *Žopán* szn., szb.-hv. *Zoran* szn. (FNESz. *Szaránd*). Gyakrabban említett névváltozata, **Szaránd** (1332–1337/Pp. Reg.: *Zarand*, Gy. 1: 666) a *-d* helynévképzővel alakult ki, vagy közvetlenül a *Szaránd* személynévből (1237: *Zarand*, ÁSz. 839) jött létre. Lipszky-nél *Zaránd*, a mai rom. *Sărand* (Lelkes 2011: 618). **Alpár** ([1272–90]>1347/1500 k.: *Alpar*, Gy. 1: 594) település neve az *Alpár* személynévre (1279: *dominis Comanorum scilicet Alpar*, ÁSz. 59) vezethető vissza. Lipszky-nél *Alpár*, később *Váradalpár* (FNESz.), ma a rom. *Alparea* (Lelkes 2011: 712). **Cécke** (1256/1284/1294/1572: *Chetka*, 1332–1337/Pp. Reg.: *Chezke*, Gy. 1: 606) elnevezésének alapja a *Cétke* szn. (1322/1416: *Chethke*, FNESz.), amelyben *c : t > c : c* hasonlással számolhatunk (KISS L. 1995: 17). Lipszky-nél *Czéczke*, a mai rom. *Țețchea* (Lelkes 2011: 166). **Szabolcs** (1256/1256/1284/1294/1572: *Zobolch*, Gy. 1: 663) neve a *Szabolcs* személynévből (1138/1329: *Sobolci*, 1216/1550: *Zobolchi*, ÁSz. 851) keletkezett. Lipszky-nél *Szabolcs*, később *Mezőszabolcs* (FNESz.), a mai rom. *Săbolciu* (Lelkes 2011: 454). A **Gégény** (1360: *Gegen*, ComBih. 134) helynév alapjának talán a *Gége* szn. (1222: *Gege*, ÁSz. 327) *-ny* becéző képzős alakja tekinthető. **Gégényd** (1552: *Gheghendh*, J. 245) névváltozata a *Gégény* névformához kapcsolt *-d* helynévképzővel bővülve jött létre. Lipszky-nél *Gégény*, később *Köröségény*, a

mai rom. *Gheghie* (Lelkes 2011: 390). **Dobracsény** (1389: *Doborzan*, ComBih. 105) településnév vagy közvetlenül a szláv eredetű *Dobricson(y)* ~ *Dobracsen(y)* személynévből (vö. blg. R. *Добрачин*, vagy a szb.-hv. R. *Dobrčín*, FNESz. *Debercsény*) jött létre metonimikusan, vagy a település *Dobracsényháza* (1360: *Dobrachenhaza*, Cs. 1: 606) névváltozatának ellipszisével alkották meg a névhasználók. Ez utóbbi egyidejű névváltozatok nem valószínűsítik a településnév szláv eredetét, amelyet KISS LAJOS a fenti magyarázat mellett ugyancsak lehetségesnek tart. Lipszkynél *Dubricsony*, később *Doborcsány*, mai rom. *Dobricionești* (Lelkes 2011: 200). **Tőtös** (1406: *Thythews*, J. 371) elnevezése a *Tőtös* személynévből (1325: *Toteus*, ZichyOkm. 1: 270) származik, vö. m. R. *Tuet* szn. (1211, ÁSz. 765) + -s kicsinyítő-becéző képző. A személynévnek a tör. R. *tütüş* 'viszály, ellenségeskedés' főnévből való eredeztetését KISS LAJOS nem tartja elfogadhatónak (vö. FNESz. *Töttös*). MEZŐ ANDRÁS szerint az elnevezés inkább a *tölt* igéhez köthető (1999: 394 *Tőtös*). Lipszkynél *Töttös*, később *Tőtös*, a mai rom. *Groși* (Lelkes 2011: 685). **Topa** (1470: *Thopa*, J. 368) település elnevezése az adatok kronológiája alapján a *Topaháza* névből (1406: *Thophazhaza*, ZsO. II/1: 4373, J. 368 [itt *Thopazhaza*]) jöhetett létre ellipszissel, ugyanakkor elképzelhető közvetlenül a *Topa* személynévből (1211: *Topa*, ÁSz. 762) való kialakulása is. Lipszkynél *Topa*, később *Köröstopa*, a mai rom. *Topa de Cris* (Lelkes 2011: 342).

Néhány ide sorolható elnevezés morfológikus úton, helynévképzővel jött létre: **Báród** ([1291–4]: *Baroud*, Gy. 1: 598) neve a *Bár* szn. (1138/1329: *Bar*, ÁSz. 89) -ó képzős származékából alakulhatott ki a -d helynévképző hozzákapcsolásával. Lipszkynél (*Nagy*)*Báród*, a mai rom. *Borod* (Lelkes 2011: 471). **Élesd** ([1291–4]: *Elusd*, Gy. 1: 615) neve az *Elus* ~ *Eleus* ~ *Helus* (1138/1329, ÁSz. 279) személynév -d helynévképzős alakjából jött létre. Lipszkynél *Elesd*, a mai román *Aleşd* (Lelkes 2011: 216). **Ősi** (*1329, 1332–1337/Pp. Reg.: *Eusi*, Gy. 1: 650, J. 313, AnjouOkm. 2: 391) település elnevezése az *Ős* szn. (1228/1491: *Ews*, ÁSz. 294) és az -i helynévképző összekapcsolásával jöhetett létre. Lipszkynél *Őssi*, később *Kisősi*, a mai rom. *Auşeu* (Lelkes 2011: 368).

Bizonytalan a személynévi alapja **Fugyi** (1141: *Fudi*, ComBih. 127; 1236: *Fudy*, Gy. 1: 617) település nevének. Talán egy feltehető R. m. **Fud* személynév (< *fú* 'vadkacsa' + -d kicsinyítő képző; TESz., EWUng. *fú*, vö. KISS L. 1990: 162) -i helynévképzős származéka lehet (FNESz.). A szn. eredeztetésénél szóba jöhetnek más *Fod-*, *Fog-* egy szótagra rövidült (becéző) névformák is (vö. ÁSz.). Lipszkynél *Fugyi* vagy *Fügyi*, a mai rom. *Fughiu* (Lelkes 2011: 252). **Keszteg** (+1075/+1124/+1217: *Caztech*, *1220/1550: *Questest*, Gy. 1: 633) neve talán szláv eredetű személynévből keletkezhetett, vö. blg. *Kocmuk*, cseh *Kostek*, *Kostik* szn., le. *Kostek*, *Kostuch*, *Kostuk* szn. (FNESz.). Lipszkynél *Keszteg*, a mai rom. *Chistag* (Lelkes 2011: 349). A **Kalota** (1475: *Kalotha*, Cs. 1: 611) településnév

összevethető a tőle mintegy ötven kilométerre lévő *Kalota* víznévvel és ugyanilyen településnévvel (KMHsz. 1.). Ezek a hagyományos magyarázat szerint szláv eredetű víznévre mehetnek vissza (vö. az összsl. **kalъ* 'sár', ŠMILAUER 1970: 87, ld. KISS L. 1997a: 203), ám ez a névfejtés gyenge lábakon áll, ráadásul az általunk vizsgált területen ilyen nevű vízfolyásról nincs tudomásunk. Valószínűbb, hogy a településnév a *Kalota* (1220/1550: *Kalatha*, ÁSz. 443) nemzetségnévre vezethető vissza. Lipszkyknél és később *Kalota*, a mai rom. *Călățe*a (Lelkes 2011: 330).

A tárgyalt terület egyetlen patrocíniumra, a Sábariában született majd Tours-i püspökként meghalt *Szent Márton* nevére (vö. MEZŐ 1996: 153/18, 158, 2003: 275) visszavezethető település neve **Szentmárton** ([1291–4]: de *S. Martino*, Gy. 1: 669, 1552: *Zenthmarthon*, J. 352). Lipszkyknél *Szentmárton*, később *Várad-szentmárton* (FNESz.), a mai rom. *Sánmartin* (Lelkes 2011: 712).

A társadalmi csoportnevek között a *Kér* törzsnév (950: *Καρή*, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 36) jelenik meg **Kér** (1249: *Keer*, Gy. 1: 631) település nevében, Lipszkyknél (*Kis-* vagy *Felkér* és *Nagy-* vagy *Al*)*Kér*; ma a rom. *Cheriu* és *Felcheriu* (Lelkes 2011: 78, 230). A *Jenő* törzsnévre (950: *Γενάχ*, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 36) vezethető vissza **Jenő** (1212: *Jeneu*, Gy. 1: 628) település elnevezése. Lipszkyknél (*Kis*)*Jenő*, később *Köröskisjenő* (FNESz.), a mai rom. *Ineu* (Lelkes 2011: 390).

Az *úz* 'török néptöredék' népnév (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 21) metonimikusan lett **Úz** (1376: *Ws*, J. 376) település nevévé. Később (Bihar)-Lonkába olvadt. **Csehi** (*1220/1550: *Cehy*, Gy. 1: 608) elnevezése a *cseh* népnévhez kapcsolt *-i* helynévképző morfémával jött létre. JAKÓ megjegyzi, hogy megülői belviszályok elől menekültek Magyarországra (J. 119). Lipszkyknél *Csehi*, később *Váradcsehi*, a mai rom. *Cihei* (Lelkes 2011: 712).

Szintén az *-i* képzőnek az *apát* méltóságnévhez kapcsolásával, morfematikus szerkesztéssel alakult ki **Apáti** ([1291–4]: *Abbati*, 1319/1414/1581: *Apathi*, Gy. 1: 594 [itt 1319/1414/XVI. datálással]) megnevezése. Lipszkyknél (*Oláh*)*Apáti*, később *Oláhapáti*, ma a rom. *Apateu* (Lelkes 2011: 511).

Az épített környezetre utaló **Lugas** ([1291–4]: *Lugas*, Gy. 1: 640) település neve talán a *lugas* 'kúszónövénnyel, szőlővel befuttatott kerti építmény' jelentésű (TESz., EWUng.) főnévből keletkezett (FNESz. *Alsólugas*, KNEZSA 1943–1944: 195) metonimikus névadással. Elképzelhető azonban a *Lugos* személynévből (1274: *Luguos*, ÁSz. 502) való származtatása is. **Lugasd** névváltozata (1406: *Lugasd*, J. 292) a *-d* helynévképzővel történt bővülés eredményeként születhetett meg. Lipszkyknél (*Alsó*)*Lugos*, később *Alsólugas*, a mai rom. *Lugașu de Jos* (Lelkes 2011: 87). A Körösön levő átkelőhely nevéből metonimiával alakult **Rév** (1332–1337/Pp. Reg.: *Rev*, Gy. 1: 657) település neve, amelyből a *-d* helynévképzővel bővülve jött létre névváltozata, a **Réved** (1406: *Rewyd*, ComBih. 344). Lipszkyknél *Rév*, a rom. *Vadu Crișului* (Lelkes 2011: 576).

A település fontos sajátosságára utalt **Vásárhely** (1325: *Vasarhelyiense*, Bunyitay 2: 469, 1421: *Wasarhel*, J. 384) elnevezése, amely leginkább az épített környezetre utaló nevek közé sorolható be (vö. *vásárhely* 'olyan hely, ahol meghatározott időben vásárokat szoktak tartani' fn., KNEZSA 1943–1944: 195, KISS L. 1997c: 183, SZABÓ G. 1998: 107). Lipszky-nél (*Fugyi*) *Vásárhely*, később *Fugyivásárhely*, a mai rom. *Oșorhei* (Lelkes 2011: 252).

A természeti környezet által motivált településnevek között szerepel a környező növényvilágra utaló, -s helynévképzővel alakult **Körtvélyes** (1335: *Keurthweles*, J. 286) településnév (vö. *körtvély* 'körte', TESz. *körte*, EWUng. *körtvély*, KNEZSA 1943–1944: 191). Továbbéléséről nincs tudomásunk. Ugyancsak morfológikusan, a -d helynévképzővel jött létre az állatvilágra utaló **Tinód** (*1219/1550: *Tinod*, EH. 1037) elnevezés. Lipszky-nél *Tinód*, a mai rom. *Tinăud* (Lelkes 2011: 673).

A település környékének domborzati viszonyai, a földrajzi elhelyezkedés, a lokális viszony a vidék több településének nevében is tükröződik. Vízzel elhelyezkedésre több településnév is utalt. Az *örvény* 'vízforgás, forgó' (TESz., EWUng.) jelentésű főnévhez kapcsolt -s képzővel jött létre **Örvényes** (1360: *Ewruenes*, Cs. 1: 599), -d képzővel a település szinonim neve, **Örvénd** (1282: *Vluend*, 1388: *Wruend*, J. 312). Lipszky-nél és később *Örvénd* (FNESz.), a mai rom. *Urvind* (Lelkes 2011: 526). **Rékasd** (1552: *Rekasdh*, J. 331) nevének alapja a szláv eredetű m. N. *réka* 'ér, patak' (OrmSz., vö. szláv *rěka* 'folyó', KNEZSA 1974: 460, ŠMILAUER 1970: 152) földrajzi köznévi -sd helynévképzős származéka. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az -s helyképzővel alakult **Rékas** (1598: *Rekas*, D. 133) névváltozatából bővüléssel alakult. Lipszky-nél és később *Rikosd*, a mai rom. *Butani* (Lelkes 2011: 578). **Hévjó** (1249: *Hewyo*, Gy. 1: 623) a település mellett folyó *Hév-jó* (*hő* ~ *hév* 'meleg, melegség' + *jó* 'patak, folyó') nevű vízről kapta a nevét metonimikus úton. Lipszky-nél *Hájó*, később *Hájó*, a mai rom. *Haieu* (Lelkes 2011: 284). A falu hegyek közé felnyúló elhelyezkedésére vagy a vízközei helyzetére, a Kigyik patak melletti fekvésére utalhatott **Szakadát** (1466: *Zakadath*, J. 343) neve, vö. m. R., N. *szakadát* 'szakadék' (FNESz. *Mezőszakadát*, TESz., EWUng. *szakad*). A szemantikai tartalom tekintetében esetleg gondolhatunk még a korban valószínűleg a *szakadék* szinonimájaként is használt lexéma 'folyóág', 'kis vízfolyás, ér', 'holtág' jelentésére is, bár ez csak a mai nyelvjárásokból mutatható ki biztosan (FKnT, vö. HOFFMANN 2010a: 64–68). Lipszky-nél *Szakadat*, később *Mezőszakadát* (FNESz.), a mai rom. *Săcădat* (Lelkes 2011: 454). **Kegyek** (1471: *Kydek*, J. 278) település nevét az Erdőhátról lefutó *Kegyek* patakról nyerte el. A víznév bizonytalan eredetét lásd alább. Lipszky-nél *Kigyik*, a mai rom. *Chijic* (Lelkes 2011: 341).

A **Kőalja** (1552: *Kwallya*, J. 284) elnevezés hegyaljai fekvésre utalva eredeti mikronévből metonímiával vált településnévvé (FNESz. *Kőalja*). Lipszky-nél *Szuptiátra(!)*, a mai rom. *Subpiatră* (Lelkes 2011: 387). A **Ravaszlik** (1483:

Rawazlyk, J. 328) ugyancsak mikrotoponimából lett metonimikus úton településnévvé (vö. m. R. *ravaszyuk* 'rókakatorék', OklSz.). A *telek* 'jóság, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz., EWUng. *telek*¹) jelentésű földrajzi köznévfő három egyrészes településnévben szerepel. Ebből a *-d* helynévképzővel alakult **Telegd** neve (1256/1284/1294/1572: *Thelegd*, Gy. 1: 674). Esetleg megemlíthető a *Telug ~ Teluc* (1211, 1217/1550, ÁSz. 744) személynévből való származtatás lehetősége is, ám az alábbi nevek inkább a földrajzi köznévből való eredeztetést erősítik. Lipszky-nél (*Mező*)*Telegd*, később *Mezőtelegd* (FNESz.), a mai rom. *Tileagd* (Lelkes 2011: 454). A köznévfő *-s* valamivel való ellátottságot kifejező képzős származékához kapcsolt *-d* helynévképzővel, esetleg *-sd* képzőbokkal, morfématikus szerkesztés eredményeként jött létre **Telkesd** elnevezése (1308/1585: *Thelukusd*, Gy. 1: 676). Lipszky-nél *Telkesd*, a mai rom. *Tilecuş* (Lelkes 2011: 667). Az *-i* helynévképzővel alakult **Telki** ([1291–4]: *Teluky*, Gy. 1: 676) település neve. Lipszky-nél *Telki*, később *Mezőtelki* (FNESz.), a mai rom. *Telechiu* (Lelkes 2011: 455).

Sajátos a **Pestes** elnevezés helyzete, hiszen a források ezt a névalakot ugyan nem őrizték meg, ám névrendszertani sajátosságok alapján (ld. a belőle kialakult *Alsó-* és *Felsőpestes* később tárgyalt névalakokat) kétségtelenül léteznie kellett. Alapja a szláv eredetű régi magyar *pest* 'mészégető kemence, bánya, különösen mészbánya' (TESz., EWUng.) jelentésű főnévfő *-s* helynévképzős alakja (FNESz. *Alpestes*).

Bizonytalan a néveredet a következő települések esetében: **Kakucs** (1343: *Kakuch*, Cs. 1: 611) elnevezése az egyik elképzelés szerint a m. R. *kakucs* 'hosszú nyelű, görbe kés' (KOMORÓCZY 1903: 523) főnévre vezethető vissza; más felfogás szerint az ótörök *qoq-* 'füstöl(ve) ég, kozmás szaga van' (DTS. 457) származéka lehet. A m. R. *kakucsol* 'kukucskál' igével való összekapcsolása, határvédelmi leshelyként való magyarázata földrajzi elhelyezkedése miatt sem kellően meggyőző (vö. FNESz. *Kakucs*). E magyarázatok az analógiák hiánya is erősen gyengíti. Legvalószínűbbnek talán a *Kak-* kezdetű személynévvel (1138/1329: *Kaku*, +1075/+1235: *Kakdy*, 1263/1273: *Kakych*, ÁSz. 442) való összefüggését tarthatjuk. **Rontó** (1552: *Rontho*, J. 332) neve talán a *ront* igenévi származékára vezethető vissza, de a névadás motivációja nem világos. Családnévként első felbukkanása csak 1673-ból adatható (RMCsSz. 897). Lipszky-nél *Rontó*, a mai rom. *Rontău* (Lelkes 2011: 581). **Ürgeteg** (1335: *Urguteg*, J. 376) valószínűleg a m. *üreg* főnévvel (TESz., EWUng.) összetartozó m. R. **ürög* 'üregessé válik, üregesedik' ige (ehhez lásd: *üreget* 'ürít', TESz.) *-eteg* képzőbokkal származéka (FNESz., KNEZSA 1943–1944: 195). Így leginkább a természeti környezetre utaló településnevek közé lenne besorolható. Más elgondolás szerint a névben a m. *ürge* állatnévfő és a *tag* 'egy darabban levő szántóföldek' főnévfő kapcsolódik össze (PAIS 1917: 231). Ez az elképzelés azonban valószínűtlen, hiszen az utótag ilyen formában soha nem szerepelt a névben, másrészt a korszak

helyneveiben még a mikrotoponimák között sincs példa a *tag* földrajzi köznévi használatára. Lipszky-nél *Űrgeteg*, a mai rom. *Ortiteag* (Lelkes 2011: 704). **Esküllő** (1335: *Uskeleu*, J. 237) elnevezésének alapja KISS LAJOS szerint valószínűleg személynév volt, amely az *es* ~ *ös* és a *küllő* 'egyfajta madár' összetétele (FNESz.). Ez a névféjtés azonban nem meggyőző, az idegen eredetéről szóló népetimológiai névmagyarázata pedig még kevésbé valószínű, vö. blg.-tör. **Eškülig* 'eskütétel helye' hn. (FNESz.). Lipszky-nél és később *Esküllő*, a mai rom. *Aştileu* (Lelkes 2011: 221).

b. Kétrészes nevek

Az elsődleges alakulású kétrészes nevek utótagja a vizsgált területen jellemzően a *falva* és a *háza*, valamint a *telek*, illetve ritkábban a *laka*, a *parlaga* és az *ülés* helynévalkító formák is megjelenik ebben a szerepben.

A földrajzi köznévi utótagok döntően személyre utaló lexémához kapcsolódva szerepelnek az elnevezésekben. Személynévi előtag áll **Pósalaka** [1291–4]: *Pousalaka*, Gy. 1: 655) nevében, vö. *Posa* ~ *Pousa* szn. (1181/XVI., 1181, ÁSz. 645). Lipszky-nél *Pósalaka*, a mai rom. *Poşoloaca* (FNESz., Lelkes 2011: 554). **Dobracsényháza** (1360: *Dobrachenhaza*, Cs. 1: 606) és névváltozata, **Dobracsényfalva** (1508: *Dobrychonfalwa*, J. 236), a szláv eredetű *Dobricson(y)* ~ *Dobracsen(y)* személynévvvel (vö. blg. R. *Добрачин*, vagy a szb.-hv. R. *Dobrčín*, FNESz. *Debercsény*) tartozik össze. Lipszky-nél *Dubricsony*, a mai rom. *Dobricioneşti* (Lelkes 2011: 200). **Topaháza** (1406: *Thophazhaza*, ZsO. II/1: 4373, J. 368), vö. *Topa* szn. (1211: *Topa*, ÁSz. 762). Később *Köröstopa*, a mai rom. *Topa de Cris* (Lelkes 2011: 391). **Izóparlaga** (1508: *Isoparlaga*, J. 264), vö. *Izso* szn. (1165: *Esav*, +1194 [1230 k.]: *Ysou*, ÁSz. 291). Lipszky-nél *Izopallaga*, később *Izópallaga*, a mai rom. *Hotar* (Lelkes 2011: 318). Névrendszertani sajátosságok alapján, az utótag birtokos személyjeles formájából következtetve valószínűleg személynév lehet az első névrésze **Dzsozánfalva** (1584: *Giozanfalua*, J. 235) település nevének is. Ilyen személynév azonban a korszakból nem adatolható. Később talán *Gorbolyfalva*, Lipszky-nél (*Dzsozsan*)*Gurbest*, a mai rom. *Gurbeşti* (Lelkes 2011: 268). Nem ismert **Harápsülés** (1471: *Harapsyles*, J. 255) nevének előtagja, de az *ülés* 'szállás, birtok' (TESz., EWUng. *ül*¹) földrajzi köznévi utótag általános tipológiai viselkedése megengedi a személynévi előtag feltételezését, bár hasonló személynevet a korszakból nem tudunk adatolni.

Egyénre vagy csoportra egyaránt utalhat a népnévi előtag, amely a **Szászháza** (1508: *Zazhaza*, J. 348) és névváltozata, **Szászfalva** (1552: *Zazfalwa*, J. 348) település nevében is szerepel. A korban a *szász* etnonima személynévként is használatban volt (1366–1377: *Zaaz*, RMCsSz. 974), a vizsgált helynév jelölt birtokos szerkezete inkább erre a funkcióra utal. Lipszky-nél *Szászfalva*, a mai rom. *Măgeşti* (Lelkes 2011: 620).

Foglalkozásnév szerepel **Krajnikfalva** (1406: *Kraynokfalua*, ZsO. II/1: 4373) település elnevezésében, vö. m. R. *krajnik* 'a magánbirtok igazgatásában egy falucsoport vajdája alá tartozó egy vagy több településnek birtok- és közigazgatási tisztviselője' főnév (TESz., EWUng., FNESz.). Lipszkyénél *Krajnikfalva*, a mai rom. *Josani* (Lelkes 2011: 395).

Valószínűleg növénynévi eredetre vezethető vissza **Borostelek** (1552: *Borosthelek*, J. 218) nevének jelzői előtagja, amely a m. N. *bór(fa)* ~ *bór(fenyő)* 'erdeifenyő' (TESz., EWUng. *bór(-)*) főnév *-s* képzővel ellátott alakja lehet. Elképzelhető azonban az is, hogy az előtag a *bor* fn. származéka, esetleg személynévi használatban (vö. 1394: Emericus *Boros*, RMCsSz.). Lipszkyénél *Borostelek*, a mai rom. *Borşa* (Lelkes 2011: 151).

A másodlagos alakulású nevek egyik típusa települést jelentő földrajzi köznévi névrésszel történt kiegészülés eredményeképpen jött létre. Ide sorolható a korábban említett *Úz* település nevének szinonim **Úztelek** (1475: *Wzthelek*, J. 376) elnevezése.

Sokkal jellemzőbb volt azonban, hogy a már meglévő településnév jelzői előtaggal egészült ki. Így jött létre **Magyarbáród** (1392: *Magiarbarod*, J. 207), szinonim néven **Nagybáród** (1500: *Naghbarod*, EH. 153), Lipszkyénél *Nagy(Báród)*, a mai rom. *Borod* (Lelkes 2011: 471); illetve **Oláhbáród** (1392: *Olahbarod*, J. 207), szinonim néven **Kisbáród** (1500: *Kysbarod*, EH. 154), Lipszkyénél *(Kis)Báród*, a mai rom. *Borozel* (Lelkes 2011: 355). **Magyarlugas** (1458: *Magyarlugas*, Cs. 1: 615), Lipszkyénél *(Alsó)Lugos*, a mai rom. *Lugaşu de Jos* (Lelkes 2011: 87); illetve **Oláhlugas** (1406: *Olahlugas*, J. 292), Lipszkyénél *(Felső)Lugos*, a mai rom. *Lugaşu de Sus* (Lelkes 2011: 237). **Magyarkakucs** (1552: *Magyar Kakwch*, J. 266), Lipszkyénél *(Nagy)Kakucs*, a mai rom. *Cacuciu Nou* (Lelkes 2011: 477); illetve **Oláhkakucs** (1552: *Olah Kakwch*, J. 266), később *Kiskakucs*, a mai rom. *Cacuciu Vechi* (Lelkes 2011: 362). **Magyarjenő** (1561: *Magyar Jeneo*, J. 265–266), szinonim néven **Kisjenő** (1360: *Kysjeneo*, J. 265), Lipszkyénél *Kis(Jenő)*, a mai rom. *Ineu* (FNESz. *Köröskisjenő*, Lelkes 2011: 390); illetve **Oláhjenő** (1561: *Olah Jeneo*, J. 266), amely JAKÓ szerint hamar elpusztult.

Személyre utaló jelzővel kiegészülve jött létre **Barátapestese** (1406: *Baratapestese*, ZsO. II/1: 4373, 5057) elnevezése, vö. a *barát* 'szerzetes' (TESz., EWUng.) főnévnek talán a birtokos személyjeles alakja. A telepítő személyére utalt **Kelemenkenézapestese** (1406: *Kelemenkenezpestese*, J. 319) első névrésze, a *Kelemen* szn. (vö. 1211: *Kelemen*, ÁSz. 455 < lat. *Clemens*, 1138/1329, ÁSz. 213) és a *kenéz* tisztségnév.

A település földrajzi elhelyezkedésére, viszonyított helyzetére több településnév *alsó, fel* ~ *felső* előtagja utal. **Alsókér** (1214/1550: *inferioris Quer*, Gy. 1: 631, 1318>1390>1406: *Alsó Ker*, AnjouOklt. 5: 61/129) és **Felkér** ([1272–90]>1374/1500 k.: *Keer superiore*, 1332–1337/Pp. Reg.: *Felkeer*, Gy. 1: 631 ~ **Felsőkér** 1318>1390>1406: *Felső Ker*, AnjouOklt. 5: 61/129). **Alsópestes** (1325:

Inferior Pestus, AnjouOklt. 9: 129/219), később *Sólyomkőpestes*, a mai rom. *Peştiş* (Lelkes 2011: 602) és **Felsőpestes** (1470: *Felsewpesthes*, J. 319). **Alsó-** és **Felsőszakadát** (1508: *Alsozakadath, Felsewzakadath*, J. 343); **Alsó-** és **Felső-esküllő** (1552: *Alsoeskewlew, Felseweskwewlew*, J. 237). Rév településhez való közelségét jelzi **Révelő** (1520: *Rewewlew*, Cs. 1: 621) település elnevezése, vö. *elő* 'helyileg elől lévő' (TESz., EWUng. *elő*¹ a.).

A település további tulajdonságai közül a mérete jelenik meg – fentebb már bemutatott névváltozatok mellett – **Kiskér** (1552: *Kys Keer*, J. 277) és **Nagykér** (1552: *Nagy Keer*, J. 277) nevében.

1.7.3. Mikrotoponimák

A Sebes-Körös felső folyásának déli régiójában a korai ómagyar korból adatható településnevek szemantikai elemzése azt mutatja, hogy közöttük két biztosan nem magyar eredetűvel számolhatunk (*Bertény, Pestere*), a bizonytalan származtatások esetében pedig inkább a többféle magyar eredet lehetősége vetődik fel, semmint a névátvétel valamely idegen nyelvből. A legszívósabb víznévi helynévréteg és az egyéb korai mikronévkincs áttekintése ebben a régióban is fontos tanulsággal járhat. Ebből a térségből a többi bihari régióval összehasonlítva igen gazdag mikronévi anyag maradt fent. Az elnevezések három bizonytalan, illetve ismeretlen olvasatú és eredetű, azonosíthatatlan névtől eltekintve magyar etimológiájúak, ezt a magyar nevek esetleges idegen eredetű személynévi névrészei nem befolyásolják.

A források által említett négy, Erdőhátról lefutó kisebb vízfolyás elnevezése közül a magyar nyelvből eredeztethető a helynévképzővel alakult **Medest** (1236: *Medust*, KMHsz. 1: 183; vö. **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó' mn., vö. FNESz. *Medesér, Nemesmedves* + *-sd/-st* helynévképző, BÉNYEI 2012: 101–103), s ugyancsak magyar származású a **Koppány-könyök** (1256/1284//1572: *Koppankeonek*, aqua ~ *Koppankwnek*, KMHsz. 1: 160; vö. *Koppány* szn. ([895]/Krón Komp: *Cupan*, ÁSz.) + *könyök* 'szögben hajló (kanyarulat)' fn. FKnt) kétrészes víznév. Az utóbbi egy folyószakaszt jelölhetett. A **Méh-séd pataka** (1256/1284//1572: *Mehsedpothoka*, riv., KMHsz. 1: 185) víznevet elsőként Bertény település határában írták le a korai ómagyar kori források. Bizonytalanabb a háttere **Kegyek** (1236: *Kuegeg*, torr., 1256/1284//1572: *Kegek*, riv., KMHsz. 1: 147) nevének (KNIEZSA ismeretlen eredetűnek mondja: 1942: 43), felvethető a *kő* fn. + m. R. *ügy* 'folyó, patak' fn. összetételének lehetősége. KISS LAJOS szerint az utótagot kicsinyítő képzővel toldották meg (FNESz.).

Ismeretlen a **Neresz** (1282: *Nerez*, aqua, KMHsz. 1: 200) és a **Serges** (1256/1284//1572: *Serges*, riv., KMHsz. 1: 241) egyrészes víznevek származása. Az oklevélben közelebbről meg nem határozott helyfajta megjelölő **Yhoulligotora** (1236: ad *Yhoulligotora*, KMHsz. 1: 303) névnek pedig még az olvasata sem világos.

A további mikronevek között magyar eredetű elnevezések szerepelnek. Az Igyfon erdő Ny-i szélén fekvő erdő neve *Avas* (1236: cum silva castris Choyka nomine, que vulgo *Owos* nuncupatur, KMHsz. 1: 39) volt, szintén erdőt jelölt a *Som-kerek* (1236: *Sumkerek*, KMHsz. 1: 243). Mezőt neveznek meg a *Szakadat* (1256/1284/1572: *Zakadath*, camp., KMHsz. 1: 247), a *Vámos* (1256/1283/1572: *Vamus*, camp., KMHsz. 1: 292), és mezőnek mondják a *Somos-sziget*-et is (1256/1284/1572: *Sumuszigeth*, camp., KMHsz. 1: 243). Bizonyosan ide sorolhatók a pontosabb helyfajtajelölés nélkül álló *Köves mezeje* (1236: *Cuesmezéé*, KMHsz. 1: 166), *Öszli mezeje* (1236: *Euzlumezéé*, KMHsz. 1: 213), *Kis-meződ* (1256/1284/1572: *Kysmezewd*, KMHsz. 1: 157), *Dámos-vém-mező* (1264/1298/1572: *Damusuemezew*, KMHsz. 1: 79) nevek is.

A környező növény- és állatvilág motiválhatta az egyrészes *Liget* (1236: *Ligot*, KMHsz. 1: 174), *Keselyűsd* (1236: *Keseleust*, KMHsz. 1: 152), illetve a kétrészes *Nyár-szád* (1236: *Narxad*, KMHsz. 1: 203), *Lapus-láz* (1256/1284/1572: *Lopuhuslaz*, KMHsz. 1: 172; vö. *láz* 'erdei tisztás, irtás, hegyi legelő, vagy kaszáló' FKnT) és *Csóka köze* (1236: ad *Choykacuzdyre*, KMHsz. 1: 77; *-re* határozóragos alak lehet) neveket.

Domborzati formákat neveznek meg a következő mikrotoponimák. Hegy neve a *Felső teteje* (1256/1284/1572: *Felsytethey*, mo., KMHsz. 1: 675) és a *Vámos reze* (1256/1283/1572: *Vamusreze*, mo., KMHsz. 1: 292), vö. *rez* 'hegy(tető), irtás' (TESz., EWUng.). Pontosabb helyfajtajelölés nélkül áll, de szintén ide sorolható a *Magas-halom* (1256/1284/1572: *Mogosholom*, KMHsz. 1: 178) és a *Fel(-Fél)-kő* (1264/1298/1572: ad finem *Felku*, KMHsz. 1: 100) elnevezés is. Völgy neve az *Ölyv-aszó* (1256/1284/1572: *Vluozoun* [ɔ: *Vluozow*], vall., KMHsz. 1: 211), *Ölyv-aszó feje* (1256/1284/1572: *Vnozowfey* [ɔ: *Vluozowfey*], vall., KMHsz. 1: 211) és a *Sás-völgy* (1256/1284/1572: vallem iuncosam, que *Sasweolgy* vocatur, KMHsz. 1: 239). Helyfajtajelölő nélkül áll, de minden bizonnyal e névfajtába tartozik a *Szegény-aszó* (1236: *Zeguenozo*, KMHsz. 1: 252) is.

A Malomszeg településre vezető utca neve Telegden a *Malomszeg* (1308: platea *Malunzegh* vocata, KMHsz. 1: 180). Forrást jelölhetett a *Kükér kútja* (1236: *Kukerkuta*, KMHsz. 1: 169) helynév; az előtaghoz vö. *Kuker* szn. (1138/1329: *Kuker* szn., ÁSz. 471).

Személynévre mehet vissza *Gyapoly telke* (1282: *Gepolteluke*, KMHsz. 1: 116; vö. *Japol* ~ *Gypol* szn. – 1192/1374/1425, 1213/1550, ÁSz.) első, illetve a *Sáros-Dráganya* név (1264/1298/1572: *Sarus Draganyan*, KMHsz. 1: 238, *-n* ragos alak lehet) második névrésze (vö. *Dragan(a)* szn. – 1246: Stephanus filius *Dragun*, 1244/1379: *Dragyna*, 1271: Nicolao filio *Dragan* ... Stanch et *Dragyna*, ÁSz.). Utóbbi névbokrához kapcsolódik a *Sáros-Dráganya feje* (1264/1298/1572: *Suos* [ɔ: *Saros?*] *Draganafey*, KMHsz. 1: 238). Ugyancsak névbokrot alkot a *Nagy-Vém* (1264/1298/1572: *Noguem*, KMHsz. 1: 198), a

Vámos Nagy-Véme (1264/1298/1572: *Vamus Nogvemy*, KMHsz. 1: 292) és a *Vámos Véme* (1264/1298/1572: *Vamusvemy*, KMHsz. 1: 292). A nevek utótagjának (*Vém*) eredetét nem ismerjük, de az itt közölt nevek egyértelműen magyar névadással keletkeztek, s a névkörnyezete alapján a *Vém* ~ *vém* eredetét is valószínűleg a magyar nyelvben kell keresni.

A régió mikronevei között egy- és kétrészes nevek egyaránt előfordulnak, az utóbbiak a *Sáros-Drágyán* kivételével S+F szerkezetűek, és számuk az egyrészesek háromszorosa.

2. A Szamos völgyének névmintázatai az ómagyar kori Doboka és Kolozs vármegyében

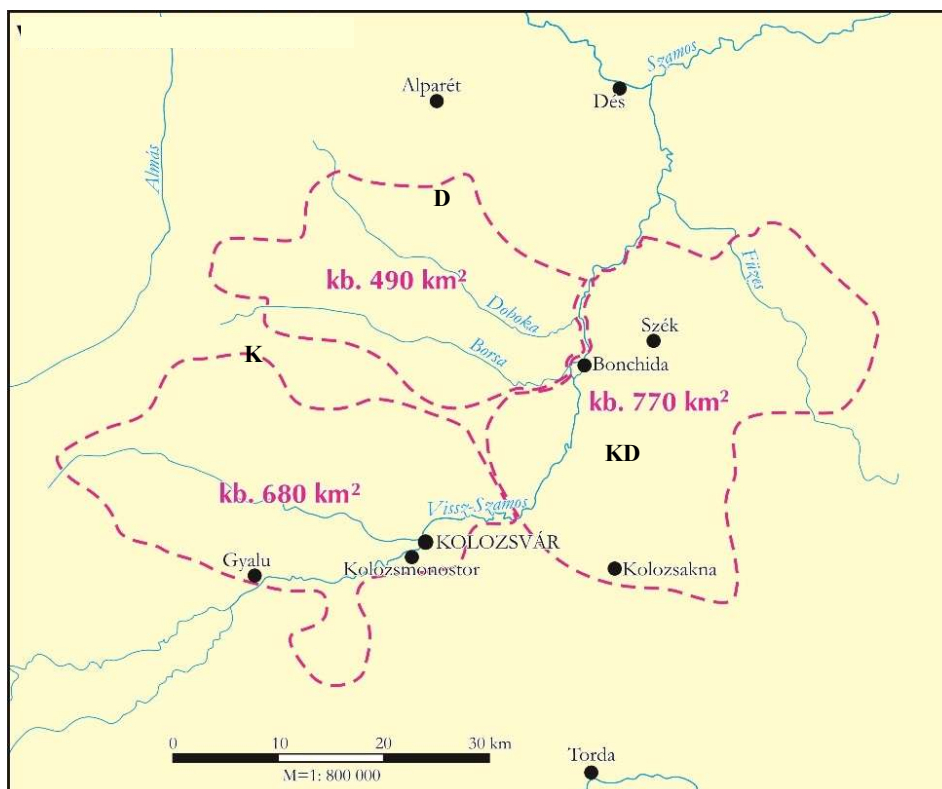
2.1. A Szamos völgyének természeti viszonyai

Az előző fejezetekben bemutatott, a Sebes-Körös völgyében végzett névmintázati vizsgálatok után a Kárpát-medence keleti térségében egy másik nagy folyónak, a Szamosnak a vízgyűjtő területén fekvő településneveket veszem górcső alá. A Szamos és annak mellékágai a középkori Magyarország keleti részén több vármegye területét is érintették. A névtörténeti vizsgálat tárgyául ezek közül két vármegye, Kolozs és Doboka Szamos-völgyi vidékét választottam. Az elemzett térség nem fedi le teljes egészében a két vármegye közigazgatási területét, hanem jellemzően a Szamos vízgyűjtője adja az általam meghatározott régiók természetes határait. Kolozs vármegye délnyugaton elnyúló részén húzódik a Fekete-erdő, itt ered a Szamos, pontosabban annak egyik forrása, a *Vissz-Szamos* (a későbbi *Kis-Szamos*), amely északkelet felé folyva a vármegye középső részén északra fordulva szinte kettészeli a megye területét. Útját Doboka vármegyében folytatja, amelyet – észak–dél irányban folyva – ugyancsak nagyjából a közepén választ ketté. A folyóágba útja során mindkét megye területén számos vízfolyás ömlik bele, s e kisebb és nagyobb vizek a saját kisebb mellékvízeikkel együtt igen gazdag vízrendszert alkotnak. E vízfolyások közül a korai ómagyar kori források által említett, balról Kolozs megyében becsatlakozó vizek a *Kapus*, a *Nádas* és az *Aranyos-Dálpataka*, illetve a *Nádas*-ba becsatlakozó *Sárd pataka*; Doboka megyében a *Gyula pataka* és a *Lóna*. Jobb oldali mellékvízei Kolozsban a *Fenes* és a *Gorbó pataka*, Dobokában a *Szarvastó*. Az itt felsorolt nagyobb vízfolyásokba számos kisebb patak, ér, víz ömlik.

A domborzati viszonyokat tekintve Kolozs megye az Erdélyi-medence felső felének északi harmadán található, határa a nyugati felén többnyire a *Kis-Szamos* vízválasztója. Észak-nyugatról az Almás-patak völgye, keletről az országhatárig terjedő Kelemen-havasok adják a megye természetes határát. A vármegye nyugati határszéle hegyekkel és dombokkal tagolt, itt húzódik a *Fekete-erdő* (később Gyalui-havasok) és az *Apát havasa* (később *Leske*), a déli határon a *Bükk-fő*, északon a *Zebedej*, a *Podrágya-bérc*, északkeleten az *Éles-bérc* és a *Bodzás erdeje*. Sík területeket a folyóvölgyek képeztek csupán. Doboka vármegye az Erdélyi-medence északi felének egy harmadnyi sávján terült el, Kolozs vármegye mellett északon, ugyancsak kelet–nyugati irányban elnyúlóan. Északi határa azonos az Erdélyi-medence határával, keleten a Kelemen-havasokig, nyugaton a Meszes-hegységig nyúlik a megye (a természeti viszonyok leírásához lásd Gy. 2: 43–44, 3: 325–326).

E térségben a természetföldrajzi határok alapján három régiót különítettem el, amelyeket Kolozs, Doboka, illetve Kolozs–Doboka régióknak nevezek. Az általam elkülönített régiók határaitól és jellemzőiről a megfelelő fejezetekben szólok.

A Szamos völgyi régiók településszáma kiegyenlített (55 : 60 : 61), a településneveket illetően a Doboka és Kolozs régió áll egymáshoz közelebb (71 : 74), míg a Kolozs–Doboka régióban kissé nagyobb a településszám (88). Mindezekről bővebben szólok az egyes területi egységek tárgyalásánál. Területére nézve két régió (Kolozs, Kolozs–Doboka) nagyjából azonos méretű (680 km² : 770 km²), a harmadik régió (Doboka, 490 km²) azonban jelentősebben eltér a másik kettőtől (lásd a 10. térképet).

10. térkép. A Szamos völgyének régiói

2.2. A Szamos(ok) neve(i)

A *Szamos* Erdélyben eredő folyó, a Tisza bal oldali mellékveze, mai hossza 411 km. Elnevezése a korábban tárgyalt *Körös*-höz hasonlóan a Kárpát-medence ősi, óeurópai vízneveinek egyike, amely legalább az ókortól létezhetett. Nevét a 3. század első feléből latinított accusativusi *Samum* (i. sz. 239) alakban ismerjük. Már MELICH JÁNOS és KNEZSA ISTVÁN is a római kor előttről áthagyományozott névnek tartja. MELICH a *Körös*-höz és más korai, -s-re végződő folyónévhez hasonlóan ebben az esetben is bolgár-török nyelvi átadót feltételez, s

egy *Samus* > **Szamus* > *Szomus* változási folyamatot ír le (1925–1929: 51–64). Ezzel szemben KNEZSA véleménye szerint az ismeretlen eredetű elnevezés a magyarba szláv közvetítéssel érkezett, és egy **Szamis* > **Szomis* > *Szomus* > *Szamos* fejlődési sorral jellemezhető a hangalaki változása (KNEZSA 1942: 32–33). Az elnevezés etimológiáját tekintve KISS LAJOS elveti azt a korábbi elképzelést, amely szerint a név forrása egy i. e. **s(w)om-īšyo* 'harcsában gazdag' kifejezés lenne (FNESz.). A latin *Samum* alak alapján ő egy indoeurópai **Samisjos* formát rekonstruál, amelynek a tövében egy kelta **samo-* 'nyugalom' főnevet feltételez (1997a: 200–201). A kutatók napjainkban általánosan elfogadott véleménye szerint a *Szamos* több indoeurópai folyónévvvel, köztük talán a francia *Somme* folyóval azonos töre vezethető vissza. A magyar nyelvbe szláv közvetítéssel került (FNESz. *Szamos*, KISS L. 1997a: 200–201, BENKŐ 1998b: 152, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 385). A víznév magyar nyelvű formája legkorábban a 13. század elejéről adatható ([1200 k.], 1269/1270//XIX.: *Zomus*, fl., HA 2: 26).

A *Szamos* víznévből – a fentebb mondott koraisága ellenére – a Kárpát-medence honfoglalás előtti, a magyar nyelv megjelenését megelőző korszakának nyelvi-etnikai viszonyaira nem következtethetünk, hiszen valójában ismeretlen az elnevezés kialakulásának kronológiája, de nem ismerjük pontosan a névalkotó lexémát és annak pontos nyelvi eredetét sem.

Láthattuk korábban, hogy a kora középkori latin nyelvű írásosságban megszokott eljárás volt, hogy a jelentősebb, európai vagy országos ismertségű helyek nevét (országnev, vármegyenév, vármegyeközpontok neve, nagyobb folyók nevei) latin nyelvre lefordítva, de legalábbis latin végződéssel ellátva jegyezték le. Ennek megfelelően, mivel a *Szamos* a Kárpát-medence nagyobb vízfolyásainak egyike, esetében is várhatjuk a latin alakok rendszeres felbukkanását. A latin és a magyar forma írásmódjának azonossága (és bizonyára ezek hangzásbeli hasonlósága vagy azonossága) következtében azonban az egyes adatokat nem tudjuk e két nyelv valamelyikéhez egyértelműen hozzárendelni. Más jelentős folyóhoz hasonlóan a *Szamos* egyes ágait is eltérő nevekkkel különböztették meg, ám a forrásokban nem minden ágnev jelzői megkülönböztető része jelenik meg latinra fordítva.

A dolgozatban vizsgált Doboka és Kolozs vármegyék korai ómagyar kori helynévanyagában a folyó ágainak megnevezései közül a *Szamos*, a *Nagy-Szamos* és a *Vissz-Szamos* adatható. A főág neve ***Szamos*** ([1200 k.], 1308, 1326, 1332: *Zomus*, fl., aqua, 1297: *Zamus*, fl., aqua, HA 3: 55). Ezt a névformát a ***Vissz-Szamos*** (+1263/+1324/1580: *Wyszamus*, 1315, 1320: *Vyzzomus*, aqua, fl., HA 2: 26) vagy szinonim néven ***Kis-Szamos*** (1280/1717: *Kiss Szamos*, fl., HA 3: 53) ág megjelölésére is használták. Ez a folyóág két forrással, a ***Meleg-*** (régbben: ***Hév-***) és a ***Hideg-Szamos***-sal (nevüket legrégebből a 15. század közepéről származó településnevekből ismerjük: 1448: *Hewzamus*, *Hydegzamus*, Cs. 5: 360)

a Kolozs megyei Fekete-erdőben ered, s még a Fekete-erdőben egyesülve folyik tovább *Kis-Szamos* néven, majd dél–északi irányban átszeli Doboka vármegyét. A *Nagy-Szamos* (1320: *Zomus maiorem*, fl., 1336: *Zomus mayorem*, fl. ~ *Zomus mayor*, fl., HA 2: 25) Doboka vármegyétől északra folyik kelet–nyugati irányban. E folyóágot is említik jelző nélküli formában, *Szamos* néven. A *Kis-* és a *Nagy-Szamos* Désnél egyesülve *Szamos* néven folyik tovább. Az adatokból kitűnik, hogy latinra fordított alakja csupán a *Nagy-Szamos* névváltozatnak adható. Ebben talán a *Szamos* fent említett középkori írásképe is szerepet játszhatott, hiszen *-us*, *-os* végződésével szépen belesimult a latin szóalakok közé, további átalakítására, latinosítására nem volt szükség.

Az egyes ágnevek közül külön figyelmet érdemel a *Víz-Szamos* vagy *Vissz-Szamos* megnevezése, amelynek az előtagját kétféleképpen magyarázzák. Az egyik elgondolás szerint az első névrészben a *víz* lexéma szerepel az azonos nevű, homonim *Szamos* (később *Szamosfalva*) település és *Szamos* folyóvíz megkülönböztetésének céljával (BENKŐ 1998b: 154–5, GYÖRFFY 2011: 75, 91). Ezt az elképzelést az analógiák hiánya – vagyis az, hogy *víz* + folyónév szerkezetű vízneveket nem ismerünk – azonban igencsak gyengíti. A másik elképzelés szerint az előtagban a *vissz* ’vissza [ti. folyó]’ jelentésű lexéma szerepel, így a víznévnek ’visszafelé folyó Szamos’ szemantikai tartalmat tulajdoníthatunk. Ilyen jelentés-tartalmú neveket a régiségben is, és ma is találunk (1369: *Vizzafuloupathaka*, OklSz. 1095 – *Visszafolyó-patak*, Krassó vm.; 1864: *Vissza folyó*, 1974: *Visszafoló-patak*, SMFN 611; *Visszafolyó-patak*, FNESz.). Mindezek mellett a *visszafolyó* lexémának földrajzi köznévi ’ellenkező irányban folyó csatorna’ jelentésű használata is adható (FKnT *visszafolyó*). A legfontosabb és közvetlen bizonyíték azonban az, hogy Wolfgang Lazius „Regni Hungariae Descriptio Vera” 1556. évi térképén Kolozsvár közelében a *Wizzafoglyosomos* név szerepel. Ezek alapján a névadatok alapján a folyóág *Vissz-Szamos* olvasata és értelmezése egyértelműen igazolható. Az elnevezés első névrésze arra a természeti jelenségre utalhat, amikor pl. nagyobb esőzések alkalmával a Nagy-Szamos annyira megárad, hogy az ebbe torkolló Kis-Szamosban, más néven Vissz-Szamosban – legalábbis az alsó szakaszán – visszafelé kezd folyni a víz.

A folyónév magyar nyelvű, jelzőkkel kiegészült ágnevei a fenti adatok tanúsága szerint a 13. század második felétől szerepelnek a forrásokban. Az alapnév a korai ómagyar korban és a későbbi, jellemzően hivatalos helynévadásban is aktívan részt vett helynevek, településnevek létrehozásában.

A *Szamos* víznév a korai ómagyar kori településnévadásban egyrészes névként alapalakban, illetve kétrészes elnevezésekben jelzői előtagként egyaránt megjelenik. A korai ómagyar korban a víznév önmagában is használatban volt településnévként: *Szamos* (1332–1335/Pp. Reg.: *Zomus*, Gy. 3: 370), de a víznévvel létrejött mikronévből is alakult metonimikusan településnév: *Szamoszeg* (1290: *Zomuszygh*, FNESz.). Kétrészes elnevezésben a *Szamosstelke*

(1329: *Zamostheleke*, FNESz.), valamint a fentebb említett *Szamos* szinonim *Szamosfalva* névváltozatában (1339: *villa Zamus*, Gy. 3: 370); a középmagyar korban pedig *Szamosújvár* (1595: *Samosuivar*, FNESz.) nevében szerepel jelzőként.

A településnevek mellett a kora középkorból, a 13. század végéről a magyar tájnévadási hagyományoknak (vö. *Etelköz*) megfelelő tájnév is adatható *Szamos*- előtaggal: a *Szamosköz* (1284/1368: *Zamuskuz*, FNESz.) a Tisza és a Szamos közötti terület elnevezése. Ennek a nagyobb tájegységnek a része a *Szamoslát* (1881: *Szamoslátiak* sz., FNESz.) nevű kistájegység, amelynek neve a 19. század végéről adatható. Ez utóbbi név a Szamos alsó szakasza mentén fekvő területet jelöli meg, amely a folyó éves áradásai során lerakódott iszap és homok miatt a környezeténél 2–3 méterrel magasabb fekvésű (folyóhát) lett (vö. *Szamos* víznev + *lát* 'vízből kiemelkedő, illetve a környezeténél magasabban fekvő földterület' földrajzi köznév, FKNT).

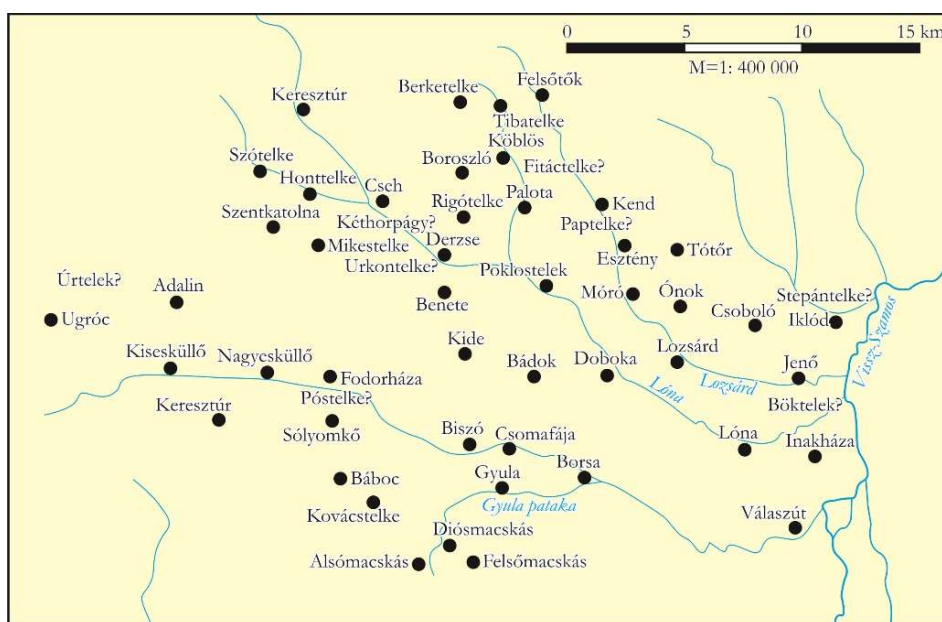
A *Szamos* a modern kori névadás által megalkotott nevekben sűrűn szerepel településnevek jelzőjeként: *Szamosangyalos* (1907 < 1357: *Angalus*, FNESz.), *Szamosardó* (1907 < 1334: *Ordo*, FNESz.), *Szamosbazár* (1904, FNESz.), *Szamosbecs* (1698 < *Szamos Becs*), *Szamosberence* (1907 < 1512: *Berence*, FNESz.), *Szamosborhíd* (1907 < 1399: *Borhyda*, FNESz.), *Szamoscikó* (1913 < 1543: *Czykofalva*, FNESz.), *Szamosdara* (1907 < 1312: *Felseo Dara*, *Eghyzas Dara*, FNESz.), *Szamosdob* (1880 < 1332–1337: *Dub*, FNESz.), *Szamoshesdát* (1913 < 1339: *Hassad*, +1236/1500: *Hosdath*, FNESz.), *Szamosjenő* (1643 < 1269/XIX.: *Geneu*, FNESz.), *Szamoskér* (1907 < 1292: *Keer*, FNESz.), *Szamoskócs* (1913 < 1329: *Kach*, FNESz.), *Szamoskóród* (1768 < 1348: *Korowgh*, FNESz.), *Szamoskrassó* (1907 < 1300: *Karasso*, FNESz.), *Szamoslippó* (1907 < 1409: *Lipo*, FNESz.), *Szamosmagasmart* (1903 < 1392: *Magasmorth*, FNESz.), *Szamosmonostor* (1907 < 1493: *Mosonthory*, FNESz.), *Szamosályi* (1907 < 1181/1288/1366/XVI.: *Saul*, FNESz.), *Szamoszentmiklós* (1913 < 1322/1344/XVIII.: *Szent Miklos*, FNESz.), *Szamoszéplak* (1895 < 1246: *Sceplak*, FNESz.), *Szamosatárfalva* (1907 < 1380: *Tatarfalua*, FNESz.), *Szamoslát* (1913 < 1424: *Thohath*, FNESz.), *Szamosudvarhely* (1733 < 1388: *Vduarhel*, FNESz.), *Szamosújlak* (1712 < 1314/1499: *Wylok*, FNESz.).

2.3. Doboka régió

2.3.1. Természetföldrajzi viszonyok

A régiót a *Kis-Szamos* alsó folyásának területén vízrajzi-domborzati szempontokat figyelembe véve a 150 km hosszan kelet–nyugat irányban egy keskeny sávban elnyúló Doboka vármegye nyugati felén határoztam meg (Gy. 2: 43–44). A vizsgált terület kiterjedésének határa keletről a *Kis-Szamos* folyó maga, nyugatról a vízgyűjtő területének a természetes határa, északról és délről a

vármegyehatár, amely lényegében a bal oldali mellékvizek, a *Lóna* és a *Gyula pataka* vízválasztó vonalaival esik egybe. Doboka területe változatos domborzati sajátosságokkal rendelkezik, az általam körbe határolt nyugati rész (szemben az északi és keleti területek magas hegységeivel) alacsonyabban fekvő terület, ahol kisebb hegyek, dombok, bércek és számos vízfolyás is található. A régióban fekvő 55 településnek 71 névadata maradt fent a forrásokban. A legkorábbi, 12. századi időszakból csupán a vármegye egyik legjelentősebb településének, *Doboká*-nak az említését ismerjük a forrásokból ([1164 k.]: *Dobuka*, Gy. 2: 66).

11. térkép. A Doboka régió települései

2.3.2. Névtipológiai csoportok

a. Egyrészes nevek

Az egyrészes nevek között idegen névrendszerből névátvétellel a magyar helynévkincsbe került településnevek is találhatóak. *Ugróc* (1345: *Wgruch*, Gy. 2: 92) neve kétségtelenül szláv névátvétel (ld. szlk. *Uhrovec* ~ *Uhrovce* [tb. sz.] 'Zayugróc'), amelyben a névvégi szl. *-ovce* > m. *-óc* változás ment végbe (vö. KENYHERCZ 2013: 38–40), s amely végső soron egy régi szláv **Ugrьb* személynév (tkp. 'magyar ember') és a **-ovь-ьcb* képzőbórok származéka (vö. FNESz. *Zayugróc*). Lipszky-nél *Ugrócz*, később *Ugróc*, a mai román *Ugruțiu* (Lelkes 2011: 694). Az *Ónok* (1317: *Onuk*, Gy. 2: 83) elnevezés talán egy régi szláv **Ovьnikъ* helynév átvétele lehet (ld. le. *Ow̃nia* hn. < le. R. *owien* 'kos, bárány'; FNESz. *Ónok*), a név keletkezésének pontosabb körülményeit azonban

nem ismerjük. Lipszky-nél *Onak* vel *Unok*, később *Ónok*, a mai román *Bârlea* (Lelkes 2011: 515). Szláv eredetű átvételnek tartja KISS LAJOS a 14. század elején felbukkanó **Eszmény** (1305: *Istyan*, 1306: *Iztyen*, Gy. 2: 68) település nevét, amely egy szláv *Stojan* személynévből alakult (vö. szb-hv. *Stojan*, cseh *Stojan*, le. *Stojan* szn.) a birtoklást kifejező *-j* képzővel (vö. FNESz. *Eszmény*). Lipszky-nél *Eszmény* ~ *Esztevény*, később *Eszmény*, a rom. *Stoiana*, amely ugyancsak a szláv-ból való. A név feltűnésekor már magyaros hangalakban, előtétanggal az elején szerepel. A román [szt] kezdetű névforma azonban azt jelzi, hogy a beköltöző románoknak még szláv nyelvű népességgel is találkozniuk kellett.

A régió legnépesebb csoportját az egy- és kétrészes elnevezések típusában egyaránt a személynévből alakult településnevek adják. Az egyrészes településnevek között a személynévre visszavezethető elnevezések kizárólag névalkotó formáns nélkül állnak. A pusztaság személynévből metonimikus úton létrejött nevek sorában a legkorábbi adatolású a már említett **Doboka** településnév ([1164 k.]: *Dobuka*, Gy. 2: 66), amelynek alapja a *Doboka* szn. (1166: Widoni filio *Dobica*, 1200 k.: *Dobuca*, ÁSz. 253). Egyesek szerint a település első ispánjának a nevét viseli (FNESz. *Szolnok–Doboka vármegye*, Gy. 2: 67), ez azonban nem bizonyítható (FEHÉRTÓI 2001). Lipszky-nél és később *Doboka*, a román *Dăbâca* (Lelkes 2011: 200). **Bök** (*1214/1550: *Boscu*, Gy. 2: 61) nevének alapja a *Bök* szn. (+1075/+1124/+1214: *Bocz*, 1226/1550: *Boch*, ÁSz. 127; esetleg 1138/1329: *Boscu*, ÁSz. 146). *Böktelek* névváltozata (ld. alább) később talán Szamosjenő területén az ugyanilyen alakú helynévben él tovább. **Biszó** (1304/1335: *Bizov*, Gy. 2: 60) elnevezése a hasonló alakú személynévvvel (1138/1329: *Bizau*, vö. még +1057/+1235: *Bizon* [ɔ: *Bizou*], ÁSz. 125) hozható kapcsolatba, amit valószínűsít a településnév kétrészes *Biszótelke* (ld. alább) változata is. Ma hn. Kide és Csomafája határában (Gy. i. h.). **Lozsárd** (1279: *Lusad*, Gy. 2: 78, 1570: *Losard*, FNESz.) neve a *Lozsárd* (1181: *Lusad*, ÁSz. 503) személynévből származik. Lipszky-nél *Losárd*, később *Lozsárd*, a román *Lujerdiu* (Lelkes 2011: 421). A *Csobiló* (1300: *Sobolo*, ÁSz. 200) személynévre megy vissza **Csobiló** település (1265: *Chobolo*, Gy. 2: 65) neve. A település elpusztult, ma mikronév Nagyiklód és Ónok határában (Gy. i. h.). A 14. században bukkan fel **Iklód** (1320: *Iuklud*, Gy. 2: 73) település neve, amely az *Iklód* személynévből (+1217/1575: *Iklod*, ÁSz. 410) jött létre, esetleg a m. R. *Icol* szn. (1237, ÁSz. 408) *-d* helynévképzős származéka (vö. FNESz. *Iklad*). Lipszky-nél és később *(Nagy)Iklód*, a román *Iclod* (Lelkes 2011: 477). **Bádok** (1306: *Baduc*, Gy. 2: 59) falu neve bizonyára a régi német *Badduc* személynévre vezethető vissza (FNESz. *Bádok*). Lipszky-nél és később *Bádok*, a román *Bădești* (Lelkes 2011: 108). A **Kend** településnév (1306: *Kend*, Gy. 2: 74) a *Kend* személynévből (1273: *Kend*, ÁSz. 457) eredeztethető (FNESz. *Magyarszarvaskend*). Lipszky-nél *Kend*, később *Magyarszarvaskend*, a román *Cornești* (Lelkes 2011: 434). A *Boroszló* személynévre (1214/1550: *Borozlou*, ÁSz. 144) megy vissza **Boroszló** település (1320: *Borozlouu*, Gy. 2: 62)

elnevezése, a személynévi alapszó szláv eredetű lehet. A helynév szláv nyelvi eredetét, névátvétel jellegét – más hasonló nevektől eltérően – a névkörnyezet nem támogatja (vö. FNESz. *Broszló*). Ma mikronév őrzi emlékét Magyarköblös határában. **Benete** (1306: *Benete*, Gy. 2: 60) elnevezésének alapja a *Benete* szn. (+1086: *Benata*, ÁSz. 109). Ma helynévi nyoma Magyarderzse határában található. **Gyula** (1307: *Gyula*, Gy. 2: 71) település elnevezését a *Gyula* szn. ([895]/KrónKomp.: *Gyula*, 1089–1090: *Gula*, ÁSz. 339) motiválta. A magyar nyelvterületen gyakori településnév (vö. FNESz. *Gyula*). Lipszkyknél *Gyula*, később *Kolozsgyula*, a román *Giula* (Lelkes 2011: 379). **Báboc** neve (1325/1349: *Babuch*, Gy. 2: 59) a *Báboc* személynévből (1214/1550: *Babuci*, ÁSz. 79) ered. Lipszkyknél *Babucz*, később *Báboc*, a román *Băbuțiu* (Lelkes 2011: 105). **Adalin** (1320: *Odalein*, Gy. 2: 58) település nevében az *Adalin* szn. (1220 k.: *Odolin*, ÁSz. 592) jelenik meg. Lipszkyknél és később *Adalin*, illetve ma a román *Adalin*. **Borsa** neve (1332–1337/Pp. Reg: *Borsa*, Gy. 2: 62) a *Borsa* személynévből (1202–1203/1500 k.: *Borsa*, ÁSz. 145) magyarázható (vö. FNESz. *Borsa*). Lipszkyknél *Borsa*, később *Kolozsborsa*, a román *Borșa* (Lelkes 2011: 379). **Derzse** (korábban *Derzsa*) település (1340/XVI.: *Dersa*, Gy. 2: 66) neve bizonyára a *Derzsa* személynévre ([1157–1158]: *Ders*, ÁSz. 243; 1165 k.: *Dirsa*, ÁSz. 252) vezethető vissza (FNESz. *Magyarderzse*). Lipszkyknél *Derse*, később *Magyarderzse*, a román *Dârja* (Lelkes 2011: 430). A *Kide* személynévből (vö. 1221: *Quida*, 1237–1240: *Kyda*, ÁSz. 462) jött létre **Kide** település (1332: *Kyde*, Gy. 2: 76) elnevezése (FNESz. *Kide*). Lipszkyknél és később *Kide*, a román *Chidea* (Lelkes 2011: 351). **Moró** falu (1335: *Moro*, Gy. 2: 80) elnevezését a *Moró* személynévből (1295: *Moro*, 1138/1329: *Morau*, ÁSz. 568) alkották meg. KISS LAJOS úgy tartja, hogy a településnév valószínűleg szláv eredetű, a középkori személynévi párhuzam azonban inkább a magyar eredetet támogatja. Lipszkyknél *Máró*, később *Moró*, a román *Morău* (Lelkes 2011: 464). **Tök** (1440: *Thewk*, EH. 1038) település korábban *Felsőtök* néven (ld. ott) szerepel a forrásokban. Az elnevezés valószínűleg a *Tök* személynévre (1211: *Thec*, ÁSz. 472; 1275: *Thevc*, ÁSz. 750) megy vissza, de KISS LAJOS a *tő* 'a növény gyökeres része, fatörzs' főnév *-k* képzős alakjából eredezteti (FNESz. *Felsőtök*). Lipszkyknél és később *(Felső)Tök*, rom. *Tiocu de Sus* (Lelkes 2011: 244). Az **Elefánt** településnév (1320: Solumkuu al. nom. *Elefant*, Gy. 2: 87) az *Elefánt* személynévre (1278: *Elephanth*, ÁSz. 274, vö. FNESz. *Alsóelefánt*) vezethető vissza (KOROMPAY 1972).

A régióban három patrocíniumi eredetű településnév is található. **Szentkatolna** (1320: *Scenkatherina*, Gy. 2: 90) nevét a település templomának védőszentjéről, *Alexandriai Szent Katalin* (*Catharina*, *Catherina*) vértanúról kapta (MEZŐ 1996: 110/5, 2003: 162, 167). Lipszkyknél *Szentkátolna*, később *Szentkátolnadorna*, a román *Cătălina* (Lelkes 2011: 635). Ugyancsak itt említhető meg a vármegye két **Keresztúr** települése is. Az egyik Dobokától Ny-ra feküdt (1320: *Kerestur*, Gy. 2: 75), Lipszkyknél (*Ördög*-, aliis *Óerdő*)*Keresztúr*, később *Ördögkeresztúr*, a román

Cristorel (Lelkes 2011: 524). A másik *Keresztúr* (1320/1349: *Kereztur*, Gy. 2: 75) Dobokától ÉNy-ra található, Lipszky-nél (*Recse-/Récze*)*Keresztúr*; később *Récekeresztúr*; a román *Recea-Cristur* (Lelkes 2011: 572). Nevüket a Kereszt úr, azaz Jézus tiszteletére szentelt templomukról kapták (MEZŐ 1996: 114/29, 114/28; 2003: 170, 182, 183).

A társadalmi csoportnevekből metonimikusan alakult településnevek között törzsnévi, népnévi és foglalkozásnévi eredetű elnevezések szerepelnek. A *Jenő* törzsnévre vezethető vissza *Jenő* (1269/1270/1473/XIX.: *Geneu*, 1298/1326: *Jenew*, Gy. 2: 73) település neve. Lipszky-nél (*Kis*)*Jenő*, később *Szamosjenő*, a mai román *Fundătura* (Lelkes 2011: 617). A magyar népesség közé betelepülő szláv lakosságra utal a *cseh* etnonimából alakult *Cseh* (1314/1355: *Ceh*, Gy. 2: 64) településnév, Lipszky-nél *Pánczélcseh*, később *Páncélcseh*, a mai román *Panticeu* (Lelkes 2011: 532). Foglalkozásnévre megy vissza a forrásokban önmagában nem szereplő, de névrendszertani okból létezőnek tekintendő **Őr* neve, amely a *Tótór* név alapnévrésze (ld. később). *Kovácsi* (1467: *Kowachy*, Gy. 2: 76) település elnevezése a *kovács* foglalkozásnév és az *-i* helynévképző (BÉNYEI 2012: 74–85) összekapcsolásával született meg. Lipszky-nél *Kovácsi*, később *Kolozskovácsi*, a mai román *Făureni* (Lelkes 2011: 379).

Építménynévből metonimikus úton jött létre *Palota* (1320: *Palata*, Gy. 2: 84) település neve, amely ma helynév Magyarköblös határában. Ugyancsak az épített környezetre utalt *Válaszút* elnevezése (1325/1326: *Valazut*, Gy. 2: 93), amely metonimiával a *válaszút* 'két- vagy többfelé ágazó út' összetett földrajzi köznévből alakult mikronévből jöhetett létre (FNESz. *Válaszút*, TESz., EWUng.). Lipszky-nél és később *Válaszút*, a román *Răscruci* (Lelkes 2011: 709). *Köblös* (1306: *Kublus*, Gy. 2: 76) neve a *köböl* 'kút, vagy forrás kibélelésére való korhadt, odvas belü vagy kivájt – mindkét végén nyílt – fatönc' (TESz. *köb*, EWUng. *köböl*) főnév és az *-s* helynévképző származéka (vö. FNESz. *Almásköblös*). A településnév akár forrásnévből metonimiával is létrejöhetett, ez esetben a természeti környezetre utaló településnevek körébe tartozik. Lipszky-nél és később (*Magyar*)*Köblös*, a román *Cubleșu-Someșan* (Lelkes 2011: 432).

A természeti környezet motiválta elnevezések között egyetlen állatvilágra utaló településnév szerepel: *Macskás* neve (1283/1414/1568: *Machkas*, Gy. 2: 78) a *macska* 'vadmacska' főnévhez kapcsolt *-s* helynévképzővel (FNESz. *Szentmártonmacskás*, BÉNYEI 2012: 94–101) jött létre. Később egész sor másodlagos településnév alakult belőle (lásd alább), ma három település: Lipszky-nél és később (*Hosszú*)*Macskás*, a román *Satu Lung*; *Magyarmacskás*, román *Măcițașu*; illetve *Macskásszentmárton*, később *Szentmártonmacskás*, a román *Sânmartin*. *Sólyomkő* (1320: *Solumkuu* al. nom. Elefant, Gy. 2: 87) település neve mikronévből jöhetett létre metonimiával. Lipszky-nél és később *Sólyomkő*, a román *Șoimeni* (Lelkes 2011: 602).

A környék növényvilága több település – mikrotoponimából metonimikusan alakult – nevében is megjelenik: *Csomafúja* (1307: *Chamafaya*, Gy. 2: 65)

eredetileg erdőnév lehetett (FNESz.). Lipszkyénél és később *Csomafája*, a román *Ciumăfaia* (Lelkes 2011: 184). A *Borsaharaszta* (1315/1369: *Borsaharazta*, Gy. 2: 62) településnév mikronévi előzményében a *Borsa* szn. (1202–1203/1500 k.: *Borsa*, ÁSz. 145) és a *haraszt* '(tölgy)erdő, cserjés erdő, bozót' (FKnT, TESz., EWUng.) földrajzi köznévi kapcsolódott össze (FNESz. *Kolozsborsa*). Lipszkyénél *Borsa*, később *Kolozsborsa*, a román *Borşa* (Lelkes 2011: 379).

Az önállóan nem adatolt, *Kéthorpágy* nevében (ld. alább) előforduló, s így névrendszertani okok miatt létezőnek tekinthető **Horpágy* neve bizonyára a *horpasz*, *horpad* szavak családjába tartozó *horpa* 'horpadás, bemélyedés' (TESz., EWUng. *horpasz*) főnévből -gy (BÉNYEI 2012: 70–74) helynévképzővel alakult (vö. FNESz. *Horpács*), elsődlegesen valószínűleg mikronévként. A névnek nincs mai továbbélése.

Földrajzi elhelyezkedésre utal a folyóvíz nevéből metonimikusan alakult *Lóna* (1315>1370/1752: *Lona*, Gy. 2: 77) település elnevezése. Lipszkyénél és később (*Kendi*)*Lóna*, a rom. *Luna de Jos* (Lelkes 2011: 344).

Esküllő ([1200 k.]: *Esculeu*, Gy. 2: 68) település nevének eredetét az azonos nevet viselő bihari településnévhez hasonlóan ismeretlennek tekintjük (a magyarázatot lásd ott).

b. Kétrészes nevek

Az elsődlegesen, szintagmatikus szerkesztéssel alakult településnevek utótagja a régióban döntően a *telek ~ telke* 'jószág, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz., EWUng. *telek^l*) településnév-formánsként használt földrajzi köznévi (BÁTORI 2015), de két név létrehozásában a *háza* településnév-formáns -a birtokos személyjellel ellátott alakja is szerepet kapott.

A kétrészes nevek előtagja jellemzően személynév, mint a legkorábban, a 13. század második feléből adatolható *Csabolótelke* (1269/1270/1473/XIX.: *Schobolotelky*, Gy. 2: 65), vö. *Csaboló* szn. (1300: *Sobolo*, ÁSz. 200) esetében. A település elpusztult, ma mikronév Nagyiklód és Ónok határában (Gy. i. h.). *Stepántelke* (1269/1270/1473/XIX.: *Sthepantelki*, Gy. 2: 65), vö. lat. *Stephan(us)* szn. (1001: *Stefanus*, [1030]/XII–XIV.: *Stephanus*, ÁSz. 728) elpusztult település. *Mikestelke* (1314>1355: *Mykusteleke*, Gy. 2: 80), vö. *Mikes* szn. (+1082/[XIII.]: *Mykus*, ÁSz. 550), ma hn. Páncélcseh határában. *Honttelke* (1314/1355: *Hunthteleke*, Gy. 2: 72), vö. *Hunt* szn. ([997]/KrónKomp., 1216: *Hunt*, ÁSz. 394), a településnév továbbéléséről nincs tudomásunk. *Fitáctelke* (1320: *Fitachteleke*, Gy. 2: 69), vö. *Fita*, *Fitác* szn. (1138/1329: *Fita*, ÁSz. 311, 1214/1550: *Fitoc*, ÁSz. 311), településnévként nem él tovább, később szántó neve Magyarköblös alatt 1685: *fitacs kut[ra]*, *Fitacs kutnál* (EHA). *Berketelke* (1320: *Berketeleke*, Gy. 2: 60), vö. *Berke* szn. (1292/1308: *Berke*, ÁSz. 117), ma hn. Magyarköblös határában. *Tibatelke* (1320: *Tybateleke*, Gy. 2: 92), vö. *Tiba* szn. (1204: *Tyba*, ÁSz. 752), ma hn. Magyarköblös határában. *Szótelke* (1320: *Zolthteleke*, Gy. 2: 91), vö.

Szód ~ *Szold* ~ *Szolt* szn. (1217: *Zoud*, ÁSz. 858, 1221/1550: *Solth*, ÁSz. 724, FNESz. *Szótelke*). Lipszky-nél és később *Szótelke*, a mai rom. *Sărata* (Lelkes 2011: 652). **Úrtelek** (1320: *Wrtelek*, Gy. 2: 92) ~ **Úrtelke** (1544/1559: *Vrtelke*, Gy. 2: 92) nevének előtagjában az *Úr* szn. (1299: *Vr*, ÁSz. 778), esetleg az *úr* méltóságnév szerepel. Később puszta Ugróc határában (Gy. i. h.). **Póstelke** (1320: *Pouus theleke*, Gy. 2: 85), vö. *Pós* szn. (1211: *Pous*, ÁSz. 652), a településnévnek nincs továbbélése. **Urkontelke** (1320: *Wrkunteleke*, Gy. 2: 92), vö. *Urkon* szn. (1200 k.: *Urcun*, ÁSz. 781), továbbélését nem ismerjük. A **Rigótelke** (1320: *Rigotheleke*, Gy. 2: 85) településnév előtagja a *Rigó* szn. (1202–1203/1500 k.: *Rigou*, ÁSz. 676), a birtokos személyjellel ellátott utótagja miatt kevésbé valószínűen a *rigó* állatnév lehet. Később hn. Magyaroköblös határában. **Inakháza** (1315/1369: *domum Inok*, 1345: *Inokhaza*, Gy. 2: 73), vö. *Inak* szn. (1210: *Inoc*, ÁSz. 287), a településnév továbbéléséről nincs tudomásunk. **Fodorháza** (1320: *Fudurhaza*, Gy. 2: 69), vö. *Fodor* szn. (+1246/+1274/XIV., 1251: *Fudur*, ÁSz. 312). Lipszky-nél *Fodorháza*, később *Magyarfodorháza*, a mai román *Fodora* (Lelkes 2011: 430).

A társadalmi csoportnevek között számontartott foglalkozásnevek is szerepelnek elsődleges elnevezések előtagjában. **Paptelke** (1306: *Poptheluky*, Gy. 2: 84) nevének nem ismerjük a továbbélését. **Kovácsstelke** (1320: *Kuachteleke*, Gy. 2: 76) település Lipszky-nél *Kovácsi*, később *Kolozskovácsi*, a mai román *Făureni* (Lelkes 2011: 379).

KISS LAJOS szerint a település környezeti sajátosságára utal a **Poklostelke** (1306: *Phuclustheluky*, Gy. 2: 84) ~ **Poklostelek** (1320: *Poclustelek*, Gy. 2: 84) névalakok előtagja, amelynek – elképzelése szerint – a 'szurkos, ragadós föld' értelme lehetett (FNESz. *Poklostelek*). Szóba jöhet azonban az előtag 'leprás' (ti. személy) jelentése is (TESz., EWUng.), amelyet névtipológiai érvek is támogatnak: a *telek* utótagú településnevek előtagja ugyanis az esetek nagy többségében személyt jelölő lexéma (különösen a birtokos személyjeles *telke* esetében). Lipszky-nél *Poklostelke*, később *Poklostelek*, *Lónapoklostelke*, a román *Pâglișa* (Lelkes 2011: 419).

Egyrészes névváltozatokkal párhuzamosan vagy másodlagosan utótaggal kiegészülve is létrejöhetnek az alábbi megnevezések: a fentebb már említett *Bök* szinonim **Böktelek** (1269/1270: *Bucteluk*, Gy. 2: 61) ~ **Bökteleke** (1269/1270: *Buchteleke*, Gy. 2: 61) névváltozatai, illetve *Biszó* település **Biszótelke** (1333>1347: *Bizoteleke*, Gy. 2: 60) névalakja.

A másodlagosan alakult kétrészes településnevek létrejöhetnek korábban meglévő nevek jelzői előtaggal történő kiegészülésével is. A *tót* népnév szerepel **Tótör** (1305: *Toutheur*, Gy. 2: 92) nevének előtagjában, vö. *tót* 'szláv' (TESz., EWUng.). Az idegen ajkú népesség itt bizonyára magyarok által alapított faluba költözött be. Lipszky-nél és később *Tötör*, a román *Tioltiur* (Lelkes 2011: 685).

A település elhelyezkedése, természetföldrajzi viszonyai motiválták az alábbi másodlagos településneveket: **Felsőtők** (1280: *superior Theuk*, 1379: *Felseutheuk*, Gy. 2: 92), **Alsó-, Felső- és Diósmacskás** (1307: *inferior Machakas*, 1313/1356/1358: *Machkas superior*, 1343: *Gyosmachkas*, Gy. 2: 78). A település méretére utal **Kis- és Nagyesküllő** (1320: *Kyuseskuleu, Esculeu maior*, Gy. 2: 68) első névrésze. A **Kéthorpágy** (1320: *Kethurpaag*, Gy. 2: 75) elnevezés bizonyára az önállóan nem említett **Horpágy* két részét jelölte összefoglalóan. A településnek és nevének azonban nincs továbbélése, így lokalizálása is bizonytalan. Személynévi előtaggal kiegészülve jött létre **Genyemacskása** (1314: *Genemachkasa*, Gy. 2: 78), vö. *Genye* szn. (1243/XVI.: *Gene*, ÁSz. 329); illetve **Józsefmacskás** (1343: *Machkas Joseph*, Gy. 2: 78), vö. *József* szn. (+1086: *Joseph*, ÁSz. 425) települések neve.

2.3.3. Mikrotoponimák

Doboka régióban egy olyan településnevet láthattunk, amely biztosan szláv eredetű (*Ugróc*), további kettő (*Ónok, Esztény*), kevésbé biztosan sorolható ebbe a csoportba. Egy további név (*Esküllő*) eredete nem tisztázott. A korai ómagyar korból fellelhető mikronevek között ugyancsak találunk a szlávban keletkezetteket. Az itt kanyargó kisebb folyók egyike a Kis-Szamos bal oldali mellékzveze, az **Orbó** (1269/1270//XIX.: *Orbo*, aqua, HA 2: 25). Neve szláv eredetű, töve a szl. **vьrba* 'fűzfa' szóra vezethető vissza (vö. FNESz. *Alsóorbó, Varbó*), annak *-ovь* képzős alakja (ŠMILAUER 1970: 28, 195). Ugyancsak balról folyik a Kis-Szamosba a **Lóna** (1306: *Louna*, fl., riv., HA 2: 24), amelynek elnevezése ugyancsak szláv eredetű. Tövében az összsl. **lovь* 'halászat, vadászat' szó lelhető fel (vö. FNESz. *Kendilóna, Lónya*), amelyhez egy *-ьna* képző járult (ŠMILAUER 1970: 28, 114).

A területen említett többi mikronév magyar eredetű. *Gyula* falu határában említett vízfolyás a környező növényzetre utaló **Harsány** (1307: *Harsan*, fl., HA 2: 24; vö. *hárs* növénynév + *-ny* helynévképző), illetve a földrajzi elhelyezkedést mutató **Gyula pataka** (1307: *Gyulapothaka*, HA 2: 24; vö. *Gyula* településnév + *patak* + *-a* birtokos személyjel). Poklostelek határában említik az **Erős-patak** (1306: *Ereus patac*, HA 2: 23) nevű vizet, amelynek előtagja többféleképpen is magyarázható: alapja lehet az *Erős* személynév (vö. 1211: *Ereus*, ÁSz. 289), de a patak vizének sebes folyása is motiválhatta a névadást. A Macskás határában említett **Veres-ér** (1310>1358: *Vereser*, loc., HA 2: 26) név jelzője bizonyára a patak színére utalt (vö. GYÖRFFY 2011: 53–54).

Ugyancsak Poklostelke településnél bukkan fel határjel nevéként a **Kő-határ** (1306: *Kuhatar*, m., HA 2: 24). Az elnevezés második névrészből következtetve folyóvölgyet nevezhetett meg a **Pásta ája** (1315/1370/1752: potok *Pastaaya*, HA 2: 25; vö. FKnT *áj* 'keskeny völgy', vö. FNESz. *Áj*). Az előtagja bizonyára szn.

(vö. 1211: *Pasca*, ÁSz. 614). Lóna határában fekvő kisebb erdő neve a **Haraszt** (1315/1370/1752: *Haraszt*, virgultam, HA 2: 24; vö. *haraszt* 'fiatal, sarjadzó, cserjés erdő, bozót', FKNT, TESz., EWUng.).

Csupán az általános *locus* helyfajtajelölés szerepel több, Lóna, Gyula és Macskás települések határában felbukkanó elnevezés mellett. A nevek – szemantikai tartalmuk alapján – kivétel nélkül domborzati kiemelkedésre utaltak. Macskás határában: **Vár-hegy** (1310>1358: *Monte Castri*, 1314: *Warhegh*, HA 2: 26 – azonos a Kolozsban is említett *Vár-hegy*-gyel); Lóna határában: **Szá(s)z-halom** (1315/1370/1752: *Zazholm*, loc., HA 2: 24; az előtag a *száz* számnév és a *szász* népnév is lehet, ez utóbbi azonban kevésbé valószínű), **Halom** (1315/1370/1752: *holm*, HA 2: 24), **Orr** (1315/1370/1752: *or*, HA 2: 25; vö. FKNT *orr* 'hegy kiszögellése, erősen kiugró része', 'völgy két ága között emelkedő hegyrész'); Gyula határában: **Kerek-domb** (1307: *Kerekdumb*, HA 2: 24), **Körtvély-kapus** (1307: *Kurtuelkopus*, HA 2: 24), **Domb** (1307: *Dumb*, HA 2: 23), **Köz-bérc** (1307: *Kuzberch*, HA 2: 24), **Lyukas** (1307: *Lykas*, m., HA 2: 24). Minden bizonnyal köznévi említés Lóna határában a **patak** (1315/1370/1752: ad 1 siccum *potok* ~ *potok* Pastaaya ... salit ipsum *potok*, HA 2: 25), illetve a **bérc** Poklostelek (1306: *Byrch*) Gyula (1307: *Beerch*) és Lóna határában (1315/370/752: *berch*, HA 2: 24). Ezek a helybeliek nyelvhasználatát éppúgy jelezhetik, mint az oklevélíróét (vö. HOFFMANN 2004).

A mikrotoponimák között tehát mindössze két szláv eredetű jövevénynév fordul elő vízfolyások neveként. Az elnevezések az öt egyrészes névformától eltekintve kétrészes, S+F szerkezetet mutatnak.

2.4. Kolozs régió

2.4.1. Természetföldrajzi viszonyok

A térség másodikként vizsgálat alá vont régiója Kolozs megye nyugati részén található. Kiterjedését keletről a Kis-Szamos folyása, északról, nyugatról és délről a folyó vízgyűjtő területének határa, vagyis mellékfolyóinak a vízvázasztó vonala jelöli ki. Vízrendszerét a *Kis-Szamos* bal oldali mellékvizei közül a *Kapus*, *Nádas*, *Aranyos-Dálpataka*, a jobb oldali mellékvizek közül a *Fenes* és a *Gorbó pataka*, valamint az ezekbe ömlő kisebb vízfolyások határozzák meg. Domborzatát a települések vidékén a hegységperemi dombság és az alacsony középhegység jellemezte, míg délen, ahol településeket már nem találunk, a magas középhegység a meghatározó. Ebben a régióban a kora középkorban 60 településnek 74 elnevezése volt használatban, amelyek közül legkorábban és a 12. században egyedülként *Kolozs* település latin nyelvű említése adathozható a forrásokban ([1177 k.]: *Clusiensis*, Gy. 3: 356).

MKFT.). A településnév ez esetben is létrejöhetett szláv vagy magyar névadással is. Lipszky-nél (*Szász*)*Lóna*, később *Magyarlóna*, a román *Luna de Sus* (Lelkes 2011: 432). *Gerecse* (1304: *Gyereche*, Gy. 3: 348) neve végső soron talán déli szláv eredetű jövevénynév, vö. szb.-hv. *grič* 'meredek, sziklás hegy, szirt', *gričje* 'sziklás hegyek, szirtek', szln. *grič* 'domb', *vinski griči* [tb. sz.] 'szőlővel beültetett dombok, szőlőhegyek'. KISS LAJOS is hegység neveként elemzi (FNESz. *Gerecse*). A település erről metonimikusan kaphatta a nevét akár a szlávban, akár a magyarban. Ma hn. Vista határában K-re (Gy. i. h.). *Klausenburg* (1348: *Clusenbvr*, Gy. 3: 356) *Kolozsvár* német telepesek által használt megnevezése. Előtagja ugyanaz a személynév, amely a magyar névformában is szerepel, vö. ném. *Klaus* szn. és ném. *Burg* 'város' főnév (FNESz. *Kolozsvár*). Lipszky-nél *Kolozsvár*, később *Kolozsvár*, a román *Cluj-Napoca* (Lelkes 2011: 379).

A településnevek között tehát mindössze egyetlen olyan nevet találunk, amely elsődleges településnévként kétségkívül nem a magyarban keletkezett, a szláv névadóktól való *Szelecse* nevét. Szláv víznévre megy vissza *Lóna* és *Szomordok* neve, szláv eredetű hegynévre *Gerecse* megnevezése: a települések névadói szlávok és magyarok is lehettek. A *Klausenburg* névforma német betelepülőkől származó névadást öriz.

KISS LAJOS szerint *Szucság* (+1297: *Zuchak*, Gy. 3: 376) szláv eredetű helynév átvétele, vö. or. *Цучек* ~ *Цучак* hn. (FNESz. *Szucság*), de álláspontját egyedül az itteni névanalógiával támasztja alá. KNIEZSA ismeretlen eredetűnek mondja (1943–1944: 118). Én magam is ezt a véleményt osztom. Lipszky-nél és később *Szucság*, román *Suceagu* (Lelkes 2011: 657).

A régió településnevei között legnagyobb gyakorisággal a személynévre visszavezethető településnevek szerepelnek mind az egy-, mind a kétrészes elnevezések csoportjában. A vidék névkorpuszában a jellemzően az ómagyar korból adatolt személynevek az egyrészes településnevekben egyetlen kivétellel névalkotó formáns nélkül szerepelnek. A névtípus képviselői a 12. század végétől vannak jelen, közöttük a legkorábban a Kolozsvárként (ld. alább) ismert település *Kolozs* névváltozata bukkan fel az oklevelekben ([1177 k.]: *Clusiensis*, 1201/1272/1285: *Kulus*, Gy. 3: 356), vö. *Kolozs* szn. (1244: *Kolus*, ÁSz. 467). Felvetődött, hogy az előtagban a kfn. *klūs* 'hegyszoros, sziklahasadék; hegyi patak vizét faúsztatáshoz felduzzasztó zsilip, gát' főnévből eredeztetett szláv **kluž* 'ua' kereshető (FNESz. *Kolozsvár*). Az előtag személynévként való magyarázata azonban mind névrendszertani, mind történeti szempontból jóval kézenfekvőbb. Lipszky-nél *Kolozsvár*, később *Kolozsvár*, a román *Cluj-Napoca* (Lelkes 2011: 379). E település mellett Ny-on fekszik *Kolozsmonostora* (ld. alább), amelyet ugyancsak említene *Kolozs* (1214/1550: *Clus*, Gy. 3: 353) néven is. Lipszky-nél (*Kolos*)*Monostor*, a mai román *Kolozsvár* (*Cluj-Napoca*) DNy-i része, *Cluj-Mănăștur* (Lelkes 2011: 379). Személynévből alakultak az alábbi településnevek is. *Óndó* (1214/1550: *Vndou*, Gy. 3: 365) település elnevezése talán az *Onda*

személynévre (1211: *Onda*, ÁSz. 63) vezethető vissza. **Gesztrágy**, korábbi nevén *Geszteréd* (*1219/1550: *Gnezted* [ɔ: *Guezt(er)ed*], Gy. 3: 348, 1359: *Gestrag*, Cs. 5: 304) neve a *Geszteréd* személynévre (1262: *Guestered*, ÁSz. 296) mehet vissza (FNESz. *Gesztrágy*, *Geszteréd*). Lipszkyknél és később *Gesztrágy*, a mai román *Straja* (Lelkes 2011: 265). **Bács** (+1263/1324/1580, 1297: *Baach*, Gy. 3: 342), vö. *Bács* szn. (1236: *Bach*, ÁSz. 79, vö. FNESz. *Bács*). Lipszkyknél *Bács*, később *Kisbács*, a mai román *Baciu* (Lelkes 2011: 354). **Bőnye** (1283/1414/1568: *Benye*, 1301/1390: *Bevnye*, Gy. 3: 344), vö. *Bőnye* szn. (1236: *Bevnye*, ÁSz. 122, vö. FNESz. *Bőnyrétalap*). Emlékét hn. örzi Kajántó határában. **Vista** (1291: *Vysta*, Gy. 3: 378), vö. *Vista* szn. (1220/1550: *Visatan* [lat. acc.], 1229/1550: *Wisata*, ÁSz. 815, FNESz. *Magyarvista*). Lipszkyknél *Vista*, később *Magyarvista*, a román *Viștea* (Lelkes 2011: 434). **Mákó** (1299/1300: *Mako*, Gy. 3: 362), vö. *Mákó* szn. (1255: *Moko*, ÁSz. 508, vö. FNESz. *Makó*). Lipszkyknél *Mákó*, később *Mákófalva*, a román *Macău* (Lelkes 2011: 436). **Méra** (1299/1300: *Mera*, Gy. 3: 363), vö. *Méra* szn. (1216>1391: *Mere*, ÁSz. 535, vö. FNESz. *Méra*). Lipszkyknél és később *Méra*, a román *Mera* (Lelkes 2011: 449). A **Türe** (1299/1300: *Tyre*, Gy. 3: 377) településnév is bizonyára személynévi eredetű, jöllehet a szn. csak helynévben adatolható (1341: *Thyreteluke*, FNESz. *Türe*), vö. blg. *Túpe* szn., rom. *Tire* szn. (FNESz.). Lipszkyknél és később *Türe*, a román *Turea* (Lelkes 2011: 690). **Buda** (1315/1418: *Buda*, Gy. 3: 344) elnevezése az adatok kronológiája alapján talán a *Budatelke* (ld. alább) névváltozathoz jött létre ellipszissel, de nem zárható ki közvetlenül a személynévből való alakulása sem, vö. *Buda* szn. ([p1031]/KronKomp.: *Budam*, 1138/1329: *Buda*, ÁSz. 154). Lipszkyknél (*Ó-/Oláh*)*Buda*, később *Bodonkút*, a mai román *Vechea* (Lelkes 2011: 144). **Topa** (1324/1326: *Tupa*, Gy. 3: 377), vö. *Topa* szn. (1211: *Topa*, ÁSz. 762, vö. FNESz. *Topa*). Lipszkyknél *Topa*, később *Pusztatopa*, a román *Topa Mică* (Lelkes 2011: 562). **Boc** (1341: *Buch*, Gy. 3: 343), vö. *Boc* szn. (1235/1550: *Buch*, ÁSz. 153, vö. FNESz. *Bocfölde*). Ma hn. Szucság határában (Gy. i. h.). A régió területén mindössze egyetlen olyan településnevet ismerünk, amely személynévből a *-d* helynévképző hozzákapcsolásával, morfematikus úton jött létre: **Fejérd** (+1314[XIV/XV.]: *Feyerd*, 1326: *Feird*, Gy. 3: 347), vö. *Fejér* szn. (1219/1550: *Feier*, ÁSz. 303). Ugyanakkor KISS LAJOS felvetette, hogy esetleg a Kis-Szamosba ömlő *Fejérdi-patak* nem adatolható **Fejérd* névváltozata lehet egy metonimikus névadás alapja (FNESz. *Fejérd*). Lipszkyknél és később *Fejérd*, a mai román *Feiurdeni* (Lelkes 2011: 228).

Bizonytalanul sorolható ide **Gyalu** ([1200 k.] 896-ra [1003 u-ra]: *Gelou*, Gy. 3: 349) település neve, mert a feltételezett személynévi alapja csupán Anonymusnál szerepel, vö. *Gyalu* szn. (1200 k.: *Gelou*, ÁSz. 330, vö. FNESz. *Gyalui-havasok*). Lipszkyknél *Gyalú*, később *Gyalu*, a román *Gilău* (Lelkes 2011: 275). **Szopor** (1213/1550: *Zupur*, Gy. 3: 375) elnevezése talán szláv eredetű személynévre vezethető vissza, vö. cseh *Spora* szn., le. *Spora* szn. (vö. FNESz.

Mezőszopor), ez a személynév azonban a korszakból nem adatható. Később hn. Kolozsvár határában (Gy. i.h.).

Több patrocíniumi eredetű településnév is szerepel a térségben. **Szentbenedek** (+1263/1324/1580: *Szent Benedek*, 1297: *Zenthbeneduk*, Gy. 3: 371) település nevében nursiai *Szent Benedek (Benedictus)* neve kereshető (MEZŐ 1996: 62/6, 2003: 55/2). A településnév továbbéléséről nincs tudomásunk. **Szentgyörgy** (+1263/1324/1580: *Zent Georg*, 1299: *Scentgyurg*, Gy. 3: 371) nevét az egyik legnépszerűbb szent, *Szent György (Georgius)* patrocíniuma motiválta (MEZŐ 1996: 80/39, 2003: 92, 108/15). Ma hn. Kolozsvár határában (Gy. i. h.). **Szentiván** (+1263/1324/1580: *Szent Iwan*, Gy. 3: 371) település neve a magyar nyelvterületen általában *Iván*-nak nevezett Keresztelő Szent Jánosra utal (MEZŐ 1996: 95/27, 2003: 130, 139/10). Később hn. Bács határában (Gy. i. h.). **Szentlászló** (1285/XIX.: *S. Ladislai*, Gy. 3: 372) elnevezésében Magyarország szentté avatott királyának, *Szent László*-nak a neve szerepel (MEZŐ 1996: 136/36, 2003: 211, 220). Lipszky-nél *Szentlászló*, később *Tordaszentlászló*, a román *Săvădisla* (Lelkes 2011: 679). **Szentpál** (1295: *Sancto Paulo*, 1341: *Zenpal*, Gy. 3: 373) nevét ugyancsak a település templomának védőszentjéről, *Szent Pál* apostolról kapta (MEZŐ 1996: 179/11, 2003: 359, 360). Lipszky-nél *Szentpál*, később *Magyarszentpál*, román *Sânpaul* (Lelkes 2011: 434).

Etnonima vált metonimiával településnévvé **Bolgár** (1284/XV.: *Bolgar*, Gy. 3: 367) esetében. Lipszky-nél *Papfalva*, később *Nádaspapfalva*, a román *Popești* (Lelkes 2011: 469).

Bizonytalanul sorolható a foglalkozásnévi eredetű településnevek sorába a **Daróc** (1427: *Daroch*, Cs. 5: 344, de már korábban: 1299/1300: *Darochpatak*, Gy. 3: 345) elnevezés. KISS LAJOS a *daróc* 'olyan vadász, aminek vadbőrnyúzás, szíjhasítás és kürtnek való vadtulokszarv-levétel a feladata' szláv eredetű foglalkozásnévre vezeti vissza, vö. cseh, szlk. *dravec* 'ragadozó állat, madár' (vö. FNESz. *Daróc*). A TESz. nem közöl ilyen szót, a 'posztó, pokróc' jelentésű *daróc* köznevet ismeretlen eredetűnek mondja. Lipszky-nél *Darócz*, később *Nádasdaróc*, a román *Dorolțu* (Lelkes 2011: 469).

Az épített környezetre utaló településnevek között tartható számon **Monostor** (+1263/1324/1580, 1297: *Monustur*, Gy. 3: 353) neve. Lipszky-nél (*Kolos*)*Monostor* és *Munestur* val., a mai román *Kolozsvár (Cluj-Napoca)* DNy-i része, *Cluj-Mănăstur* (Lelkes 2011: 379). A település vásártartási jogára utaló **Vásárhely** (1288: *Vasarhel*, Gy. 3: 378) elnevezése (vö. *vásárhely* 'olyan hely, ahol meghatározott időben vásárokat szoktak tartani' fn., KNEZSA 1943–1944: 195, KISS L. 1997c: 183, SZABÓ G. 1998: 107) ugyancsak leginkább az épített környezettel hozható kapcsolatba névszemantikai tekintetben. Lipszky-nél *Vásárhely*, később *Gyerővásárhely*, a román *Osorheiu* (Lelkes 2011: 277). **Köblös** (1329: *Kwblws*, Gy. 3: 360) neve akár az épített, akár a természeti környezetre utaló településnevek között is számon tartható, ahogyan azt a fentiekben a dobokai

térség nevei között jeleztük. Lipszkyénél (*Oláh*)*Köblös*, később *Almásköblös*, a mai román *Cubleșu* (Lelkes 2011: 79).

A természeti környezet motiválta nevek jelentősebb csoportját alkotják a növényvilágra utaló településnevek, amelyek között helynévképzővel, morfológus szerkesztéssel alakult és morféma nélkül álló, metonimikus úton létrejött elnevezések egyaránt megtalálhatók. **Jegenye** (+1263/1324/1580: *Jegenye*, Gy. 3: 350) elnevezése a *jegenye* fanévből jött létre metonimiával. Lipszkyénél és később *Jegenye*, a mai román *Leghia* (Lelkes 2011: 324). **Lomb** (1291: *Lomb*, Gy. 3: 362) település neve a *lomb* növényrésznévből metonimikusan jött létre. Ma hn. őrzi emlékét Kolozsvártól ÉNy-ra (Gy. i. h.). Az *-s* helynévképzővel alakultak a következő elnevezések: **Diós** (1283/1414/1568: *Gyos*, Gy. 3: 346). Lipszkyénél és később *Diós*, a mai román *Deușu* (Lelkes 2011: 198). **Egeres** (+1263/1324/1580, 1299/1300: *Egeres*, Gy. 3: 347) nevében az *éger* fanév *eger* formájának (TESz., EWUng.) képzővel ellátott alakja szerepel. Lipszkyénél *Egeres* aliis *Egres*, később *Egeres*, a mai román *Aghireșu* (Lelkes 2011: 213). **Eperjes** (+1263/1324/1580: *Eperyes*, Gy. 3: 346) település elnevezését az *eper* 'eperfa' esetleg 'földieper, számóca' főnév *eperj* változatának (TESz., EWUng.) és a képzőnek a kapcsolattal alkották meg. Ma hn. Egeres határában (Gy. i. h.). A fenti nevek akár elsődlegesen mikronévként is funkcionálhattak, amelyből a településnév metonimiával alakult. Ugyancsak a *nádas* 'náddal benőtt terület' főnévből alakult mikronévből vagy közvetlenül a növénynévhez kapcsolt *-s* helynévképzővel jött létre **Nádas** (1285/1285/XVIII.: *Nadas*, Gy. 3: 364) neve. Lipszkyénél és később (*Magyar*)*Nádas*, a mai román *Nădășelu* (Lelkes 2011: 432). Ugyanebből a töből az *-sd* helynévképzővel született meg a **Nádasd** (+1263/1324/1580, 1299: *Nadasd*, Gy. 3: 365) településnév (vö. BÉNYEI 2012: 101–103). Lipszkyénél (*Oláh*)*Nádas*, később *Kalotanádas*, a mai rom. *Nadășu* (Lelkes 2011: 330). **Kórógy** (1334: *Koroug*, Gy. 3: 360) nevében a *kóró* 'növények száraz, kemény szára' (TESz., EWUng.) lexéma és a *-gy* helynévképző (BÉNYEI 2012: 70–74) szerepel. Lipszkyénél *Kórod*, később *Nádaskórod*, a román *Corușu* (Lelkes 2011: 469). **Sáságy** (+1263/1324/1580: *Saasadg*, 1291: *Sasag*, Gy. 3: 369) település neve a *sás* növénynév és a *-gy* helynévképző *-ágy* változatával, morfológus szerkesztéssel alakult, vö. *Hárságy*, *Nyárágy*, *Száldobágy*, *Szilágy* (BÉNYEI 2012: 46). A település vízparti elhelyezkedése erősíti a magyarázatot. Az elnevezés mai továbbélését nem ismerjük.

A természeti viszonyokra utaló elsődleges mikronevek váltak metonimiával településnévvé a következő esetekben (de a fentebb tárgyalt nevek között is lehetnek ide tartozók): **Fenes** (1298: *Fenes*, Gy. 3: 347), a mellette folyó *Fenes* patak (ld. alább) nevéből alakult. A lakott hely vízközeli fekvésére több településnév is utal. **Érd** (+1263/1324/1580: *Eeerd*, Gy. 3: 374), vö. *ér* 'kisebb vízfolyás' (FKnT) és *-d* helynévképző. A névnek nincs továbbélése. **Kajántó** (+1263/1324/1580, 1283/1414/1568: *Kayanthow*, Gy. 3: 350), vö. *Kaján* szn.

(1257: *Kayan*, ÁSz. 466) és *tó* 'mélyebb állóvíz' (FKnT) lexéma. Lipszkyénél *Kajantó*, később *Kajántó*, rom. *Chinteni* (Lelkes 2011: 328). **Kapus** (1282: *Kopus*, Gy. 3: 351) település nevét a Kis-Szamosba ömlő, közeli *Kapus* folyóról kapta (FNESz. *Magyarkapus*). Lipszkyénél (*Nagy*)*Kapus*, később *Magyarkapus*, rom. *Căpușu Mare* (Lelkes 2011: 431). **Szamos** (1332–1335/Pp. Reg.: *Zomus*, Gy. 3: 370) település neve az ősi eredetű *Szamos* (FNESz. *Szamos*) víznévből származik. Lipszkyénél és később *Szamosfalva*, a mai rom. *Someșeni* (Lelkes 2011: 616).

b. Kétrészes nevek

Az elsődlegesen, szintagmatikus szerkesztéssel alakult településnevek utótagja ebben a régióban is döntően a *telek* ~ *telke* 'jószág, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz., EWUng. *telek*¹) települést jelentő földrajzi köznévv. Emellett három névben a *falu* ~ *falva*, két-két név létrehozásában a *ház* településnév-formáns *-a* birtokos személyjellel ellátott alakja, illetve a *vár* ~ *vára* szerepel, egy névben pedig a *monostora* tűnik fel.

E nevek előtagja jellemzően személynévre vezethető vissza. Közülük a legkorábbi előfordulású név a vármegye központját s egyben kiemelkedő jelentőségű települését nevezi meg: **Kolozsvár** (1213/1550: *castr. Clus*, [1257–1272]>1331: *Kulusuar*, Gy. 3: 356), illetve a birtokos személyjellel bővült névváltozata **Kolozsvára** (1332: *Clusvara*, Gy. 3: 356), vö. *Kolozs* szn. (1244: *Kolus*, ÁSz. 467). Amint az előzőekben jeleztem, felvetődött az is, hogy az előtagban a kfn. *klūs* 'hegyszoros, sziklahasadék; hegyi patak vizét fausztatáshoz felduzzasztó zsilip, gát' főnévből eredeztetett szláv **kluž* 'ua' kereshető (FNESz. *Kolozsvár*). A személynévi magyarázat azonban mind a motiváció szemantikai alapja, mind a névtipológia tanúsága szerint jóval valószínűbb elképzelés. Lipszkyénél *Kolosvár*, később *Kolozsvár*, rom. *Cluj-Napoca* (Lelkes 2011: 379). E település mellett Ny-ra fekszik **Kolozsmonostora** (+1263/1324/1580: *Colusmonustura*, 1283/1414/1568: *Colosmonostră*, Gy. 3: 353), amelyet *Kolozs* néven is említettek. Lipszkyénél (*Kolos*)*Monostor*, a mai román *Kolozsvár* (*Cluj-Napoca*) DNy-i része, *Cluj-Mănăștur* (Lelkes 2011: 379). **Sólyomtelke** (+1263/1324/1580: *Solyumtelke*, Gy. 3: 370), vö. *Sólyom* szn. (1138/1329: *Soulum*, ÁSz. 726, FNESz. *Sólyomtelke*). Lipszkyénél és később *Sólyomtelke*, a rom. *Cornești* (Lelkes 2011: 602). A *Buda* néven is szereplő **Budatelke** (1283/1414/1568: *Budatelke*, Gy. 3: 344), vö. *Buda* szn. ([p1031]/KrónKomp.: *Budam*, 1138/1329: *Buda*, ÁSz. 154). Lipszkyénél (*Ó-/Oláh*)*Buda*, később *Bodonkút*, a mai rom. *Vechea* (Lelkes 2011: 144). **Anttelke** (1299/1300: *Hontelke*, +1263/1324/1580, 1324/1580: *Ontelke*, Gy. 3: 342), vö. *Ant* szn. (1177 k.: *Ant*, 1292: *Onth*, ÁSz. 602), esetleg *Hont* szn. ([997]/KrónKomp.: *Hunt*, ÁSz. 394). Emlékét hn. örzi Bogártelke és Egeres határában (Gy. i. h.). **Inaktelke** (1299/1300: *Inaktelke*, Gy. 3: 350), vö. *Inak* szn. (1210: *Inoc*, ÁSz. 287, FNESz. *Inaktelke*). Lipszkyénél *Inoktelke*, később *Inaktelke*, rom. *Inucu* (Lelkes 2011: 312). **Zsuktelek**

(1317: *Sukteluk*, Gy. 3: 381), vö. *Zsuk* szn. (1138/1329: *Suk*, ÁSz. 734, vö. FNESz. *Alsózsuk*). Később mikronév a Mákóhoz tartozó Gorbófő psz. határában. **Ábeltelke** (1325/1326: *Abelteleky*, Gy. 3: 341), vö. *Ábel* szn. (1138/1329: *Abel*, ÁSz. 40). A név mai továbbélését nem ismerjük. **Bottelke** (1326: *Bochteluke* ~ *Bochteleky*, Gy. 3: 344), vö. *Bot* szn. ([XI./Krón.], 1138/1329: *Both*, ÁSz. 146). A településnév továbbéléséről nem tudunk. **Misketelke** (1326: *Mysketeluke*, Gy. 3: 364), vö. *Miske* szn. (1235: *Miske*, ÁSz. 555). Ma valószínűleg puszta Fejérd határában. **Vataháza** (1341: *Vatahaza*, Gy. 3: 378), vö. *Vata* szn. (1209/1395: *Wata*, ÁSz. 795). Ma puszta Magyarnádasd mellett (Gy. i. h.). **Tárcsaháza** (1352: *Vndoteleke* al. nom. *Tarchahaza*, Gy. 3: 365), vö. *Tarcsa* szn. (1237: *Torcha*, ÁSz. 740). Ma puszta Kolozsvártól É-ra (Gy. i. h.).

Bizonyára személynévre vezethető vissza **Gönctelke** (1315/1418: *Gyechtheleke* javítva *Gyumchteleke*, de ugyanitt 1427: fl. *Gewncpathaka*, Gy. 3: 349) elnevezésének előtagja is, ám a korabeli névkorpuszban (ÁSz.) ilyen személynév nem adatolható. A személynév valószínűleg a német *Gun(t)z* szn. (< *Gunzo* szn.) vagy *Kun(t)z* szn. (< *Konrad* szn.) névre megy vissza (vö. FNESz. *Gönc*). Az elnevezés mai továbbélését nem ismerjük.

A lakott hely templomának patrocíniuma, *Magdalahai Mária* neve (MEZŐ 1996: 150/4, 2003: 247, 249) szerepel **Máriatelek** (+1263/+1324/1580: *Mariatelwk*, 1283/1414/1568: *Mariateluk*, Gy. 3: 363) település megnevezésének első névrészeiben, illetve a falu két másik névváltozatában is: **Máriatelke** (1285>1559: *Mariathelke*, Gy. 3: 363) és **Máriamagdalénatelke** (1315/1418: *Mariamagdalenatheleke*, Gy. 3: 363). A településnév továbbéléséről nincs tudomásunk. **Szentmihálytelke** (1283/1414/1568: *Zentmyhelteke*, Gy. 3: 372) településnév előtagjában *Mihály* arkangyal neve szerepel (MEZŐ 1996: 163/27, 2003: 278, 292). Lipszkyknél *Szentmihálytelke*, később *Nádasszentmihály*, a rom. *Mihăiești* (Lelkes 2011: 470).

A *tót* 'szláv' (TESz., EWUng.) népnév található **Tótfalu** (1341 Pp/Reg.: *Tontfolu*, [ɔ: *Toutfolu*], Gy. 3: 340) jelzői névrészeiben. Lipszkyknél *Tótfalu*, *Tótfalva*, később *Kolozstótfalu*, a rom. *Tăuți* (Lelkes 2011: 379).

A *pap* foglalkozásnév szerepel a korábban *Bolgár* nevet viselő **Papfalva** (1284/XV.: *Papfalva*, Gy. 3: 367) nevében. Lipszkyknél *Papfalva*, később *Nádaspapfalva*, a rom. *Popești* (Lelkes 2011: 469).

A település természetföldrajzi viszonyai, elhelyezkedése motiválta több település nevét is. Növénynév szerepel **Szilvástelke** (+1263/1324/1580: *Szyluas-telke*, Gy. 3: 374) és névváltozata, **Szilvástelek** (+1314/[XIV./XV.]: *Zylwastelek*, Gy. 3: 374) elnevezésében. Továbbélését nem ismerjük. Bizonyára állatnév **Szamártelke** (1288: *Zamarteluke*, Gy. 3: 370) első névrésze, de a birtokos szerkezet miatt szóba jöhet a *Szamár* személynévből (1138/1329: *Zamar*, ÁSz. 839) való eredeztetés is. Ma mikronév örzi emlékét Kiskapus Ny-i részén. Vízközeli fekvésre utal a korábban már említett *Szamos* település szinonim

Szamosfalva (1339: *villa Zamus*, Gy. 3: 370) névalakja. A település földrajzi elhelyezkedése motiválta **Bodrovölgytelke** (1332: *Bodrouueulgteluke*, Gy. 3: 343) nevét. A településnév továbbéléséről nincs ismeretünk.

A másodlagosan alakult kétrészes elnevezések között jelzői előtaggal egészült ki a földrajzi elhelyezkedésre utaló **Felkapus** (1219/1550: *Felcopusi*, Gy. 351) településnév, Lipszkyknél (*Kis*)*Kapus*, később *Magyarkiskapus*, a rom. *Căpușu Mic* (Lelkes 2011: 432). Másodlagosan alakult településnevek jelzői névrésze utalt betelepülő idegen népeiségre **Oláhfenés** (1332–1335/Pp. Reg.: *Olafenes*, Gy. 3: 347), Lipszkyknél (*Oláh*)*Fenes*, később *Magyarfenés*, a mai román *Vlaha* (Lelkes 2011: 430); illetve **Szászfenes** (1297: *Zaazfenés*, Gy. 3: 347), Lipszkyknél és később (*Szász*)*Fenes*, a mai román *Florești* (Lelkes 2011: 621) esetében.

Az adatok kronológiájából következtetve esetleg utótaggal kiegészülve jött létre **Ondó Ondótelke** (1326: *Vndoteleke*, Gy. 3: 365) változata, de elképzelhető párhuzamos keletkezésük is.

2.4.3. Mikrotoponimák

A településnevek között egyetlen kétségkívül idegen eredetű megnevezést találunk, *Szelecse* nevét. *Szomordok* és *Lóna* települések a mellettük folyó, de nem adatolható ***Szomordok** és ***Lóna** patakról kapták nevüket, e víznevek – ahogyan fentebb láttuk – szintén szláv eredetűek. Ugyancsak szláv eredetű név rejtőzik a magyar **Gorbó pataka** (1297: *Gorbopathaka*, fl., HA 3: 52) víznév előtagjában is. A *Gorbó* talán kiemelkedés neve lehetett elsődlegesen (vö. öszl. **gьrbь* 'rúp', amely etimológiailag összetartozik a m. *görbe* melléknévvvel; vö. FNESz. *Magyargorbó*, *Gorba-hegy*). Szláv eredetű a fentebb tárgyalt *Szomordok* település határában említett **Szomordok** patak (1315/1418: *Zomordok*, fl., HA 3: 56) neve. Ugyancsak nem adatolható szláv eredetű ***Gerecse** domborzati névre megy vissza a *Gerecse* településnév.

A térség többi mikroneve a magyar nyelvben jött létre. A korai ómagyar kori források a kolozsi régió gazdag víznévanyagát őrizték meg: számos, a Szamosba ömlő kisebb patak nevét ismerjük e korból. A Szamos bal oldali mellékvizei a következők. A **Kapus** ([1200 k.]: *Copus*, fl., HA 3: 53; vö. *kapu* 'gyepűkapu' fn. + -s helynévképző; vö. FNESz. *Magyarkapus*) Gyalunál torkollik a Szamosba. A **Nádas** (1297: *Nadas*, fl., HA 3: 54; vö. *nád* fn. + -s helynévképző) Kolozs megye Ny-i részén ered, s Kolozsvárnál balról ömlik a Szamosba. Egy kisebb vízfolyás, a **Sárd pataka** pedig a Nádas vizét táplálja, annak bal oldali mellékvize, amelyet Vataháza határában említenek (1341: *Saardpataka*, riv., HA 3: 55; vö. *sár* 'nedves, ragadós föld' fn. + -d helynévképző). A víz eredetileg *Sárd* nevet is viselhetett (vö. FNESz. *Belsőárd*), amely később egészülhetett ki a *pataka* földrajzi köznévi utótaggal. A vármegye É-i részén eredő **Aranyos-Dálpataka** (1283/1414/1568: *Arantiasdalpataka*, riv., HA 3: 51) Kajántó település felől érkeve ömlik a

Szamosba. Nevének előtagja az *aranyos* (vö. *arany* 'nemesfém' anyagnév melléknévi alakja, vagy az *aranyos* 'hideg, kristálytiszta vízű' mn.; ld. GYÖRFFY 2011: 78), amely egy közvetlenül nem adathozható **Dál pataka* (vö. *Dál* szn. [1230]/1231: *Dal*, ÁSz. 232 + *patak* + *-a* birtokos személyjel) névalak összetételével alakult.

A Szamos jobb oldali mellékvizei közül az egyik *Fenes* (1285/XIX.: iuxta *Fenos*, HA 3: 52), az Apát havasa hegységben ered, majd (Szász)Fenes településnél ömlik a Szamosba. Nevében a m. R. *fen* 'fenőkö, kaszakő' fn. (TESz., EWUng.) és az *-s* helynévképző szerepel. A *fenyő* fn.-vel való kapcsolatát KISS LAJossal egyetértve elvethetjük (vö. FNESz. *Várasfenes*). GYÖRFFY ERZSÉBET újabban felvetette a *fene* 'vadállat' (TESz., EWUng.) fn.-vel való esetleges összefüggését (2011: 78).

A térségből több kisebb vízfolyás nevét is ismerjük. A Mákó és Daróc faluval szomszédos Bogártelke határában említették a *Mákó bükkje pataka*, más néven *Daróc-patak* megnevezését. *Inaktelke* településhez kapcsolódik az *Inaktelke pataka* vízfolyás neve (1299/1300: 2 riv-i ... *Makobykepataka* al. nom. *Darochpatak* et *Inaktelkpataka*, HA 3: 51). Mocsarat jelöl a *Darvas-tó* (1283/1414/1568: *Dorwasto*, palus, HA 3: 52) Kajántó határában. Ez utóbbi településnév – amint azt fentebb láttuk – ugyancsak tónévből alakult.

A *Büzöstelke* település szomszédságában fekvő Ábételke határában említik a *Büzös-kút* (1326: *Biguskuth* [ɔ: *Bizus-* ~ *Bidus-*], put., HA 3: 51) nevű forrást, amelynek neve a víz kellemetlen szagára utalt.

A régióban számos domborzati kiemelkedés neve is szerepel az oklevelekben. A Kolozs vármegye DNy-i részén húzódó vízvásztó hegységet *Apát havasa*, [*Havasok*] és *Leske* (+1263/1324/1580: *sylua Leske* et *Alpes* eiusdem al. nom. *Apathaasa* vocata, 1299/1447: *Leske* vulgo *Apáthavasa*, HA 3: 51) néven említették az ómagyar kori források. A hegység *Apát havasa* neve az *apát* 'kolostor élén álló szerzetes főpap' lexéma és a *havas* '(csúcsain nyáron is havas) magas hegy(ség)' (FKnT) földrajzi köznév összetételével jött létre. A *Havasok* névváltozat a korban kizárólag a latin nyelvű *Alpes* alakban szerepel a forrásokban. A *Leske* névváltozat a *les* 'leshely' fn. (vö. FNESz. *Les-bikk*, *Váradles*) és a *-ke* (BÉNYEI 2012: 112–115) helynévképző összekapcsolásával, morfológiai szerkesztéssel jött létre, és a hegy határőrző funkciójára utalhatott. Ugyancsak a vidéken található vízvásztó hegység a *Fekete-erdő* (1331: *Feketwerdw*, s., HA 3: 52), vö. *fekete* 'sötét' mn. + *erdő* földrajzi köznév (vö. FNESz. *Fekete-erdő*). A középkorban a sűrű, sötét erdőket hívták így, s az erdő neve pedig gyakorta jelölte magát a hegyet, amelyen az erdő elterült. A vármegye D-i részén fekszik a *Bükkfő* (1297: *super caput magne silve ... Bykfew*, HA 3: 51) a vízvásztó hegység egyik csúcsaként. További kiemelkedések egyrészes névvel (vagy esetleg közszei megjelöléssel): *Orr* (+1314 [XIV./XV.]: *ad alium montem in ascensu eiusdem sub Or* – Szilvástelkénél említik, 1297: *desc. et in or ipsius berch ... per or* –

Kolozsmonostoránál említik (HA 3: 54; vö. *orr* 'hegy kiszögellése, erősen kiugró része', 'völgy két ága között emelkedő hegyrész', FKnT), **Szakadat** (+1314 [XIV./XV.]: unius parvi Berc *Zakaduth* vocato, HA 3: 55; vö. m. R., N. *szakadát* 'szakadék' fn., vö. FNESz. *Szakadát*, illetve az oklevélbeli szövegkörnyezet miatt inkább 'szakadékos, omlásmartos hegy', FKnT), **Halom** (1283/1414/1568: qd. monticulum *Halm* – Kajántónál említik, 1299/1300: super 1 rotundum montem *Holum* – Bogártelkénél említik, 1297: ad qd. monticulum *Halm* ... ad qd. monticulum rotundum similiter *Halm* vocatum, HA 3: 52 – Kolozsmonostoránál említik).

Kétrészes kiemelkedésnevek: **Fás-halom** (1283/1414/1568: *Fashalm*, mo., HA 3: 52), **Bede halma** (1315/1418: *Bedehalma*, mo., HA 3: 51; vö. *Bede* szn. ([1210]: *Bede*, ÁSz. 101)), **Heret-halom** (1315/1418: 1 m-m que vocatur *Herethhalm*, HA 3: 52; előtagja ismeretlen eredetű), **Kapus-bérc** (1299/1300: *Kapus Byrch*, HA 3: 53), **Száldob-bérc** (1315/1418: *Zaldoberch* [ɔ: *Zaldobberch*], HA 3: 55; vö. m. R. *száldob* 'hársfa', vö. FNESz. *Hegyközszáldobágy*), **Egyház-bérc** (1341: a qd. monte eccl-e *Eghazbercy* vocato, HA 3: 52; vö. *egyház* 'templom'), **Vörös-mart** (1326: *Verusmorthi*, HA 3: 56; vö. *mart* 'meredek hegy vagy domboldal', FKnT).

Völgyet jelöl a **Határ-völgy** név (1297: *Hatarwlg* [ɔ: -*welg*] vall., HA 3: 52).

Berek neve a **Szilvástelke berke** (1339: *Zyluastelkeberke*, nem., HA 3: 56), és a **József berke** (1329 [ɔ: 1339]/1559: *Joseph Beerke*, nem., HA 3: 53). Rétet jelöl a **József-széna füve**, amelynek szinonim neve a **Kajántó pada** (1329 [ɔ: 1339]/1559: *Kayanthou Pada*, nunc *Josephzenaffywe* ... nominati, HA 3: 53; vö. *Kajántó* településnév + *pad* 'lapos tetejű domb, hegy; fennsík' + *-a* birtokos személyjel, illetve *József* szn. (+1086: *Joseph*, 1210: *Ioseph*, ÁSz. 425) + *szénafű* 'kaszáló, rét' + *-e* birtokos személyjel; a földrajzi köznevek jelentéséhez lásd FKnT).

Nem ismerjük a következő nevek jelöltjének földrajzi jellegét, helyfajtaját: **Ravaszyuk** (1283/1414/1568: *Rawazlywk*, loc., HA 3: 55), **Kürt-lyuk** (1304: *Churtyluk*, HA 3: 54), **Királykútja-fő** (1283/1414/1568: *Kyralkwthafew*, loc., HA 3: 53), **Máriatelek-fő** (1283/1414/1568: *Mariatelekwew*, loc., HA 3: 54), **Mákó-tő** (1299/1300: *Makotew*, HA 3: 54).

A **Sajtós út** (1326: ad *viam* magnam dictam *Sahtus*, HA 3: 55; vö. *sahtos* 'sószállító' + *út* fn., BENKŐ 1998c) nevet viselte a Doboka felől a Szamossal párhuzamosan haladó nagy út.

Ismeretlen a **Becsenyet** (1315/1418: per *Bechenyt*, HA 3: 51) és a **Szebedej** (1283/1414/1568: asc. qd. montem longum *Zebedei* nominatum, HA 3: 55) helynév eredete, mindkettőnek bizonytalan az olvasata is, az utóbbi hosszán elnyúló kiemelkedést jelöl.

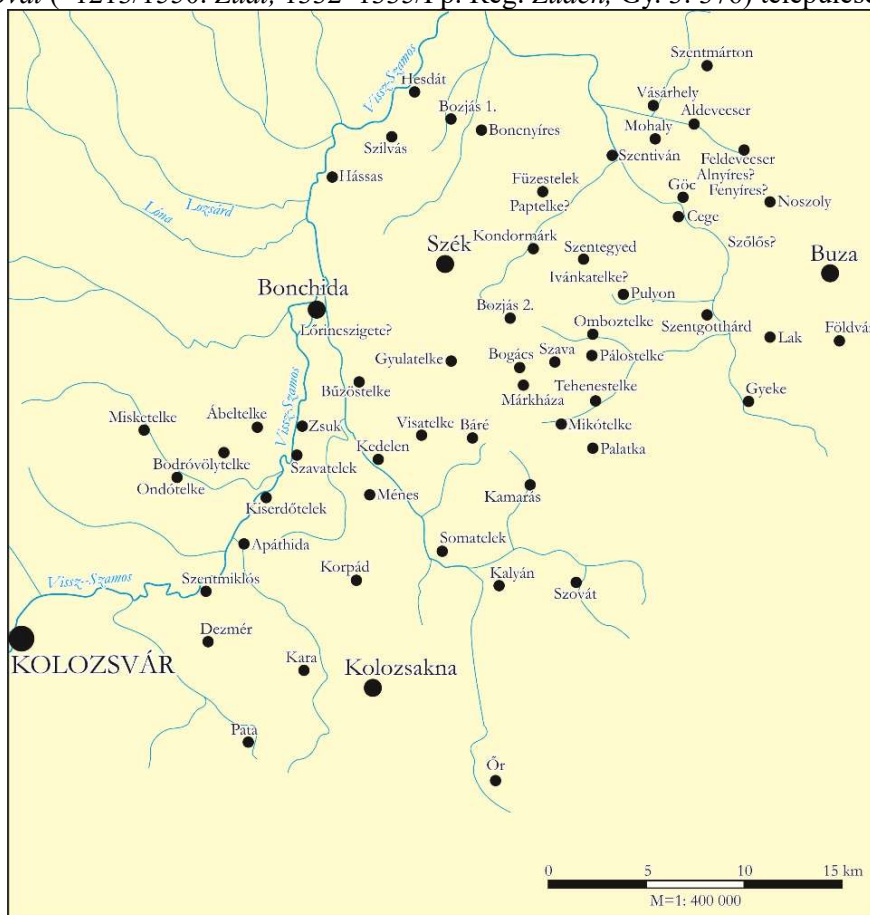
A magyar mikronevek szerkezetét az alábbiak jellemzik. A víznevek között közel azonos arányban található egy-, illetve kétrészes név, az egyéb

mikrotoponimák szerkezeti felépítése azonban sokkal inkább kétrészes S+F struktúrát mutat.

2.5. Kolozs–Doboka közös régió

2.5.1. Természetföldrajzi viszonyok

A harmadik megvizsgált régió Doboka és Kolozs megye területén É–D irányban húzódik. A régiót nyugatról a Szamos folyása határolja, K-re a folyó természetes vízgyűjtő területét foglalja magába. Nagyobb vize a Dobokában a Szamosba jobbról csatlakozó *Szarvastó*, amelynek vizét számos kisebb vízfolyás táplálta. Domborzatát a dombság és a többnyire É–D irányú völgysek határozzák meg. Ezen a vidéken a kora középkorban 61 településnek 88 elnevezése volt használatban, amelyek közül a 13. század elejéről fennmaradt legkorábbi névadat a kolozsi *Szovát* (*1213/1550: *Zuat*, 1332–1335/Pp. Reg: *Zuach*, Gy. 3: 376) településé.

13. térkép. A Kolozs–Doboka régió települései

2.5.2. Névtipológiai csoportok

a. Egyrészes nevek

A régió területén két idegen eredetű, jövevény településnév található. **Palatka** (1296: *Palathka*, Gy. 3: 366) szláv eredetű helynévre megy vissza, vö. blg. *Палаткуме* [tb. sz.] hn. (< blg. *полáма* 'a ház felső emeletének terasza, csarnok, terem, tornác', *налáма* 'nagy, szép épület közcélra', TESz., EWUng.), or. *Палатка* hn. (< or. R. *полата* 'udvarház, sátor, palota', TESz., EWUng.) (FNESz. *Magyarpalatka*). A név alapjául szolgáló szláv köznévből a magyarba is átkerült *palota* formában (TESz., EWUng.). A helynévben található szláv *-ъкъ* helynévképző (ŠMILAUER 1970: 29) azonban egyértelműen szláv névadókra utal. A településnév relatív kronológiájáról – a magyarság megjelenése előtti vagy utáni keletkezéséről – nyelvi kritériumok alapján nem tudunk megállapítást tenni. Lipszky-nél és később (*Magyar*)*Palatka*, a rom. *Pălatca* (Lelkes 2011: 433). Ugyancsak szláv jövevényneként magyarazzák **Kályán** (1326: *Kalyan*, Gy. 3: 351) nevét, vö. mac. *Каляни* (amely a szláv **каль* 'sár' fn. *-jane* képzős formája lehet, FNESz. *Magyarkályán*, ŠMILAUER 1970: 30). A településnév azonban ugyanolyan vagy nagyobb valószínűséggel magyarázható a R. m. *Káin* ~ *Kaján* (vö. 1257: *Kayan*, ÁSz. 466) személynévből magyar névadással alakult névként is. Ez a személynév nem ritka településnevekben. Ilyen név később Doboka vármegye közeli területén is található (1456: *Naghkayan*, vö. FNESz. *Nagykaján*). Lipszky-nél *Kalyán*, *Kaján*, később *Magyarkályán*, a rom. *Căianu* (Lelkes 2011: 431).

A régió egyrészes nevei között az előző két területhez hasonlóan a személynévre visszavezethető településnevek a leggyakoribbak. Közöttük egyetlen kivétellel személynévből képzőmorféma nélkül, metonimikusan alakult elnevezések találhatók. A 13. század elejéről származik az első adata **Szovát** (*1213/1550: *Zuat*, Gy. 3: 376) településnek, vö. *Szovát* szn. (1275/1281: *Zowath*, ÁSz. 858, vö. FNESz. *Hajdúszovát*). Lipszky-nél (*Alsó*)*Szovát*, később *Magyarszovát*, a román *Suatu* (Lelkes 2011: 434). **Korpád** (1215/1550: *Curnad*, 1326: *Kurpad*, Gy. 3: 360), vö. *Korpád* szn. (1138/1329: *Curpadi*, ÁSz. 230, vö. FNESz. *Korpád*). Lipszky-nél *Korpád*, később *Kolozskorpád*, a mai román *Corpadea* (Lelkes 2011: 379). **Buza** (1220/1550: *Buza*, Gy. 2: 63), vö. *Búza* szn. (1213: *Buza*, ÁSz. 165, vö. még FNESz. *Buza*). Lipszky-nél *Búza*, később és a mai román *Buza* (Lelkes 2011: 163). Mindkét előző név esetében esetleg felmerülhet a közvetlen növénynévi (< *búza*); illetve képzővel történő (< *korpa* + *-d*) névadás is, de ennek valószínűségét csökkenti az, hogy a településnevek között viszonylag ritka a gabonák nevéből alakult névalakok előfordulása. **Mohaly** (1230/1349: *Mohal*, Gy. 2: 81), vö. *Mohaly* szn. (1131: *Mahal*, 1211: *Mohal*, ÁSz. 507). Lipszky-nél és később *Mohaly*, a román *Măhal* (Lelkes 2011: 461). **Gyeke** (1228/1357: *Gyeka*, Gy. 2: 70), vö. *Gyeke* szn. (1138/1329: *Geke*, ÁSz. 328, FNESz. *Gyeke*).

Lipszky-nél és később *Gyeke*, a román *Geaca* (Lelkes 2011: 276). **Pata** (*1229/1550: *Poca* [ɔ: *Pota*], 1326: *Patha*, Gy. 3: 367), vö. *Pata* szn. (1211: *Pata*, ÁSz. 615, esetleg 1200 k.: *Pota*, ÁSz. 649, vö. FNESz. *Gyöngyöspata*). Lipszky-nél *Pata*, később *Kolozspata*, a rom. *Pata* (Lelkes 2011: 379). **Vászoly** (1230/1349: *Wesscel*, Gy. 2: 88), vö. *Vászoly* szn. (+1086: *Wazil*, ÁSz. 796). A szn. végső forrása a görög *Βασιλειος* [tkp. 'királyi, fenséges'] szn. A magyar személynévállományba görög szertartású szlávoktól kerülhetett át (vö. FNESz. *Vászoly*). Lipszky-nél – névcserét jelezve – *Szentegyed*, később *Vasasszentegyed*, a román *Sântejude* (Lelkes 2011: 716). **Pulyon** (1265: *Polon*, Gy. 2: 85), vö. *Pulyon* szn. (1243: *Pulan*, ÁSz. 643, FNESz. *Kispulyon*). Lipszky-nél *Pujon*, később *Kispulyon*, a román *Puini* (Lelkes 2011: 369). **Cege** (1291>1345: *Chegue*, Gy. 2: 63), vö. *Cege* szn. (1157/1230 k.: *Chege*, ÁSz. 181, FNESz. *Cege*). A település **Ceged** (1326/1500 k.: *Cheged*, Gy. 2: 63) névváltozata vagy közvetlenül a *Cege* szn. és a *-d* helynévképző összekapcsolásával, morfematikus úton jött létre, vagy a *Cege* névváltozat képzővel történt bővülésének az eredménye. Lipszky-nél *Czege* aliis *Csege*, később *Cege*, a román *Țaga* (Lelkes 2011: 166). A később *Kolozsakna*-ként szereplő (ld. alább) **Kolozs** (1291/1315//1614: *Kolos*, Gy. 2: 353), vö. *Kolozs* szn. (1244: *Kolus*, ÁSz. 467, FNESz. *Kolozs*). Lipszky-nél *Kolos*, *Kolosakna*, később *Kolozs*, a román *Cojocna*. **Zsuk** (1312: *Zuku*, Gy. 3: 379), vö. *Zsuk* szn. (1138/1329: *Suk*, ÁSz. 734, FNESz. *Alsózsuk*). Ma három község: Lipszky-nél *(Alsó-)Súk*, később *Alsózsuk*, a román *Jucu de Jos*; *(Felső-)Súk*, később *Felsőzsuk*, a román *Jucu de Sus*; *(Nemes-)Súk*, később *Nemeszsuk*, a román *Jucu de Mijloc* (Lelkes 2011: 95, 246, 495). **Dezmér** (1315/1418: *Desmer*, Gy. 3: 346), vö. *Dezmér* szn. (1138/1329: *Desíner* [ɔ: *Desmer*], ÁSz. 246, 1219/1550: *Dezmer*, ÁSz. 250, FNESz. *Dezmér*). Lipszky-nél *Dezmér* vel *Deszmér*, később *Dezmér*, a román *Dezmir* (Lelkes 2011: 197). **Devecser** (+1326/1500 k.: *Dewcher*, 1334/1335: *Dewecher*, Gy. 2: 66), vö. *Devecser* szn. (1138/1329: *Deuecher*, ÁSz. 249, vö. FNESz. *Devecser*). Lipszky-nél *(Kis-, Nagy)Devecser*, később *Kisdevecser*, a mai román *Diviciorii Mici* (Lelkes 2011: 357) és *Nagydevecser*; a mai román *Diviciorii Mari* (Lelkes 2011: 474). **Kara** (1339/1364: *Kara*, Gy. 3: 352), vö. *Kara* szn. (1266: *Kera*, 1276: *Kara*, ÁSz. 458, FNESz. *Kolozskara*). Lipszky-nél *Kara*, később *Kolozskara*, román *Cara* (Lelkes 2011: 379). **Ménes** (1326: *Menes*, Gy. 3: 363), vö. *Ménes* szn. (1138/1329: *Menes*, ÁSz. 534, vö. FNESz. *Ménes*). A személynévi eredetét a *Ménestelke* névváltozata (ld. alább) is erősíti. Ma hn. Kötelend és Korpád közt (Gy. i. h.). **Kedelen** (1329: *Keduelen*, Gy. 3: 361), vö. *Kedelen* szn. (1219/1550: *Queduelen*, ÁSz. 453, FNESz. *Kötelend*). *Kedelentelek* (ld. alább) néven is szerepel. Lipszky-nél és később *Kötelend*, a román *Gădălin* (Lelkes 2011: 392). Nem adatolható ugyan közvetlenül önállóan az oklevelekből, de névrendszertani okok miatt (lásd alább *Kondormárk* névalak: 1230/1349: *Kundurmart* [ɔ: *Kundurmarc*], Gy. 2: 76) léteznie kellett egy ***Márk**

településnévnek, amelynek alapja a *Márk* szn. ([1113]/KrónKomp., 1243/1278: *Mark*, ÁSz. 519). Ma pusztá Szék határában (Gy. i. h.).

Kissé bizonytalan a személynévi eredete a következő településneveknek, mivel a Kárpát-medence területén az ómagyar korból ilyen személynéveket nem tudunk adatolni. **Noszoly** (1220/1550: *Noozul*, Gy. 2: 82) település neve bizonyára egy szláv eredetű személynévből való, vö. cseh *Nosil* csn. [*< nositi* 'hord, visel']; lengyel *Nosel* ~ *Nosyl* szn. (FNESz. *Noszoly*), amelynek használatára azonban magyarországi okleveles adatunk nincs. Lipszkyknél *Noszaly*, később *Noszoly*, a mai román *Năsal* (Lelkes 2011: 500). **Szava** (1318: *Zaua*, Gy. 2: 87) település neve szláv eredetű személynévre mehet vissza, vö. cseh *Sova*, le. *Sova*, ukrán *Cova*, or. *Coava* szn. stb. (vö. FNESz. *Szava*). A személynév a magyar oklevelekben nincs jelen, de ezt a szerepét valószínűsíti a településnév *Szavatelek* (ld. alább) változata is. Lipszkyknél *Száva*, később *Mezőszava*, a román *Sava* (Lelkes 2011: 454). Talán személynévi eredetű **Göc** (1305: *Geuch*, Gy. 2: 70) település neve, amelyet KISS LAJOS egy régi magyar **Gejyc* > **Gőc* személynévből eredeztet (FNESz. *Göc*), ám a régi magyar személynévtárból ez a személynév nem adatolható. Lipszkyknél *Göcs*, *Göcz*, később *Göc*, román *Ghiolț* (Lelkes 2011: 270). A **Báré** (1279/1345: *Bare*, Gy. 3: 343) településnév alapja szláv eredetű szn. lehet, vö. blg. *Éópe* szn. [*< Bopúc*], szb.-hv. *Bore* szn. [*< Borivoj, Borislav* stb.], le. *Borze, Borzej* szn. (FNESz. *Báré*), korabeli magyarországi használatának azonban az Árpád-kori személynévtárban nincs nyoma. A szóvégi -*é*, illetve a román névalak arra utalhatott, hogy a személynévből a településnév -*j* településnévformánssal alakulhatott (BÉNYEI 2012: 85–94). Lipszkyknél *Báré*, *Bárév*, később *Báré*, a román *Bărăi* (Lelkes 2011: 119).

A település templomának védőszentje motiválta a következő metonimikusan alakult településneveket: **Szentgothárd** (+1245 [1317 k.]: *Scentgothart*, 1320/1324: *Zentguthard*, Gy. 2: 89), vö. *Szent Gotthárd* bencés szerzetes neve (MEZŐ 1996: 77/1, 2003: 91). Lipszkyknél *Szentgothárd*, később *Vasasszentgothárd*, a román *Sucutard* (Lelkes 2011: 717). **Szentiván** (+1245 [1317 k.]: *Scen Iuan*, 1305: *Scenthyuan*, Gy. 2: 89) település neve a magyar nyelvterületen általában *Iván*-nak nevezett Keresztelő Szent Jánosra utal (MEZŐ 1996: 95/16, 2003: 130, 141). Lipszkyknél és később *(Vasas)Szentiván*, román *Sântioana* (Lelkes 2011: 717). **Szentegyed** (1318: de *S. Egidio*, 1320/1324: *Scenthegyud*, Gy. 2: 88), vö. franciaországi *Szent Egyed* remete neve (MEZŐ 1996: 70/2, 2003: 69, 72). Lipszkyknél *Szentegyed*, később *Vasasszentegyed*, a román *Sântejude* (Lelkes 2011: 716). **Szentmiklós** (1280/1717: *S. Nicolaum*, 1322/1344/XVIII.: *Szent Miklos*, Gy. 3: 372), vö. a kis-ázsiai Mira püspöke, *Szent Miklós* neve (MEZŐ 1996: 171/48, 2003: 308, 330). Lipszkyknél *(Pusztá)Szentmiklós*, később *Szamos-szentmiklós*, a román *Sânnicoară* (Lelkes 2011: 617). **Szentmárton** (1335: *Scenthmarthun*, Gy. 2: 90) nevében Franciaország védnökének, *Szent Márton*-nak

a neve szerepel (MEZŐ 1996: 154/26, 2003: 252, 272). Lipszky-nél *Szentmárton*, később *Szépkenyerűszentmárton*, a román *Sânmartin* (Lelkes 2011: 641).

Foglalkozásnévre vezethető vissza **Őr** (1320: *Eur*; Gy. 3: 366) település neve, vö. *őr* 'a határ megfigyelője' főnév (TESz., EWUng., FNESz. *Mezőőr*). Lipszky-nél (*Mező*)**Őr**; később *Mezőőr*; a román *Iuriu de Câmpie* (Lelkes 2011: 453).

Építménynévből alakult, a Kis-Szamoson átvezető hídra utalt **Bonchida** (+1245 [1317 k.]: [*Bach*]*hyda*, [1263]: *Bonchhyda*, Gy. 2: 61) neve, vö. *Bonc* szn. (1268/1318: *Bonch*, ÁSz. 141) + a *híd* főnév birtokos személyjeles alakja (FNESz.). Később a hasonló, metonimikusan alakult nevek elszaporodásával a *-hida* településnév-formánssá válhatott (vö. TÓTH V. 2008a: 192–198). Lipszky-nél és később *Bonczhida*, a román *Bonțida* (Lelkes 2011: 149). Hasonló alakulású **Apáthida** (+1263/1324/1580: *Apathida*, 1280/1717: *Pons Abbatis*, Gy. 3: 342) elnevezése is, vö. *apát* 'kolostor élén álló szerzetes főpap' (TESz., EWUng.) lexéma + a *híd* főnév birtokos személyjeles alakja. Lipszky-nél és később *Apahida*, a román *Apahida* (Lelkes 2011: 97). **Kamarás** (1312: *Kamaras*, Gy. 3: 351), vö. *kamara* 'királyi kincstár; cella; tároló épület' (TESz., EWUng.) lexéma + *-s* településnév-képző (FNESz. *Vajdakamarás*). Lipszky-nél és később (*Vajda*)**Kamarás**, a román *Vaida-Cămăraș* (Lelkes 2011: 708). **Lak** (1318/1323: *Look*, 1329: *Laak*, Gy. 2: 77) település neve a *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, (település)' (TESz., EWUng. *lak*¹) jelentésű köznévből alakult. Lipszky-nél és később *Feketelak*, a román *Lacu* (Lelkes 2011: 229). A település vásártartási jogára utalt **Vásárhely** ([1326–1342]>1347: *Vasarhel*, Gy. 2: 93) neve, vö. *vásárhely* 'olyan település, ahol meghatározott időközönként vásárokat szoktak tartani' (FNESz. *Kékesvásárhely*, vö. SZABÓ G. 1998). Lipszky-nél (*Oláh*)**Vásárhely**, később *Kékesvásárhely*, a román *Târgușor* (Lelkes 2011: 341). **Földvár** (1327: *Feulduar*, Gy. 2: 69), vö. *földvár* 'lepusztult várhely, várom, vármaradványok' főnév (BENKŐ 1998d: 130–131). Lipszky-nél és később *Melegföldvár*, a román *Feldioara* (Lelkes 2011: 449). Közelen, bizonyára a Kis-Szamoson lévő vízi átkelőhelyre utalt **Lőrincréve** (1387: *Lewrinchryue*, Gy. 2: 78) eredeti mikronévből lett elnevezése, vö. *Lőrinc* szn. ([1083]/XII–XIV.: *Laurentii*, ÁSz. 483) + *rév* 'vízi átkelőhely' főnév (TESz., EWUng.). Az elnevezés továbbéléséről nincs tudomásunk.

A településnevek között a természeti környezetre utaló elnevezések is szerepelnek. Figyelemre méltó, hogy a nevek kivétel nélkül a régió Doboka megyei részéből származnak, és egyetlen kivétellel az *-s* helynévképzővel, morfológiai szerkesztéssel alkották meg őket. A környezet növényvilágára utal a két **Bozjás** település elnevezése. Az első, a Boncnyírestől Ny-ra fekvő *Bozjás* (+1245 [1317 k.], 1315: *Buzias*, Gy. 2: 63) neve ma mikronévként él Szék település határában (Gy. i. h.). A másik **Bozjás** (1318: *Bozyas*, Gy. 2: 63) elnevezése, amelynek *Bozjástelek* változata (ld. alább) is létezett, ma hn. Boncnyíres határában. Alapjuk a régi magyar *buzja* ~ *bozja* 'bodza' (TESz.,

EWUng. *bodza*) növénynév + -s helynévképző. Alapjaként esetleg a *buzjás* 'bodzával benőtt hely' földrajzi köznévv (vö. FNESz. *Buziásfürdő*, vö. még FKNT *bozzás*) közvetlenül is szerepelhetett. **Szilvás** (+1245 [1317 k.]: *Schiluas*, 1326: *Ziluas*, Gy. 2: 91), vö. *szilva* növénynév + -s helynévképző. Lipszkyknél és később (*Víz*)*Szilvás*, a román *Silivaş* (Lelkes 2011: 729). **Hássas** (1326>1348: *Hassas*, Gy. 2: 72), vö. a *hárs* fanév + -s helynévképző. Az elnevezés továbbéléséről nem tudunk. Sajátos a helyzete ***Nyíres** településnek, amelynek neve a korból ugyan közvetlenül nem adatható, de névrendszertani okok (az adatható *Al-*, *Fel-*, *Kétnyíres* nevek) miatt biztosan létezett már a 13. század végén is. Vö. *nyír* fanév és -s helynévképző. Göc környékén fektetett. Egy másik ***Nyíres** településnevet rekonstruálhatunk *Boncnnyíres(e)* nevéből (ld. alább). Lipszkyknél *Boncz* vel *Boncnnyíres*, később *Boncnnyíres*, a román *Bonț* (Lelkes 2011: 149). **Szőlős** (+1245 [1317 k.]: *Sceleus*, Gy. 2: 91), vö. *szőlő* növénynév + -s helynévképző. A településnév létrejöhetett a *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnévből is, de az ómagyar korban az ebből alakult személynév is (1211: *Zeuleus*, ÁSz. 849) használatban volt. A név továbbéléséről nincs ismeretünk. **Bogács** (1318: *Bagath*, 1318/1379: *Bagach*, Gy. 2: 61), vö. *bogáncs*, régi népi *bogács* 'szúrós levelű, virágú és termésű kórószerű növény; szamártövis' (TESz., EWUng. *bogáncs*). KISS LAJOS felveti szláv személynévi eredetét is, vö. blg. *Božáčov* csn., cseh *Bohác* csn., ukr. *Богачеву* (vö. FNESz. *Bogács*; vö. még HOFFMANN 2013: 20–22). Lipszkyknél *Bogács*, később *Kisbogács*, a román *Băgaciu* (Lelkes 2011: 356).

Természeti környezetre utaló mikronévből metonimiával jött létre **Szék** (1291/1315//1614, 1315: *Zek*, Gy. 2: 87) település neve, amely később *Székakna*-ként is szerepel (ld. alább). Köznévi előzménye valószínűleg a *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó, vízállásos, mocsaras hely' földrajzi köznévv (vö. FKNT, TESz., EWUng., FNESz.), esetleg egy régi magyar ***szék** 'cserjék, bokrok, fák szövevénye, gyepű' [< *sző* 'fon'] lexéma. Emellett KISS LAJOS felveti egy szláv főnévből való eredeztetés lehetőségét is: vö. cseh *sek* 'vágás, irtvány' és lengyel *Siek* helynév (FNESz. *Szék*). Talán inkább a földrajzi köznévi eredet mellett szól azonban a településtől K-re, Gyula határából adatható *Szék* határnév (1307: *Zeek*, Gy. 2: 71). Lipszkyknél *Szék*, *Székakna*, később *Szék*, a rom. *Sic* (Lelkes 2011: 625). **Órhalom** (*1310>1358: *Herholm*, 1348: *Eurholm*, Gy. 2: 80) település neve ugyancsak mikronévre vezethető vissza, vö. *őr* 'örsem, strázsa' főnév és *halom* 'alacsonyabb domb' földrajzi köznévv (TESz., EWUng., FKNT). Lipszkyknél és később *Márokháza*, a román *Tăușeni* (Lelkes 2011: 441). A *Lőrincréve*-ként is említett (ld. fentebb) **Lőrincszigete** (1320: *Leurenchzygethe*, Gy. 2: 78) neve ugyancsak mikrotoponimából jött létre, vö. *Lőrinc* szn. ([1083]/XII–XIV.: *Laurentii*, 1138/1329: *Laurenci*, ÁSz. 483) és *sziget* 'vízzel körülvett szárazföld' (TESz., EWUng.) földrajzi köznévv jelölt birtokos jelzős alakja. A településnévnek nem ismerjük a továbbélését. Forrás, kút közelségére utalt az eredeti mikronévből létrejött **Gyekékuta** (1329: *Gekekuta*, Gy.

2: 70) neve, vö. *Gyeke* szn. (1138/1329: *Geke*, ÁSz. 328) és *kút* 'forrás' főnév (TESz., EWUng.). *Hesdát* (1339: *Hassad* [ɔ: *Hasdad*], +1326/1500 k.: *Hosdath*, Gy. 2: 72) elnevezése egy a település közelében található térszíni formára utaló mikronévből jött létre, vö. **hasadát* 'hasadék, szakadék' főnév (vö. TESz., EWUng. *hasad*, FNESz. *Szamoshesdát*). Lipszky-nél *Hesdath*, később *Szamoshesdát*, a román *Hășdate* (Lelkes 2011: 617).

Bizonytalan eredetű az *Omboz* néven is említett **Omboz** (1320: *Vmbuz*, Gy. 2: 83) neve. Felvethető személynévi eredete, de FEHÉRTÓI személynévi adatként a településnév említését közli, továbbá egy a végén csonkult személynévi adatot (1249/1291: *Omb[uz]!*, ÁSz. 598, de vö. még *Ambos*, *Ombus* nevek is ugyanott). A településnév személynévi magyarázatát nehezíti, hogy az adott helyen hegy, erdő és folyóvíz neveként (ld. alább) is azonos alakban szerepel. Lipszky-nél *Ombócz*, *Ombócztelke*, később *Omboztelke*, a román *Mureșenii de Câmpie* (Lelkes 2011: 515).

b. Kétrészes nevek

Az elsődleges alakulású kétrészes településnevek legnagyobb csoportjába azok az elnevezések tartoznak, amelyek utótagja a *telek* ~ *telke* 'jószág, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz., EWUng. *telek*^l) települést jelentő földrajzi köznévből. Ezek mellett csupán két névben jelenik meg a *ház* 'lakóhely, tartózkodási hely' (TESz., EWUng.) településnév-formáns -a birtokos személyjellel ellátott alakja, illetve ugyancsak két elnevezésben szerepel az *akna* 'sóbánya' (TESz., EWUng.) főnévből lett 'sóbányászattal foglalkozó település' településnév-formáns.

A földrajzi köznevekhez legjellemzőbben – e nevek nagy többségében – személynévi előtag kapcsolódott. **Mikótelke** (1296: *Mykoteluke*, Gy. 3: 364), vö. *Mikó* szn. ([1205–1235]/1251: *Mykou*, 1212: *Mikov*, ÁSz. 545). Lipszky-nél *Mikótelek*, ma psz. Palatka határában (Gy. i. h.). **Kolozsakna** (1314: *Chusakna*, Gy. 3: 353) neve a település sóbányájára utal, vö. *Kolozs* szn. (1244: *Kolus*, ÁSz. 467, FNESz. *Kolozs*) + *akna* 'sóbánya' (TESz., EWUng.) főnévből lett 'sóbányászattal foglalkozó település' településnév-formáns (FNESz. *Kolozs*). Esetleg a település korábbi *Kolozs* névváltozatának kiegészülésével alakult ki. **Márkháza** (1318: *Markhaza*, Gy. 2: 80), vö. *Márk* szn. (1243/1278: *Mark*, ÁSz. 519). Lipszky-nél és később *Márokháza*, a román *Tăușeni* (Lelkes 2011: 441). **Gyulatelke** (1318: *Gyulatelke*, Gy. 2: 71), vö. *Gyula* szn. ([895]/KrónKomp.: *Gyula*, 1089–1090: *Gula*, ÁSz. 339). A település szinonim neve **Gyulaháza** (1326: *Gulahaza*, Gy. 2: 71). Lipszky-nél és később *Gyulatelke*, a román *Coasta* (Lelkes 2011: 280). **Pálostelke** (1320: *Paulustheluke*, Gy. 2: 83), vö. *Pálos* szn. (+1082 [XIII].: *Paulum*, 1111: *Paulus*, ÁSz. 619). Ma hn. Omboz határában. **Ivánkotelke** (1322: *Iwankateleke*, Gy. 2: 73), vö. *Ivánka* szn. (1232: *Iwanka*, ÁSz. 437). Mára a névnek nincs nyoma. **Somateleke** (1332: *Sumateluk*, Gy. 3: 370), vö. *Soma* szn.

(+1326/1500 k.: *Dewcher Minor*; Gy. 2: 66), az osztódott települések összefoglaló neve pedig a **Kétdvecser** (+1245 [1317 k.]: *Kethketh Deuecher*; Gy. 2: 66). **Alnyíres** (1298>1305: *Olnyrus*, Gy. 2: 82) és **Felnyíres** (1305: *Fulnyres*, Gy. 2: 82), összefoglaló nevük **Kényíres** (1305: *Kethnyeres*, Gy. 2: 82), helyzetviszonyító jelzői előtagot tartalmaz. Méretre utal **Kismohaly** ([1326–1342]>1347: *Kysmuholi*, Gy. 2: 81) neve, a település további két szinonim névalakja pedig településnév-formánssal történt kiegészülés eredménye: **Kismohalytelke** ~ **Mohalytelke** ([1326–1342]>1347: *Kysmuholtelke* ~ *Muholtelke*, Gy. 2: 81).

Birtoklásra utaló személynévi előtaggal egészültek ki a következő, főtagjukkal önállóan nem említett elnevezések: **Kondormárk** (1230/1349: *Kundurmart* [ɔ: *Kundurmarc*], Gy. 2: 76); **Boncnýrese** (1318: *Bonchnirese*, Gy. 2: 82) és alakváltozata, **Boncnýres** (+1326 [1500 k.]: *Bonch Nyres*, Gy. 2: 82). A két névhez lásd fentebb **Márk* és **Nyires*.

Ugyancsak településnév-formánssal kiegészülve jött létre a **Vászolytelke** (1315: *Vascultelege*, Gy. 2: 88), illetve a szinonim **Vászolytelek** (1331: *Vazunteluk*, Gy. 2: 88) névforma a korábbi *Vászoly* településnévből.

2.5.3. Mikrotoponimák

A Kolozs–Doboka régió településneveinek származási csoportjait vizsgálva csupán egyetlen biztosan idegen eredetű nevet találtunk (*Palatka*). Egy másik esetben (*Kályán*) is felmerült a szláv eredet gyanúja. A Szamos völgyének és mellékvízeinek ezen a részén csakis magyar eredetű mikroneveket tudunk adatolni a korai ómagyar korból.

A térségből gazdag víznévállomány maradt ránk. Az **Omboz** (1320/1324: *Vmbuz*, fl., HA 2: 25; vö. *Omboztelke* településnév) és **Palatka** (1320/1324: *Palaka* [ɔ: *Palatka*], fl., HA 2: 25; vö. *Palatka* településnév) neve valószínűleg a település nevéből alakult, ugyanúgy, mint az alábbi víznevek: **Kedelen-patak** (1332: *Kedelenpatak*, riv., HA 3: 53; vö. *Kedelen* településnév + *patak* fn.), **Bogács pataka** (1318: *Bagathpataka* [ɔ: *Bagachpataka*], fl., HA 2: 23; vö. *Bogács* településnév + *patak* fn. + *-a* birtokos személyjel), **Kályán pataka** (1326: *Kalyanpathaka*, fl., HA 3: 53; vö. *Kályán* településnév + *patak* fn. + *-a* birtokos személyjel). A *Szelecs* hegyen (ld. alább) eredhetett a *Szelecs pataka* (1318: *Zelechpataka*, fl., HA 2: 26). Növénynévre, illetve állatvilágra utal az alábbi víznevek előtagja: **Cseresznyés-patak** (1332: *ubi riv. Cheresnespatak* ... *cadit ad pisc-m Kedelentou*, HA 3: 52), **Mogyorós pataka** (1318: *Monuruspotoka*, fl., HA 2: 25 – a *Szarvastó* mellékvíze; 1329: *Munurospataka*, HA 2: 25 – a Mélyes bal oldali mellékvíze), **Hattyas pataka** (1326: *Hatyaspathaka*, aqua, HA 3: 52; vö. *hattyú* + *-s* melléknévképző + *patak* fn. + *-a* birtokos személyjel, vö. FNESz. *Hattyas*), **Varjad pataka** ~ **Varjú pataka** (1326: *ad fl-m Woryadpathaka* ... *inter t-m Woryadteleke*, HA 3: 56; vö. a régió határán kívül fekvő *Varjadtelke* település

nevével: 1326: *Voryadteleke*, Gy. 3: 378) ~ 1329: *Woryupataka*, riv., HA 2: 26), **Szarvastó** (1326: *Zorwostou*, fl., HA 2: 26; *szarvas* állatnév, esetleg *szarv* 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' (TESz., EWUng. *szarv*) fn. -s melléknévképzős alakja + *tó* fn.). A vízmeder, illetve a víz jellegére utaló nevek: **Száraz-patak** (1332: *Zarazpatak*, riv., HA 3: 55), **Sós-patak** (1334: *Sospatak*, HA 2: 26), **Sós-patak** (1370: *Sospotok*, HA 3: 55), **Reket pataka** (1318: *Reketpataka*, riv., HA 2: 25; vö. a *reked* 'megakad, útja elzáródik, eldugul' ige, TESz., EWUng. *rekesz* a.). Kutat vagy forrást jelöl meg a **Fűz-kút** (1329: *Fyzkut*, HA 2: 23) és a **Gyena kuta** (1329: *Genokuta*, HA 2: 24, vö. 1243>XVI.: *Gene*, 1238: *Genov* szn., ÁSz. 329). **Omboz-tő** (1326: ad 2 aquas fluentes *Ambuzthu*, HA 2: 25; vö. *Ombozteleke* településnév) az *Omboz* alsó szakaszát jelölhette. Tulajdonnévi (és köznévi) értékű is lehetett a **Patak** (1315: *potak* ~ *patak*, HA 2: 25) megnevezés.

Bizonytalan a **Szopalma** (1318: *Zupalma*, riv., HA 2: 26) ~ **Szopalma pataka** (1334: *Zupalmapathaka*, HA 2: 26) víznév első névrészenek az olvasata és az eredete. Szintén nem egyértelmű a **Hintos** (1320/1324: *Hyntus*, fl., HA 2: 24) név etimológiája. Korábban felvetődött, hogy benne egy *hintó* ~ *hindó* 'láp, mocsár' jelentésű földrajzi köznévi kereshető (MÉSZÖLY 1941), újabban azonban inkább a *hintó* ~ *hinta* lexémákhoz mint a *hint* tőből való 'himbálózó' jelentésű melléknévi igenevekhez kapcsolják (KOVÁCS É. 2015: 143–144, BÁTORI 2017).

Állóvíz neve a **Büzös-tó** (1329: *Byzustou*, HA 2: 23), **Kedelen-tó** (1332: *Kedelentou*, pisc., HA 3: 53, vö. *Kedelen-patak*), **Reket-tó** (1329: *Rekettou*, stag., HA 2: 25; vö. *Reket pataka* víznév), **Tiszta-tó** (1334: *Tyztatou*, stag., HA 2: 26).

Mocsár neve az **Apát lápja** (1326: *Apathlaba* [ɔ: -lapa], stag., HA 3: 51) és az **Ökörítő** (1326: *Hukurithou*, stag., HA 3: 55; vö. *ökörítő* fn. < *ökör* fn. + *ító* 'ítató' fn., FNESz. *Ökörítőfülpös*, JUHÁSZ 1992).

Vízi átkelőhelyet nevez meg a **Kő-rév** (1329: *Kwrew*, HA 2: 24) és a **Sós-híd** (1332: *Soushyd*, riv., HA 3: 55).

Országos jelentőségű utat jelöl a **Szász út** (1334: *Zaazwt*, via, HA 2: 26).

Számos kisebb-nagyobb kiemelkedés neve is szerepel a korai ómagyar kori forrásokban. **Bérc** (1315 (Szentgyed): *Bech* [ɔ: *Berch*], 1315/1370/1752 (Bogács), 1326 (Szentgotthárd, Szentiván): *berch*, 1329 (Gyulatelke, Noszoly): *beerc*, 1329 (Gyeke): *Beerc*, HA 2: 23), 1297 (Kolozsmonostora): *berch*, 1332 (Zsuk): *Berch*, HA 3: 51), **Halom** (1332: ad montem *Holm*, HA 3: 52), ezek egy része közzzó, más része tulajdonnév is lehetett. A *berc* és a *halom* kétrészes nevek főtagjaként is gyakori: **Nagy-berc** (1318: *Nog berch*, HA 2: 25), **Báré-berc** (1326: *Bareberch*, mo., HA 3: 51; vö. *Báré* településnév + *berc* fn.), **Akaszto-berc** (1329: *beerc Akazto beerc*, HA 2: 23), **Akasztofa bérce** (1329: *Akaztofabeerchy*, HA 2: 23), **Cseresznyés-berc** (1332: ad qd. *Berch* qui *Cheresnesberch* appellatur, HA 3: 52), **Éles-berc** (1326: *Elus berch*, mo., HA 3: 52), **Lovász-berc** (1329: *Luwazbeerc*, HA 2: 24), **Ménes-erdei-berc** (1326: *Meneserdeyberch*, mo., HA 3:

54; vö. *Ménes* településnév + *erdő* + *-i* birtokos személyjel + *bérc* fn.), **Nagy-Kedelen-bérc** (1332: *Nogkedehelenberch*, HA 3: 54; vö. *Kedelen* településnév), **Nyíres-bérc** (1329: *beerc Niresbeerc*, HA 2: 25), **Székely-bérc** (+1333/1334: *Zekelberch*, mo., HA 2: 26); **Ágas-halom** (1229/1550: *Agosholm*, HA 3: 51), **Hegyes-halom** (1326: *Hegesholm*, mo., HA 3: 52). A hegyet borító jellegzetes növényzet megjelenik egyrészes nevekben: **Borsós** (1229/1550: *Bursors* [ɔ: *Bursovs*], mo., HA 3: 51), **Csipkés** (1326: *Chypkes*, mo., HA 3: 52). A hegyet borító erdőt jelölhették a **Vida fája** (1326: *ad qd. magnum montem Wydafaya*, HA 3: 56; vö. *Vida* szn. (+1135/+1262/1566: *Wyda*, 1202–1203/cr 1500: *Vida*, ÁSz. 807) + *fája* 'erdeje' fn. (vö. FNEsz. *Apafá*) és a **Holló-kerek** (1326: *berch Hollokerek*, HA 2: 24) kétrészes nevek. Hegyoldal lehetett a **Köves-lejtő** (1332: *Kuesleuhteu*, mo., HA 3: 54). A *hegyes* 'hegy' földrajzi köznévvé jelenik meg személynévi előtaggal a **Lompért hegyese** (1329: *Lumpeyrthege*, mo., HA 2: 24; vö. *Lompért* szn. – 1138/1329: *Lampert*, ÁSz. 481) és a **Dobra hegyese** (1329: *beerc Dubrahege*, HA 2: 23; vö. *Dobra* szn. – 1265: *Sauol* [et] *Torzol* [iobagiones castri de Bach de genere] *Dobra*, ÁSz. 253) elnevezésekben. A két név azonos településen fordul elő, ez valószínűsíti az utóbbi elnevezés előtagjának is a személynévi eredetét. A kiemelkedések között találunk egy nagy valószínűséggel szláv eredetű megnevezést is: **Szelecs** (1318: *berch Zeleth* [ɔ: *Zelech*], HA 2: 26, ugyanez erdő neveként is 1318: *Zelech*, s., HA 2: 26). Bizonyára ugyanarra a szláv **selbce* 'kis falu' főnévre vezethető vissza, mint a korábban a településnevek között elemzett *Szelecse* falunév. Szláv eredetű lehet a **Podrágya-bérc** ~ **Podráj-bérc** (1326: *in capite Puddradyaberch* ~ *Podriaybirch*, mo., HA 3: 55) szinonim nevek első névrésze, amelyekben feltehetően a szl. *pod-* 'valami előtt, valaminek az alja' (vö. ŠMILAUER 1970: 144) előljáró szerepel, utótagjában pedig esetleg a szl. *rojъ* 'forrás, kút' (ŠMILAUER 1970: 153) lexéma kereshető. Bizonytalan az olvasata és az eredete a **Gyérfa-bérc** (1332: *ad qd. Berch Gerfaberch*, HA 3: 52) névnek: a *gyér* lexémát az OklSz. csak közel másfél száz évvel későbből adatozza személynévi előfordulással, az ÁSz. egyetlen adata pedig valójában helynévi adat.

Völgyet neveznek meg a következő elnevezések. **Ér** (1229/1550: *per vallem nomine Er*, HA 3: 52), **Kapus** (1329: *via ... a parte Zuat transit per qd. locum Kapuus nominatum ve. Cykud*, HA 3: 53), **Göc kapusa** (1326: *Geuchkapusa*, vall., HA 2: 23; vö. *Göc* településnév + *kapu* 'dombok között lévő átjáró, völgyszűkület' + *-s* melléknévképző + *-a* birtokos személyjel), **Nagy-kapus** (1329: *Magnum Kapus*, HA 2: 25), **Gyeke völgye** (1334: *Gekeuelge*, vall., HA 2: 23; vö. *Gyeke* településnév + *völgy* fn. + *-e* birtokos személyjel), **Határ-völgy** (1297: *Hatarwlg* [ɔ: *-welg*], vall., HA 3: 52), **Kis-völgy** (1332: *Kysueulg*, vall., HA 3: 53), **Széki-völgy** (1318: *Zykywelg*, vall., HA 2: 26; vö. *Szék* településnév + *-i* melléknévképző + *völgy* fn.), **Szénás-új** (1326: *Zenasay*, HA 2: 26; vö. *szénás* mn. + *új* 'keskeny

völgy', FKNT). Ismeretlen olvasatú és eredetű a (**Kusol**) (1229/1550: *Kusol*, vall., HA 3: 54) völgynév. **Podor-völgy** (1332: *Pudurueulg*, vall., HA 3: 55) elnevezése bizonyára összefügg a **Podráj-bérc** nevével.

Erdőt jelölnek az alábbi elnevezések: **Taba** (1318: *Taba*, s., HA 2: 26; vö. *Taba* szn. (1211: *Thaba*, ÁSz. 738)), **Ábel harasztja** (1318: *Abelharazta*, loc., HA 2: 23; vö. *Ábel* szn. (1138/1329: *Abel*, ÁSz. 40) + *haraszt* 'fiatal, sarjadzó, cserjés erdő, bozót' FKNT, TESz., EWUng.), **Visa erdeje** (1326: *Visaerdei*, s., HA 3: 56; vö. *Visa* szn. – 1138/1329: *Wisa*, ÁSz. 815 és *Visatelke* településnév), **Apát harasztja** (1326: *Apathharazta*, s., HA 3: 51), **Asszony erdeje** (1329: *Azunerdeye*, s., HA 2: 23; vö. m. R. *asszony* 'királyné', EWUng.), **Alma kereke** (1329: *Almakereke*, loc., HA 2: 23; vö. *alma* növénynév + *kerék* 'erdő' fn. EWUng.), **Bodzás erdeje** (1326: *Buzyaserdey*, s., HA 3: 51), **Kőrös-erdő** (1326: *Keuruserdeu*, s., HA 2: 24), **Kőrös-ér** (1326: *Keuruser*, s., HA 3: 53), amely valószínűleg azonos a **Kőrös-erdő**-vel (1332: *Keuruserdeu*, s., HA 3: 53), **Gyepős ~ Gyepes** (1336: *Gepus*, s., HA 2: 24), **Gyepős-erdő** (1326: *Gepuserdeu*, s., HA 2: 24), **Hintos** (1296: *Hyntus*, s., HA 3: 52; vö. *Hintos* patak neve), **Keresztes-erdő** (1329: *Kerezuserdeu*, s., HA 2: 24), **Kis-Erdőd** (1326: *inter silvam seu nemus ... Kyuserdeud nominatam*, HA 3: 53), **Tar-liget** (1326: *Torligeth*, s., HA 2: 26; vö. *tar* 'kopasz, ritkásan benőtt' mn., EWUng. *tar*^l + *liget* fn., FKNT), **Mohaly ~ Kis-Mohaly** (1326: *Mohar*, s., [1326–1342]>1347: *Muhol*, s., ~ 1326: *Kyusmuhar*, s., [1326–1342]>1347: *caput Kysmuholi*, HA 2: 24; vö. *kis* mn. + *Mohaly* településnév), **Mikolatelke-fő** (1326: *Mykolatelukefeu*, s., HA 2: 25; vö. *Mikolatelke* településnév + *fő* 'valami kezdete' fn., FKNT), **Felnyíres feje** (1347: *Fulniresfey*, loc., HA 2: 23), **Tyúkszó berke** (1326: *Tyukzoubereke*, s., HA 2: 26; vö. *tyúk* állatnév + *aszó* 'völgy, két vízfolyás közötti száraz terület, hamar kiszáradó föld' (EWUng.), 'homokos talajú, letarolt erdőterület' (FKNT) + *berek* + *-e* birtokos személyjel). Magányosan álló fákat jelölt a **Csonkafa** (1329: *a-em silicis chunkafa*, HA 2: 23) és a **Határalma** (1318: *a. pomi ... hataralma*, HA 2: 24).

Az alábbi mikrotoponimák mellett nem szerepel pontosabb helyfajtajelölés. **Légen-fark** (1329: *ad finem Legenfark*, HA 2: 24; vö. *Légen* településnév + *fark* 'valami hosszán elnyúló vége' fn., FKNT), **Lyukas-határ** (1329: *lykashatar* m., t. – Gyeke és Noszoly közös határában, 1315: *licashathar* – Szentegyed határában, HA 2: 24). Bizonytalan az olvasata és az eredete a **Vília-fő** (1329: *beerch, quod est in capite Wyliafeu*, HA 2: 26) helynév első névrészenek.

A vizsgálat azt mutatja, hogy szláv eredetre mehet vissza a régió mikrotoponimái között egy kisebb kiemelkedés kétrészes nevének első névrésze (*Podrágya bérc ~ Podráj-bérc*) és esetleg egy völgy nevének első névrésze (*Podor-völgy*), valamint két további mikronév első névrészenek származása ismeretlen (*Vília-fő*, *Gyena kuta*). A mikrotoponimák döntő többsége azonban egyértelműen a magyar nyelvből magyarázható meg. Szerkezeti felépítésük pedig leginkább S+F struktúrát mutató kétrészes elnevezés.

3. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének névmintázatai az ómagyar kori Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyében

3.1. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének természeti viszonyai

Az ebben a fejezetben vizsgált települések két, nyugat–keleti irányból szomszédos vármegye területén fekszenek: Erdélyi Fehér vármegye alsó részén, illetve Küküllő vármegyében. Az alábbiakban ennek a két megyének mint az általam kijelölt térség tágabb környezetének a vizsgálat szempontjából legfontosabb vízrajzi és domborzati sajátosságait mutatom be.

Erdélyi Fehér vármegye a 11–12. században az ország egyik legnagyobb, lényegében Erdély egész déli részére kiterjedő határvármegyéje volt. Szemléletesen mutatja ezt, hogy területén jött létre később Alsó-Fehér, Brassó, Fogaras, Háromszék, Küküllő és Szeben vármegye. Története során az eredeti vármegye a földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai alapján két különböző részre oszlott. A Nagy-Küküllő folyótól délre fekvő keleti rész 2–20 falut magába foglaló elszórt kis szigetekből állt, míg a nyugati rész összefüggő területi egységet alkotott. A 18. század második felétől ezt a két részt hivatalosan is elválasztották egymástól: a nyugati felét Alsó-Fehér, a keletit Felső-Fehér vármegye néven szerepeltetve. A középkori teljes Fehér vármegye déli és keleti határa a Kárpátok (a középkorban Havasok, Erdélyi-Havasok) vonulata volt, északnyugat felől a Bihari hegyek (a középkorban Erdő) határolták. A vármegye a Maros és az Olt vízrendszerének területéhez tartozott. A későbbi alsó részének központi folyója a *Maros*, amely a Keleti-Kárpátokban, a Gyergyói-havasok vidékén Marosfő közelében, 1350 méter magasságban ered, majd 749 km utat megtéve bal felől ömlik a Tiszába. Útja során a megye északi határánál folyik, azután dél–délnyugatra fordulva szeli át Erdélyi Fehér vármegye alsó részét. Vizsgálatom tárgyául ez utóbbi szakaszának medencéjében fekvő települések megnevezéseit jelöltem ki.

Erdélyi Fehér vármegye alsó részével kelet felől szomszédos a területét tekintve jóval kisebb Küküllő vármegye, amely a *Maros* és a *Nagy-Küküllő* között fekszik. Területének meghatározó folyója a Görgényi-havasokban több mint 1100 méter magasságban eredő, a megyébe északkeleti irányából érkező és délnyugat felé tartó *Kis-Küküllő*, amely 144 kilométeres folyásának ezen a szakaszán közepén választja szét Küküllő vármegyét egy északi és egy déli félre. A Kis-Küküllővel délen párhuzamosan haladó másik folyóág az ugyancsak a Görgényi-havasokban több mint 1400 méter magasságban fakadó, 221 kilométer hosszúságú *Nagy-Küküllő*, amely nagyrészt a vármegye déli határán folyik. A két Küküllő-ág egymással párhuzamosan halad, s a vármegye nyugati határán Balázsfalvánál egyesül, így folytatva tovább az útját immár *Küküllő* néven Erdélyi Fehér vármegyébe, ahol 28 kilométer folyás után Mihálcfalvánál torkollik a

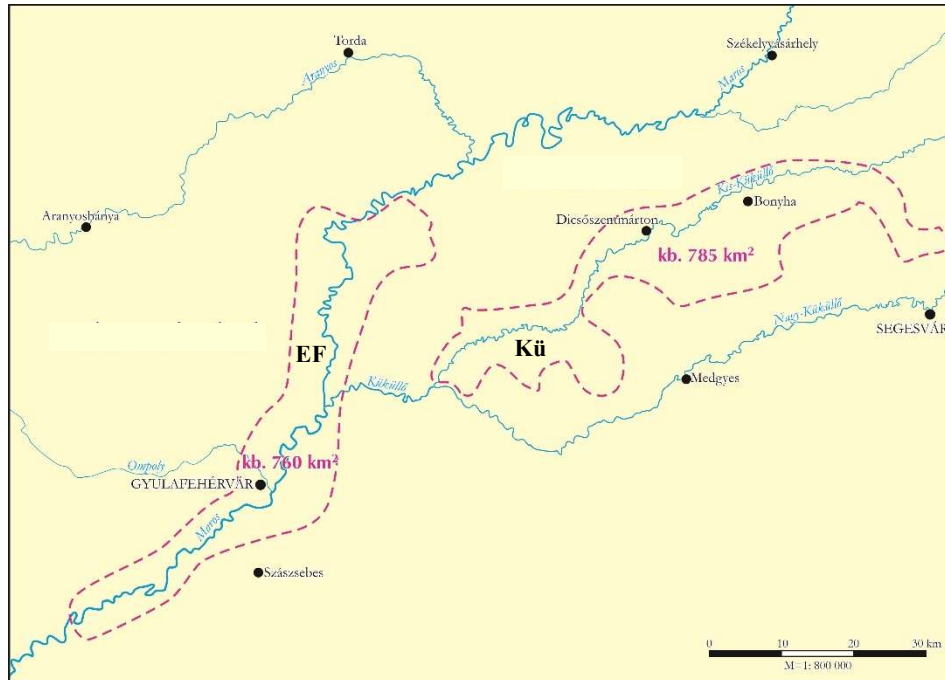
Marosba. A megye területének általam vizsgált régiója az északabbra folyó *Kis-Küküllő* Küküllő vármegyei szakaszának vízgyűjtő területe.

A Maros és a Kis-Küküllő völgyi térség régióinak településszáma nem mutat jelentős különbséget (65 : 56), a településnevek száma azonban kissé magasabb a Maros völgyi települések esetében (91 : 76). Mindezekről bővebben szólok az egyes területi egységek tárgyalásánál. Területére nézve a két régió szinte azonos méretű (760 : 785 km²) (lásd a 14. térképet).

3.2. Maros völgye régió

3.2.1. Természeti viszonyok

A Marosba a vármegye általam elemzett középső területén több kisebb patak is ömlött, amelyek közül a korai ómagyar korból is adatolható a jobbról érkező *Lapád, Enyed, Orbó, Gyiógy, Gáld, Ompoly*. Bal oldali mellékfolyója a *Küküllő, Orbó-patak, Sebes, Árkos*. Ezeknek a patakoknak a vizét pedig további számos kisebb vízfolyás táplálja. A vizsgálat térségét itt nem terjesztettem ki a Maros két oldalának vízválasztójáig, hanem csupán a folyómeder két oldalán körülbelül 10 kilométeres sávban található településeket vontam be a kutatásba. A Maros jobb partjához közel ugyanis havas jellegű hegyvidék húzódik, amelynek tagjai a Bihar-hegységhez, illetve az Erdélyi-érchegységhez kapcsolódnak, a legmagasabb csúcsok itt 1300 méter körüliek. Bal partja mentén végig dombvidék terül el, ahol a dombok magassága mindenütt legalább 200 méter, de gyakorta előfordulnak a területen az 500 métert meghaladó hegyek is. A Küküllőtől északra fekvő részek erdőségben igen gazdagok, míg délre csak elszórtan található kisebb-nagyobb erdők. A Marost folyása mentén végig síkvidék kíséri, amely északi irányból a megye legjelentősebb településéig, Fehérvár (később Gyulafehérvár) környékéig a jobb parton húzódik szélesebb sávban, itt a bal parthoz közelebb kezdődik a dombvidék, míg Fehérvártól délre inkább a bal parton meghatározó a síkvidéki jelleg, a jobb parthoz pedig közelebb húzódik a hegyvidék. Fehérvártól északra a Maros jobb és bal partján az enyhén tagolt dombság jellemző, ettől délre a hasonló domborzat inkább csak a bal partot jellemzi, a jobb part mentén tagolt alacsony középhegység, illetve középhegység jellegű a táj. A vármegye folyó-völgyi sík és alacsonyabb dombos vidékei kiváló lehetőséget biztosítottak a mezőgazdaságnak, a hegyek lábánál pedig Fehérvár környékén jelentős szőlőkultúra alakult ki. A megye távolabbi, általam nem vizsgált térségében kiemelkedő jelentősége volt a só (Vízakna, Mércaknája később Kisakna) és a nemesfém (Ab-rudbánya, Zalatna) bányászatának is (vö. Gy. 2: 97–129, ICZKOVITS 1939: 3–4).

14. térkép. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének régiója

3.2.2. A *Maros* neve

A *Maros* folyó neve ugyanahhoz az ősi indoeurópai névréteghez tartozik, amelyhez a korábban már tárgyalt *Körös* és *Szamos*. Az elnevezés már az ókortól adatható *Maris*, *Marisos*, *Marisia* alakban. MELICH a folyó honfoglalás kori nevét **Maris* majd *Moris* alakúnak mondja, s egy további *Morus* > *Moros* > *Maros* változást feltételez (1925–1929: 52). Az elnevezés ősi eredetével KNEZSA ISTVÁN is egyetért, aki a forrásokban fellelhető alakjai és etimológiai magyarázata alapján a rómaiak előtti időre vezeti vissza a folyónevet; vö. Herodotos: *Máρις*, Strabo: *Mάρισος*; Itin. Rom.: *Marisus*; Jordanes, Anon. Ravenn. *Marisia*; Konst. Porph.: *Μορήσης*; Anon. 11, 44. §.: *Morisius*, *Morus*, később *Moris*, *Morus*, *Maros* (1942: 45). A névtudomány mai egységes állásfoglalása szerint alapja egy indoeurópai **mori* 'tenger' szó – ugyanebből alakult a *Mura* folyó neve is –, KISS LAJOS szerint ennek *morisyo-* származékából keletkezhetett a víznév a dák nyelvben, ahonnan egy szláv **Morišb* alak közvetítésével kerülhetett a magyarba (FNESz., 1997a: 200). A folyónév a magyar–szláv érintkezések pontosabb lokalizálására azonban nem ad lehetőséget (ahogyan a *Körös* és a *Szamos* neve sem), mert a magyarok a víz hosszú folyása mentén bárhol átvehették a nevet az ott talált szlávástól.

Annak ellenére, hogy a *Maros* a Kárpát-medence leghosszabb folyóinak egyike, számos mellékága, belé ömlő folyója közül egy sincs, amelyet a főág alapnévéhez illesztett jelzővel kiegészítve jelöltek volna meg, ahogyan azt a *Körös* vagy a *Szamos* esetében láttuk. Minden mellékága önálló, a főágtól függetlenül keletkezett nevet viselt. Ennek talán az lehet az oka, hogy igazán jelentős, a főághoz mérhető kiemelkedő hosszúságú mellékága – amilyen a *Körös*-nek a *Sebes*-, *Fehér*- vagy *Fekete-Körös* ága, a *Szamos*-nak a *Kis*- és *Nagy-Szamos* ága – a *Maros*-nak nincs.

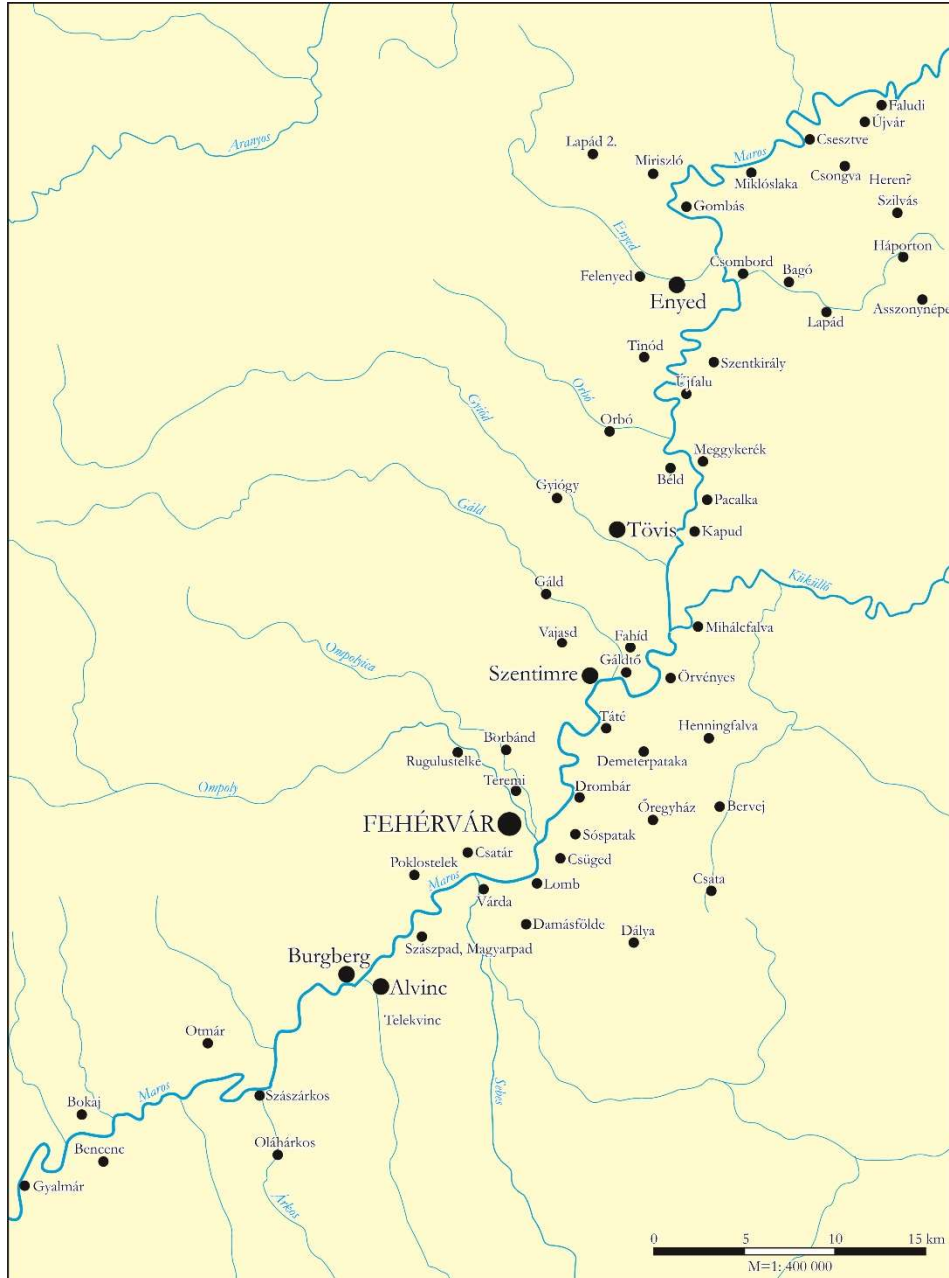
A korai ómagyar kori magyarországi forrásokban a *Maros* neve legkorábban egy 11. századi átírt oklevélből adatható *Morus* alakban ([1077–1095]>1347: *Morus*, fl., KMHsz. 1.), és a kronológiailag ez után következő első hiteles, de másolatban fennmaradt oklevélben is ebben a formában olvasható (1192/1374/1425: *Morus*, KMHsz. 1.). Említik emellett még ritkábban *Moros*, *Maros*, *Mors* és *Moris* alakokban is (KMHsz. 1.). Feltűnő, hogy más nagy folyók nevéénél jóval gyakrabban szerepel magyaros formában, amit bizonyára a névalak *-us* ~ *-os* végződése magyaráz, amely jól belesimult a latin szövegek környezetbe. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a *Maros* neve is gyakran latinított alakban szerepel a forrásokban: latin nyelvű szövegbe latin nyelvi toldalékokkal ellátva illesztették ([1205–1235]>1289: *Morisium*, [1263–1272]/1291/1320: *Morisii*, aqua, 1299/1392: *Marysio*, stb., HA 2: 32). Többnyire a *Morisius*, *Morusius*, *Morosius*, *Marosius* megfelelő grammatikai eseteit használták (KMHsz. 1.).

A magyar helynévrendszerben több olyan településnév is létezik, amelynek jelzői előtagja a település földrajzi fekvésére utaló megkülönböztető szerepű *Maros* víznév. E helynevek létrejötte a középmagyar kortól egészen a modern kori hivatalos helynévadás idejéig terjed. A 16–18. században jelzővel kiegészült településnevek a következők: *Marosbrettye* (1760–1762 < 1289: *Berechte*, FNESz.), *Marosdátos* (1760–1762 < 1263: *Datus*, FNESz.), *Marosbogát* (1760–1762 < 1332–1337: *Bogath*, FNESz.), *Marosillye* (1760–1762 < 1292: *Elye*, FNESz.), *Marosjára* (1760–1762 < 1332–1337: *Jara*, FNESz.), *Maroskece* (1760–1762 < 1444: *Keche*, FNESz.), *Maroslekence* (1760–1762 < 1263: *Lekenczethw*, FNESz.), *Marosludas* (1760–1762 < 1330: *Ludas*, FNESz.), *Marosnémeti* (1760–1762 < 1330/1439: *Nempty*, FNESz.), *Marossolymos* (1760–1762 < 1278: *Solymos*, FNESz.), *Marosugra* (1760–1762 < 1376: *Wgra*, FNESz.), *Marosújvár* (1600 < 1177/1202–1203 < *Vyuuar*, FNESz.), *Marosvásárhely* (1539 < 1349: *Scekulwasarhel*, FNESz.), *Marosvécs* (1760–1762 < 1319: *Veech*, FNESz.), *Marosszentanna* (1567 < 1409: *Zentanna*, FNESz.), *Marosszentgyörgy* (1567 < 1423: *Zenthgywrgh*, FNESz.).

A *Maros* folyóra utaló előtag a 19–20. században jelent meg a következő településnevekben: *Marosaszó* (1913 < 1418: *Hozycazo* [ɔ: *Hozyoazo*, FNESz.), *Marosbél* (1939 < 1219/1550: *Belud*, FNESz.), *Maroscsapó* (1909 < 1347:

Chapow, FNESz.), *Maroscsesztve* (1808 < 1318: *Chestue*, Gy. 2: 138), *Maroscsüged* (1839 < 1323: *Sugud*, FNESz.), *Marosdécse* (1880 < 1355: *Deyche*, FNESz.), *Marosdég* (1908 < 1360: *Deegh*, FNESz.), *Marosfelfalu* (1904 < 1319: *Feelfalu*, FNESz.), *Maroshévíz* (1906 < 1626: *Toplicza*, FNESz.), *Maroskoppánd* (1808 < 1285/1436: *Coppam*, FNESz.), *Maroslele* (1950 < 1274/1340: *Lele*, FNESz.), *Marosliget* (1902 < 1393: *Lyget*, FNESz.), *Marosoroszfalu* (1808 < 1319: *Vruzfolu*, FNESz.), *Marosörvényes* (1913 < 1291: *Eurmenus*, FNESz.), *Marossárpatak* (1906 < 1268: *Sarpatak*, FNESz.).

A folyónak a Keleti-Kárpátokban található forrása közelében fekvő *Marosfő* település neve 1910-ből adatolható (EH. 542). MEZŐ ANDRÁS a magyar hivatalos helységnévadásról szólva megállapítja, hogy a településnevek egyénítéséhez jelzőként felhasznált 79 víznév közül a *Maros* és a *Szamos* a 2–3. leggyakrabban használt folyónév (1982: 222).

15. térkép. A Maros völgye régió településnevei

3.2.3. Névtipológiai csoportok

Erdélyi Fehér vármegyében a Maros folyó fentiekben körülhatárolt térségében a korai ómagyar kori források 65 település 91 névalakját őrizték meg. A következőkben a régió településneveit – az eddigieknek megfelelően – az egyes szemantikai csoportok szerint haladva mutatom be előbb az egy-, majd a kétrészes elnevezéseket véve sorra.

a. Egyrészes nevek

A térségben több külső névalkotással létrejött, idegen eredetű, névátvétellel a magyar névrendszerbe került településnév található. A 13. század közepén felbukkanó **Burgberg** (1248/1265/1310/1359/1421: *Burgberg*, 1320/Pp. Reg.: *Burperg*, Gy. 2: 135) a német eredetű 'várhegy' szemantikai tartalmú helynév átvétele (FNESz. *Borberek*). Német telepések falva. Lipszky-nél és később – reszeman-tizáció eredményeként – *Borberek*, a német *Burgberg*, a román *Vurpăr* (Lelkes 2011: 149). **Borbánd** (1299/1580 u.: *Borband*, Gy. 2: 135) nevét a flamand nyelvű *Brabant* tartományból érkező telepések hozták magukkal eredeti lakóhelyükről. A forrásokban hosszú ideig latinos formában említik (1299/1580 u.: *Borbanthina*, u. o.), a magyarországi latin **Borbantina** névváltozatának eredete a k. lat. *Brabantia*. Végső forrása az óaln. *Brabant* 'parlagon hagyott határvidék' (FNESz. *Borbánd*). Első említéseként már magyaros hangszerkezeti formában, a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat feloldásával szerepel. Már ekkor megjelenik a szóvég – bizonyára helynévképzőnek felfogott – *-d* változata is (1299/1580 u.: *Borband*, u. o.). BENKŐ a puszta személynévi eredetű településnevek között sorolja fel (2002: 62), a történeti személynévtárban azonban nem szerepel ide kapcsolható személynév. Határjárásában a 13. század végén csak magyar eredetű mikronevek találhatók. Lipszky-nél és később *Borbánd*, a román *Bărăbanț* (Lelkes 2011: 149). A korábban *Csatá*-nak hívott település (ld. alább) az oda érkező német nyelvű telepésektől a **Birnbaum** nevet kapta, amely a németben 'körtefa' értelmű (vö. 1854: *Birnbaum*, Gy. 2: 162; vö. ICZKOVITS 1939: 52). E név a korai forrásokban latinra fordítva *Pirum*-ként szerepel (1345: *Chatha* al. nom. *Byruum*, Gy. 2: 162, 1309/Cod.: de *Piro*). 1309-ben szász papja van (Gy. 2: 162). Lipszky-nél *Girbó*, később *Oláhgorbó*, a román *Ghîrbom* (Lelkes 2011: 512). Ugyancsak a német nyelvből származik a korábról *Dálya* (ld. alább) néven adatható **Luprettal** (1417: *Lwprichthal*, Gy. 2: 139) neve; vö. *Lupret* szn. (1274/1328: *Lopreth*, ÁSz. 497) + ném. *tal* 'völgy' fn. A német névformát többnyire latinra fordítva szerepeltetik: 1332–1336/Pp. Reg.: *Valle Luperti*, Gy. 2: 139). Átmenetileg használt név lehetett, mivel a települést később csakis *Dálya*-ként említik. Erdélyi Fehér vármegye alsó részének központi szerepű települése *Fehérvár*; neve a kora középkori íráshagyományoknak megfelelően igen gyakran latin nyelven fordul elő a forrásokban. A latin nyelvű alakok maguk is többféle

formában vannak jelen: Chron. Hung. Budense [<Gesta saec. XI–XIII. 900–955-re]: *Civitatem Albam* (Gy. 2: 143), [1177 k.]: *Albensis Ultrasilvanus* (Gy. 2: 144), 1200: *Albe Transsilvane* (Gy. 2: 145), Nota [XIII.] 1241: *Alba Civitate Transilvana* (Gy. 2: 148), 1274: *Alba Jvle* (Gy. 2: 149), illetve *Chron. Andag. [–1106] 1081: *Bellagradensi* (< szl. *Bělgřadъ*) (Gy. 2: 144). A latin alakok mellett a település német nyelvű **Weissenburg** Nota [XIII.] 1241: *Wizemburch*, Gy. 2: 148), sőt ennek latinositott (1298: *Wizzenburgensis*, Gy. 2: 151) névalakja is használatban volt az írott nyelvben (a különböző névalakokra ld. még BENKŐ 2002: 40).

Nem ismerjük pontosan a **Lotrid** (1313: *Lotryd*, Gy. 2: 134) elnevezés eredetét. Lipszkyknél és később *Berve*, a román *Berghin* (Lelkes 2011: 136). A német telepesfalvakkal való szomszédsága és későbbi, bizonyára a *Lotrid* formából transzszemantizációval alakult *Blutrot* (tkp. 'vérvörös') neve (Gy. i. h.) azonban a német eredetét veti fel. Magyar neve *Bervej* volt (ld. alább), amelyet a német formával közel azonos időben adatolhatunk. Német telepesek által átmenetileg használt megnevezés lehetett.

A Maros völgye régió egyrészes településneveinek legnagyobb csoportját a személynévi eredetű településnevek jelentik, amelyek között metonimikusan és morfológiai szerkesztéssel keletkezett elnevezés egyaránt előfordul. A két szerkezet közül a névformáns nélkül álló elnevezések a gyakoribbak, s ezek a következők. **Bencenc** (1332–1336/Pp. Reg.: *Benchench*, Gy. 2: 133) település neve a *Bencenc* személynévre (1266: *Bencench*, ÁSz. 109) vezethető vissza (FNESz. *Bencenc*, BENKŐ 2002: 62). Lipszkyknél *Bencencz*, később *Bencenc*, a mai román *Aurel Vlaicu* (Lelkes 2011: 130). **Miriszló** (1219/1276: *Myroslov*, Gy. 2: 174) neve a *Miriszló* személynévből (1247: *Mirolou*, ÁSz. 553) keletkezett (FNESz., BENKŐ 2002: 62). Lipszkyknél és később *Miriszló*, a román *Mirăslău* (Lelkes 2011: 459). **Vinc** (1248/1265/1310/1359/1421: *Wynch*, Gy. 2: 192) elnevezése a *Vinc* (1291: Jacobi filii *Vinci*, ÁSz. 813) személynévből származik (BENKŐ 2002: 62). Lipszkyknél és később *Alvinc*, a román *Vințu de Jos* (Lelkes 2011: 95). **Rátka** (1269: *Ratka*, Gy. 2: 188) elnevezése a valószínűleg szláv eredetű *Rátka* (*Ratka*, *Radka*) személynévből (1255: *Radca*, ÁSz. 670) való (vö. FNESz.). A **Kend** (1280>1413: *Kend*, Gy. 2: 188) településnév a *Kend* (1273: *Kend*, ÁSz. 457) személynévre megy vissza. Alapjaként esetleg a *(kék)kend* néprész név is szóba jöhet (BENKŐ 2002: 79). Lipszkyknél *Újfalú* (*Szász-*), később Tompaházával egyesítették (Gy. i. h.). A **Bagó** ([1296/1296]: *Bogo*, 1317/1317: *[Ba]gow*, Gy. 2: 132) név alapja a *Bagó* szn. (1269: *Bago*, FNESz. *Magyarbagó*), amely esetleg a *bagó* 'bagoly' (TESz., EWUng.) állatnévből eredhet. Lipszkyknél *Magyarbagó* a mai román *Băgău* (Lelkes 2011: 429). A latin *Egidius* személynévből származhat a magyar *Egyed* szn. (+1135: *Egud*, 1138/1329: *Egid*, ÁSz. 269) mellékalakja, az *Enyed* szn. (1165: *Enidi*, ÁSz. 286). Ez a név az alapja a régió területén fekvő két *Enyed* település nevének (FNESz. *Nagyenyed*, vö. BENKŐ 2002: 62). Az egyik a Gyulaféhegyvártól ÉK-re fekvő **Enyed** (1303/1400:

Enydinum, Gy. 2: 141), Lipszkyknél és később *Nagyenyed*, a mai román *Aiud* (Lelkes 2011: 475). Az előbbi szomszédságában fekvő másik **Enyed** (1332–1335/Pp. Reg.: *Enyd*, Gy. 2: 141) Lipszkyknél és később *Felenyed*, a mai román *Feleiu*, a mai román *Aiudul de Sus* (Lelkes 2011: 229). Nagyenyeddel egyesítették. A **Lomb** (*1309/Pp. Reg.: *Lomb*, Gy. 2: 172) településnév alapja a *Lomb* szn. (1212: *Lomb*, ÁSz. 496). Lipszkyknél *Limba*, később *Lombfalva*, a mai román *Limba* (Lelkes 2011: 419). **Csesztve** (1318: *Chestue*, Gy. 2: 138) település elnevezése a *Csesztve* személynévből (1309: *Cesztwe*, vö. FNESz. *Csesztve*) származik. Lipszkyknél és később *Magyar-* vel *Maroscsesztve*, később *Magyarcsesztve*, a mai román *Cisteiu de Mures* (Lelkes 2011: 430). **Csüged** (1323: *Sugud*, Gy. 2: 139) település nevének alapja a *Csüged* szn. (1222/1767: *Chugud*, FNESz. *Maroscsüged*). Lipszkyknél *Csüged*, később *Maroscsüged*, a mai román *Ciugud* (Lelkes 2011: 442). **Mihálc** (1332–1336/Pp. Reg.: *Mihalch*, Gy. 2: 173) elnevezése a *Mihálc* személynévre (1287: *Michalch*, ÁSz. 543, FNESz.) megy vissza. Lipszkyknél *Mihálcfalva* aliis *Mihályfalva*, később *Mihálcfalva*, a mai román *Mihalț* (Lelkes 2011: 455). **Otmár** település neve (1276: *Othmar*, Gy. 2: 130) bizonyára az *Otmár* személynévből (1202–1203/1500 k.: *Otmar*, ÁSz. 607) származik (BENKŐ 2002: 62). GYÖRFFY – valószínűleg egy *Akmár-fő* helynévből (1299/1369/1571: *Othmarfeo*, loc., Gy. 2: 130, 159) következtetve – egy nem adatolható **Otmár* folyóhoz kapcsolja a település megnevezését. A *fő* a régiségben azonban nemcsak folyónevekkel alkotott összetételt (HOFFMANN 2010: 119–123). Lipszkyknél és később *Akmár*, a mai román *Acmariu* (Lelkes 2011: 77). A **Csata** (1345: *Chatha* al. nom. *Byruum*, Gy. 2: 162) településnév a *Csata* (1308: *Chata*, vö. FNESz. *Csata*) személynévre vezethető vissza. Lipszkyknél *Girbó*, később *Oláhgorbó*, a román *Ghirbom* (Lelkes 2011: 512). **Heren** (1177/1202–1203/1337: *Heren*, Gy. 2: 165) neve valószínűleg személynévből való: a történeti személynévtárban a *Heren*, *Herin* (*1271/1273: *Heren*, ÁSz. 382) címszó adatai között e település idézett adatán kívül nemzetségnévi adatok szerepelnek. BENKŐ LORÁND részletesebb magyarázat nélkül az *-n* (*-m*) helynévképzővel alakult településnevek közé sorolja (2002: 64). Az elnevezés továbbéléséről nem tudunk. **Béld** (1219/1550: *Belud*, Gy. 2: 132) nevének alapja a *Béld* szn. (1220: *Belud*, ÁSz. 106). Lipszkyknél *Béld*, később *Marosbéld* (FNESz., BENKŐ 2002: 62), a mai román *Beldiu* (Lelkes 2011: 442). A **Gáld** (1280/1453: *Gald*, Gy. 2: 160) településnév alapja lehet a *Gáld* szn. (1214/1550: *Galdu*, ÁSz. 323), amely a *Gál* szn. (1237–1240: *Gal*, ÁSz. 322) kicsinyítő-becéző származéka (FNESz. *Alsógáld*), de magyarázható a településnév a *Gál* szn. *-d* helynévképzős alakjaként is. Lipszkyknél és később *Alsógáld*, a román *Galda de Jos* (Lelkes 2011: 84).

Helynévképző morfémaival alakultak a következő elnevezések. **Csombord** (1220/1550: *Chumburd*, Gy. 2: 138) település a *Csombor* (+1252/1270: *Chumbur*, ÁSz. 208) személynév (vö. FNESz. *Csombor*) és a *-d* helynévképző összekapcsolásával jött létre. Lipszkyknél és később *Csombord*, a román *Ciumbrud* (Lelkes

2011: 185). **Germánd** (1264: *Germand*, Gy. 2: 173) településnév a *Germán* személynévhez (1211: *German*, ÁSz. 332) kapcsolt *-d* képzővel alakult. A képzőmorféma személy- vagy helynévképző funkcióban egyaránt szerepelhet, ám az utóbbi tűnik valószínűbbnek. A történeti személynévtárban *Germand* címszó is szerepel, a szócikk azonban egyetlen adatként e település itt idézett nevét közli. Lipszkyknél és később *Meggykerék*, a mai román *Meşcreac* (Lelkes 2011: 448). A *Bervej* személynévből (1138/1329: *Beruei*, ÁSz. 119) jött létre **Bervej** (1348/1352: *Bervei*, Gy. 2: 134) település neve. A szn. a *Berveinus* (1253: *Berveynus*, ÁSz. 119) rövidült alakja lehet. A név végén BENKŐ a *-j* helynévképzőt azonosítja (2002: 64). A vele közel azonos korból adatolt *Lotrid* név a település német megnevezése lehetett. Lipszkyknél és később *Berve*, a román *Berghin* (Lelkes 2011: 136). **Köncsej** település (1268/1291: *Kunchey*, Gy. 2: 169, 189), amely Újvár tartozéka, egy *Küncse(j)* személynévből alakulhatott, a szóvégi *-j* lehet a személynév része, de tekinthető helynévképzőnek is (BÉNYEI 2012: 85–94, BENKŐ 2002: 64). A további részleteket lásd *Köncsedújvár* alatt, lentebb. Lipszkyknél *Kincsi*, később *Kincses*, a mai román *Chinciuş* (Lelkes 2011: 351). A *Baka* szn. (+1135: *Baca*, 1138/1329: *Baka*, ÁSz. 83) *-j* képzős származéka **Bokaj** (1278: *Bakay*, Gy. 2: 132) település neve (FNESz. *Bokajalfalu*). Lipszkyknél *Bokaj*, később *Bokajalfalu*, a mai román *Băcăinţi* (Lelkes 2011: 147). Egy *Tata* (1202–1203/1500 k.: *Tata*, ÁSz. 740), *Tati*, *Tatu* (+1086: *Thati*, ÁSz. 749, 1180 k.: *Thati*, *Thatu*, FNESz.) típusú személynévre vezethető vissza **Táté** (1332–1336/Pp. Reg.: *Thathey*, Gy. 2: 187) település elnevezése, amely a *-j* helynévképzővel alakult (vö. BENKŐ 2002: 64). Lipszkyknél és később *Táté*, a mai román *Totoi* (Lelkes 2011: 665).

Néhány településnév személynévi eredete bizonytalan. A **Gyomord** (1266/1290–1300: *Gyvmurd*, Gy. 2: 186) településnevet KISS LAJOS a *Gyomolth* (1216/1550, KISS L. 1996b: 490 *Marosszentimre* alatt; ÁSz. 338) személynévből eredezteti. A történeti személynévtár megfelelő adataiként azonban csupán az itt tárgyalt településnév említései szerepelnek (ÁSz. 341). BENKŐ a településnevet a *-d* helynévképzővel alakult elnevezések között sorolja fel (2002: 63). **Pacalka** (1264: *Polcholka*, Gy. 2: 178) település nevét KISS LAJOS egy nem adatolható **Pacal* személynév *-ka* kicsinyítő-becéző képzős *Pacalka* névalakjából származtatja (FNESz.). Bár a *Pacal* személynévet KNIEZSA is megemlíti a német eredetű személynévek sorában (1943–1944: 126), hasonló névadat a korai személynévtárban nem szerepel. Lipszkyknél *Paczalka* aliis *Paczolka*, később *Pacalka*, a mai román *Peşelca* (Lelkes 2011: 528). **Dálya** ([+1293/1323]XVI.: *Dálya*, 1332–1336/Pp. Reg.: *Dalya*, Gy. 2: 139) nevének eredetét többen is a szlávból magyarázzák: vagy egy *dalb* 'távol' szóra visszavezetve (ICZKOVITS 1939: 53), vagy pedig a szl. *Dal* szn. birtokos képzős alakjából (**Dalja* (ti. *vbśb*) 'Dal nevű emberé [ti. falu]') származtatva. KISS LAJOS megjegyzi, hogy némelyek szerint a nevet áttelepülő székelyek hozták magukkal Valkó vármegyéből (vö. FNESz.

Székelydália). E magyarázatok nem zárhatók ki, de kézenfekvőbb megoldásnak tűnik a nevet a *Dal(y)a* (1295: *Dala*, ÁSz. 232) személynévvvel kapcsolatba hozni, így magyar névadással létrejött névnek tekinteni. Ezt a magyarázatot erősíti a nyelvterület különböző részein való előfordulása is. Személynévi eredetűnek tartja BENKŐ LORÁND is (2002: 62). A település egy ideig a német eredetű *Luprettal* (ld. fentebb) néven is szerepel a forrásokban. Lipszkynél és később *Oláhdália*, a rom. *Daia Română* (Lelkes 2011: 511).

A település templomának patrocíniuma a névadás alapja a következő települések esetében. Magdalai Mária nevéből alakult *Máriamagdolna* (1265/1310/1359/1421: *Marie Magdalene*, Gy. 2: 192, ld. MEZŐ 1996: 150/3, 2003: 249) neve. A *Telekvinc* néven is ismert település neveinek továbbéléséről nincs tudomásunk. Szent Imre herceg nevéből jött létre *Szentimre* (1314/1314/1355: *S. Emerico*, Gy. 2: 186, ld. MEZŐ 1996: 90/7, 2003: 121) település elnevezése. Lipszkynél és később *Marosszentimre*, a mai román *Sântimbru* (Lelkes 2011: 443). Szent István királyra utaló *Szentkirály* (+1256: *Zenthkryal*, 1274>1340: *Zenthkeral*, Gy. 2: 186, ld. MEZŐ 1996: 126/10, 2003: 191) neve: Lipszkynél *Marosszentkirály* (FNESz.), a mai román *Sâncraiu de Mureş* (Lelkes 2011: 443).

Társadalmi csoportnévből, foglalkozásnévből jött létre *Csatár* (1299/1573: *Chiatar*, Gy. 2: 137) település neve. Korábban szláv eredetű jövevénynévként tartották (vö. FNESz.). A szláv név eredeti jelentése 'pajzsgyártók', vö. szb.-hv. *Štitari* [tb. sz.] hn. (HASz. 17: 798), cseh *Štitary* [tb. sz.] hn. (FNESz. *Hegyközcsatár*). Valószínűbb forrása egy a középkori magyar nyelvben használatos *csatár* 'pajzsgyártó' > 'fegyverkészítő' jelentésű szláv jövevényszó (KNIEZSA 1938: 414, 1943–1944: 194, de ld. TÓTH V. 2019), amelyből a helynév a lakosság foglalkozására utalva keletkezhetett. BENKŐ a puszta személynévi eredetű településnevek között sorolja fel (2002: 62), a történeti személynévtár megfelelő szócikkében azonban csupán településnévi és víznévi adatok szerepelnek. Ma Csatár település neve pataknévként maradt fenn Gyulafehérvár határában. Talán ezt a helynévtípust képviseli a *Gyalmár* (1291/1320: *Galmar*, Gy. 2: 162) településnév is. Elnevezésének alapja a *gyalom* 'főleg tavak és lassú folyású vizek halászására szolgáló hosszú kerítőháló' fn. (TESz., EWUng.) -ár foglalkozásnévképzős alakja (FNESz.). BENKŐ a puszta személynévi eredetű településnevek között sorolja fel (2002: 62), a történeti személynévtárban azonban megfelelő adat nem szerepel. Lipszkynél és később *Gyalmár*, a mai román *Gelmar* (Lelkes 2011: 275).

Építmény neve metonímiával lett településnévvé a következő esetekben. A vármegye központi szerepű települése, *Fehérvár* a magyar oklevélírási gyakorlatnak megfelelően latin formában szerepel a forrásokban (ld. fentebb). Első magyar nyelvű említését csak a 16. századtól (1503: *Feyerwar*, EH. 38) ismerjük. Korai létezéséről a latin formák tudósítanak. Neve a *fehér* mn. + *vár* fn.

összetételével jött létre építményre utalva, metonimikus névadással (vö. BENKŐ 1998e). Lipszky-nél lat. *Alba-Carolina, Alba-Julia, Carolopolis, Károly-Fejérvár, Gyula-Fejérvár, Carlsburg, Karlsburg, Belgrád*, később *Gyulafehérvár*; a rom. *Bălgrad*, a szász *Weissenbrich* (Lelkes 2011: 281). A *Várda* ([1290–1295], 1291: *Warda*, Gy. 2: 190) ~ *Várada* (1331: *Warada*, Gy. 2: 190) településnév alapja a *várad* 'udvarhely, kis erősség, kis vár' (< : *vár* főnév + *-d* kicsinyítő képző) köz-név *-a* birtokos személyjeles alakja: *Várada* > *Várda* alakja (vö. FNESz. *Várda*). Ugyanakkor elképzelhető, hogy az elnevezés kiindulópontja a *vár* főnév, amelyhez a *-d* helynévképző (SZEGFŰ 1991: 253, BÉNYEI 2012: 53–70, BENKŐ 2002: 64) kapcsolódott. Korszakunkban *Várad* szn. is létezett (1202–1203/1500 k.: *Varad*, ÁSz. 793). Lipszky-nél *Váradja* vel *Váradgya* (*Maros-alsó*-), később *Alsóváradja*, a mai román *Oarda* (Lelkes 2011: 94).

Építménynévből helynévképzővel, morfológikus úton jöttek létre a következő településnevek. Hajdani védelmi hely lehetett *Kapud* (1264: *Cupud*, Gy. 2: 168), amelynek elnevezése a *kapu* 'olyan hely, amelyen át egy másik helyre lehet jutni', 'dombok között levő átjáró, völgyszűkület' fn. (FKnT) + *-d* helynévképző összekapcsolásával alakult ki. Lipszky-nél *Gabud* aliis *Kapud*, később *Magyar-kapud* (FNESz., BENKŐ 2002: 63), a mai román *Căpuđ* (Lelkes 2011: 431). A *Teremi* (1299/1580: *Teremi*, Gy. 2: 187) elnevezés a m. *terem* 'csarnok, terem, tornác' (TESz., EWUng.) fn. + *-i* helynévképző összetételével alakult. A *terem* alapszó szláv eredetű jövevényszó, közvetlen forrása bizonytalan, GYÖRFFY keleti szláv eredettel és 'udvarház, palota' jelentéssel számol (Gy. i. h.), korai királyi udvarházat jelölhetett a régi magyar 'magas, kupolás, tornyos épület' jelentésével (BENKŐ 2002: 70). Mai továbbélése nem ismert. *Faludi* (1296: *Foludy*, Gy. 2: 142) település nevében a *falu* fn. + *-di* helynévképző kereshető (BÉNYEI 2012: 58, BENKŐ 2002: 64). Mai továbbélése nem ismert. A *Gáld-patak* melletti mai *Gáld* település határában fekvő *Fahid* (1321: *Fahyd*, Gy. 2: 142) falu elnevezése a *fa* fn. + *híd* fn. összetételével, fából épült vízi átkelőhely közelségére utalva jött létre. Továbbélését nem ismerjük.

A település természeti környezete is megjelenik az elnevezésekben. Az ott tartott szarvasmarhák megnevezése motiválhatta *Tinód* (1274>1340: *Tynod*, Gy. 2: 187) település nevét, amely a m. *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' (TESz., EWUng.) jelentésű főnév *-d* helynévképzős származéka (vö. FNESz., BENKŐ 2002: 63). Ma helynév Nagyenyed határában (Gy. i. h.).

A település környezetének növényzete tükröződik az alábbi elnevezésekben. Metonimiával jött létre a korábban *Rátka* nevet (ld. fentebb) viselő *Tövis* (1293: *Thyues*) település neve, amely ugyanekkor latinra fordítva ([1294–1295]: v-m *Spinarum*, Gy. 2: 188) is adatolható. Az elnevezés alapja a *tövis* 'tüskés növény' fn. (TESz.). A korai adatokban jellemzően jelen van az intervokalikus helyzetben lévő *v* (a jelenségről vö. BÁRCZI 1958: 50, 128, BENKŐ 1957: 78), de hiátusos alakok is szerepelnek a forrásokban ([1294–1295]: *Thyys*, 1319/1319: *Tuys*, 1332:

Twys, Gy. i. h.). Latin nyelvű adatai miatt a személynévi (+1135 [1249]: *Tius*, ÁSz. 758) eredeztetése kizárható (FNESz. *Tövis*). Lipszky-nél és később *Tövis*, a mai román *Teiuș* (Lelkes 2011: 685). A régióban növénynévből alakult településnevek jellemzőbben helynévképzővel, morfológus úton jöttek létre. **Gombás** (1231/1280: *Gunbas*, Gy. 2: 162) a *gomba* növénynév és az *-s* helynévképző összekapcsolódásával alakult (vö. FNESz.). Lipszky-nél *Gombás*, később *Marosgombás*, a mai román *Gâmbaș* (Lelkes 2011: 442). A **Szilvás** (*[1295–1299]: *Zyluas*, Gy. 2: 187) elnevezést a *szilva* növénynév és az *-s* helynévképző összekapcsolódásával hozták létre a névalkotók (vö. FNESz.). Lipszky-nél *Szilvás* (*Oláh-*), később *Mikószilvás*, a mai román *Silivaș* (Lelkes 2011: 458). **Gyógy** (1264: *Gyog*, Gy. 2: 162) neve a m. R. N. *gyió* 'dió' főnévből a *-gy* (BÉNYEI 2012: 70–74, vö. FNESz. *Algyógy*, BENKŐ 2002: 64) helynévképzővel jött létre. Lipszky-nél *Gyógy* aliis *Diod* (*Subalpestris Fell*) vel *Diódvárallya*, később *Diód*, a mai román *Stremț* (Lelkes 2011: 198 *Diód*²). A m. *lapu* fn. származékának tartja KISS LAJOS két *Lapád* település nevét. Az első a Nagyenyedtől DK-re fekvő **Lapád** (1177/1202–1203/1337: *Lapad*, Gy. 2: 171) Lipszky-nél és később *Magyarlapád* (FNESz.), a mai román *Lopadea Nouă* (Lelkes 2011: 432). A másik **Lapád** (1299/XIV.: *Lapaad*, Gy. 2: 171) Nagyenyedtől ÉNy-ra található, Lipszky-nél és később *Oláhlapád*, a mai román *Lopadea Veche* (Lelkes 2011: 512). A szláv eredetű *lapu* azonban a régi helynévi adatokban rendre **lapuhu(s)* formában jön elő (vö. pl. 1256/1284//1572: *Lopuhuslaz*, KMHsz. 1: 172, 1332: *Lapuhtw*, FNESz. *Karancslapujtó*). A *Lapád* nevekben sokkal inkább egy ismeretlen eredetű, kiterjedt szócsalád elemét láthatjuk, amelynek egyes tagjai földrajzi köznévként is használatosak: *lapác* 'sík vidék', 'lapály', 'mélyedés', 'síkság' (TESz., EWUng., FKNT). BENKŐ a településnevet a *-d* helynévképzővel alakult elnevezések között sorolja fel (2002: 63).

Pad (+1286 [c: 1296], 1359/1421: *Paad*, Gy. 2: 179) település nevét a földrajzi köznévként is alkalmazott *pad* 'lapos dombhát' szóra vezethetjük vissza, amelynek első előfordulását éppen ilyen értelemben közli a TESz. és az EWUng., (vö. még FKNT). A közeli Hunyad megyei *Pád* nevére ugyanakkor KISS LAJOS azt tartja, hogy valószínűleg román eredetű, amely a rom. *pod* 'fennsík, terasz' szóból való, s eredetében ugyanarra a szláv előzményre megy vissza, mint a m. *pad* (FNESz. *Pád*). Későbbi továbbéléséről nem tudunk.

A következő települések elnevezését a közelben vagy rajtuk áthaladó vízfolyás, illetve jellemzően vizes környezet motiválta. **Orbó** (1282/1285: *Vrbo*, Gy. 2: 177) település határában folyt az *Orbó* patak (1282/1285: *Vrbo*, riv., HA 2: 32), amelynek neve szláv eredetű (ld. alább). Lipszky-nél *Magyar-* vel *Alsóorbó*, később *Alsóorbó*, a mai román *Gârbova de Jos* (Lelkes 2011: 89). Az indoeurópai nevet viselő (ld. alább) *Ompoly* folyó (1299/1369/1571: *(Om)poy*, HA 2: 32) mellett fekvő egyik település az **Ompoly** (1299/1580: *Ompey*, Gy. 2: 100) nevet kapta. **Vajasd** (1238/1296–1301: *Woyasd*, Gy. 2: 190, BENKŐ 2002: 63) település

elnevezését a határában folyó *Vajasad* patak (1299/1369/1570: *Vayosd*, fl., rivus, HA 2: 34) motiválta. Lipszky-nél és később *Vajasad*, a román *Oiejdea* (Lelkes 2011: 708). *Árkos* (1330: *Arkus*, Gy. 2: 131) település neve a közeli *Árkos* (1310: *Arkus*, HA 2: 29) víznévből (ld. alább) származik. Lipszky-nél *Csora*, később *Alsócsóra*, a mai román *Săliște*a (Lelkes 2011: 82). A Maros mellett fekvő **Örvényes** (1287: *Hewrimus*, Gy. 2: 178) neve az *örvény* 'vízforgás, forgó' (TESz., EWUng.) fn. és az -s helynévképző összekapcsolásával, morfológus szerkesztéssel jött létre. A helynévnek nincs mai továbbélése.

A korai ómagyar kori forrásokban nem maradt közvetlen nyoma annak a – névrendszertani okok miatt létezőnek tekintendő – **Poklos-patak* víznévknek, (BENKŐ 2002: 59), amely talán a *poklos* mn. 'ragadós, szurkos feketeföld' (vö. FNESz. *Patapoklosi*) és a *patak* földrajzi köznévi összetételével jött létre, s lett metonimikusan **Poklospatak** (1265/1310/1359/1421: *Pokluspotok*, Gy. 2: 100) település nevévé. Lipszky-nél és később *Poklos* (FNESz.), a mai román *Păclișa* (Lelkes 2011: 550). Ugyancsak egy közvetlenül nem adatolható folyóvízről kapta nevét **Sóspatak** (1332–1336/Pp. Reg.: *Sospotek*, Gy. 2: 184) település. A Kis-Küküllő jobb oldali mellékvíze, a *Sós-séd* vízfolyás, amelyet később *Sós-patak* (1290>1413: *Sospathak*, Gy. 3: 535, 558) néven említene Küküllő vármegyében (Gy. 3: 558), innen távolabb fekszik. Lipszky-nél *Sóspatak* vel *Sópataka*, később *Sóspatak*, a mai román *Șeușa* (Lelkes 2011: 605). **Demeterpataka** (1311: *Demeterpotoka*, Gy. 2: 100) falu neve egy, a korai ómagyar korban szintén nem adatolható **Demeter pataka* víznévből (BENKŐ 2002: 59) jött létre metonímiával. A mikronév eredetéhez lásd 1269/1272/1355: terra *Demetrii* (Gy. 2: 140). Lipszky-nél és később *Demeterpataka*, a mai román *Dumitra* (Lelkes 2011: 194).

A *Gáld* patak *Gáld* településen átfolyva **Gáldtő** (1333/1335: *Galdu*, Gy. 2: 160) falunál ömlik a Marosba. *Gáldtő* település neve tehát ugyancsak a falu földrajzi elhelyezkedésére utal, amely a *Gáld* víznév és a *tő* 'egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba való torkolásának a helye és környéke' fn. (FKnT) összetételével jött létre. Lipszky-nél *Gáldtő* vel *Gáltő*, később *Gáldtő*, a mai román *Galtiu* (Lelkes 2011: 257). A **Meggykerék** (1303: *Mengkerek*, Gy. 2: 173) településnév egy erdőnévből, a *meggy* 'sajmeggy, zelnicemeggy' növénynév és a *kerék* 'erdő' fn. (TESz., EWUng., FNESz.) összetételével létrejött mikronévből metonímiával alakult. Lipszky-nél és később *Meggykerék*, a mai román *Meșcreac* (Lelkes 2011: 448).

Talán a környezetének sajátossága motiválta a bizonytalan eredetű **Perec** ([1296]: *Perech*, Gy. 2: 132) település nevéét, amely később a *Bagó* nevet (ld. fentebb) viselte. A falu egy kiterjedt völgyrendszerben feküdt, esetleg a települést körül ölelő hegyek, völgyek alakjával lehet összefüggésben a német eredetű (TESz., EWUng.) *perec* lexémából alakult településnév (vö. FNESz. *Pereces*). A korai személynévtárban található *Perech*, *Perech* címszó (ÁSz.) alatt kizárólag e

település fenti adatai szerepelnek. ICZKOVITS felveti egyes szláv hely- és dűlőnevekkel való kapcsolatának lehetőségét is, vö. cseh *Prec*, Lengyel *Przec* 'túlsó' (1939: 39). Bizonytalan az eredete a **Háporton** ([1177]/1202–1203/1337: *Parpurcum* [Ϸ: *Harpurtum*], 1332–1336/Pp. Reg.: *Hapurtun*, Gy. 2: 164) településnévnek. KISS LAJOS szerint az erdélyi nyelvjárási *háporty* 'békabuzogány, gyékény' (TESz., EWUng.) szóra mehet vissza, annak származékaként talán 'gyékényes' szemantikai tartalma lehet (1996b: 371), ehhez lásd *háportyos* 'gyékényes' (SzT.). Esetleg felvethető kapcsolata a *Háportyos*-féle nevekkel, amelyek etimológiailag a N. *huporty* 'dudor, göröngy', N. *hoportyagos* 'rögös', R. *hoportos* 'göcsörtös' szavakkal tartoznak össze (vö. FNESz. *Hoportyó*). A két magyarázat közül azonban egyik sem igazán meggyőző. BENKŐ LORÁND részletesebb kifejtés nélkül magyar eredetűnek mondja, s az *-n* (*-m*) helynévképzővel alakult településnevek közé sorolja (2002: 64, 71, a képzőre lásd BÉNYEI 2012: 103–107). Lipszky-nél és később *Háporton*, a mai román *Hopârta* (Lelkes 2011: 286).

Csongva (1215/1550: *Chengua*, Gy. 2: 139) település nevét KISS LAJOS szláv eredetűnek tartja, de „a részletek nincsenek tisztázva” megjegyzéssel pontosabb etimológiát nem közöl (1996b: 368). Talán az Ugocea megyei *Nagycsongova* településnév eredetéről írottakat tartja itt is érvényesnek: ez a Borsova bal oldali mellékvize, a *Csongova* nevéből alakult, a víznév pedig a m. *cseng* ige folyamatos melléknévi igenevéből (*csenge*) szláv képzővel jött létre (vö. FNESz. *Nagycsongova*). Ez a származtatás azonban nem túl meggyőző, ezért a nevet inkább ismeretlen eredetűnek tekinthetjük. Lipszky-nél és később *Csongva*, ma *Marosújjvár*-nak, a román *Ocna Mureş* településnek a része (Lelkes 2011: 443). Ismeretlen eredetű **Drombár** (1332–1335/Pp. Reg.: *Dru(mb)ar*, Gy. 2: 140) neve is. KISS LAJOS bizonytalan eredetűnek mondja, a rom. *drimba* 'doromb' fn. *-ar* képzős származékával való kapcsolatát és a 'dorombon játszó zenészek, dorombkészítők települése' motiváció lehetőségét elveti (1996b: 368, *Dombár*). Lipszky-nél *Drombár* aliis *Drembár*; később *Dombár*, a mai román *Drâmbar* (Lelkes 2011: 203).

b. Kétrészes nevek

Az elsődleges alakulású kétrészes településnevek alaprésze ebben a régióban jellemzően a *falva* (3), a *falu* (1) és a *telke* (3) földrajzi köznévként. Ezekon kívül egy-egy lakott hely elnevezésében az *egyház*, *földe*, *laka*, *népe*, *telek* és *vár* tölt be hasonló funkcióban névalkotó szerepet.

Személynév szerepel a következő nevek jelzőjeként. A **Regulustelke** (1299/1585: *Regulusthelke*, Gy. 2: 181) elnevezés a *Regulus* szn. (1265: *Regulo*, 1286/1288: *Regulum*, ÁSz. 672) és a *telek* 'jóság, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz., EWUng.) földrajzi köznévként *-e* birtokos személyjeles alakjának összetételével jött létre. Lipszky-nél és később *Kisfalud* majd *Ompolykisfalud*, a mai román *Miceşti* (Lelkes 2011: 515). **Damásfölde** (1300: *Damasfeldy*, Gy. 2: 139) előtagja a *Damás* szn. (+1171/1334: *Damas*, 1211:

Domas, ÁSz. 233), utótagja a *föld* földrajzi köznévfővel *-e* birtokos személyjeles alakja. Lipszky-nél *Váradgya* vel *Váradja* (*Maros-felső-*), később *Felsőváradja*, a mai román *Oarda de Sus* (Lelkes 2011: 245). **Henningfalva** ([1308–1322, c: 1374]>XIV.: *Heningfalua*, 1369: *Henikfolua*) elnevezésében a *Henning* szn. (1251: *Henneng*, 1996b: 372, 1280: *Hennyg*, ÁSz. 377; vö. FNESz. *Hönig*) és a *falva* fn. *-a* birtokos személyjeles alakja szerepel. A település elnevezését latin nyelvre fordítva is lejegyezték az oklevelek (1332–1336/Pp. Reg.: v. *Hen(n)iugy*, Gy. 2: 165). Lipszky-nél és később *Henningfalva*, a mai román *Henig* (Lelkes 2011: 294). **Miklós-laka** (1332–1336/Pp. Reg.: *Mykloslaka*, Gy. 2: 173) nevében a *Miklós* szn. (1202–1203/1500 k.: *Miclous*, ÁSz. 541) és a *lak* földrajzi köznévfővel *-a* birtokos személyjeles alakja kapcsolódik össze. Lipszky-nél és később *Miklós-laka*, a mai román *Micoșlaca* (Lelkes 2011: 457).

Foglalkozásra, méltóságra utaló lexéma szerepel a következő településnevek első névrészeiben. **Óregyház** (1274: *Euryghaz*, Gy. 2: 178) jelzői névrésze az *őr* 'a határ védője, a gyepűkapu védője' fn. (TESz. *őr¹*, EWUng. *őr²*, vö. BENKŐ 2002: 77–78), amihez az *egyház* 'templom' (TESz., EWUng.) főnévfő járul, bizonyára a falu templomos voltára utalva. Lipszky-nél *Strázsa*, később *Óregyház*, a mai román *Straja* (Lelkes 2011: 525). A Maroson folyó sószállításra utaló **Sahttelek** ([1263–1272]/1291/1320, 1291/1320: *Sohtteluk*, Gy. 2: 133) településnévfőben és a **Sahttelke** (1345: *Sahteluke*, Gy. 2: 133) névváltozatában a m. R. *soxt* ~ *sajt* 'só' fn. és a *telek* 'jóság, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz., EWUng., BENKŐ 1998c, 2002: 73) földrajzi köznévfővel kapcsolódik össze (FNESz. *Bencenc*). Később *Bencenc* néven szerepel (ld. fentebb). **Asszonynépe** (1177/1202–1203/1337: *Ascen nepe*, Gy. 2: 131) jelzős szerkezetű településnévfő első néveleme a Gizella királyné birtoklására utaló *asszony* 'királyné' jelentésű méltóságnév (TESz., EWUng.), amelyhez a birtokos személyjeles *népe* '(a királyné) emberei' szemantikai tartalmú főnévfővel (FNESz., BENKŐ 2001: 46, 2002: 70, VÉKONY 2017) kapcsolódik. Lipszky-nél és később *Asszonynépe*, a mai román *Asinip* (Lelkes 2011: 102).

A település korára utal **Újvár** (*Chron saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, 1177/1202–1203/1337: *Vyuar*, Gy. 2: 189) elnevezése, amelyet az *új* mn. és a *vár* fn. összetételével hoztak létre a névalkotók. Lipszky-nél és később *Marosújvár*, a mai román *Ocna Mureș* (Lelkes 2011: 443). A fentebb tárgyalt *Kend* későbbi **Újfalva** (1319: *Vyfalu*, 1332–1336/Pp. Reg.: *Nova Villa*, Gy. 2: 188) nevében az *új* mn. és a *falva* földrajzi köznévfővel kapcsolódik össze. Lipszky-nél és később *Szász-újfalva*, majd *Tompaházával* egyesítették.

A régió másodlagosan alakult kétrészes településnevei között egyaránt előfordul földrajzi köznévfővel második, illetve jelzői szerepű első névrésszel történő kiegészülés. A települést jelentő *falva* földrajzi köznévfővel kapcsolódott a korábbi, fentebb tárgyalt névalakhoz a következő elnevezésekben. A **Lombfalva** (1407: *Lumbfalua*, Gy. 2: 172) névfő a *Lomb* névalak kiegészülésének eredménye.

Mihálcfalva (1391: *Mihalchfolua*, Gy. 2: 173) település szinonim neve a *Mihálc* névalakból jött létre (FNESz.). Az elsődleges *Kend* településnévnek a *telek* földrajzi köznévvvel történt kiegészülésével alkották meg a **Kendtelke** (1410: *Kentheleke* al nom. *Wyfalu*, Gy. 2: 188) névváltozatot.

Már meglévő településnevek jelzővel történő kiegészítésével is keletkeztek a térségben újabb névváltozatok. A jelző utalhat a település lakóinak etnikumára: **Oláh-** és a latinra fordított jelzővel álló **Szászárkos** (1310: *Olaharcus*, *Arkus Saxonicalis*, Gy. 2: 131), valamint **Szász-** és **Magyarpad** (1265/1310/1359/1421: *Pad Saxoniam*, *Pad Hungaricam*, Gy. 2: 179). A népnévi jelzők – amint azt az itt idézett példák is mutatják – egyes előfordulásaikban latin nyelvre fordítva szerepelnek az adatokban. A korábban tárgyalt *Vinc* nevéből az egyes települések megkülönböztetésének céljával hozták létre a korai adataiban rendre latinra fordított jelzővel szereplő **Alvinc** ([1205–1235]>1289: *Wynch Inferiori*, 1342/1359: *Olwynch*, Gy. 2: 192), illetve a **Középvinc** (1288>1391: *Kuzepuinch*, Gy. 2: 173) és a **Telekvinc** (1265/1310/1359/1421: *Telukwynch*, Gy. 2: 192) neveket. *Alvinc* esetében a helyviszonyra utaló *al* 'alsó' jelzővel egészült ki az elsődleges név (FNESz. *Alvinc*), Lipszky-nél és később *Alvinc*, a mai román *Vințu de Jos* (Lelkes 2011: 95). A *Mihálc(falva)* néven is említett **Középvinc** első névrésze a *közép* 'középső' jelző lett, Lipszky-nél *Mihálcfalva* aliis *Mihályfalva*, később *Mihálcfalva*, a mai román *Mihăleş* (Lelkes 2011: 455). A **Telekvinc** névben a *telek* fn. esetleg a település elpusztásodására utal (vö. GYÖRFFY 1961: 35–8), s a *Máriamagdolna* néven is ismert település neveinek továbbéléséről nincs tudomásunk. **Felgyiogy** (1280>1413: *Superiori Gyogh*, Gy. 2: 163) neve a *Gyíogy* településnév és a *fel* 'felső' helyviszonyra utaló jelző (amely ez esetben is latinra fordítva szerepel a forrásban) másodlagos összekapcsolásával alakult. A jelző a Hunyad vármegyei *Algyiogy*-tól való elkülönítést szolgálta. Ugyancsak ezzel a – szintén latin nyelven lejegyzett – jelzővel egészítették ki a névalkotók *Enyed* (1332–1335/Pp. Reg.: *Enyd*, Gy. 2: 141) település nevét is, létrehozva a **Felenyed** (1332–1335/Pp. Reg.: *Enyd Superiori*, Gy. 2: 141) névalakot, amely a (Nagy)Enyed mellett, annál magasabban fekvő falut jelölte. Lipszky-nél és később *Felenyed*, a mai román *Aiudul de Sus* (Lelkes 2011: 229). A **Köncedújvár** (1296: *Kuncedyuar*, Gy. 2: 189) elnevezés *Újvár* település szinonim neveként jelzői előtaggal kiegészülve született meg. Az előtagnak, amelyet *Kincse*-ként olvas, GYÖRFFY szerint esetleg köze lehet a bihari *Kincse* település nevéhez (vö. Gy. 2: 189). BENKŐ véleménye szerint a település eredeti neve *Kincse* ~ *Kincsed* volt, amelyet a tőle keletre fekvő birtokának a neve is mutathat (2002: 63, 64, 78). E birtokot 1268/1291: terra *Kunchey* (Gy. 2: 189) néven említik, amely megfelelhet a fenti településnév *Kunched* előtagjának. Ebben pedig egy *Küncse* ~ *Köncse* ~ *Küncsed* személynevet gyaníthatunk (vö. 1291/1292: *Kunche*, 1266: *Kunched* ~ *Kuncheyd*, ÁSz. 473). A megye központjának, *Fehérvár*-nak (ld. fentebb) jelzős, **Gyulafehérvár** változatára magyar nyelven csak a 15. század végéről van adatunk

(1488/1746: *Gywlafeyerwár*; FNESz.), mivel azonban latinra fordított formában, *Alba Julia*-féle alakokban már az általam vizsgált időszakban is szerepelnek, ezért figyelembe vehetjük ezt a névformát is. BENKŐ a későn kapcsolódó *Gyula* jelzőt személynévi eredetűnek tartja (2002: 39–42).

3.2.4. Mikrotoponimák

A *Maros* vízgyűjtőterületét magába foglaló régió településneveinek eredetét vizsgálva nagyobb számú jövevény elnevezést találunk, mint a Körös vagy a Szamos régióiban: hét településnév biztosan (*Burgberg*, *Weissenburg*, *Borbánd*, *Borbantina*, *Pirum*, *Luprettal*, *Dálya*), három esetleg (*Pad*, *Csongva*, *Háporton*) ebbe az eredetbeli csoportba sorolható.

A terület mikrotoponimái között is találunk jövevényneveket. A Marosba Fehérvárnál jobbról ömlő **Ompoly** (1299/1369/1571: *Ompoy*, HA 2: 32) neve az ősi indoeurópai víznévrétegbe tartozik. Eredetét a kutatók egy a víz mellett, a későbbi Zalatna helyén fekvő római kori város, **Ampeium* nevéhez kapcsolják, s az alapján *Ampeos* alakban rekonstruálják, tövükben pedig egy indoeurópai *mp-* 'nedves, nyirkos' tövet feltételeznek (vö. örmény *amb*, *amp* 'felhő', lat. *imber* 'eső'), ami a víznév elsődlegességét jelzi (KISS L. 1997a: 200). A magyar nyelvbe MELICH szerint a *Körös*, *Maros*, *Szamos* nevéhez hasonlóan bolgár-török közvetítéssel érkezett (1925–1929: 287), ma azonban a kutatók szláv közvetítést valószínűsítenek (ld. például KISS L. 1997a: 200, FNESz.). Ugyancsak jobbról ömlik a Marosba az **Orbó** (1282/1285: *Ūrbo*, riv., HA 2: 32) patak, amelyet *Orbó* település határában említenek a források. Neve szláv eredetű; vö. szl. **vrba* 'fűzfa' (vö. FNESz. *Alsóorbó*, *Varbó*). Neve – a szótő szemantikai tartalma és más névpárhuzamok alapján, a Doboka megyei *Orbó*-hoz hasonlóan – elsődlegesen a vízfolyás megnevezése lehetett. A belőle metonimikusan létrejött településnév (amelyet fentebb a magyar eredetű nevek között tárgyaltam) akár a szlávban is kialakulhatott. Másodlagos név az Orbó mellékágát jelölő **Száraz-Orbó** (1299/1395: *Zarazorbow*, vall., HA 2: 33) megnevezés; vö. *száraz* 'száraz időben időszakosan kiszáradó' mn. (GYÖRFFY 2011: 55) + *Orbó* víznév. Az alább említett Sebes folyó jobb oldali vízrendszeréhez tartozott az **Orbó-patak** (1299/1338: *Orbowpatak*, riv., HA 2: 32), amelynek denotátuma nem azonos a fentebb tárgyalt *Orbó* nevű vízfolyásával. Szláv eredetű az elnevezés első névrésze, az *Orbó* (szl. **vrba* 'fűzfa'; vö. FNESz. *Varbó*), amelyhez a *patak* fn. -a birtokos személyjeles alakja kapcsolódott, a patak ilyen formában történő megnevezése – akárcsak a fenti *Száraz-Orbó* neve – tehát magyar névalkotás eredménye.

További egyrészes névstruktúrát mutató víznevek az alábbiak. A Maros bal oldali mellékvize az **Árkos** (1310: *Arkus*, HA 2: 29, BENKŐ 2002: 59), amely az *árok* 'vízmosás', 'kisebb patak' (FKnT) földrajzi köznévből jött létre. A vízfolyás gyorsaságára utalt a Maros bal oldali mellékvizének, a **Sebes** folyónak a neve (1341: *Sebes*, fl., HA 2: 33). A források több olyan, a Marosba jobbról ömlő

további patak nevét is megőrizték a korból, amelyek neve megegyezik a közeli település nevével. Az azonos nevű település határában említik **Vajasd** vízfolyást (1299/1369/1570: *Vayosd*, fl., rivus, HA 2: 34); vö. *vajas* mn. + *-d* helynévképző. A név a vízfelület irizáló hatására, zsiros felszínére utalt. Ez esetben tehát a víznév elsődlegessége igazolható. **Gyiógy** (1303/1400: *Gyog*, aqua, HA 2: 30) patak nevét **Gyiógy** falu határában említik, esetében víznév > településnév, de ellenkező irányú településnév > víznév metonímia is elképzelhető; vö. m. R. N. *gyió* 'dió' fn. + *-gy* (BÉNYEI 2012: 70–74, vö. FNESz. *Algyógy*, BENKŐ 2002: 59) helynévképző. A források többek között a Nagyenyedtől ÉNy-ra fekvő **Lapád** falu határában említik a **Lapád** (1299/1369//1787: *Lapad*, fl., HA 2: 31) víznevet, amelynek létrejöttékor ugyancsak víznév > településnév vagy településnév > víznév metonimikus folyamat is feltételezhető. A **Gáld** patak (1299/1369/1570: *Gald*, fl., HA 2: 30) nevét metonimikus úton arról a **Gáld** faluról kapta (vö. *Gál* szn. + *-d* helynévképző), amelyen keresztül folyt. **Enyed** (1299/XIV.: *Enyd*, fl. HA 2: 30) patakot **Enyed** település határában említik. Az elnevezés végső forrása a lat. *Egidius*-ból származó m. *Egyed* szn. lehet (+1135: *Egud*, 1138/1329: *Egid*, ÁSz. 269; vö. FNESz. *Nagyenyed*), s mivel a személynév > víznév metonímia nem tekinthető jellemző névalakulási módnak, ezért az egyébként kétségtelenül tipikusabb víznév > településnév metonimikus névalakulás helyett a településnév > víznév metonimikus folyamat valószínűsíthető. Hasonló névalakulásmódot tehetünk fel **Csákó** (1299/1369//1787: *Chakou*, fl., HA 2: 30, BENKŐ 2002: 59) patak esetében is, amelynek végső forrása a **Csákó** szn. (1332: *Chakou*, vö. FNESz. *Csákó*). A személynév a 13. század végéről adatolt, s a közelben fekvő **Csákótelek** nevű település (1291: *Chakoteluk*, FNESz. *Csákó*) nevében is megjelenik.

Esetleg tulajdonnévi értéke volt a **Vajasd** (1299/1369/1570: *potok*, HA 2: 33) és az **Orbó** (1299/1395: *potok*, HA 2: 33) települések határában említett két **Patak** megjelöléssel szereplő vízfolyásnak.

Kétrészes a **Bükk pataka** (1282/1285: *Bikpotoka*, riv., HA 2: 29, BENKŐ 2002: 59) víznév; vö. *bükk* növénynév + *patak* fn. + *-a* birtokos személyjel. Hasonló lexikális és morfológiai felépítésű a **Tölgy pataka** elnevezés (1282/1285: *Tulpathaka*, riv., HA 2: 34, BENKŐ 2002: 59); vö. *tölgy* növénynév R. N. *töl* alakja (TESz., EWUng.) + *patak* fn. + *-a* birtokos személyjel. A régióban **Sós-séd** (1177/1202–1203/1337: *Sossed*, Gy. 2: 131, BENKŐ 2002: 59) néven ismerték a Kis-Küküllő egy másik jobb oldali mellékvizét, amely Küküllő vármegyei említéssel **Sós-patak** (1290>1413: *Sospathak*, Gy. 3: 535, 558, BENKŐ 2002: 59) néven szerepel a forrásokban. Regulustelke település határában említett vízfolyás a **Gyán pataka** (1299/XVI.: *Gianpataka*, HA 2: 30); vö. *Gyán* szn. (1271/1275/1279: *Gahan*, 1272: *Gyan*, ÁSz. 324) + *patak* fn. + *-a* birtokos személyjel. A **Vinc pataka feje** (1299/1369/1571: *Vinczpatakafeye*, loc., HA 2: 34; vö. *Vinc pataka* víznév + *fej* ~ *fő* 'vízfolyás forrása' fn. (FKnT) + *-e* birtokos

személyjel) a Maros Alvinc település környéki jobb oldali mellékvízének forrását jelölhette. A névrendszertani okokból feltételezhető **Vinc pataka* névre korabeli adat a forrásokban nem maradt fent.

Bizonyára vizek, vízközeli helyek megjelölésére szolgáltak a következő nevek, amelyeket az oklevelek *locus*-ként említenek. **Szapud-tó** (1299/XIV.: *Scopudtov*, loc., HA 2: 33); vö. az ismeretlen szerepű és eredetű *Szapud + tó* 'állóvíz' fn. (TESz., EWUng.). **Tó** (1177/1202–1203/1337: *Thow*, HA 2: 34); vö. *tó* 'állóvíz' fn. (TESz., EWUng.). **Fok** (1282/1285: *Fuuk*, loc., HA 2: 30); vö. *fok* 'vízfolyások torkolatánál a vízbe benyúló földnyelv', 'nagyobb vizekből kifolyó ér vagy csatorna' (FKnT, TESz., EWUng.). **Kút-fő** (1299/1580 u.: *Kwtfw*, HA 2: 31); vö. *kút* 'forrás', 'épített kút' + *fő* 'hely, ahonnan a forrás fakad' (FKnT).

A régióban több kisebb domborzati **kiemelkedést** neveznek **Bérc** néven (HA 2: 29): 1299/XVI. (Regulustelke), 1299/1369/1570 (Vajasd), 1299/1369//1787 (Miriszló), 1299/1580 (Borbánd): *berch*, 1299/XIV. (Orbó, Enyed): *beerch*, 1319: *Berch* (Lapád); vö. *bérc* 'dombtető, hegytető, hegygerinc' fn. (FKnT). Ezek között köznévi és tulajdonnévi értékű megjelölések is lehetnek. Domb neve az ugyancsak földrajzi köznévből alakult **Halom** (1299/1369/1570: *holm*, montic., HA 2: 31); vö. *halom* 'alacsonyabb domb' fn. (TESz., EWUng.). A korai ómagyar korban az Ompoly folyó régi és új ága között lévő hátságot **Ség** néven ismerték (1299/1338: *Seegh*, HA 2: 33); vö. m. R. *ség* 'domb, halom' fn. (TESz., EWUng.). Hegyet jelölnek meg a következő elnevezések: **Ökrös** (1299/XVI.: *Wkrws*, mo., HA 2: 33); vö. *ökor* fn. + *-s* helynévképző, esetleg *ökrös* mn. **Feket** (1177/1202–1203/1337: *Fequet*, HA 2: 30; vö. *fekete* mn. szóvégi *-e* képző nélküli változata, TESz., EWUng.). Bizonyára kapcsolatban áll az ugyanitt említett **Feket feje** (1177/1202–1203/1337: *Fequetfee*, HA 2: 30; vö. *Feket* hegynév + *fej* 'elülső része valaminek', 'hegy teteje' fn. (FKnT) + *-e* birtokos személyjel) és a **Feket kapuja** nevű helyekkel (1177/1202–1203/1337: *Fequetkopua*, HA 2: 30; vö. *Feket* hegynév + *kapu* 'olyan hely, amelyen át egy másik helyre lehet jutni', 'dombok között levő átjáró, völgszűkület' fn. (FKnT) + *-ja* birtokos személyjel), amelyek a *Feket* hegy valamely részét jelölhették. A **Dió-mál** néven ismert hegy (1282/1285: *Gyomal*, loc., HA 2: 30; vö. m. R. N. *gyió* 'dió' fn. + *mál* 'napos, déli fekvésű hegyoldal', FKnT) szinonim neve, a **Dió-mál hegye** (1299/XIV.: *Gyomalhege*, mo., HA 2: 30; vö. *Dió-mál* hegynév + *hegy* fn. + *-e* birtokos személyjel) kiegészüléssel jött létre. *Akna* település határában említett hegy az **Akna hegye** (1177/1202–1203/1337: *Acnahege*, mo., HA 2: 29; vö. *Akna* településnév + *hegy* fn. + *-e* birtokos személyjel).

A hely domborzati sajátossága, alakja jelenik meg a **Hegyes-halom** (1177/1202–1203/1337: *Hegesholmir* [ɔ: -holmu], HA 2: 31) mikronévben; vö. *hegyes* mn. + *halom* 'alacsonyabb domb' (TESz., EWUng., FKnT).

A növény- és állatvilág tükröződik az alábbi elnevezésekben. **Nagy-körtvély** nevű föld (1299/1580 u.: *Nagikeorthwely*, t., HA 2: 32); vö. *nagy* mn. + m. R.

körtvély 'körte' növénynév (EWUng.). A latin földrajzi köznévi alapján kisebb dombot jelölt a **Hüse berke** név (1177/1202–1203/1337: *Husee Berke*, coll., HA 2: 31); vö. *Hüse* szn. (1211: *Huseh*, ÁSz. 396) + *berek* 'liget' (TESz., EWUng.) + *-e* birtokos személyjel. **Rét** (1177/1202–1203/1337: *Ret*, HA 2: 33; vö. *rét* fn.). **Szilvás** (1177/1202–1203/1337: *Sciluas*, nem., HA 2: 33; vö. *szilva* növénynév + *-s* helynévképző). **Lóakol** (1319: *Luocol*, nem., HA 2: 31; *ló* állatnév + *akol* 'karám' fn., TESz., EWUng.) liget megnevezése volt.

Óregyházhoz tartozó telkeket neveznek meg a következő szn. + *telek* fn. + *-e* birtokos személyjel lexikális-morfológiai szerkezetű helynevek. **Demeter telke** (1274: *Deme(r)teluke*, HA 2: 30); vö. *Demeter* szn. (1202–1203/1500 k.: *Demeter*, ÁSz. 241). **Gyüd telke** (1274: *Gvyudteluke*, HA 2: 31); vö. *Gyüd* szn. (1211: *Gud*, ÁSz. 351). **Osl telke** (1274: *Oslteluke*, HA 2: 32); vö. *Osl* szn. (*Osul*, 1221/1274: *Osl*, ÁSz. 606). **Süve telke** (1274: *Syueteluke*, HA 2: 33); az előtaghoz lásd *süv* 'nagybácsi, unokafivér, sógor' köznevet és a belőle alakult személyneveket (1399: *Syw*, TESz., EWUng.).

Ezekhez a helyekhez közel említene a források egy **Telek uta** (1299/1369/1570: *Telkwta*, via, HA 2: 33; vö. *telek* fn. + *út* fn. + *-a* birtokos személyjel) nevet.

Ismeretlen olvasatú és eredetű elnevezés a **Kakszun** (1177/1202–1203/1337: *Caxun*, nem., HA 2: 31). BENKŐ felveti a név [*ɔ*: *Taxun?*] olvasatának, azaz a *Taksony* névvel való azonosításának a lehetőségét (2002: 71).

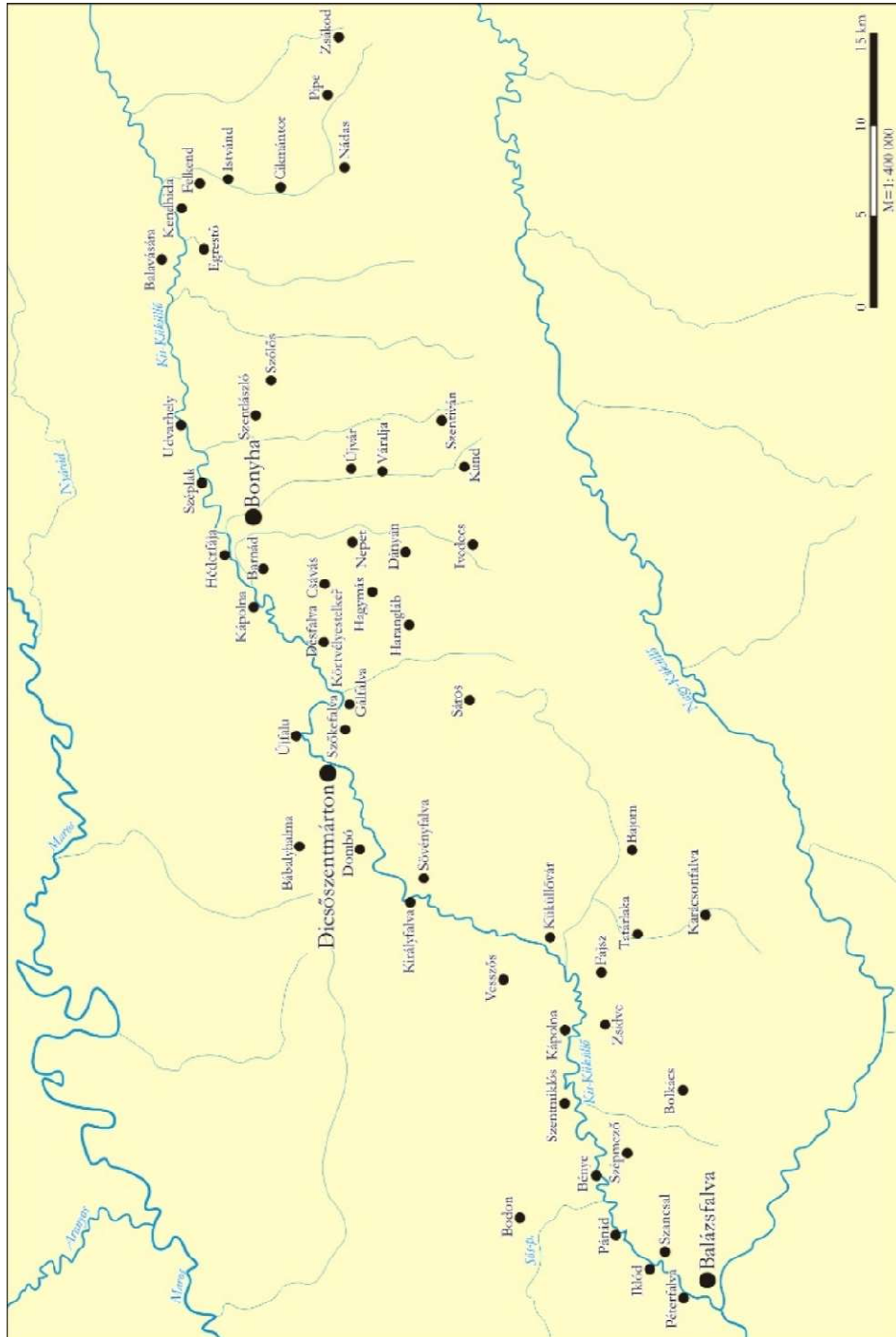
A régió igen gazdag mikronévanyagát megvizsgálva megállapítható, hogy közöttük csupán két jövevénynév található, az *Ompoly* folyó és az *Orbó* patak neve. Előbbi az ősi, indoeurópai névréteg része, közelebbi származása ismeretlen, utóbbi pedig szláv eredetre megy vissza. Ismeretlen eredetű a ligetet megnevező *Kakszun* név. A régió korai, jelentős számú elnevezéssel álló víznévi rétegének egyértelmű jellemzője az egyrészes szerkezet. Szintén jelentős az egyrészes nevek száma a korai domborzati kiemelkedéseket megjelölő elnevezések között, de az egyéb mikrotoponimák csoportjában is. Igen gyakoriak a névkorpuszban a földrajzi köznévből létrejött adatok (amennyiben ezek mindegyike valóban helynév), a kétrészes elnevezések pedig S+F struktúrájúak.

3.3. Kis-Küküllő völgye régió

3.3.1. Természeti viszonyok

Küküllő vármegye a Küküllő folyó két forrásának medencéjében fekszik: a Nagy-Küküllő jórészt a megye déli határán folyik, a Kis-Küküllő pedig K–Ny-i irányban a vármegye középső részén halad. Az általam vizsgált térség a Kis-Küküllő mellékének a Küküllő vármegyei szakaszára eső településeit foglalja magába. A folyónak ezen ágát táplálja a bal felől bele ömlő *Egres*, *Harangláb pataka* és *Hagymás*, amelyekről a korai ómagyar korból csupán közvetett adatok

maradtak fenn: a *Haranglábpataka-tő* és a *Hagymás-fő* mikrotoponimák, illetve az *Egrestő*, *Harangláb* és *Hagymás* településnevek őrizték meg a nevüket. A folyóvölgy általam figyelembe vett északi határát a Marossal közös vízválasztó vonal képezi. Jobb oldalról csatlakozó vízfolyás a vízválasztó közelsége miatt igen kevés és rövid lehetett, a korai ómagyar kor forrásai – ugyancsak közvetetten – a *Dombó pataka* és a *Sós-patak* létezéséről tudósítanak. A terület domborzata jellemzően 500 méter körüli, zömében bükkerdővel borított hegyekkel tagolt. A folyóvölgyek és a hegyek erdő nélkül álló lejtői kiváló lehetőséget nyújtottak a földművelés számára. Főbb kereskedelmi út a vármegye középső részén fut északról indulva: a Kis-Küküllőt Kápolnánál átlépve az ún. *Szász út*-hoz megérkezve, amely Bonyha és Kund településeken át vezet a Nagy-Küküllőig, majd annak bal partja mentén halad Ekemezőig, ott a jobb part mellett ér el Mikefalván keresztül a vármegye határán fekvő Balázsfalváig. A két folyó között keletebbre is halad egy összekötő útvonal Balavására, Cikmántor és Hétúr érintésével (vö. Gy. 3: 535–546).

16. térkép. A Kis-Küküllő völgye régió településnevei

3.3.2. A Küküllő(k) neve(i)

A régió meghatározó folyójának, a *Küküllő*-nek a neve méretéből következően bizonyára régebb helynévi rétegbe tartozik. Nevét a kutatók az eddig vizsgált régiók központi szerepű vízfolyásaitól eltérően azonban nem az indoeurópai víznévréteg tagjaként tartják számon. A 19. századi névmagyarázatok a magyar nyelvből indultak ki. A név eredetét vizsgálva SZABÓ KÁROLY felvetette a magyar *kék* lexéma *kékellő* származékával való kapcsolatát (vö. ORTVAY 1882: 446–447). Ezt a véleményt azonban MELICH JÁNOS elvetette arra hivatkozva, hogy a *kéklík* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja *kéklő* és nem *kékellő*, ez utóbbi csupán nyelvjárási alak a régi magyar nyelvben is. Egy újabb elgondolás, HUNFALVY PÁL névmagyarázata szerint a *Küküllő* összetett névben a víz önállóan is használatos, *kökény* növénynévből származó *Kükül* megnevezése és a *jó* 'folyó' köznévi kapcsolódik össze. Elgondolásának kiindulópontja a folyó román megnevezésének délszláv *Trnava* alapja, amely a délszl. *trъn* 'tüske, tövis', illetve 'kökény' tő *-ava* képzős származéka (vö. ORTVAY 1882: 446–447). MELICH a víznév régi adatainak előfordulásait vizsgálva ezt az eredeztetést is elutasítja (1925–1929: 30–33), s az itt idézett származtatások helyett egy újabb megoldást ajánl a bolgár-török nyelvből magyarázva a folyó nevét. Véleménye szerint a magyar nyelvben használatos *Küküllő* név a bolgár-török **kükäläy* 'kökény' köznévből alakult **Kükeley* folyónév átvétele: tör. **Kükelek* ~ **Küküley* > m. *Küküleü* > *Kükülö* > *Küküllö* (1925–1929: 34–36). Elgondolása szerint a folyó délszláv *Trnava* 'kökényes' alakja a bolgár-török név fordításával jött létre, s ez került át *Trnava* formában a román nyelvbe. Ezt az eredeztetést támogatta KNIEZSA ISTVÁN (1942: 50) és legújabban KISS LAJOS is, aki avar névadókat és török névadókat tesz fel (FNESz.). Nem szól azonban a törökségi és a szláv forma egymáshoz való kronológiai viszonyáról. Meg kell jegyezni azonban emellett még azt is, hogy a *kökény* törökségi előzményei között etimológiai szótáraink csakis *-m* és *-n* végű formákat adnak meg (TESz., EWUng.). BENKŐ LORÁND visszatérve a legkorábbi, magyar nyelvű etimológiai magyarázatokhoz úgy tartja, hogy „a *Küküllő* szabályos magyar igenévi struktúrát mutat, és akár *kék* szavunk eredetibb *kök* változatának, akár *kökény* szavunknak igei származékából magyarázható” (2002: 61). Egyik érve emellett a Kárpát-medence különböző részein előforduló hat *Küküllő* helynév (mivel a vizsgálatok szerint a Kárpát-medencében török eredetű helynév nincs, valószínűtlen, hogy a török eredetű *Küküllő*-ből hat is legyen), illetve cáfolja, hogy a *Küküllő* szabálytalan magyar igenévi struktúrát mutatna. Fontos érv emellett az is, hogy a Maros ezen szakasza környékén a „homályos eredetű” *Ompoly*-on kívül csupa magyar eredetű víznév található (2002: 59, 60–61). BENKŐ fontos megállapítása az is, hogy a név eredetileg a két forráság egyesülése utáni szakaszra vonatkozhatott, mert másképpen a források aligha viselhették ugyanazt a nevet. Fel kell hívni azonban a figyelmet magyarázatának

néhány kritikus pontjára is. A *kökény* szó talán kiiktatható az etimológiából, mivel növénynevek igei-igenévi származékaira nemigen ismerünk példát, az OklSz. *Nyárló völgye* (1460: *Nyarlowelghe*) ide sorolása igencsak kérdéses. Ezt a magyarázatot az sem igen erősíti, hogy BALÁZS JÁNOS hasonlóan tartja a *Somló* nevek keletkezését is, amelyeket a *som* növénynévből származtat 'somlóbokrok által benőtt (hely)' értelemben (1989: 67–68), MOÓR ELEMÉR pedig a *Nyárló* 'nyáras' mellett a *Hásoló* 'hársas' és a *Gyikéllő* 'gyékényes' neveket tartja hasonló névalakoknak (1947: 130). A víznevekben nem ritka a színre – közte a víz *kék* színére – való utalás, ez a régi magyar víznevekben mindig melléknévi formával fejeződik ki (GYÖRFFY 2011: 53–54), igeneves szerkezetek azonban leginkább a hanghatás kifejezésére használatosak (i. m. 117). A *kék*-kel való összekapcsolást nehezíthetné az is, hogy a szó a magyarban ismereteim szerint nem adatható labiális magánhangzóval, mint amilyen az átadó őtörökben lehetett (TESz., EWUng., WOT. 519–521). A víznév legrégebbi adatai azonban illabiális első szótagbeli magánhangzóra, *i*-re (esetleg *é*-re) utalnak (1252/1291/1588, 1271: *Kykullu*, 1322/1327/1370: *Kykullew*, Gy. 3: 535, 558), és *Küküllő* ejtést jelezhetnek, de vannak *Küküllő* típusú adatai is (1346/1409: *Kykellew*, Gy. 3: 549). A második szótagi labializáció hatására következhetett be az első szótag labiálissá válása (vö. E. ABÁFFY 2003: 323), és alakult ki a *Küküllő* ejtémód (1278: *Kuquellew*, 1302: *Kukullu*, 1313: *Kukullew*, Gy. 3: 535, 561). *Küküllővár* nevében azonban már korábban megjelennek ezek a formák (1177/1202–1203/1137: v. *Cuculiensis castri*, 1214/1550: de *Kuckelluu*, Gy. 3: 556). Ez egyúttal – ha ebből a lexémából származik – a *kék*-től való etimológiai elszakadását is jelzi a névnek, ami az adatok szerint már a 12. században megindult. Első szótagbeli *i*-re utaló formákat azonban még a 14. század közepén is találunk. BENKŐ a román *Tîrnava* nevet úgy magyarázza, hogy az közvetlenül a szlávból való, „amelyet az itt nyelvileg sokáig túlélő délszlávok közvetítettek a románba” (2002: 61). Erre a kérdésre a nyelvi viszonyok értékelése során a továbbiakban visszatérünk. Ha a magyarból való származtatást elfogadjuk, abban az esetben a Kárpát-medence országos jelentőségű nagy folyói közül csak a *Küküllő* menne vissza magyar eredetre. A fentiek alapján a *Küküllő* névnek eredetét egyelőre bizonytalanak kell tekinteni azzal, hogy a homályos kérdések tisztázása leginkább a magyar származtatás terén igényel további vizsgálatot.

A *Küküllő* két ágát, amelyek Küküllő vármegye nyugati határszélén egyesülnek, *Kis-* és *Nagy-Küküllő* néven említik, s mind a két folyóra használhatták a *Küküllő* megnevezést is, de bizonyosan a torkolatnál vagy a legalsó szakaszon nevezhették így eredetileg (BENKŐ 2002: 60). Első említése az erdélyi forrásadottságoknak megfelelően viszonylag kései. A főágra vonatkozó korai ómagyar kori névelőfordulások a 13. század közepétől szerepelnek a forrásokban, legkorábbi adata: 1252/1291/1588: *Kykullu*, fl. (HA 3: 77). Az országos jelentőségű

nagy folyók nevét az európai hagyományokhoz igazodva a középkori magyarországi források latinosítva vagy latin nyelvre fordítva jegyezték le. A *Küküllő*-re vonatkozóan azonban – bizonyára a név hangalakja miatt – a korai ómagyar korból nem ismerünk hasonló említéseket. Annál inkább jellemző ez a jelenség a két ág, *Kis-Küküllő* (1278: *Minorem Kuquellew*, HA 3: 77) és *Nagy-Küküllő* (1309/Cod.: de *Maiori Kukullo*, HA 3: 77) említésekor. A rendelkezésünkre álló korai névelőfordulásaik jelzője – *Kis-Küküllő* egyetlen adatának kivételével (1347: *Kyskukullew*, fl., HA 3: 77) – latin nyelvre fordítva szerepel.

3.3.3. Névtipológiai csoportok

A Kis-Küküllő vízgyűjtő területének régiójában a korai ómagyar kori források 56 település 76 névalakját őrizték meg.

a. Egyrészes nevek

A régió területén az egyrészes elnevezések között néhány nem magyar eredetű településnév is található, amelyek a szláv és a német nyelvből származtathatók. Szláv eredetre vezethető vissza **Zsidve** (1319>1413/1414: *Sythwe*, Gy. 3: 563) település neve, vö. óe. szl. *židove* [tb. sz.], blg. *жидове* [tb. sz.] 'zsidók' (FNESz.). Szinonim, talán elsődleges magyar nyelvű névalakja a hasonló motivációjú *Zsidó*. Lipszkyknél *Sitve*, később *Zsidve*, a mai román *Jidvei* (Lelkes 2011: 747). **Dombó** (1347: *Dombow*, Gy. 3: 551) falu elnevezése esetleg szláv eredetű, és tövében a **dobъ* 'tölgy' fn. kereshető, vö. szb.-hv. *Dubovo*, hn., or. *Дубов* hn. (vö. FNESz. *Dombóvár*; KNIEZSA 1943–1944: 120, 153). Emellett megemlítendő, hogy a korai ómagyar korban a *Dombó* szn. (1276/1328: *Dumbo*, ÁSz. 262) is használatban volt, így a magyar eredeztetés is azonos súllyal esik latba. Lipszkyknél *Dombó*, később *Küküllődombó*, a mai román *Dâmbău* (Lelkes 2011: 402). *Küküllővár* nevének német nyelvű alakja, a **Kümelburg** (*Nota [XIII.] 1241: *Kumelburch*, Gy. 3: 556) nyilván a környékbeli német telepések által használt névforma volt. Lipszkyknél opp. *Küküllővár*, *Kockelburg* vel *Kuckelburg*. *Bajom* (ld. alább) említéseként szerepel **Boneti** (1309/Cod.: v. *Boneti*, 1332–1337/Pp. Reg.: v. *Bonetis*, Gy. 3: 547) neve. A településnév olvasata és eredete bizonytalan, esetleg a későbbi német *Bones(dorf)* névforma vélhetően személynévi előtagjának latinizált változata lehet. Eszerint német telepések nyelvében élhetett. Lipszkyknél *Alsóbajom*, *Bunesdorf* vel *Bonesdorf*, később *Alsóbajom* (FNESz.), a mai román *Boian* (Lelkes 2011: 80).

A régió településneveinek közel egyharmada vagy az előtagban, vagy az alapszóban személynevet tartalmaz. Az egyrészes elnevezések közül a következők sorolhatók ebbe a névtípusba: **Bodon** (1177/1202–1203/1337: *Bodon*, Gy. 3: 548) elnevezés alapja KISS LAJOS szerint a *Bodon* szn. (1202–1203/1500 k.: *Bodon*, ÁSz. 131, vö. FNESz. *Bodony*). Szóba jöhet azonban a

bodon(y) 'fatörzssel kibélelt forrás, kút' (FKnT) földrajzi köznévi is. Továbbéléséről nem tudunk. A **Mócs** (1278: *Mouch*, Gy. 3: 547) településnév bizonyára a *Mócs* személynévből (1211: *Mocchi, Mochy*, FNESz. *Macs*) származtatható. Az ómagyar kori személynévtárban a *Mouch* címszó alatt csupán az itt idézett településnévi adat szerepel. Egyszeri névelőfordulás, később *Babályhalma*-ként említik. Lipszky-nél és később *Bábahalma*, a mai román *Bobohalma* (Lelkes 2011: 105). A **Bonyha** (1291: *Bahna*, Gy. 3: 549) településnév alapja a *Bonyha* szn. (+1246/+1274/XIV.: *Bohma*, 1255: *Bohna*, ÁSz. 136; vö. FNESz. *Szászbonyha, Bonyhád*). A településnevet BENKŐ a korai erdélyi Gyula családhoz kapcsolja, eredetét a 3. Gyula egyik fia, *Boχnya* nevére vezeti vissza (2002: 34, 37–38, 65). Lipszky-nél és később *Bonyha*, a mai román *Bahnea* (Lelkes 2011: 149). **Dányán** (1301/1560/XVIII.: *Danyan*, Gy. 3: 551, 1480: *Damyan*, Cs. 5: 873) eredete valószínűleg a *Damján* személynévre (1138/1329: *Damian*, ÁSz. 234, FNESz. *Szászdányán*, BENKŐ 2002: 63) vezethető vissza. Lipszky-nél *Dány* vel *Dányán*, később *Szászdányán*, a mai román *Daiia* (Lelkes 2011: 191). A **Zsidó** (1309/Cod.: *Sido*, Gy. 3: 563) településnév alapja a *Zsidó* szn. (1233: *Sydou*, ÁSz. 712, FNESz. *Zsidve*). Említései alapján talán elsődleges forma a település szláv eredetű *Zsidve* névéhez képest (ld. fentebb). A szláv név eredeti többes számú alakja alapján gondolhatunk esetleg a magyar név népnévi eredetére is. A 14. század elején szász lakosokról és papjáról van tudomásunk (Gy. 3: 363). Lipszky-nél *Sitve*, később *Zsidve*, a mai román *Jidvei* (Lelkes 2011: 747). **Szőke** (1314: *Zeuke*, Gy. 3: 562) falu neve a *Szőke* személynévre (1211: *Zeuke*, ÁSz. 849, FNESz. *Szőkefalva*) megy vissza. Lipszky-nél és később *Szőkefalva*, a mai román *Seuca* (Lelkes 2011: 653). Az **Ivedecs** (1319: *Ivedeech*, Gy. 3: 554) név az *Ivedi* (1138/1329: *Iwedi*, ÁSz. 439) személynév *-cs* képzős származékából alakult (FNESz. *Jövedics*). Lipszky-nél és később *Jövedics*, a mai román *Idiciu* (Lelkes 2011: 326). **Bolkács** (1319>1413/1414: *Bolkach*, Gy. 3: 549) a *Balka* szn. (1308: *Balka*, FNESz. *Bolkács*) *-cs* kicsinyítő képzős származéka, de alapjaként esetleg szóba jöhet a *Bolk* szn. (1256: *Bolk*, ÁSz. 140) is. Lipszky-nél és később *Bolkács*, a mai román *Bălcaciu* (Lelkes 2011: 148). A **Pipe** (1325/1349: *Pype*, Gy. 3: 559) elnevezés forrása egy *Pipe* szn. (vö. 1400: *Pypo*, FNESz. *Pipe*, BENKŐ 2002: 63) lehet. Lipszky-nél és később *Pipe*, a mai román *Pipea* (Lelkes 2011: 546). **Istvánd** (1325/1349: *Stephand*, 1344: *Estfand*, Gy. 3: 554) neve az *Istvánd* személynév korábbi *Stefánd* alakjából (+1082 [XIII.]: *Stefand*, 1233: *Stephand*, ÁSz. 728) származik. BENKŐ a településnevet a *-d* helynévképzővel alakult elnevezések között sorolja fel (2002: 63). Ma hn. Nagykend határában (Gy. i. h.). **Fajsz** (1332–1337/Pp. Reg.: *Feyz*, Gy. 3: 552) falu neve abból az Árpád-kori személynévtárban nem szereplő *Fajsz* személynévből eredeztethető, amely Árpád fejedelem egyik unokájának nevével (*Φαλίτζις, Φαλής*) lehet azonos (vö. FNESz., *Fajsz*, BENKŐ 2002: 63). Lipszky-nél *Fajz*, később *Küküllőfajsz*, a mai román *Feisa* (Lelkes 2011:

402). **Kund** (1332–1337/Pp. Reg.: *Kund*, Gy. 3: 555) elnevezése a *Kund* személynévből ([895]/KronKomp.: *Cund*, 1200 k.: *Cundu*, ÁSz. 473, FNEsz. *Kund*, BENKŐ 2002: 63) ered. Lipszkynél és később *Kund*, a mai román *Cund* (Lelkes 2011: 399). **Vesszős** (1332–1337/Pp. Reg.: *Vezeus*, Gy. 3: 563) alapja a *Vesszős* szn. (1335: *Wezzeus*, FNEsz. *Szásznagyvesszős*). Lipszkynél *Vesszős* vel *Vesszős*, később *Szásznagyvesszős*, a mai román *Veseuş* (Lelkes 2011: 621). **Bajom** (1344: *Bayun*, Gy. 3: 547) a *Bajon* személynévből (1138/1329: *Boion*, ÁSz. 136) jött létre (FNEsz. *Alsóbajom*) metonimikus névadással. Az alapul szolgáló személynév vagy a R. m. *Baj(a)* szn. *-n* kicsinyítő-becéző képzős alakja, vagy török eredetű (GOMBOCZ 1915: 45). KISS LAJOS szláv személynévi megfelelőket is említ (vö. FNEsz. *Bajánsenye*). Az ómagyar korban a *Bajon* név végén a belső helyviszonyt kifejező toldalékok előtti helyzetben $n > m$ változás történt: *Bajonba* > *Bajomba* (vö. SIMONYI 1911: 243, KISS L. 1995: 32), és a határozóragos *m*-es forma analogikusan megjelent az alapalakban is. BENKŐ ugyancsak pusztá személynévből származtatja a személynévi alap megadása nélkül (2002: 63). Lipszkynél és később *Alsóbajom*, a mai román *Boian* (Lelkes 2011: 80). **Bénye** (1346/1409: *Benye*, Gy. 3: 549) elnevezése a *Bénye* (1138/1329: *Benia*, ÁSz. 114) személynévre vezethető vissza (FNEsz. *Magyarbénye*, BENKŐ 2002: 63). Lipszkynél és később *Magyarbénye*, a mai román *Biia* (Lelkes 2011: 429). **Iklód** (1347: *Iclod*, Gy. 3: 554) település neve az *Iklód* személynévből (+1217/1575: *Iklod*, ÁSz. 410) jött létre, esetleg a m. R. *Icol* szn. (1237, ÁSz. 408) *-d* helynévképzős származéka (vö. FNEsz. *Iklad*, BENKŐ 2002: 63). Korábban *Apátvölgye* néven (ld. alább) említik. Lipszkynél *Iklód*, később *Küküllőiklód*, a mai román *Iclod* (Lelkes 2011: 402). A **Barnád** (1301/1560/XVIII.: *Barnád*, Gy. 3: 548) elnevezés alapja esetleg a *Barnabás* szn. (+1082 [XIII.]: *Barnabam*, 1127–1131: *Barnabas*, ÁSz. 91) *Barna* származékának *-d* kicsinyítő képzős alakja, vagy ugyanezen személynév *-d* helynévképzős formája lehet. Mivel a települést a 16. század közepétől *Bernád* alakban említik, eredetét KISS LAJOS – ezt a formát alapul véve – egy, a *Bernardus* névhez (1230: *Bernardo*, ÁSz. 118) kapcsolható, meglehetősen kései adatolású *Bernád* személynévre (1767: *Bernád*) vezeti vissza (FNEsz. *Bernád*). BENKŐ ugyancsak pusztá személynévből származtatja, de a személynévi alapját nem közli (2002: 63). Lipszkynél és később *Bernád*, a mai román *Bernadea* (Lelkes 2011: 135).

A következő településnevek személynévi származtatása bizonytalan. **Panád** (1290>1413: *Panad*, Gy. 3: 558) nevének esetleg alapjául szolgálhatott egy *Pányvádi* szn. (+1086: *Panauadi*, ÁSz. 611), amelynek az alapja a magyar *pányva* fn. (FNEsz. *Pányád*), vagy szóba jöhet egy **Pana* szn. (vö. szb.-hv. *Pana* szn., cseh *Pána* szn., vö. FNEsz. *Panád*) *-d* helynévképzős alakja is (vö. BENKŐ 2002: 63). Az utóbbi személynév a korai személynévszótárban is szerepel, ám csupán helynévi előfordulásokat említ rá FEHÉRTÓI KATALIN (ÁSz. 611). Lipszkynél és

később *Pánád*, a mai román *Pănade* (Lelkes 2011: 532). **Zsáko(d)** (1325/1349: *Saako*, Gy. 3: 563, 1332–1337/Pp. Reg.: *Sakod*, EgyhFöldl. 660) település neve talán a *Zsák* (1211: *Sac*, 1219/1550: *Shak*, vö. FNEsz. *Magyarzsákod*) személynév *-d* (személy- vagy helynév)képzős alakjából származtatható. Az első adat – egyedisége alapján – pontatlanul lejegyzett forma is lehet. Lipszky-nél *Sákod* aliis (*Oláh*)*Zsákod*, később *Oláhzsákod*, a mai román *Jacu* (Lelkes 2011: 513). ***Kend** település nevét GYÖRFFY leírása szerint (Gy. 3: 555) a határvédő szerepű lakossága, a (*kék*)*kend* néprész név motiválta. Emellett azonban a korai ómagyar korban használatban volt a *Kend* szn. (1273: *Kend*, ÁSz. 457) is. A szomszédos *Kendhida* (ld. alább) település neve tipológiai szempontból ezt a magyarázatot valószínűsíti. BENKŐ is e felé az értelmezés felé hajlik inkább (2002: 79). A településnek *Kend* névalakja nem adatolható a korból, de a forrásokban szereplő *Felkend* névváltozat (ld. alább) igazolja létét.

A település templomának patrocíniuma motiválta a névadást az alábbi esetekben. A kis-ázsiai Mira püspöke, *Miklós* nevéből: **Szentmiklós** (1309/Cod.: *S. Nicolai*, Gy. 3: 561), ld. MEZŐ 1996: 171/62, 2003: 311. Lipszky-nél és később *Bethlenszentmiklós*, a mai román *Sánmiclăuș* (Lelkes 2011: 138). Franciaország védnöke, a középkori Európa egyik legnépszerűbb szentje, *Márton* nevéből a *dicső* 'dicsőséges' jelzővel ellátva, metonimikus úton jött létre **Dicsőszentmárton** (1278: *Tycheu Sent Martun*, Gy. 3: 561) településnév, ld. MEZŐ 1996: 155/50, 2003: 257. Latin nyelvű változataként a **Szentmárton** (1322: *S. Martino*, Gy. 3: 561) forma volt használatban. Lipszky-nél és később *Dicsőszentmárton*, a mai román *Tárnăveni* (Lelkes 2011: 197). A magyar nyelvterületen *Iván*-nak nevezett *Keresztelő Szent János* nevéből: **Szentiván** (*1303: *S. Johanne*, 1368>1395: *Zenhywan*, Gy. 3: 560), ld. MEZŐ 1996: 96/35, 2003: 139. Lipszky-nél és később *Szászszentiván*, a mai román *Sântioana* (Lelkes 2011: 622). Magyarország királya, *László* nevéből: **Szentlászló** (1332–1337/Pp. Reg.: *S. Ladislao*, 1390: *Zenthlasclo*, Gy. 3: 560), ld. MEZŐ 1996: 135/18, 2003: 215. Lipszky-nél *Szászszentlászló*, később *Kisszentlászló*, a mai román *Laslău Mic* (Lelkes 2011: 371). Az első magyar királyra, *István*-ra utalóan (ld. MEZŐ 2003: 193) latin nyelvre fordított alakban [**Szentkirály**] (1332–1337/Pp. Reg.: *S. Rege*, Gy. 3: 557) néven szerepel a pápai adóösszeírásban *Küküllővár*; amiből GYÖRFFY arra következtetett, hogy „a várost templomáról Szentkirálynak is nevezték” (i. h.). A további adatok hiányából inkább arra következtethetünk, hogy a tizedjegyzékben valószínűbben csak a templom neve szerepelhet. MEZŐ sem tartja valószínűnek a településnévi használatát (i. h.). BENKŐ véleménye szerint a településnek ez az elnevezése inkább csak alkalmi használatú lehetett (2002: 78).

A régióban két, társadalmi csoportnévre két bizonytalanul visszavezethető elnevezés szerepel. **Csávás** (1301/1560/XVIII.: *Chávás*, Gy. 3: 550) elnevezése talán a *csáva* 'bőr kikészítő lé' fn. *-s* melléknévképzős alakjára mehet vissza, s így lényegében (közvetett formában) a bőr kikészítő foglalkozásra utalhatott. KISS

LAJOS szerint közvetlen forrásaként ezen kívül egy **Csávás* víznév is elképzelhető, ebben az esetben a patak vizének a csávaléhez hasonló lúgos jellege jelenthette a névadás motivációját (FNESz. *Csávás*). Lehetséges foglalkozásnévi eredetét – esetleg személynévi áttétellel is – támogatják a későbből ismert *Csávás* családnevek, amelyeket KÁZMÉR a bőrkikészítő foglalkozással hoz összefüggésbe (RMCsSz.). Lipszky-nél *Csávás*, később *Szászcsávás*, a mai román *Ceuș* (Lelkes 2011: 175). **Szőlős** (*1319>1413/1414: *Zewles*, Gy. 3: 562) neve a *szőlő* növénynév és az -s (helynév)képző összekapcsolásával alakult, de a *szőlős* lexémát foglalkozásnévként 'szőlőművelő' értelemben is alkalmazták a régiségben, valamint személynévként (1211: *Zeuleus*, ÁSz. 849) is használatban volt az ómagyar korban. Lipszky-nél (*Kis*)*szőlős*, később *Szászszőlős* (FNESz.), a mai román *Seleuș* (Lelkes 2011: 622).

Az épített környezetre utal néhány építmény nevéből metonímiával alakult településnév. A **Harangláb** (1301/1560/XVIII.: *Haranglab*, Gy. 3: 553) elnevezés a *harangláb* 'harang felfüggesztésére szolgáló faállvány' főnévből jött létre (FNESz. *Harangláb*). Lipszky-nél és később *Harangláb*, a mai román *Hărănglab* (Lelkes 2011: 286). **Kendhida** (1325/1349: *Kendhyda*, Gy. 3: 555) település neve a *Kend* szn. (1273: *Kend*, ÁSz. 457) és a *híd* fn. birtokos személyjeles alakjából alakult hídnévre vezethető vissza. Az elnevezés névtipológiai jellege alapján a (*kék*)*kend* néprész név ez esetben kevésbé valószínű névalkotó elem (ld. még BENKŐ 2002: 79). Lipszky-nél és később *Kiskend* (FNESz.), a mai román *Chendu Mic* (Lelkes 2011: 362). A *kápolna* 'istentiszteleti célokra szolgáló kisebb épület, épületrész' fn. (TESz., EWUng.) két, egymástól távolabb fekvő település névalkotó lexémája. Az egyik **Kápolna** (1332–1337/Pp. Reg.: *Capella*, 1393: *Kapolna*, Gy. 3: 554) település Lipszky-nél és később *Alsókápolna* (FNESz.), a mai román *Căpâlna de Jos* (Lelkes 2011: 85). A másik **Kápolna** (1332–1337/Pp. Reg.: *Capella*, Gy. 3: 554) Lipszky-nél és később *Felsőkápolna* (FNESz.), a mai román *Căpâlna de Sus* (Lelkes 2011: 235). A **Sövény** (1332–1337/Pp. Reg.: *Sveyu*, Gy. 3: 559, 1332: *Nycolaus sacerdos de Sveyu*, EH. 305) településnév alapja a *sövény* 'vesszőkből font kerítés, fal' fn. (FNESz. *Sövényfalva*). Lipszky-nél és később *Sövényfalva*, a mai román *Cornești* (Lelkes 2011: 606). **Udvarhely** (1332–1337/Pp. Reg.: *Uduorfel*, Gy. 3: 562) településnév alapja az *udvarhely* 'birtokközpontokon létesített (királyi) szálláshely' fn. (FNESz. *Vámosudvarhely*, BENKŐ 2002: 70). Lipszky-nél *Vámosudvarhely*, a mai román *Odrihei* (Lelkes 2011: 711).

Az egyrészes településnevekben gyakran jelenik meg a természeti környezetre utalás funkciója. A **Nádas** (1301/1560/XVIII.: *Nadas*, Gy. 3: 558) településnév a *nádas* 'náddal benőtt terület' főnévből alakult mikronévre megy vissza (FNESz. *Szásznádas*). Lipszky-nél és később *Szásznádas*, a mai román *Nadeș* (Lelkes 2011: 621). **Sáros** (1322: *Sarus*, Gy. 3: 559) településnév a környező terület jellemző tulajdonságára, állapotára utal a *sár* 'ingovány, mocsár' fn. -s melléknévképzős

alakjával (FNESz. *Magyarsáros*). Lipszky-nél *Kissáros*, később *Magyarsáros*, a mai román *Delenii* (Lelkes 2011: 433).

Eredeti mikronév vált településnévvé metonímiával a következő esetekben. A terület jellemző növényzetére utaló, eredetileg a Kis-Küküllőbe ömlő *Hagymás* patak nevéből (*hagyma* növény-név -s helynévképző) alakult **Hagymás** ([1270–1272]>1372: *Hagmas* al. nom. *Desfolua*, Gy. 3: 551, 553) település neve. A települést **Hagymásfő** (1301/1560/XVIII.: t. *Hagymásfew*, Gy. 3: 553) néven is említik, az elnevezés eredetileg a *Hagymás* patak forrásvidékét jelölte (HA 3: 77), vö. **Hagymás* víznév + *fő* 'valami kezdete' fn. (FKnT). Később *Désfalva* néven (ld. alább) szerepel. Lipszky-nél és később *Désfalva* (FNESz.), a mai román *Deaj* (Lelkes 2011: 195). **Apátvölgye** (1290>1413: *Apathwlge*, Gy. 3: 554), vö. *apát* fn. + *völgy* fn. -e birtokos személyjeles alakja. Később az *Iklód* nevet (ld. fentebb) viseli. Lipszky-nél *Iklód*, később *Küküllőiklód*, a mai román *Iclod* (Lelkes 2011: 402). **Szépmező** (1313: *Scepmezeu*, Gy. 3: 561), vö. *szép* mn. + *mező* fn. Lipszky-nél és később *Szépmező* (FNESz.), a mai román *Şona* (Lelkes 2011: 641). **Babályhalma** (1332–1337/Pp. Reg.: *Babalhalma*, Gy. 3: 547, 1348: Magnus mons Hegesholm alias Babaholm. Villa *Babahalma*, Cs. 5: 867), vö. *bába* 'szülésznő, vénasszony' fn. + *halom* 'alacsonyabb domb' fn. (TESz., EWUng., FNESz. *Babahalma*) birtokos személyjeles alakja. A tizedösszeírásbeli forma esetleg romlott alak, de lehet egy a korból nem adatolható *Babály* szn. is az alapja (vö. FNESz. *Babály*). Korábban *Mócs* nevet (ld. fentebb) viselt. Lipszky-nél és később *Babahalma*, a mai román *Bobohalma* (Lelkes 2011: 105). A korai ómagyar korban latin nyelvű alakkal adatolható a forrásokban **Váralja** (1332–1337/Pp. Reg.: *Subcastro*, Gy. 3: 563) település neve, amely Újvár alatt való fekvésére utal; vö. *vár* fn. + *alja* 'valami alatt lévő terület' fn. (FKnT). Lipszky-nél és később *Gógánváralja* (FNESz.), a mai román *Gogan-Varolea* (Lelkes 2011: 267). **Héderfája** (1331/1343: *Hedruhfa*, Gy. 3: 553) településnév a *Héder* szn. (1210: *Heidrich*, ÁSz. 372) és a *fa* 'erdő' (TESz., EWUng., FNESz.) fn. -ja birtokos személyjeles összetétele, bizonyára eredeti erdőnévből jött létre. Lipszky-nél és később *Héderfája*, a mai román *Idrifai* (Lelkes 2011: 290). **Egrestő** (1325/1349: *Egrusthw*, Gy. 3: 552, BENKŐ 2002: 60) falu a Küküllő és egy a korszakból nem dokumentálható *Egres* nevű patak egybeömlésénél települhetett, vö. **Egres* víznév + *tő* 'egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba való torkolásának a helye és környéke' fn. (FKnT, FNESz.). Lipszky-nél és később *Egrestő*, a mai román *Agrişteu* (Lelkes 2011: 214).

A következő településnevek eredetét nem ismerjük. KISS LAJOS szerint talán személynévre vezethető vissza **Szancsal** (1252/1291/1588: *Zonchel*, Gy. 3: 559) neve. Az általa hozott személynévi párhuzamok (vö. rom. *Simcelescu* csn., *Simicel* csn.; FNESz. *Szancsal*) azonban aligha vehetők figyelembe a 13. századból adatolható magyar helynév esetében. Ezért inkább az ismeretlen eredetű nevek között tartom számon. Területén jött létre a későbbi *Böszörményszancsal* ~

Magyarszancsal ~ *Borsjakabháza* ~ *Borsjakabfalva*, *Balázsfalva* (ezekről ld. később). Lipszkyknél és később *Szancsal*, a mai román *Sâncel* (Lelkes 2011: 617). **Cikmántor** (1325/1349: *Chekmantul*, Gy. 3: 550) település neve KISS LAJOS szerint német eredetre vezethető vissza. A német nyelvterületen gyakori *Zuckmantel* hn. a kfn. *zucken* 'elragad, elrabol' és a *mantel* 'felsőkabát, köpeny' összetétele. Magyarázata szerint „Olyan helyre utalhat, ahol tanácsos a köpenyt szoroson fogni, nehogy az útonállók lehúzzák az emberről” (FNESz.). KISS LAJOS elveti a név kfn. *kwik* 'ék' és a kfn. *mantel* 'erdeifenyő' összekapcsolásából való eredeztetését, amely szerint „útkereszteződésnél álló fenyőre vonatkozik, amelynek kérgébe útbaigazító jelzést róttak” (FNESz.). E névfejtéseket – főképpen szemantikai és névtipológiai oldalról – nem tartom meggyőzőnek. Aligha hozható kapcsolatba a hasonló hangzású *Cikádor* névvel (vö. SZENTGYÖRGYI 2011). Ezért a településnevet egyelőre ismeretlen eredetűnek minősítem. Lipszkyknél *Cikmántor*; később *Cikmántor*; németül *Zuckmantel*, a mai román *Țigmandru* (Lelkes 2011: 168). **Leppend** (1492: *Leppend*, Gy. 3: 557) település nevének eredete KISS LAJOS szerint talán a későbbi névalakja alapján magyarázható: összefügghet a m. N. *lependék* ~ *leppendék* 'lepke' (TESz., EWUng. *lependék*) főnévvel, s a belőle alakult mikronév elsődlegesen lápra, ingoványra utalhatott (FNESz. *Leppend*). BENKŐ a településnevet a *-d* helynévképzővel alakult elnevezések között sorolja fel (2002: 63). A településnév majd két évszázaddal korábbról idézhető *Nepet* (1301/1560/XVIII.: *Nepeth*, Gy. 3: 557) formája esetleg romlott alak lehet. A magyarázat névtipológiai szempontból kevésbé valószínűsíthető, ezért az ismeretlen eredetű nevek között tartom számon. Lipszkyknél és később *Leppend*, a mai román *Lepindea* (Lelkes 2011: 413).

b. Kétrészes nevek

A régió elsődleges alakulású kétrészes neveinek utótagjaként többféle települést jelentő földrajzi köznév is szerepel. Közöttük a vizsgált területen leginkább a birtokos személyjellel ellátott *falva* (8) használata jellemző, de a *telke* és a *vár* (2–2), illetve egy-egy esetben a *falu*, *háza*, *lak(a)*, *vására* helynévalkotó formáns is megjelenik.

Ezek döntően személyre utaló lexémához kapcsolódva szerepelnek az elnevezésekben. Személynévi előtag áll a korban csak latinul adatható **Balázsfalva** (1332–1337/Pp. Reg.: v. *Blasii*, Gy. 3: 548) nevében, vö. *Balázs* szn. (1234/1392: *Balasy*, 1267 k.: *Balas*, ÁSz. 84, FNESz.). Korábban a *Szancsal* nevet (ld. fentebb) viselte. Lipszkyknél *Balásfalva*, később *Balázsfalva*, a mai román *Blaj* (Lelkes 2011: 113). **Désfalva** ([1270–1272]>1372: Hagmas al. nom. *Desfolua*, Gy. 3: 551, 553), vö. *Dés* szn. (1184: *Des*, ÁSz.). Korábban *Hagymás(fő)* neveként (ld. fentebb) szerepelt. Lipszkyknél és később *Désfalva* (FNESz.), a mai román *Deaj* (Lelkes 2011: 195). **Gálfalva** (1302: *Galfalwa*, Gy. 3: 552), vö. *Gál* szn. (1237–1240: *Gal*, ÁSz. 322). Lipszkyknél *Gálfalva*, később

Vámosgálfalva (FNESz.), a mai román *Gănești* (Lelkes 2011: 711). A **Pétermesterfalva** (1318: *Peturmesturfolua*, Gy. 3: 558) elnevezés első névrészában a kételemű Péter mester személyjelölő szerkezet szerepel: Péter szn. (1141–1161: *Peter*; 1199: *Petur*; ÁSz. 630) + mester fn. Szinonim névalakja a **Péterfalva** (1341: *Peturfolua*, Gy. 3: 558). A települést **Kétkezűpéterháza** (1332–1337/Pp. Reg.: *Kechkezevepeturhaza* [ɔ: *Kethkezev-*], Gy. 3: 558) néven is említik, ennek az első névrészában Péter mester *Kétkezű Péter* ragadványnéven szerepel (1318: Jo. fi. mg-i Petri dicti *Kethkezeu*, Gy. i. h.), amelyhez a *háza* utótágot kapcsolták (FNESz. *Magyarpéterfalva*). Lipszkyknél *Péterfalva*, később *Magyarpéterfalva*, a mai román *Petrisat* (Lelkes 2011: 433). **Karácsonfalva** (1332–1337/Pp. Reg.: v. *Karachini*, Gy. 3: 555), vö. *Karácsony* szn. ([1162–1172]>1236/XVIII.: *Karachun*, 1202–1203/1500 k.: *Karachin*, ÁSz. 445, vö. FNESz.). Lipszkyknél *Karácsonfalva*, később *Felsőkarácsonfalva*, a mai román *Crăciunelu de Sus* (Lelkes 2011: 235). **Balavására** (1325/1349: *Balauasara*, Gy. 3: 548), vö. *Bala* szn. (+1082 [XIII.], 1171: *Bala*, ÁSz. 84). Lipszkyknél *Balavására*, később *Balavásár* (FNESz.), a mai román *Bălăușeri* (Lelkes 2011: 113). **Tatárlaka** (1332–1337/Pp. Reg.: *Thachalacha*, Gy. 3: 562), első névrészenek alapja a *Tatár* szn. (1201/1227: *Tatar*; ÁSz. 740, FNESz. *Felső-tatárlaka*), amely végső soron népnévi eredetű. Lipszkyknél *Tatárlaka*, később *Felsőtatárlaka*, a mai román *Tătârlău* (Lelkes 2011: 244). **Borsjakabháza** (1347: *Bursyacobhaza* alias *Magyazanchal*, Gy. 3: 560), más néven **Borsjakabfalva** (1361: *Borsiyacobfolua*, Gy. i. h.) előtagjában a *Bors Jakab* kételemű szn. ([1071]/KrónKomp., 1200 k.: *Bors*, ÁSz. 145; +1135: *Jacob*, 1138/1329: *Iacob*, ÁSz. 398) szerepel. Később a *Böszörményszancsal* nevet (ld. lentebb) viselte. Lipszkyknél és később *Szancsal*, a mai román *Sâncel* (Lelkes 2011: 617).

Királyfalva (1332–1337/Pp. Reg.: v. *Regis*, 1348: *Kyralfolwa*, Gy. 3: 555) nevének első lejegyzése latin nyelven szerepel a forrásokban. Jelzői névrészában a *király* méltóságnév áll. Lipszkyknél *Királyfalva*, később *Magyarkirályfalva* (FNESz.), a mai román *Crăiești* (Lelkes 2011: 432).

Bizonyára a településen lévő jellemző építményt megnevező *sövény* 'vesszőkből font kerítés, fal' fn. szerepel (FNESz.) **Sövényfalva** (1332–1337/Pp. Reg.: *Guenfalia*, Gy. 3: 559) település nevének első névrészában. Szinonim neve *Sövény*. Lipszkyknél és később *Sövényfalva*, a mai román *Cornești* (Lelkes 2011: 606).

A település korát jelző *új* mn. található a régió két településének a jelzői előtagjában. **Újfalva** (1314: *Wyfalva*, Gy. 3: 562), Lipszkyknél *Pócsfalva*, később *Küküllőpócsfalva*, a mai román *Păucișoara* (Lelkes 2011: 402). **Újvár** (1347: *Wywar*, Gy. 3: 563), Lipszkyknél és később *Gógánváralja* (FNESz.), a mai román *Gogan-Varolea* (Lelkes 2011: 267).

A település állapotára utal **Széplak** (1325/1349: *Zeplak*, Gy. 3: 561) első névrészében a *szép* mn. Lipszky-nél *Széplak*, később *Küküllőszéplak* (FNESz.), a mai román *Suplac* (Lelkes 2011: 402).

Természeti sajátosságra, a környék jellemző növényzetére utal egy település **Körtvélytelke** (1301/1560/XVIII.: *Kewrtwelteluke*, Gy. 3: 555) és alakváltozata, **Körtvélyestelke** (1301/1560/XVIII.: *Kurtweles-teleke*, Gy. 3: 555) elnevezésében a *körtvély* 'körte' (TESz. *körte*, EWUng. *körtvély*, vö. FNESz. *Körtvélyes*) fn. Az utóbbi névformában a növénynév az *-s* melléknévképzővel szerepel. A településnév továbbéléséről nincs tudomásunk. A névtípus legkorábban, a 12. század második felében megjelenő képviselője **Küküllővár** (1177/1202–1203/1337: *Cuculiensis castri*, Gy. 3: 556) neve, amelynek az előtagjában szereplő *Küküllő* folyónév a település földrajzi elhelyezkedésére, a Küküllő völgyében való fekvésére utal (FNESz., BENKŐ 2002: 78). A település **Küküllő** (1214/1550: *Kuckelluu*, Gy. 3: 556) névváltozata bizonyára a *vár* névrész ellipszisével jött létre alkalmilag. Lipszky-nél opp. *Küküllővár*, *Kockelburg* vel *Kuckelburg*, később *Küküllővár*; a mai román *Cetatea de Baltă* (Lelkes 2011: 402).

A másodlagos alakulású nevek egyik típusa a meglévő településnevekből jelzői első névrésszel történt kiegészülés eredményeképpen jött létre. A típus legkorábbi képviselője a 14. század első harmadában jelenik meg a forrásokban, s a település földrajzi elhelyezkedését, viszonyított helyzetét mutatja: **Felkend** (1325/1349: *Felkend*, Gy. 3: 555) *fel* 'felső' jelzői előtagja bizonyára a szomszédos Kendhidához képest magasabb fekvésre utalt. Ide sorolható a török eredetű *böszörmény* 'izmaelita' népnévi előtaggal (vö. RÁCZ A. 2016a: 37–38) kiegészült **Böszörményszancsal** (1347: *Zanchal* alias *Bezermenzanchal*, Gy. 3: 560), illetve a magyar etnonimával kiegészült **Magyarszancsal** (1347: *Bursyacobhaza* alias *Magyarzanchal*, Gy. 3: 560) elnevezés, ezek a kétrészes formák *Szancsal* falu osztódásával létrejött település(rész)eket jelölték.

Néhány település neve korábbi névalakok utótaggal történt kiegészülésének eredményeképpen jött létre. Ebbe a csoportba tartozik a *telek* földrajzi köznévvvel kiegészült **Szancsattelke** (1271: *Zanchalteluky*, Gy. 3: 559), amely később a *Magyarszancsal* (ld. fentebb) nevet viselte, valamint a *falva* települést jelentő földrajzi köznévvvel kiegészült, korábban *Szőke*-ként említett település **Szőkefalva** (1370: *Zeukefolua*, Gy. 3: 562, FNESz.) elnevezése.

3.3.4. Mikrotoponimák

A régió korai ómagyar korból dokumentált településnevei között szláv (*Zsidve*, *Dombó*), illetve német (*Kümelburg* és esetleg *Boneti*) eredetű nevek találhatók. A mikrotoponimák körében – mint alább látni fogjuk – a névátvétel egyáltalán nem jellemző.

A Kis-Küküllő mellékvíze a **Dombó pataka** (1278: *Dumbo potaka*, HA 3: 77), amelyben a *Dombó* településnévhez a *patak* fn. *-a* birtokos személyjeles alakja

kapcsolódott. A régióban **Sós-patak** (1290>1413: *Sospathak*, HA 3: 78) néven említik a Kis-Küküllő jobb oldali mellékvizét, amely korábban Erdélyi Fehér vármegyei vonatkozással **Sós-séd** (1177/1202–1203/1337: *Sossed*, HA 2: 33) néven szerepel a forrásokban.

A Kis-Küküllőbe folyó **Hagymás** patak forrásvidékét jelölte a **Hagymás-fő** (1301/1560/XVIII.: *Hagymásfew*, t., HA 3: 77). Az elnevezés a korai ómagyar korból önállóan nem adatható ***Hagymás** víznév és a **fő** 'víz forráshelye' fn. (FKnT) összetételével jött létre. A Kis-Küküllőbe ömlő **Harangláb pataka** torkolatvidékét Désfalva és Harangláb települések határában **Haranglábpataka-tő** (1301/1560/XVIII.: *Harangláb-potokatw*, loc., HA 3: 77) néven említik a források. Az elnevezés a korban önállóan nem adatható ***Harangláb pataka** víznév és a **tő** 'egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba való torkolásának a helye és környéke' fn. (FKnT) összetételével alakult ki. **Kút-fő** (1331/1343: *Kuthfew*, loc., HA 3: 77) hely nevében a **kút** 'forrás' fn. (TESz., EWUng.) és a **fő** 'víz forráshelye' fn. (FKnT) szerepel.

Szamár szigete (1278: de *Zamarzige*, HA 3: 78) a személynévként is használt (1138/1329: *Zamar*, ÁSz. 839) **szamár** állatnév és a **sziget** fn. -e birtokos személyjeles alakjának összekapcsolásával jött létre.

Kiemelkedést nevezett meg a **Köz-bérc** (1301/1560/XVIII.: ad 1 *Byrch*, qui dicitur *Kuzbyrch* ~ *Küzbyrch*, HA 3: 77), vö. **köz** 'középső' + **bérc** 'dombtető, hegytető, hegygerinc' fn. (FKnT). Ugyancsak kiemelkedést jelöltek, esetleg tulajdonnévi értékkel a Bún, Désfalva határában említett **Bérc** (1301/1560/XVIII.: *Byrch*, HA 3: 77) megjelölések. Bizonyára kiemelkedés neveként jött létre a **Súgó-kő** (1347: *Sugoku*, loc., HA 3: 78) helynév, amelyben a **súgó** folyamatos melléknévi igenév és a **kő** 'kiemelkedő szikla, sziklacsoport' fn. (FKnT) szerepel.

A **Szénatelek** (1278: includit aream *Senoteluch*, HA 3: 78) helynév a **széna** fn. és a **telek** fn. összetételével jött létre a környezet növényzetére utalva.

A **Panka** (1290>1413: *Panka*, t., HA 3: 78) nevű földterület nevének alapja a **Panka** szn. (1252/1252: *Panka*, ÁSz. 613). A **Mérkahnája** (1290>1413: *Merkahnaya*, t., HA 3: 77) hely neve a **Mérk** szn. (1211: *Merch* ~ *Mercu*, ÁSz. 535) és az **akna** 'akna, sóbánya' fn. (vö. FNESz. *Mezőakna*) -ja birtokos személyjeles alakjára megy vissza.

A **Szász út** (1331/1343: *Zaazut*, via, HA 3: 78) Ebes felől észak felé Bonyhára vezető nagy út neve, amely a **szász** etnonima és az **út** fn. összetételéből alakult.

A Küküllő vármegye keleti, gyeplévi részén fekvő tájegységet **Erdőhát** (1333/PR.: *Erdeuhath*, HA 3: 77) néven ismerték. Az elnevezésben az **erdő** főnévhez a **hát** 'a környezeténél magasabban fekvő hely', 'hegyoldal', 'hegytető' (FKnT) köznév kapcsolódik.

A Kis-Küküllő által meghatározott régió korai ómagyar korból ismert mikroneveit sorra véve – a fejezet elején tárgyalt nagyobb vízneveket itt nem tekintve –, közöttük a vizsgálat szerint egyetlen jövevénynév sem található.

racz.anita_179_24

Szerkezeti felépítésüket tekintve a kétrészes szerkezet, azon belül az S+F struktúra jellemzi ezt a névcsoportot.

III. A nyelvi térszerkezet vizsgálata

A nyelvi térszerkezet-vizsgálat célja annak a bemutatása, hogy egy adott korban – vizsgálatunk esetében a korai ómagyar korban – valamely térségben milyen nyelvek voltak jelen. Ennek során azt próbáljuk meg felderíteni, hogy a nyelveket használó etnikumok mikor és hol telepedtek meg. Ez pedig a történeti kutatások számára évszázadok óta az egyik legfontosabb nyelvészeti vizsgálati irány. Módszeréül a nevek eredetének és történetének vizsgálata, a fentiekben már bemutatott névrekonstruációs eljárás szolgál.

A korábbiakban már szó esett arról az onomasztikai alaptételről, mely szerint a nagyságuknál fogva jelentős folyóvizek elnevezése (néha a kisebbeké is) ősi eredetű, akár több évezredes múlttal is rendelkezhet. E nevek a helynévrendszer legkevésbé változékony rétegét jelentik tehát, s az idők során az adott helyre érkező új meg új népesség által hagyományozódnak tovább. Ebből adódóan (elvből) a víznevek nyelvi eredetéből következtetni lehetne a valaha ott élt névadó lakosság etnikumára. Ha ezt az elvet követve az általam választott régiók meghatározó vízneveinek etimológiájára alapozva próbáljuk megállapítani a folyóvölgyekben élő legrégebbi névadó etnikumot, nem igazán járunk sikerrel. Az egyes régiókat tárgyaló fejezetek részeként, külön alfejezetekben mutattam be a jelentősebb folyók nevének ma leginkább relevánsnak tekinthető eredetmagyarázatait. Ezekből kitűnik, hogy mai ismereteink szerint a *Körös*, a *Maros* és a *Szamos* neve ugyan valóban a legősibb, úgynevezett indoeurópai helynévréteghez tartozik, de a magyar nyelvbe nagy valószínűséggel szláv közvetítéssel érkezett; a *Küküllő* nevének magyarázata pedig máig igen bizonytalan lábakon áll. Mivel azonban arról nincsenek ismereteink, hogy e folyónevek viszonylag hosszú folyása mentén a magyarság hol ismerhette meg nevüket, ezért névmagyarázatuk valójában nem sokat mond a Kárpát-medence honfoglalás kori nyelvi-etnikai viszonyairól az általam tárgyalt térségekre vonatkozóan.

Az alábbiakban röviden összefoglalom, hogy a kérdéssel a 20. század első felétől foglalkozó legfontosabb munkák szerzői mit állapítottak meg a dolgozatban vizsgált régiók korai etnikai helyzetéről.

KNIEZSA ISTVÁN a Kárpát-medence honfoglalás kori etnikai viszonyairól helynevek elemzése alapján összefoglalóan a következőket írja: „A szlávok, mint eredetileg is erdőlakó nép, új hazájában elsősorban az erdős vidékeket szállta meg. Az egész Kárpát-medencében jellemző a szlávokra, hogy telepeik az erdő régióban, a hegyvidék és a sík terület határán, lehetőleg nagyobb vizek partján mutathatók ki. A fátlan füves pusztamezőket, mint amilyen a Kis-Alföld, Nagy-Alföld, Nyugat-Dunántúl, kerülték, egyrészt mert ezeket maga az avarság szállta meg, másrészt mert életmódjuknak nem feleltek meg. Hasonló a helyzet Erdély területén is. Nyomaikat itt mindenütt a hegyvidék és a medence határvidékén

találjuk, főleg a folyók völgyeiben (Gyulafehérvár vidékén, a Hunyadi-medencében, a Küküllők és az Olt mentén, Kalotaszeg vidékén, a Szamosok völgyeiben stb.)” (1941b: 22).

KRISTÓ GYULA onomasztikai érvelést használ, amikor a Kárpát-medence korai etnikai sajátosságait kutatva említi a *Szamos*, a *Maros* és a *Körös* elnevezését azok között a jelentősebb víznevek között, amelyeket a letelepedő magyarság szláv közvetítéssel vett át. Ennek alapján az alábbi általános megállapítást teszi: „Ez már önmagában arra mutat, hogy a szlávtságot kell a legnagyobb létszámú etnikumnak tekintenünk a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencében, hiszen ellenkező esetben a tényt, hogy szinte az összes nagyobb, ősi indoeurópai eredetű víz neve a szlávból jutott be a magyarba, nem tudnánk magyarázni. A honfoglaló magyaroknak tehát a térség szinte minden részén elsősorban szlávokkal kellett találkozniuk.” (2003: 27–28). Véleményét a Kárpát-medence számos kisebb, szláv eredetre visszavezethető víznevének felsorolásával támasztja alá (2003: 28–30). Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy KRISTÓnak a szlávtság Kárpát-medencei számbeli többségére vonatkozó elképzelését – módszertanának, érveinek hibás voltára rámutatva – többen is megkérdőjelezték, sőt cáfolták (lásd pl. HOFFMANN 2010a: 230–231, HOFFMANN–TÓTH 2016).

A fentebb bemutatott nyelvi és etnikai helyzetről alkotott általános véleményeket és következtetéseket az alábbiakban az általam vizsgált térségek és azok egyes régióinak a vonatkozásában részletesebben is bemutatom. A korábbi meghatározó szakirodalom vélekedését azonban érdemes az általam elemzett helynevek tanulságának fényében is megvizsgálni. Az alábbiakban az egyes térségek korai ómagyar kori nyelvi térszerkezetét azoknak a helyneveknek a segítségével rajzolom meg, amelyek idegen ajkú népesség korai jelenlétére utalhatnak. E névtípusok a következők:

a) a településnevek és a mikronevek között egyaránt számba veszem a korai ómagyar korban adatolható jövevényneveket,

b) mivel végső soron etnikai tanulságuk is van, a népnévi eredetű településneveket (ezúttal az egyrészes nevek mellett azokat a kétrészeseket is figyelembe veszem, amelyekben az etnonima jelzőként szerepel, mivel ezek a nevek az adott népcsoportoknak a magyar falvakba történt utólagos betelepülésére utalnak),

c) az idegen népek által magukkal hozott, azaz névköltöztetéssel a magyar helynévrendszerbe került elnevezéseket,

d) illetve szólok az ismeretlen és bizonytalan etimológiájú helynevekről is, mivel esetükben sem zárható ki az idegen eredet.

1. A Sebes-Körös völgye

1.1. A történeti tudományok a régió etnikumairól

A történettudomány Bihar vármegye megtelepedésének – így a Sebes-Körös mentén húzódó négy vizsgált régió benépesülésének – időpontjáról nem tud pontos adatokat felmutatni.

KNIEZSA ISTVÁN a Kárpát-medence 11. századi etnikai helyzetét tárgyaló munkájában a három Körös völgyéről a helynévi adatok alapján azt állapítja meg, hogy „a magyarság ezeket a vidékeket nagy tömegekben szállta meg. [...] Az egész Sebes-Körös völgye végig, egészen a forrásvidékéig különben teljesen magyar, ahol még szláv nyomokat is csak szórványosan lehet felfedezni [...]. Az oláhok is minden nevet a magyarból vettek át” (1938: 386). Az általa vizsgált helynevekből kiindulva KNIEZSA úgy gondolja, hogy a szórtan jelen lévő szláv etnikum jellemzően a hegyek lábánál hozta létre a saját településeit, ott, ahol a folyók az Alföldre értek. Lakóhelyeik főképpen a felső szakaszon, a Királyhágó bejárata előtt, Bárod vidékén található, míg a folyó alföldi szakaszán alig-alig fordulnak elő (1938: 414). Ezek létrejöttének kronológiájáról azonban – lényegében három helynév (*Szalacs*, Bihar vm. és két *Pankota*, Bihar és Arad vm.) alapján – nagy bizonyossággal nyilatkozik: „Mindezek a szláv telepek – mint ezt a három XI. századra valló helynév [...] bizonyítja – zömükben legalább is már a XI. században feltétlenül megvoltak” (1938: 415).

A vármegye korai történetét feldolgozó JAKÓ ZSIGMOND úgy vélte, hogy Bihar vidékének természeti adottságai a honfoglalás idején igen kedvezőek lehettek a letelepedésre, amiből pedig arra következtetett, hogy a honfoglaló magyarok itt le is telepedtek. Elképzelése szerint a terület lakott helyeinek nagy többsége a 12. század végén már létezett, s a településnevek által jelzett idegen népelemek megjelenését is már a 11–12. századra teszi (JAKÓ 1940: 85–87). Mindezt azonban valós történeti vagy régészeti bizonyítékok nélkül állítja, elgondolása csupán elméleti következtetés a későbből ismert természeti viszonyok és etnikai jellemzők korábbi időszakra történő visszavetítésével. A Sebes-Körös alsó folyásának vidékéről összefoglalóan a következőket állapítja meg: „Az itt élő magyarság alig volt kitéve idegen hatásoknak. Egyedül *Peszere* neve mutat korai szláv töredékre, egyébként semmi nyoma, hogy a magyarság talált volna idejövetelekor valamilyen lakosságot.” (1940: 95). KNIEZSA munkájára hivatkozva beszél a Sebes-Körös mentén a hegyek és az alföld találkozásánál 11. századi igen gyér szláv jelenlétről, aminek bizonyítékaiként kezeli *Bertény*, *Pankota* és a fentebb idézett *Peszere* települések nevének szláv etimológiáját. Későbbi telepítések eredményeként említi *Tóti*, *Oroszi*, *Csehi* nevét, hangsúlyozva a szláv népesség továbbra is kis létszámát (1940: 26). *Böszörmény* települést véleménye szerint a 11. század végén mohamedán káliz-törökök, *Besenyő*-t a 11–12. század

fordulóján besenyők alapították (1940: 87). Ugyancsak a 13. század előtti, a településnevek által jelzett idegen népek által megült települések közé sorolja *Kis- és Nagytóti*, valamint *Orosztelek* falvakat is (1940: 94). A Sebes-Körös felső folyásánál a román etnikumnak a vidék legkorábbi, 13. század végi jelenlétére mutató településnévként említi *Oláhtelek* nevét (1940: 132). A későbbi Mezőség területén flandriai vallonok által a 12. században alapított településnek mondja *Vizesgyán-t* (1940: 119), német etnikumhoz köti *Volf* települést (1940: 124).

KRISTÓ szerint a magyarországi, így az általam elemzett régiók vallon településeinek létrejötte a tatárjárás előtti, gyakran a 12. századi idősokra bizonyítható vagy valószínűsíthető, mint például a bihari részeken *Gyán* települések, ezek a tatárjárás után beolvadtak a környező magyar vagy német lakosságba (2003: 175–177).

GYÖRFFY az általam vizsgált régióban a *Csatár*, *Szeben* és *Zomlin*, illetve a Sebes-Körös forrásvidékén települt *Kalota*, *Bertény* és *Dragana* településnevek tanúsága alapján beszél a bihari régiók területén korai szláv lakosságról. A Sebes-Körös mentének síkvidéki részén, *Tóti* környékén létesült települések nevének szláv etimológiáját – így pl. *Peszére* nevének eredetét – későbbi betelepülés eredményeként magyarázza (Gy. 1: 571).

KISS LAJOS – GYÖRFFY nyomán – ugyancsak a folyók hegyekből érkező területeire, illetve néhol a mocsarak vidékére lokalizál a honfoglalók által talált szláv nyelvű szórványokat, amelyek azonban véleménye szerint a 13. századra eltűnnek, beolvadnak. Megemlíti, hogy a régióban a Várad melletti *Olaszi* (később Váradolaszi) és a másik *Olaszi* (később Érolaszi) települések neve vallon lakosságra utal (ld. még KRISTÓ 2003: 175), a tatárjárás azonban elsodorja őket is. Román etnikum a 13. század utolsó harmadában jelenik meg, a század végén jelentősebb számban telepednek meg a fenesi vár közelében lévő uradalmakban (KISS L. 1988: 137–138).

1.2. A Sebes-Körös völgyének nyelvi térszerkezete

a) A Sebes-Körös menti régió négy térsége a jövevénynevek tekintetében viszonylag egységes képet mutat: a mikronevek között egyetlen idegen eredetű sem adatható, de igen gyéren fordul elő jövevénynév a településnevek rétegében is. A fenti munkákban szláv eredetű nevekként említett több helynevet én magam másként magyaráztam: *Szeben* és *Pankota* települések nevét személynévi (94., 104. lap), *Kalota* település nevét nemzetségnévi eredetre vezettem vissza (119. lap). Magyar foglalkozásnévből származtatom *Csatár* és *Peszére* nevét (111., 105. lap), a több mikronévben szereplő *Draganya* névelemet ugyancsak személynévvel tartom azonosíthatónak (126. lap). Ismeretlen eredetűnek minősítettem *Zomlin* nevének eredetét (erről lásd alább).

Mindezek alapján megállapítható, hogy a Sebes-Körös alsó folyása (AÉ, AD) mentén egyetlen idegen eredetű helynév sem azonosítható. Ezáltal pedig az a

felfogás sem igazolható, amely szerint a magyarság a folyó alföldi szakaszán alig-alig talált szláv lakosságot. Kizárni természetesen nem lehet szláv népesség itteni jelenlétét, de nyelvi adatokkal alátámasztani ezt nem tudjuk.

A felső folyás északi (FÉ) parti területén csupán egyetlen idegen eredetű névvel, *Derna* település névvel számolhatunk, amely kétségtelenül szláv etimológiájú, ám a forrásokban ilyen formában nem maradt fent, így a magyar névrendszerbe való bekerülésének idejét nem ismerjük. Létezését azonban névrendszertani okok mindenképpen indokolják: a 15. század kezdetén, a kései ómagyar korban felbukkanó *Magyar-* és *Oláhderna* (1406) neve ugyanis csak ennek az alapnévnek a másodlagos kiegészülésével jöhetett létre. Tehát mindössze az bizonyos, hogy a magyar névrendszerbe ezeket megelőzően kellett bekerülnie.

A Sebes-Körös felső szakaszának déli oldalán (FD) egy szláv és egy román eredetű településnév idézhető a korabeli forrásokból. Közülük a szláv etimonú *Bertény* (1213/1550) a 13. század elejéről adatolható. A két említett szláv eredetű helynév (*Derna* és *Bertény*) nyelvi jellege nem nyújt arra nézve semmiféle tájékoztatást, hogy a magyarság mikor vehette át ezeket. Az erre vonatkozó korábbi nyelvészeti megállapításokat tehát mai ismereteink alapján ugyancsak nem tarthatjuk érvényesnek.

A térség korai nyelvi térszerkezetének elemzéséhez a román *Pestere* (1560) elnevezés a 16. század második felében való megjelenése miatt nem vehető figyelembe, kései felbukkanása és a régióban nyelvi tekintetben egyedülálló volta mindenesetre a névadó etnikum e területre történt kései betelepülésére utal. Román nyelvű névadói tevékenységre utaló nevet a korai ómagyar korból nem ismerünk.

b) Idegen népelemek jelenlétére utaló etnonimát tartalmazó településnevek mind a négy régió területén előfordultak. Közöttük legkorábbról, a 13. század elejétől az AD régió ide sorolható egyrészes településnevei adatolhatók, amelyek szláv, székely és besenyő etnikumra utalhatnak: *Orosz* (1220/1550), *Székely* (1213/1550), *Besenyő* (1273/1392/1477), *Tóti* (1284/1410). Az itt említendő kétrészes elnevezések az egyrészes nevek földrajzi köznévvvel történt későbbi kiegészülésének eredményei: *Székelytelek* ([1291–4]), *Besenyőtelek* (1319).

Ehhez képest a 13. század végi adatolásukkal némi időbeli késést mutat a folyó átellenben lévő partvidéken meghatározott AÉ régió hasonló településneveinek a forrásokban megfigyelhető felbukkanása: *Csehi* (1284/1410), *Besenyő* ([1291–4]), *Böszörmény* ([1291–4]), *Nempti* (1410). A nevek által jelölt népcsoport a fenti területhez hasonlóan a szláv és a besenyő, illetve a böszörmény. A német etnikumra utaló elnevezés majd csupán a kései ómagyar korból adatolható, de a betelepülés akár a korai ómagyar korban is bekövetkezhetett. A terület kétrészes településnevei itt is földrajzi köznévi utótaggal állnak, de ezek is a kései ómagyar korból adatolható névkorpusz részei: *Csehi* névváltozataként *Csehtelek* (1351), valamint *Orosztelek* (1421), *Tóttelek* (1465). A népnév egyetlen mikronévben is

megjelenik: *Cseh kereke* (1284/1410), ám névtipológiai okok miatt (erdőnévként jelölt birtokos jelzős szerkezettel állva) ez esetben nagyobb valószínűséggel feltételezhetünk személynévi eredetet. A mikronév metonimikusan, másodlagosan településnévvé is vált: *Csehkereke* (1284/1410).

E névréteg képviselői legkevésbé a folyó felső folyásának északi oldalát (FÉ) jellemzik, itt csupán egyetlen korai, 12. század végi előfordulású egyrészes nevet adathatunk a forrásokból, amely vallon betelepülőkre utalhat: *Olaszi* (1184). A kétrészes nevek a korábbiakhoz hasonlóan földrajzi köznévvvel szerepelnek a 13. század második felétől szláv és román betelepülőkre utalóan: *Tóttelek* ([1272–1290]>1374/1500 k.), *Oláhtelek* (+1283), *Tótfalu* (1443).

A felső folyás déli oldalán (FD) sem gyakori az etnonimák megjelenése a korai településnevekben, az egyrészes nevekben a cseh és az úz népcsoport neve szerepel: *Csehi* (1220/1550), *Úz* (1376). Az *oláh* és *magyar* etnonimákkal álló kétrészes nevek utótagja a fenti három régiótól eltérően nem földrajzi köznévv, hanem már létező településnévv: *Oláh- és Magyarbáród* (1392), *Oláhlugas* (1406) és *Magyarlugas* (1458), *Oláh- és Magyarakakucs* (1552), *Oláh- és Magyarjenő* (1561). A neveknek ez a szemantikai szerkezete a jelzői névrészben megjelölt idegen (román) népességnek a magyarok lakta településekre egyértelműen később, a 14. század vége felé történt betelepülésére utal.

c) Névköltöztetéssel egyetlen esetben, a FÉ régió területén számolhatunk: a 13. század végéről adatható *Velence* ([1291–4]) nevét minden bizonnyal olasz telepesek hozhatták magukkal (BÁRCZI 1938: 6).

d) A régióban egyetlen ismeretlen eredetű településnévvvel, a 14. század első felében felbukkanó *Zomlin*-nal (1333) számolhatunk a folyó alsó folyásának északi oldalán (AÉ). Az elnevezést a korábbi szakirodalom egyértelműen szláv eredetűnek tartotta, de hangtani–helyesírási, névtipológiai érvek alapján, illetve magyar névkörnyezete miatt ezt a magyarázatot nem tartom meggyőzőnek (a részletes érvelést ld. a 93. lapot). Emellett ismeretlen eredetű *Vátyon* (1396, AD), *Esküllő* (1335, FD), bizonytalan *Terje* (1466, FÉ) települések neve.

A mikronevek közül ismeretlen az olvasata és az eredete a *Zyngey* (+1214/1344, AD) és a *Yhoulligotora* (1236, FD) helynévnek. Ismeretlen a *Neresz* (1282, FD) és a *Serges* (1256/1284//1572, FD) víznevek származása.

A fentieket összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy a Sebes-Körös völgyi régiók korai ómagyar kori nyelvi-etnikai képét a helynevek tanúsága alapján egyértelműen a magyarság határozta meg. Idegen ajkú lakosság korai, már a 13. század elején bizonyítható jelenlétére utaló magyar eredetű elnevezések jellemzően a folyó alsó szakaszán adathatók, ahol a településnevek szláv, székely, besenyő és böszörmény népelemekre utalnak. A településnevek szerkezete is ezen a területen látszik archaikusabbnak: a népnevet tartalmazó egyrészes nevek mellett a kétrészes településnevek második névrésze földrajzi köznévv, amely idegen etnikum elsődleges megtelepülésére és környező magyar névadókra

mutathat. Ezzel szemben a folyó felső folyása mentén az északi oldalon éppen hogy csak megjelennek az egyrészes népnévi eredetű településnevek. És bár a felső folyás mentén a jobb és bal oldalon a 13. század elején tűnik fel a régió egy-egy szláv jövevényneve, illetve a FÉ régióban található a térség egyetlen névköltöztetéssel a 13. század végén itt feltűnő neve, a FD régióban a 14. század végétől elsőként jelennek meg a népnévi jelzővel álló, alapnevükben településnevet tartalmazó újabb névstruktúrájú elnevezések. Ezek a másodlagos alakulású nevek a megjelölt település(rész)ek időben később történt kialakulására utalnak, és egyúttal az *oláh* etnonimával jelölt román népességnek a magyarság által lakott falvakba a 14. század végétől, azaz a kései ómagyar korban történő utólagos betelepülését jelzik.

Mindez összességében arra utalhat, hogy a Sebes-Körös alsó folyása mentén korábban megindulhatott az idegen népelemek betelepülése, betelepítése, mint a felső folyása mentén. Ez utóbbi térségben az idegen eredetű két településnévnek nincs kormeghatározó értéke, de a fentiek fényében inkább tarthatók talán ezek is későbbi betelepülés nyelvi lenyomatának.

2. Erdély korai településtörténetéről

Erdély megszállásának történetéről – e térségnek a Kárpát-medence egyéb területeihez képest jóval forráshiányosabb voltánál fogva – még kevesebb történeti ismerettel rendelkezünk, mint az ország többi részéről. KNIEZSA ennek ellenére kétségtelennek tartja, hogy a magyarság a 11. században már e területen élt (1938: 389). E felfogását később részletesebben is indokolja: „Erdélyt a magyarság, ha nem is a IX. század végén vagy a X. század első éveiben, de mindenesetre még a X. század folyamán megszállta. [...] A Kolozsvár és Gyulafehérvár környéki honfoglalás kori jellegű magyar temetők tárgyai a X. század közepére mutatnak; bizonyos, hogy nem származhatnak a XI. század elejéről, még kevésbé a végéről. Fontos a helynevek bizonyossága is. A magyar törzsnevekből alakult helynevek (*Jenő* Doboka vármegyében és *Keszü* Kolozsban), valamint megőrzött szláv orrhangú magánhangzókat feltüntető magyar helynevek (*Dombró* Aranyosszékben, *Gambuc* Fejér vármegyében stb.) szintén a X. századi megszállás mellett tanúskodnak.” (KNIEZSA 1941b: 25).

Erdély korai etnikai viszonyairól KRISTÓ összefoglalóan azt állapítja meg, hogy „Erdélyben – miként szerte másutt a Kárpát-medencében – a magyar honfoglalás előtt szlávok éltek. Ám újabb szláv népesség csak a tatárjárás után jelent meg Erdélyben” (KRISTÓ 2003: 108), illetve, hogy „a kései Árpád-korban eléggé intenzív bolgár (ekkor már egyértelműen bolgárszláv) betelepülés történt Erdélybe: megint csak Dél-Erdélyben és Erdély közepén számos adat mutat erre” (KRISTÓ 2003: 109).

A régészet Dél-Erdély történetére vonatkozó ismereteiről RÉVÉSZ LÁSZLÓ a közelmúltban összefoglalóan a következőket állapította meg: „a modern régészeti kutatások időszakában néhány rövid periódust leszámítva az erdélyi 10–11. századi temetők feltárása és közzététele soha nem tartozott (s ma sem tartozik) a szakmai prioritások közé. A korszak sírjai, temetői többnyire más korszakok ásatásainak »melléktermékeként« láttak napvilágot. Ennek következményeként (talán a szászvárosit leszámítva [10. lh]) egész Erdélyből nem ismerünk egyetlen teljesen feltárt temetőt sem, csak a lelőhelyek kisebb-nagyobb részleteit” (RÉVÉSZ L. 2022: 87–88)

A terület népi-nyelvi viszonyaival a kétezres évek elején BENKŐ LORÁND foglalkozott behatóan (2001, 2002). Erdély benépesülését három nagyobb nyelvjárást (a székely, az észak- és a dél-erdélyi nyelvváltozat) tanulságai alapján írta le. Az általam vizsgált régiók szempontjából ezek közül a Kis- és Nagy-Szamos, illetve a Maros között kelet–nyugati irányban húzódó vízválasztóval elhatárolt két nyelvjárási terület – a tudomány által alkalmazott elnevezést használva –, Észak- és Dél-Erdély érdemel kiemelt figyelmet. BENKŐ szerint e két területnek igen korai időktől fogva felismerhetők saját település- és népiségtörténeti, gazdasági, politikai, művelődéstörténeti és nyelvi sajátosságai. „Az észak-erdélyi magyar népesség nyelvének strukturális sajátosságai szoros kapcsolatot mutatnak a bihari, szabolcsi, felső-tiszai magyarsággal, biztosan jelezvén Észak-Erdély magyarsága beköltözésének nyugat–északnyugat felől kelet–délkelet felé, a Körösök és a Szamos völgyein felfelé haladó irányát, illetőleg onnan eredő, tápláló népi-nyelvi forrását. Ugyanakkor a déli, nagyjából a Maros középső folyása körzetében, vízgyűjtő területén elhelyezkedő magyar népességnek a nyugati magyarság felé nem mutatható ki ilyen nyelvi hátszaga...” (2002: 55). Megállapítja, hogy semmilyen bizonyíték nem mutat a dél-erdélyi magyarság Észak-Erdélyből történt betelepülésére. A dél-erdélyi nyelvjárást központi területei a Maros középső, a Küküllők alsó–középső és az Aranyos alsó folyásának völgyei lehettek, ahonnan az Árpád-korban délnyugati, dél–délkeleti, illetve keleti irányban terjeszkedett. Ennek során a legtöbb helyen kisebb-nagyobb szláv nyelvi szubsztrátumra települve jöttek létre kisebb települési foltok vagy nagyobb összefüggő egységek, amelynek eredményeként a dél-erdélyi magyarság legkésőbb a 13. század elejére-közepére már elfoglalta a végleges területeit. BENKŐ szerint ez a térség lényegében azonos az eredeti nagy kiterjedésű Fehér vármegye területével (2002: 56–58). Dél-Erdély szláv–magyar nyelvi-etnikai viszonyairól a terület korai helynévanyaga tanúskodik: „Ebben a térségben az összes [...] magyar eredetű helységnevének messze felülmúlja a más (szláv, ismeretlen) nyelvből származó helységnevek számbeli arányát. [...] Igaz, hogy ez a nyelvi-névi viszony jórészt már csak a 13. századtól kezdve írott forrásokbeli tanúságtétel, de mindenképpen jelzi, hogy milyen volt e területek névi helyzete.” (2002: 65). Véleménye szerint az archaikus nevek legnagyobb része a 11–12. században már élt, Fehérvár

környékén a Gyulák uralma végén már több is létezhetett. A két *Boja*, valamint a *Bonyha* településnevek alapján BENKŐ bizonyítottan látja, hogy a 10–11. század fordulóján már a Küküllők mellett is voltak magyar helynevek. „A helynévanyag tehát egyértelműen jelzi, hogy a Maros völgyének széles és igen hosszú sávjában, a Hunyadi-medence folyó menti völgyeitől fölfelé egészen a régi Torda megye keleti részéig e területre már a korai Árpád-korban viszonylag nagy létszámú magyarság költözött be, települt ott meg és gyarapodott, terjeszkedett leginkább kelet–délkelet felé, a Maros völgyén kívül elsősorban és legkorábban a Küküllők irányában. A legarchaikusabb helységnévanyag elhelyezkedése eléggé jól mutatja, hogy a terjedési irány sugarai – amennyire ezt a földrajzi-természeti viszonyok engedték – Fehérvár körzetéből indultak ki. Az a sűrű és egybetartozó magyar települési szerkezet, amely a magyar helynévanyag alapján az említett területeken kirajzolódik, arra mutat, hogy a magyar nyelvű lakosság Dél-Erdélynek a szóban levő területét a 12. századra már valószínűleg teljesen vagy igen nagy részben kitöltötte.” (2002: 65–66).

3. A Szamos völgye

3.1. A történettudomány a Szamos-völgyi régiókról (Kolozs, Doboka, Kolozs–Doboka)

GYÖRFFY GYÖRGY a honfoglaló magyarok által a Szamos völgyében talált szláv népesség névadói tevékenységéhez köti a *Lóna*, a *Lozsád*, az *Orbó* és a *Gorbó pataka* vízneveket, illetve az *Esztény*, *Moró* és *Ónak* településneveket (Gy. 2: 45). Véleménye szerint Kolozs vármegye nyugati területén, az általam meghatározott Kolozs régióban a 10. századi magyarság nem túl jelentős számú szláv népességgel találkozhatott. Elgondolását elsősorban a nagyobb vizek (*Kapus*, *Fenes*, *Nádas*, *Sós-patak*, *Ludas*) nevének magyar eredetére alapozza. Ezzel szemben a szláv etnikum jelentősebb jelenlétével számol a vármegye keleti részében, az általam vizsgált Kolozs–Doboka régió területén. Megjegyzi ugyanakkor, hogy egy-egy szláv eredetre visszavezethető településnek (pl. *Lóna*, *Szomordok*) vagy kisebb vízfolyásnak (pl. *Gorbó pataka*) később betelepített szláv népesség is lehetett a névadója, illetve azt is megállapítja, hogy a honfoglalás kori szlávok beolvadásának az ideje nem ismert (Gy. 3: 326–327). Kolozsváron a 13. század második felében német etnikum betelepítése történt, míg a megye keleti területeinek nagybirtokain ugyanekkor szász népesség jelent meg. Román lakosságnak a pápai összeírásig nincs nyoma, a korai ómagyar korban erre legkorábban *Szászfenes* korrelatív névpárja, az *Oláhfenés* településnév első névrésze utal (Gy. 3: 340, KISS L. 1988: 150, KRISTÓ 2003: 130, 198). A szláv etnikum jelenlétéről és kronológiai rétegeiről hasonlóan vélekedett a megye korábbi monográfusa, BALÁZS ÉVA is, aki szerint a „XI. században a Maros és Szamos vidéke

túlnyomóan színmagyar. A helynevek alapján azonban, bizonyos területen, így megyénkben Kolozsvártól nyugatra, északnyugatra, a magyar többség mellett szlávok is élnek. Ezeket a szlávokat nem kell feltétlenül őslakoságnak venni.” (BALÁZS 1939: 6). A településnevek közül *Lóna*, *Gorbó*, *Szomordok*, *Kályán*, a víznevek közül *Gorbó pataka* neveket e népességhez kapcsolja, *Bolgár* település nevét bolgár-szláv etnikumhoz köti (BALÁZS 1939: 12–13).

GYÖRFFY Doboka régió területén a Vissz-Szamos bal oldali mellékvizének, a *Lóna*-nak, a *Lozsád*-nak és az *Orbó* pataknak a nevéből arra az általános következtetésre jut, hogy a honfoglaló magyarok a nagyobb folyóvölgyekben szláv lakosságot találtak. Román etnikum jelenlétét a helynevek alapján nem látja igazolhatónak a térségben (Gy. 2: 45). GYÖRFFYvel egyetértve nyilatkozik a kérdéssel KISS LAJOS is, aki szerint a vármegye nagyobb vízneveinek többsége, a településnevek, illetve a mikronevek 90%-a magyar eredetű, s ebből arra következtet, hogy a honfoglalók nagyrészt lakatlan területre érkeztek. A román betelepítés kezdete szerinte is a 13–14. század fordulójára tehető (KISS L. 1988: 140). KRISTÓ szerint román népesség jelenlétével Dobokában az 1360-as évektől számolhatunk (2003: 199).

3.2. A Szamos völgyének nyelvi térszerkezete

a) Előljáróban megállapítható, hogy az általam vizsgált területek közül ebben a térségben a leggazdagabb az idegen eredetű helynévkincs. A Szamos völgyének nyelvi térszerkezete a Sebes-Körös térségéhez képest kissé összetettebbnek, rétegzettebbnek tűnik abban a tekintetben is, hogy itt minden régióban találunk idegen eredetű, egyetlen kivétellel szláv etimonú neveket mind a településnevek, mind a mikronevek körében.

Kolozs régióban a 13. század második felétől bukkan fel 4 ide sorolható településnév: *Szomordok* ([1260–1270]), *Szelecse* (1285/1285/XVIII.), *Lóna* (1298), *Gerecse* (1304) és 3 mikronév. Az utóbbiak közül *Szomordok* (1315, Szomordok határában) víznévről metonimikusan kapta nevét a mellette fekvő azonos nevű település. (A metonímia irányát a datálás ellenére az elnevezés szemantikai tartalma indokolja.) Előtagjával közvetve utal szláv jelenlétre a *Gorbó pataka* (1297) víznév: a szláv eredetű *Gorbó* jelentéstartalma alapján elsődlegesen domborzati név lehetett. Hasonló megállapítást tehetünk a *Gerecse* névről is, amely bár csupán településnévként adatolható, szemantikai tartalmából következően elsődlegesen ugyancsak domborzati név lehetett. Kolozsvár német *Klausenburg* (1348) neve a 14. század közepén jelenlévő német telepésekre utalt.

Doboka régióban kizárólag szláv eredetű jövevénynevek adatolhatók, amelyek között 3 településnév: *Eszmény* (1305), *Ónok* (1317) és *Ugróc* (1345), valamint 2 víznév: *Orbó* (1269/1270//XIX., Boctelek határában) és *Lóna* (1306, Lóna és

Poklostelek határában) található. A mikronevek megjelenése már a 13. század második felében jelzi a szláv etnikum jelenlétét, a településnevek a 14. század elejétől bukkannak fel.

Kolozs–Doboka régió településnevei között egy bizonyosan szláv eredetű található: *Palatka* (1296), és egy bizonytalanul ide sorolható: *Kályán* (1326). Szláv eredetű két kiemelkedés neve: *Szelecs* (1318, Bogács határában), illetve a *Podráj-bérc* (1326, Zsuk határában) elnevezés előtagja.

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy az általam szláv eredetűnek tekintett nevek jórészt megegyeznek azokkal, amelyeket a korábbiakban e térséggel kapcsolatban megemlítettek. Fontos azonban felhívni a figyelmet az eltérésekre is: a *Lozsárd* (134. lap) és a *Moró* (135. lap) településneveket én személynévi alapú, magyarok adta névnek tekintem. Több olyan idegen eredetű nevet is bemutatam emellett a térségben, amelyre a korábbiakban nem hivatkoztak: szláv eredetűek a *Szelecse*, *Gerecse*, *Ugróc*, *Palatka* településnevek (illetve adott esetben a településnév mögött húzódó mikronév), valamint a *Szelecs* mikronév és a *Podráj-bérc* név előtagja, továbbá német eredetű Kolozsvár *Klausenburg* elnevezése.

b) A három régió mindegyikében csekély azoknak a településneveknek a száma, amelyek etnonimát tartalmazva utalnak betelepülő népességre. Ezek – két egyrészes, népnévből alakult településnév kivételével – magyarok által alapított faluba beköltöző idegen népességre utalnak.

Doboka régióban a 14. század elején már ott élő szláv etnikumra utal az egyrészes *Cseh* (1314/1355) név és a kétrészes *Tótór* (1305) településnév első névrésze.

Kolozs régióban bolgár népességet jelezhet a *Bolgár* (1284/XV.) településnév. A Szamos jobb oldali mellékvize, a *Fenes* (1285/XIX.) patak volt a névadója annak a *Fenes* (1298) településnek, amelynek a Szamos völgyéhez közeli részére szászokat költöztetve *Szászfenes* (1297), a hegyvidéki részére románokat telepítve *Oláhfenés* (1332–1335/Pp. Reg.) nevet adtak.

Kolozs–Doboka régió egyetlen ide sorolható településneve a 14. század elején már itt élő szász betelepülőkre utaló *Szászszilvás* (1321).

c) Névköltöztetésre ebben a térségben nincs példa.

d) Ismeretlen eredetű név Kolozs régióban *Szucság* (+1297), Doboka régióban *Esküllő* ([1200 k.]).

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy a település- és mikronevek vizsgálata a Szamos-völgyi régió területén döntően – a KISS LAJOS által mondott 90%-ot is meghaladó – magyar nyelvi-etnikai jelenlétet bizonyít. Az idegen etnikumra utaló elnevezések azonban a Sebes-Körös völgyének településneveihez viszonyítva nagyobb arányt mutatnak. A helynevek etimológiája jellemzően szláv nyelvi-etnikai hatást jelez. Az e csoportba tartozó nevek legkorábban a 13. század második felétől bukkannak fel a forrásokban. Az idegen népesség elsődleges megtelepülését jelző jövevénynévek a három régióban kiegyenlített arányban

szerepelnek, ezeknek azonban nincsenek olyan nyelvi jellegzetességeik, amelyek alapján arra következtethetnénk, hogy helynévként már a magyarok betelepülése előtt léteztek volna. A forrásokbeli megjelenésük is inkább azt a korábbi véle-
ményt támogatja, amely későbbi betelepülést valószínűsít. Az olyan elnevezések, amelyekben etnonima tölt be névalkotó szerepet, kevésbé jellemzők ebben a térségben, közöttük két kivétellel utólagos mellételepülésre utaló jelzői népnévvel álló nevek szerepelnek a névanyagban. Az etnonimák Dobokában szláv, Kolozsban bolgár, szász és román, Kolozs–Dobokában szász népekre utalnak. Az archaikusabbnak tekinthető egyrészes nevek szlávokhoz köthetők, ami e népréteg korábbi megtelepedését jelzi. Az ómagyar korban újabb helynévtípust képviselő kétrészes településnevek jelzői névrészában megjelenő *szász* és *oláh* jelző arra mutat, hogy az egyes etnikumok közül a szász, illetve a román réteg betelepülése később történt meg a térségbe.

4. A Maros és a Kis-Küküllő völgye

4.1. A történettudomány megállapításai a térségről

KNIEZSA ISTVÁN a Maros völgyében is említ szláv etnikum jelenlétére utaló nyomokat: a legkorábbi adatokat ott lokalizálja – ahol általában e népcsoport letelepedésével számolni szokás: a hegyek lábánál, ahol a folyó a sík vidékre kiér, ebben a régióban tehát ott –, ahol a Maros a hegységből az Alföldre lép. Annak ellenére, hogy az általa alapul vett adatok csupán a 13. századból származnak, korai szláv népekről beszél: „aligha kételkedhetünk benne, hogy valami szláv településnek itt már a X–XI. században is kellett lennie. Ennek a vidéknek földrajzi viszonyai a település számára semmivel sem voltak kedvezőtlenebbek, mint az eddig tárgyalt területeken. Mivel pedig itt a XIII–XIV. századi források alapján a szlávokon és a magyarokon kívül más népek nyomait kimutatni nem tudjuk, ezek a feltehető (ritkítás tőlem: R. A.) X–XI. századi telepek csak szláv nyelvűek lehettek” (1938: 415). Figyelemre méltó KNIEZSA érvelésének a megtelepedéshez kedvező földrajzi viszonyokról szóló kitétele, amely egyetlen érvként ugyanúgy csupán elméleti (vissza)következtetés, ahogyan azt JAKÓNAK a bihari térség korai megszállására vonatkozó indoklásában is láttuk. KNIEZSA szerint „a szlávok aránylag a legösszefüggőbb tömegben a Maros jobb partján, az Erdélyi Érchegeység déli lejtőinek Gyulafehérvár és a Küküllő torkolata közti szakaszán lakhattak. E terület helynevei és víznevei között viszonylag sokkal több szláv eredetűt találunk, mint Erdélynek bármely olyan területén, amelyről kimutatható, hogy a XII. századig már lakott volt. [...] A két Küküllő vidékén a *Dombó* és *Gambuc* nevekben a megőrzött szláv orrhangú magánhangzó alapján ítélve minden bizonnyal szintén, laktak szlávok a XI. század elején, ezek azonban, az e vidéken található szláv nevek csekély számából következtetve, csak jelentéktelen

szórványok lehettek.” (1938: 418–419). KNEZSÁNAK a szláv eredeti nazális magánhangzót tartalmazó helynevekre alapozott etnikai következtetését elfogadja és hangoztatja KRISTÓ GYULA is (2003: 30–31).

A vizsgált terület etnikai jellegéről szólva KNEZSA eredményeit ugyancsak akceptálja az Erdélyi Fehér vármegye történeti monográfiáját megíró ICZKOVITS EMMA: „A megye területére a nemzetiségek a már a honfoglalás előtt is ott lakó szláv töredékek kivételével csak a XI. század végétől, sőt inkább a XII. századtól kezdve telepedtek be, ezért a X–XI. században keletkezett falvakat magyaroknak tekinthetjük.” (ICZKOVITS 1939: 46). A korai, honfoglalás előtti szláv névréteg elemeiként említi a régióból az *Ompoly* és az *Orbó-patak* vízneveket, illetve az *Orbó* településnevet, ezeken túl a *Perec*, *Csesztve*, *Csongva* helyneveket, szláv hangzásúként említi *Pacalka* település nevét. Szászok a megye területére véleménye szerint a 12. század második felében érkeztek, a régió területén a 13. században eredeti magyar falvakban telepedtek meg, pl. Sárd és Vajasd településeken. Nyomukat ICZKOVITS pl. a régióbeli *Gyán pataka* névben véli felfedezni. A román etnikum megérkezését a tatárjárás utáni időszakra valószínűsíti (1939: 39–41, 49).

GYÖRFFY GYÖRGY az Erdélyi Fehér megyei régió területén a honfoglalás előtti időkre visszavezethető helynevek alapján szláv és talán bolgár-török lakosságra következtet, területünkre vonatkozóan a szláv eredetű *Orbó* nevet említi (Gy. 2: 103), román népesség betelepítésére a megye területére véleménye szerint a tatárdúlás utáni időkben, a 13. század második felétől került sor (Gy. 2: 121). KISS LAJOS egyetért GYÖRFFYVEL, s megjegyzi, hogy a víznévanyag itt túlnyomórészt magyar, egy-egy szláv név a honfoglalást megelőző időkből származhat (KISS L. 1988: 141).

KRISTÓ GYULA a 13. századtól az Erdélyi Fehér vármegye nyugati tömbjében jelentősebb szász etnikummal számol, amelyet a terület Szászfölddel való szomszédságával magyaráz. Az általam vizsgált térségből német hospeseket említ Alvinc és Borberek, valamint ICZKOVITSHOZ (i. h.) hasonlóan Sárd és Vajasd településeken. Megjegyzi, hogy *Borbánd* etimológiája ugyancsak német lakosokra utal (2003: 131–132).

Küküllő megye általam vizsgált területein GYÖRFFY szláv eredetű helyneveket említ (*Dombó*, *Zsidve*), ebből következtetve szláv etnikumot feltételez, amely azonban véleménye szerint az Árpád-kor végére beolvadt a magyarságba. A vármegye itt elemzett régiójának területén a 13–14. század folyamán szász betelepítésre következtet néhány település (Bajom, Szentmárton, Szentmiklós, Szépmező, Tatárlaka, Zsidve) papjának a pápai tizedlajstromban szereplő német eredetű személyneve alapján. Küküllő megye Szászfölddel való szomszédsága miatt KRISTÓ ekkor jelentős létszámú szász betelepülővel számol (2003: 131). A kutatók egységes véleménye szerint román lakosságnak korszakunkban itt nincs nyoma, megtelepedésükkel a 14. századtól számolhatunk (Gy. 3: 546, KISS L. 1988: 137–138).

4.2. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének nyelvi térszerkezete

a) Az e térségben számba vehető helynevek a vizsgált másik két térségtől feltűnően különböznek abban, hogy gyengébb szláv és erőteljesebb német nyelvi-etnikai hatást mutatnak.

A Maros régióban 4 biztosan német etimológiájú településnév utal német lakosságra a 13. század közepétől *Weissenburg* (Nota [XIII.] 1241), *Burgberg* (1248/1265/1310/1359/1421), *Birnbaum* (1345) és *Luprettal* (1417) településeken. Ezek mellett a német telepesek lakta településsel való szomszédsága és később *Blutrot* névváltozata miatt ugyancsak német eredetű lehet *Lotrid* (1313) település neve is. A térség mikroneveinek egyike, az *Ompoly* (1299/1369/1571, Fehérvárnál) víznév az ősi indoeurópai víznevek egyikeként szláv közvetítéssel került a magyar névrendszerbe, emellett szláv eredetre vezethető vissza az *Orbó* (1282/1285, Orbó határában) patak elnevezése is. A szakirodalomban szláv eredetűként említett *Csesztve* (171. lap) és *Pacalka* (172. lap) településneveket személynévből alakult magyar eredetű névnek tartom, *Perec* (176. lap) és *Csongva* (177. lap) nevét pedig bizonytalan, illetve ismeretlen eredetűnek.

A Küküllő régióban 2 német eredetű településnév adatolható: a *Kümelburg* (*Nota [XIII.] 1241) és a *Boneti* < *Bones(dorf)* (1309/Cod.), illetve 2 szláv, a *Zsidve* (1319>1413/1414) és a *Dombó* (1347) a 13. század közepétől. A mikronevek között a fent említett *Dombó* település nevével alakult *Dombó pataka* (1278, Dombó és Dicsőszentmárton határában) víznév közvetetten utal szláv népességre. A víznév a település több mint fél évszázaddal korábbi meglétét is bizonyítja. A *Szász út* (1331/1343, Héderfája határában, nagy út) mikronév jelzői előtagja német népességre utal.

b) A Maros régióban román és szász betelepülőkre utal az *Oláh-* és a *Szászárkos* (1310) nevek differenciáló előtagja; német mellételepülést tükröz a *Magyar-* és *Szászpad* (1265/1310/1359/1421) településnévpár második tagja. Hasonlóan utólagos, böszörmény betelepülést jelez a Küküllő régióban adatolható *Magyar-* és *Böszörményszancsal* (1347) névpár.

c) A Maros régióbeli *Borbánd* (1299/1580 u.) település neve névköltöztetés eredménye, a flamand nyelvű *Brabant* tartományból érkező telepesek hozták magukkal eredeti lakóhelyükről.

d) Mindkét régióban több ismeretlen eredetű településnevet találunk.

Maros régióban *Háporton* ([1177]/1202–1203/1337), *Csongva* (1215/1550), *Drombár* (1332–1335/Pp. Reg.).

Küküllő régióban *Szancsal* (1252/1291/1588), *Cikmántor* (1325/1349), *Leppend* (1492), *Nepet* (1301).

Az általam elemzett helynévanyag e térségben tehát távolról sem jelez olyan erős szláv jelenlétet, mint ahogyan azt egyes szakirodalmi források, főképpen KNEI-ZSA és ICZKOVITS feltételezték. A két víznév, különösen az *Ompoly* és az

Orbó utalhat esetleg a szlávoknak a magyarokat megelőző itteni jelenlétére is, de ilyen bizonyítékként a KNIEZSA által említett *Dombó* nevet nem hozhatjuk fel, mivel a nazális magánhangzók magyarba kerüléséről a mai szlavisztika más felfogást vall. Szláv betelepülőkre etnonimából alakult településnevek sem utalnak e térségben, ami eltér a korábban vizsgált térségektől. Erős német nyelvi jelenlétet mutat viszont a 7 német eredetű településnév, amely kétségtelenül betelepülőktől származik, mint ahogyan a Flandriából ide költöztetett *Borbánd* településnév is. Feltűnően alacsony viszont az etnonimával jelölt szász telepesekre utaló magyar eredetű név. E névtípus ritkasága – erős német betelepülés mellett – ugyancsak a korábban vizsgált térségektől különböző vonása e térségnek. Román (és bösörmény) betelepülőkre mindössze egy-egy településnév utal.

racz.anita_179_24

IV. A névmintázatok vizsgálata

1. A településnevek változási dinamikája

Az alábbi fejezetben az egyes régiók ómagyar kori településnév-anyagának változását mutatom be a rendelkezésemre álló forrásokban való felbukkanásuk és az onnan történt esetleges eltűnésük fényében. A vizsgálat eredményeinek részletezését megelőzően azonban az elemzés alaptézisét kell mindenekelőtt rögzítenünk. A településnevekre irányuló kutatásokat – ahogyan arról már korábban is szó esett – a kezdetektől figyelemmel kísérték a magyarság korai Kárpát-medencebeli történetével foglalkozó történészek is, s a nyelvtudomány által elért eredményeket igyekeztek a történettudomány számára is hasznosítani. A korai magyar helynevek vizsgálata megfelelő interpretáció alkalmazásával a honfoglalást követő letelepedésre, a Kárpát-medence benépesülésére vonatkozóan is kétségkívül számos hasznos információval szolgálhat.

Ehhez kapcsolódva azonban a mostani vizsgálat elvi kiindulásaként nagyon fontos leszögeznünk azt a – korábban már hangsúlyozott – tényt, hogy a források által megőrzött névadatok az elnevezések keletkezési idejéről valójában nem mondanak semmit. Pontosabban csupán arról tudósítanak, hogy a településnév és természetesen a vele megjelölt lakott hely az adatolás időpontjában, illetve nagy valószínűséggel azt megelőzően is már létezett, de hogy mennyi idővel korábban jött létre a név és az általa megjelölt település, arról nem szolgálnak információval. Ugyanígy nem jelenti az elnevezés és a vele megjelölt település pusztulását sem, ha a név egyszer csak eltűnik a forrásokból: a település és a településnév ettől függetlenül – legalábbis egy ideig még – egyaránt tovább élhetett. A név adatolása vagy eltűnése tehát semmiképpen sem a helynévnek magának a létrejöttét vagy megszűnését jelzi, csupán a forrásokbeli jelenlétét, valamely jogi ügyletben való szerepét mutatja.

Amennyiben ezeknek a tényeknek az ismeretében mégis vizsgálni szeretnénk a nevek keletkezését, arra vonatkozóan a forrásokban való legkorábbi megjelenésüknél pontosabb kronológiát nem állíthatunk fel, ugyanis nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát. Amit azonban biztosan ismerünk, és amire a vizsgálatok során hagyatkozhatunk, az kizárólag az adatolásuk ideje. A vizsgálatnak ezt a lehetőségét tehát – akár jobb híján is – mindenképpen célszerű megragadnunk. Ezt bizonyította egy korábbi, ugyancsak már említett Bihar vármegye teljes korai helynévanyagán elvégzett elemzés is (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 360–380), amelynek során egyértelműen megmutatkozott, hogy egy ilyen szempontú, a településnevek első előfordulását alapul vevő vizsgálatnak nem csupán a településnév-történet, de a településtörténet számára is fontos konzekvenciái vannak.

A következőkben a fentebb megfogalmazottakat szem előtt tartva mutatom be a Sebes-Körös, a Szamos(ok), illetve a Küküllő–Maros folyása mentén meghatározott régiók településnév-rendszerének ómagyar kori változási tendenciáit.

Egy terület névrendszerét története során mennyiségi szempontból kétféle folyamat formálja, amelyeket a névadás pragmatikai oldaláról is meg lehet közelíteni. A névrendszer alakulásában a településnevek folyamatos feltűnése és ezzel együtt számának időbeli növekedése, gyarapodása mellett ellentétes irányú változás, az elnevezések eltűnése is előfordul. Mindkét irányú változási folyamat mögött kereshetők nyelven kívüli és nyelvi okok egyaránt. Az elnevezések száma nemcsak új települések létrejöttével gyarapodhatott, hanem olyan, nyelvtől függetlenül zajló folyamatok, történeti változások nyelvi lecsapódásaként is, mint amilyenek például a településosztódások. Az így létrejött új településeket vagy településrészeket az eredeti anyatelepülés nevének felhasználásával nevezték meg a névadók. Ugyanakkor születhettek új elnevezések a települések meglévő neve mellé párhuzamos használatú névvariánsként, szinonimaként is anélkül, hogy a korábban használt névalak az enyészete lett volna. A településnevek bármelyike azonban, ahogyan keletkezett, úgy el is tűnhetett, ki is kophatott a használatból. A néveltűnések mögött gyakran ugyancsak nyelven kívüli, főképpen történeti körülmények (településpusztulás, birtokosváltás, lakosságcsere stb.) álltak, így e változások az egyes települések történetének megismerése nélkül aligha magyarázhatók meg. Emellett a változást természetesen belső, nyelvi okok is indukálhatták, mint például a névadási modelleknek vagy másképpen a névdivatnak a megváltozása, amelynek következtében egy újabb névtípus jelenik meg, vagy válik a korábinál gyakoribbá, s ez a folyamat az egyes meglévő elnevezések módosulását is eredményezheti. A változási folyamat során a régi és az új típusú név párhuzamos alkalmazását követően idővel eltűnhet a régi, és kizárólagos használatba kerülhet az újabb nyelvi mintáknak megfelelő elnevezés (TÓTH V. 2008a: 240–243).

A nevek feltűnése és eltűnése a relatív kronológia módszerét alkalmazva megmutathatja az egyes térségek megtelepülése, településszerkezetének változása közti eltéréseket, s ezzel segítségére lehet a településtörténeti kutatásoknak. A településnevek változásának dinamikája – ha leválasztjuk e változások közül a kifejezetten nyelvi indíttatásúakat – pedig megmutathatja az egyes térségek társadalmi változásainak eltérő ütemét, a birtokviszonyok, a gazdasági viszonyok eltérő fejlődését.

Ezt a két ellentétes irányú változást tárgyalom a következő fejezetben olyan ábrapárok segítségével, amelyek közül az első a nevek forrásokban való legkorábbi feltűnését és számának gyarapodását mutatja, elkülönítve közöttük a települések elsődleges alapnevét (ezzel egyúttal a forrásokban névvel adathozható települések számát is jelezve, sárga színnel), illetve egy csoportba vonva, egyben láttatva (piros színnel) az újonnan alakult névváltozatokat és az osztódásos

névformákat. Ebből az ábrázolási formából a települések és a településnevek száma közötti megfelelés is kitűnik. Az ábrapár második tagja egy újabb nézőpontból mutatja be ugyanezt a korai állapotot. A diagram pozitív tartományában a települések alapnevének, névváltozatának, valamint az alapnévből differenciálódással alakult elnevezéseknek a feltűnése, a negatív tartományban pedig a nevek (és gyakran ezzel együtt a települések) eltűnése látható. Az adatokat negyedszázados időintervallumokra bontva mutatom be oly módon, hogy a településneveknek mindenkor a legkorábbi forrásokból adatolható előfordulását rögzítettem, s a névalakokat időben mindaddig folyamatosan létezőnek tekintetem, amíg a források ezt valószínűsítették. Így például, ha egy névalak egy-két negyedszázados időintervallumban nem adatolható, ám később ismét felbukkan a forrásokban, akkor azt a forráshiányos időszakra vonatkozóan is meglévőnek tekintetem. A diagramokhoz kapcsolódóan az egyes kategóriák számadatait – a pontos tájékozódást még inkább elősegítendő – is közlöm táblázatos formában.

A településnevek és a települések forrásokbeli gyarapodását, illetve csökkenését áttekintve külön szólok a településosztódások gyakoriságáról, ezek időbeli eloszlásáról, mivel a térségek településszerkezetét ez a folyamat is érintette. Névpéldákat azonban ezen a helyen nem idézek, a településosztódást követő névdifferenciálódás nyelvi jellegzetességeit egy következő fejezetben – az összes név szerkezeti, szemantikai elemzésével együtt – mutatom be.

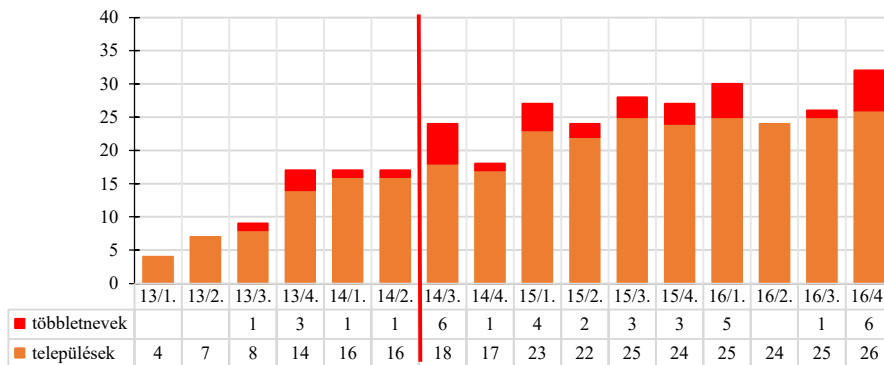
Az itt következő fejezetekben az egyes régiók névgyarapodási és néveltűnési folyamatait a 13. század elejétől vizsgálom meg. Az elemzés kezdő időpontja azért ilyen viszonylag kései, mert a vizsgált területekről településnevek az ezt megelőző időből alig-alig bukkannak fel az írott forrásokban. A bihari régiókban az adatokat a 16. század végéig ábrázolom, mivel – ahogyan azt korábban is jeleztem – innen eddig az időig terjedően vannak a teljesség igényével feldolgozott adataim. A másik két térségben azonban csak a korai ómagyar korból rendelkezem teljességre törekvő adatolással, így az elemzésben a diagramok is csak az 1350-ig terjedő időszak adatait tartalmazzák. Az elemzés során az egyes régiók településneveinek a száma természetesen nem felel meg pontosan egymásnak, hiszen e területeket – a régiók bemutatásakor mondottak szerint – a természeti viszonyok által meghatározottan, de mégis csak bizonyos mértékig önkényesen, magam jelöltem ki. A változási tendenciák, a változások iránya, módja és intenzitása azonban ettől függetlenül összevethető egymással.

1.1. A Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régiói

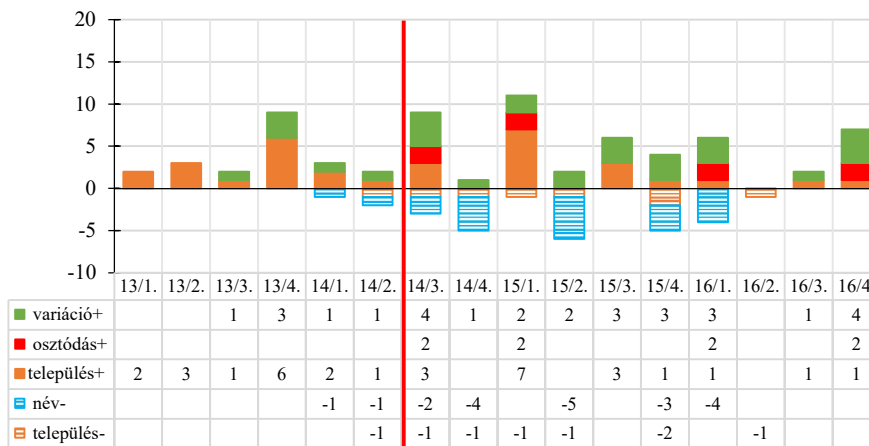
Ebben a térségben az általam ismert adatok a 11. századból csupán egy, a 12. századból mindössze három lakott helyről tudósítanak. Legkorábról, a 11. század végéről a vármegye kezdetektől legjelentősebb, földrajzi tekintetben is centrális helyzetű települése, *Várad* neve adatolható. A következő században még két

Váradhoz közeli, a folyó felső folyása mentén fekvő település bukkan fel a forrásokban: *Fugyi* és *Olaszi*. A csekély korai névelőfordulás persze nyilvánvalóan a korszak e térségre vonatkozóan különösen forrásszegény voltával is magyarázható.

1.1.1. Felső folyás, északi régió

16. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Sebes-Körös felső folyásának északi (FÉ) régiójában

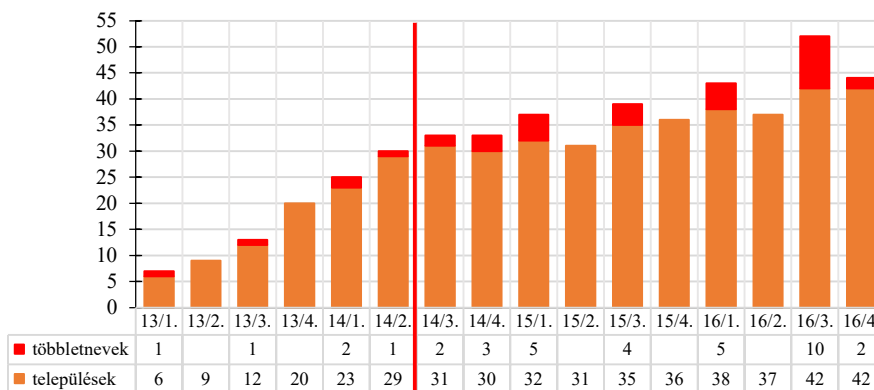
17. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Sebes-Körös felső folyásának északi (FÉ) régiójában

Elsőként a településnevek felbukkanása, illetve végleges eltűnése révén követhető **településszám** alakulását tekintem át. A Sebes-Körös felső folyásának északi oldalán (FÉ) a forrásokban megjelenő településnevek s velük a települések száma a 13. század elejétől folyamatosan emelkedik, a század végén növekszik jelentősebb mértékben. A nevek által jelzett településszám a 14. század folyamán minimálisan tovább emelkedik, majd a 15. század első negyedében jelentősebb az

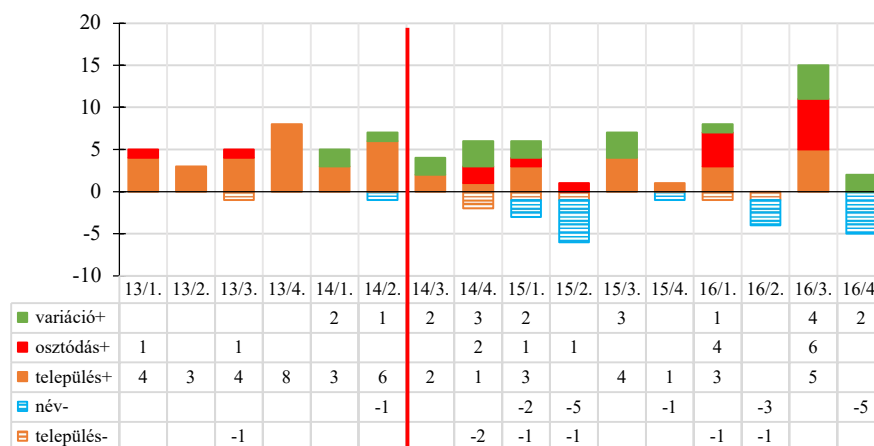
újabb települések felbukkanása. Új települések feltűnése tehát a 13. század utolsó negyedében és a 15. század elején mutatkozik nagyobb számban. Egy-egy település eltűnésével a 14. század második negyedétől számolhatunk. A 14. század közepén (a korai ómagyar kor végén) a 450 km² területű régió településsűrűsége 3,8 település/100 km².

A települések száma **osztódással** is növekedhet (noha ez a folyamat gyakran tényleges településszerkezeti változással nem járt). Az osztódás csupán a települések 10%-ában járult hozzá újabb elnevezések 12%-os felbukkanásához, ez a változás azonban csak a kései ómagyar kort jellemezte.

1.1.2. Felső folyás, déli régió

18. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Sebes-Körös felső folyásának déli (FD) régiójában

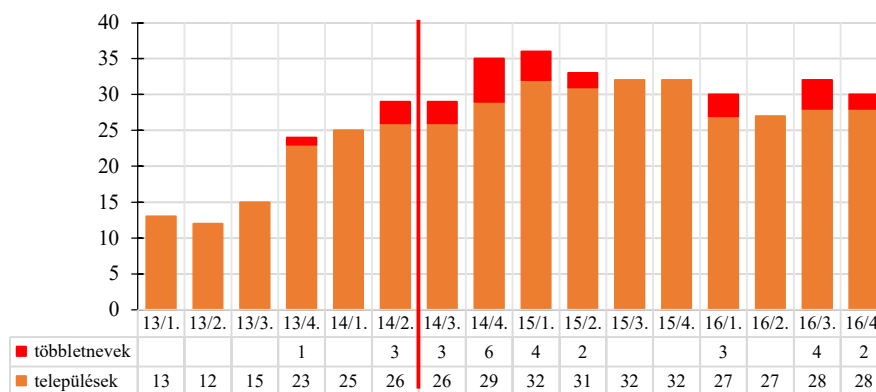

19. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Sebes-Körös felső folyásának déli (FD) régiójában

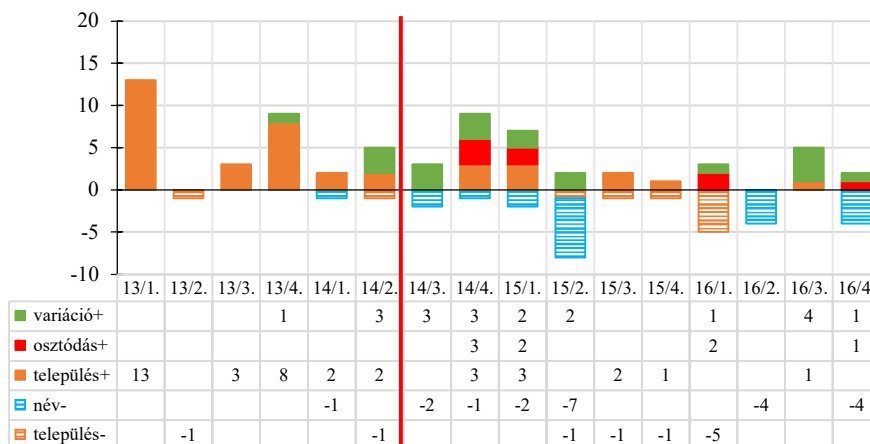
A Sebes-Körös felső folyásának déli oldalán (FD) a forrásokban megjelenő **települések száma** összességében a 14. század közepéig fokozatosan és viszonylag egyenletesen emelkedik, a 15. század közepétől lényegében stagnál, csak a 15. és a 16. század közepén mutatkozik ismét kis mértékű gyarapodás. Az új nevek felbukkanása a 14. század közepéig jellemzően az új települések megjelenésével van összefüggésben. A 15. század elejéig a településnevek számának emelkedése viszonylag egyenletes, kiegyensúlyozott, ettől kezdve azonban negyedszázadonként hullámzó képet mutat: kiugró mértékű település- és ezzel együtt településnév-gyarapodás a 16. század harmadik harmadában látható. A néveltűnés a 15. századig alig jellemzi a régiót, a jelenség inkább e század első felében, illetve a 16. század második negyedétől figyelhető meg, települések eltűnése pedig alig mutatkozik. A 14. század közepén (a korai ómagyar kor végén) az 550 km² területű régió településsűrűsége 5,6 település/100 km².

A települések **osztódása következtében alakult nevek** – bár elszórtan a 13. századtól jelen vannak – a régióban kevésbé jellemzőek, s csupán a 16. század elején, illetve a század második felében bukkannak fel nagyobb arányban, amikor az újonnan megjelenő elnevezések fele, illetve egyharmada jött így létre. Ez a változás az ómagyar korban a települések 14%-át, a településnevek 21%-át, a 14. század közepéig a települések 6%-át, illetve a nevek 9%-át érintette.

1.1.3. Alsó folyás, északi régió

20. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Sebes-Körös alsó folyásának északi (AÉ) régiójában

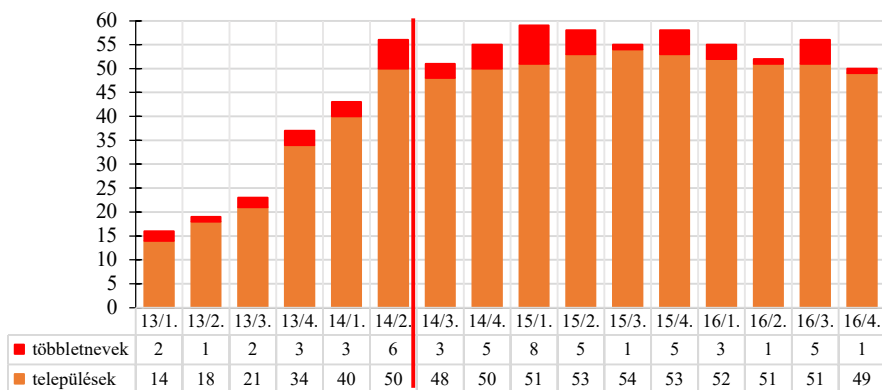

21. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Sebes-Körös alsó folyásának északi (AÉ) régiójában

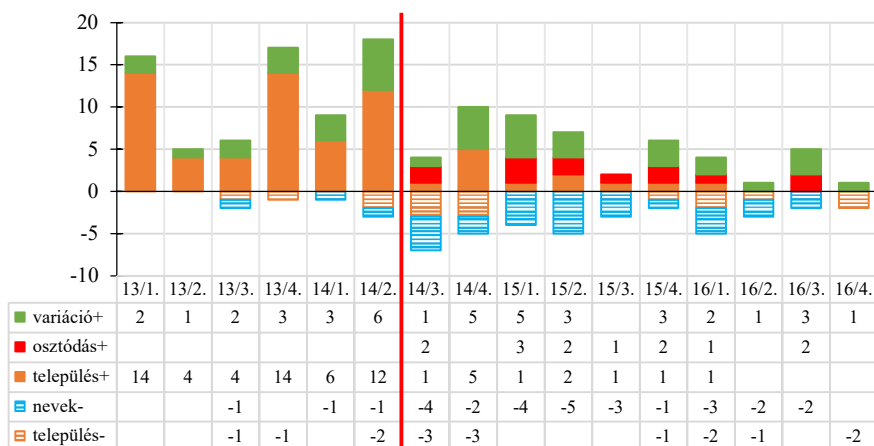
A Sebes-Körös alsó folyásának északi partján (AÉ) fekvő **települések** már a 13. század elején is viszonylag jelentős számban jelennek meg a forrásokban. A régió névgyarapodása a 14. század első negyedéig egyértelműen a településgyarapodás következménye. A forrásokban feltűnő települések száma a század végére csaknem megduplázódik, a 15. század elejéig kissé tovább emelkedik, majd nagyjából stabilizálódik a településszám. A 15. századtól a forrásokban megfigyelhető néveltűnés növekvő mértéke azért is különösen figyelemre méltó, mert a 16. század elején ez a folyamat az elsődleges neveket, azaz velük együtt a településeket érintette: az összes eltűnt település több mint fele ebben a negyedszázadban enyészett el. A 14. század közepén a 450 km² területű régió településsűrűsége 6,2 település/100 km².

A területen a legintenzívebb névadói tevékenység a korai idők után a 14–15. század fordulóján zajlott, amikor – új települések és neveik megjelenése mellett – névvariánsok és osztódással létrejött új elnevezések nagyobb számban adatolhatók a forrásokban. A régió névkincsében kisebb jelentősége volt a **település-osztódással** alakult neveknek. A névalakulásnak ez a módja a települések 9%-át érintette, s a településneveknek a 12%-a jött létre így, de csupán a 14. század végétől zajló folyamat eredményeképpen.

1.1.4. Alsó folyás, déli régió

22. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Sebes-Körös alsó folyásának déli (AD) régiójában

23. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Sebes-Körös alsó folyásának déli (AD) régiójában

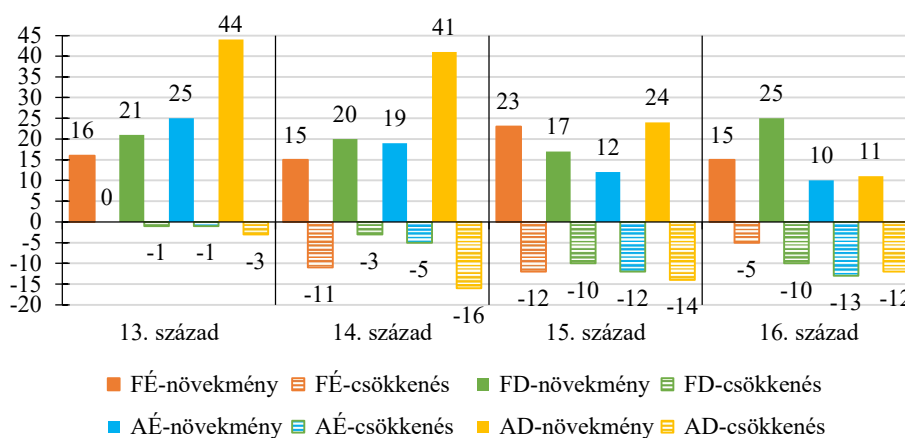
A Sebes-Körös alsó folyásának déli területén fekvő régió (AD) mutatja a vizsgált névrendszerek között a legdinamikusabb változást. A **települések** és ezzel együtt a településnevek száma ebben a térségben már a 13. században is jelentős, a 14. század közepére közel megháromszorozódik, ettől kezdve pedig viszonylagos stabilitást mutat. Települések eltűnésével a 13. század második felétől számolhatunk, e folyamat a 14. században felerősödött, és jelentkezik a 15. század végétől is. A 14. század közepén az 750 km² területű régió településsűrűsége 7,2 település/100 km².

A települések **osztódásával** alakult elnevezések a 14. század második felétől jelentek meg, s a korszak végéig keletkeztek, létrejöttük meghatározó arányban a

15. században jellemző. Az osztódás a régióban fekvő települések 10%-ában ment végbe a teljes névállomány 11%-át érintve, s a névalakulásnak ez a formája itt csak a kései ómagyar korban jelent meg.

1.1.5. Összegzés

A Sebes-Körös völgyének régióiban végbement nagyobb léptékű változási trendek átláthatóságát a következő diagram könnyítheti meg, amelyen a fentebb negyedszázados időszakokra osztott, részleteiben bemutatott folyamatok nagyobb léptékben, évszázadokra bontva láthatók (24. ábra).

24. ábra. Nevek felbukkanása és eltűnése a Sebes-Körös völgyének régióiban

A Sebes-Körös mentén megtelepült falvakról a fennmaradt források tehát a 13. századtól tudósítanak (ez alól csupán – a fentebb említettek szerint – *Várad*, *Fugyi* és *Olaszi* jelent kivételt). Ebben a korai időszakban településnevek eltűnésével (egy-két kivételtől eltekintve) lényegében sehol sem számolhatunk, a korszakot mind a négy régióban egyértelműen a gyarapodás jellemzi. A növekedés mértékében azonban az egyes területek között számottevő különbség mutatkozik. A legdinamikusabb, kiugró mértékű névmegjelenés a Sebes-Körös alsó folyásának bal parti (AD) településnév-állományában történt. Arányaiban ugyanebben az időintervallumban tűnik fel a legtöbb település az alsó folyás északi régiójában (AÉ) is. A települések s ezzel párhuzamosan az őket jelölő településnevek száma a 13. század elején egyértelműen a Sebes-Körös alsó folyása mentén jelentősebb, ami esetleg azt jelezheti, hogy a folyó völgyének betelepülése ezen a területen indulhatott meg hamarabb. S jóllehet ezek a számarányok a század második felétől mind a négy régióban kezdenek fokozatosan emelkedni, egyértelműen látható különösen a folyó alsó folyásának bal partján (AD) fekvő települések és elnevezéseik számának a többitől eltérő, hirtelen megugrása, s egészen a 14. század

második feléig tartó erőteljes növekedése. A régió területén ekkor már a névpusztulás sem elhanyagolható mértékű, hiszen az újonnan alakult nevek számának közel egyharmada az eltűnt településnevek száma.

Ezzel szemben a névgyarapodás terén a legkiegyensúlyozottabb képet a Sebes-Körös felső folyásának bal parti (FD) területe mutatja: a 13. század elejétől a 15. század második harmadáig nagy kiugrások és jelentős visszaesések nem jellemzik a területet, jelentős növekedést a források a 16. század harmadik negyedében mutatnak. Mindez talán a betelepülés folyamatos, elhúzódó voltára is utalhat. Ezzel szemben hektikusabbnak látszik a névkeletkezés a folyó északi partjának felső folyása (FÉ) mentén. Mindenképpen figyelemre méltó az ebben a régióban mutatkozó néveltűnés mértéke, amely arányaiban megelőzi a jóval gazdagabb névkinccsel rendelkező, előbb említett AD régió névpusztulásának mértékét is: míg a FÉ vidéken újonnan alakult nevek számának a 60%-át, addig az AD régióban csupán a 36%-át teszi ki az eltűnt nevek aránya. Úgy tűnik, a 16. század második felében a folyó felső folyásának a déli partvidéke (FD) mentén zajlik élénkebb névadói tevékenység, ahol az ez időben létrehozott új névformák száma a többi régióban külön-külön született nevek számának több mint kétszeresét teszi ki. Ez a jelenség esetleg újabb betelepülési hullámot is jelezhet. A régiókban a 14. század közepére kialakult településsűrűségi mutatók összhangban állnak a betelepüléssel kapcsolatos fenti kronológiai megfigyelésekkel: ez a mutató az alsó folyószakasz mentén a legmagasabb (AD 7,2 – AÉ 6,2), csaknem eléri ezt a FD régió (5,6), és messze elmarad tőle a FÉ (3,8).

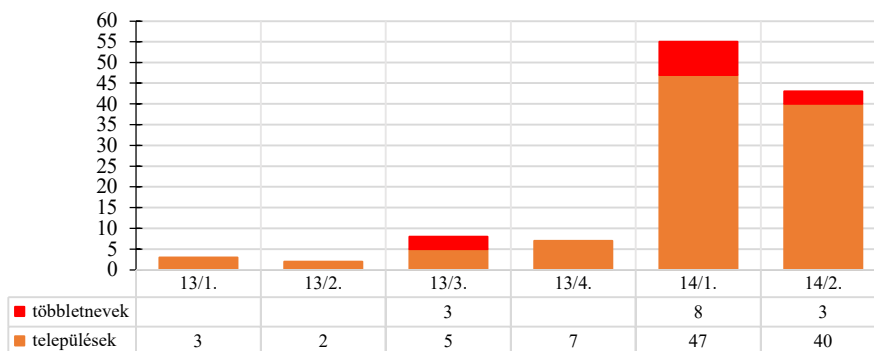
Az új nevek létrejöttét figyelve megállapítható, hogy a névvariánsok – amelyek jellegzetességeit a továbbiakban tárgyalom – hamarabb jelennek meg, mint az osztódás vagy mellételepülés következtében létrejött differenciálódott elnevezések, emellett a névvariánsok létrehozása sokkal állandóbb módja is a névalkotásnak, mint a névosztódás. Míg a települések használatban lévő neve mellett megjelenő újabb névváltozatok, névvariánsok már a 13. században felbukkannak az oklevelekben, addig osztódással alakult elnevezéseket jellemzően csak a 14. századtól tartalmaznak a források. Ez utóbbi névtípus a korai ómagyar korban csupán a Sebes-Körös bal partján fekvő FD régióban van jelen. A névcseréje jelensége csupán a folyó északi parti régióiban (FÉ, AÉ) adatolható a 14. század közepéig, a korabeli települések 12, illetve 7%-át érintve.

1.2. A Szamos völgyének Kolozs és Doboka vármegyére eső régiói

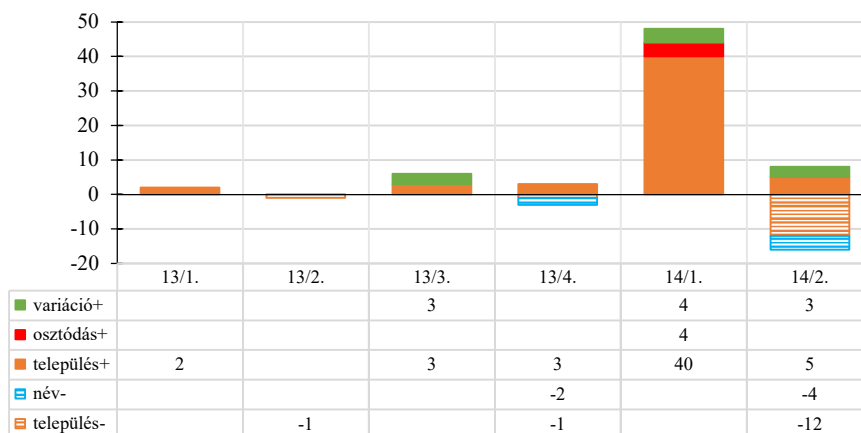
A Szamos völgyében meghatározott három régió területén az ómagyar korban felbukkant és eltűnt településnevek kapcsán mindenekelőtt célszerű egy korábban tett megjegyzést felidézni. Amíg a Bihar vármegyében fekvő négy régióra vonatkozóan az ómagyar kor végéig rendelkezünk feldolgozott formában gazdag tele-

pülésványaggal, addig a Szamos-völgyi régiókban csupán a korai ómagyar korból állnak rendelkezésünkre ilyen anyagok. Ennek következtében e névrendszerek alakulásának folyamatát teljes egészében csupán a korai ómagyar korra nézve ábrázolhatjuk. Ezért is tettem már az előző egységben is összefoglaló megjegyzéseket kifejezetten a korai ómagyar kort (a 14. század közepéig tartó időszakot) érintően is.

1.2.1. Doboka régió

25. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Doboka (D) régióban

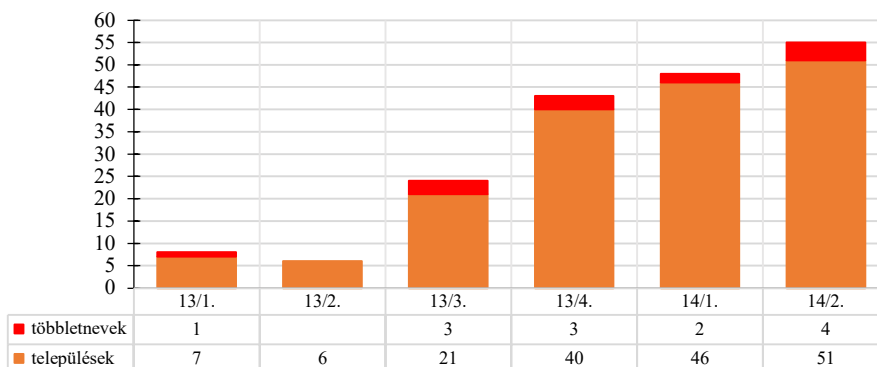
26. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Doboka (D) régióban

A Doboka régió korai településnevei, így a velük jelölt **települések** közül a 11. században egy sem adatolható, a 12. században is csupán a vármegye központja, *Doboka* település szerepel a forrásokban, de még a 13. század sem bővelkedik ide tartozó adatokban. A 14. század elején azonban hirtelen egész sor (40!) új település bukkan fel nevével az írásosságban. A régió település(név)rendszere az adatok

alapján lényegében ebben az időszakban formálódik ki, az újonnan feltűnő településnevek és a velük jelölt települések aránya a korai ómagyar kor egyéb időszakában az itteni arányokat meg sem közelíti. A század közepén az írott források által tükrözött névrendszerben azonban ellentétes irányú mozgás, néveltűnés is megfigyelhető, amelynek során nagyobb mértékben elsődleges nevek, kisebb arányban osztódással létrejött elnevezések vagy névvariánsok tűnnek el a szemünk elől. Az elsődleges nevek eltűnésével a velük megnevezett települések is eltűnnek. A 14. század közepén a 490 km² területű régió településsűrűsége 11,2 település/100 km² volt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az ezt megelőző negyedszázadban volt a településnevek által adatolhatóan a legmagasabb az újonnan feltűnő településszám.

Új településnevek a települések életében lezajlott változás, a **településosztódás** következtében is létrejöttek: az anyatelepülések egyrészes nevének differenciálódásával kétrészes névváltozatok alakultak ki. A régióban ez a névalakulási forma elhanyagolható mértékű, csupán a 14. század első negyedében jelentkezik, és a települések 4%-át, a nevek 6%-át érinti.

1.2.2. Kolozs régió

27. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Kolozs (K) régióban

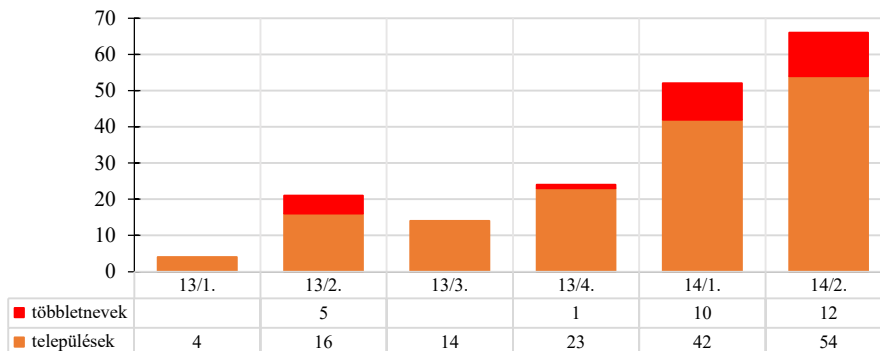

28. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Kolozs (K) régióban

A Kolozs megyei régió legkorábban, a 12. század végén felbukkanó településneve **Kolozs településé**. Az elnevezésekkel megjelölt lakott helyek dokumentumokban való feltűnése a 13. század második felében szaporodik meg jelentősebben, s a növekedés a 14. század folyamán folytatódik. A változási folyamatokat végig az erőteljes gyarapodás jellemzi, település-, illetve néveltűnésről – mint bármely negyedszázadot meghatározó változásról – sehol nem beszélhetünk. Egy-egy település eltűnése a 13. század végétől figyelhető meg. A településnevek döntő többségét itt az elsődleges nevek teszik ki, az aktív korai névkeletkezési időszakban a településnevek száma csupán kisebb mértékben múlja felül a települések számát. A 14. század közepén az 680 km² területű régió településsűrűsége 8,7 település/100 km².

A térség korai ómagyar kori településnév-rendszerének alakításában az elsődleges nevek mellett osztódással alakult nevek, névvariánsok, illetve a névcseré folyamatával létrejött elnevezések is részt vettek. A nyelven kívüli okok által kiváltott névalakulás, az **osztódás** éppen csak megjelenik: a 14. század közepéig feltűnő két névvel ez a változás a régió településeinek 2%-át, az elnevezések 3%-át érintette.

1.2.3. Kolozs–Doboka régió

29. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Kolozs–Doboka (KD) régióban

30. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Kolozs–Doboka (KD) régióban

A 13. század első felében a Szamos völgyének három vizsgált régiója közül a kolozs–dobokai (KD) régióban tűnik fel a legtöbb településnévvel adatolt **település**. Korábbi időszakból e vidéken településnevek nem jelentkeznek a forrásokban, így települések megléte azok által nem igazolható. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a legerőteljesebb névadói tevékenység a régióban a 14. század első felében folyt, ekkor a legmagasabb az elsődleges nevek által jelzett, újonnan feltűnő települések száma is. A 14. század második negyedében csaknem ugyanilyen arányú az új nevek és települések feltűnése, de az ekkor eltűnt névalakokkal lényegében stabilizálódik a régió korai ómagyar kori településnév-állománya. A 14. század közepén a 770 km² területű régió településsűrűsége 7,9 település/100 km².

A térségben a **településosztódás** következtében alakult, újonnan felbukkanó településnevek száma a teljes vizsgált korszakban alacsony, mindössze 4 nevet hozott létre. A településosztódás következtében lezajló névdifferenciálódás tehát az itt fekvő települések 3%-át, a településneveknek pedig mindössze 5%-át érintette.

1.2.4. Összegzés

A vizsgált három Szamos menti régió megtelepedési időpontját és ütemét illetően nyilvánvalóan a történészek szolgálhatnak tudományosan megalapozott ismeretekkel. Nyelvészeti szempontból a településnevek forrásokban való megjelenése felől közelítve azt állapíthatjuk meg, hogy Doboka és Kolozs vármegyék itt figyelembe vett vidékéről (a Kis-Szamos vízgyűjtő területéről) származó településnévi adatok kronológiai megjelenésében némi különbség mutatkozik az egyes régiókban. A térség településneveinek legkorábbi, még meglehetősen szórványos felbukkanásával a 12. század második felében találkozunk. Ezek a korai elnevezések a két vármegye központi jelentőségű településeinek, *Doboka*-nak és *Kolozs*-nak a megnevezései. A 13. század első felében legnagyobb számban a Kolozs–Doboka régió településnevei bukkannak fel a forrásokban, s a legintenzívebb névadási tevékenység is itt figyelhető meg. A településnevek feltűnésében a legkiegyensúlyozottabb képet a kolozsi régió mutatja: a 13. század harmadik negyedétől majd egy évszázadon át folyamatosan jelennek meg az újabb és újabb településnevek. Ez a folyamat a csúcstól a 13. század utolsó negyedében éri el (28. ábra). Időben hasonlóan elhúzódó az újabb nevek forrásokbeli feltűnése a Kolozs–Doboka régióban, ahol a gyarapodás csúcsa a 14. század első felére esik (30. ábra). E két régióval ellentétben a nevek feltűnésében Doboka területén egyetlen negyedszázadnak, a 14. század első negyedének van kitüntetett szerepe (25–26. ábra).

Kolozsban a névfeltűnés mellett a néveltűnés is kiegyensúlyozott és nem igazán jelentős folyamatnak látszik, az eltűnt nevek (4) és települések (10) száma végig jócskán elmarad a felbukkanó megnevezések számától (28. ábra). Doboka e tekintetben is eltérő képet mutat, hiszen (ahogyan a nevek megjelenése, úgy) a nevek eltűnése is egyetlen században jelez kiemelkedő mértéket: a 14. század második negyedében összességében a régió kétszer annyi településneve (4) és települése (12) tűnik el, mint amennyi ugyanekkor feltűnik a forrásokban (26. ábra). A Kolozs–Doboka régióban pedig a 14. század második negyedében mutatkozik egy nagyobb, több településnevet érintő néveltűnési hullám (30. ábra).

A településnév-rendszer kialakulása a legkorábbi időszakról eltekintve a Kolozs régióban látszik a legfolyamatosabbnak, a legkiegyensúlyozottabb dinamikájúnak. A nevek feltűnése ezt a térséget mutatja legrégebbi megszállásúnak. A másik két térségben, főleg a Doboka régióban a 14. században feltűnő nevek

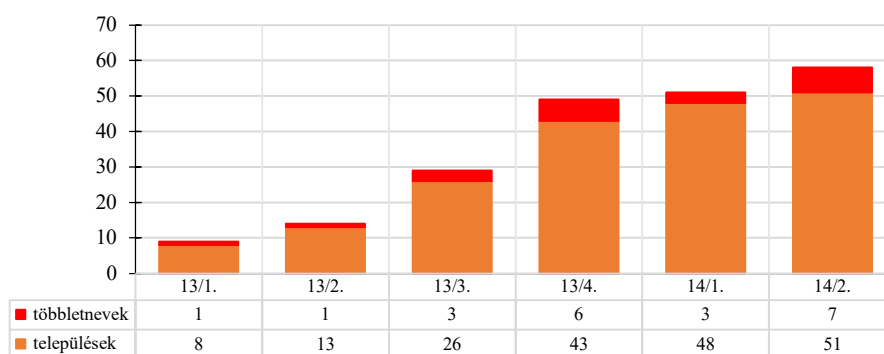
túlsúlya pedig arra utalhat, hogy megtelepülésében a hangsúlyos időszak a kolozsihoz képest későbbi lehetett. A 14. század közepén 8–11 település/100 km² településsűrűség jellemzi a három régiót.

A társadalmi háttérű névalakulásmódok közül Kolozsban a névcserének, Dobokában a névdifferenciálódásnak volt jelentősebb szerepe, míg a Kolozs–Doboka régióban e két folyamat azonos mértékben járult hozzá a névrendszer alakításához.

1.3. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének Erdélyi Fehér és Küküllő vármegye területére eső régiói

A Maros és a Kis-Küküllő völgyében – az Erdélyi Fehér és a Küküllő vármegyében – elhatárolt két régió területén a Szamos-völgyi régiókhoz hasonlóan csupán a korai ómagyar korból rendelkezésünkre álló források anyagát vonhattam vizsgálat alá.

1.3.1. Az Erdélyi Fehér megyei régió

31. ábra. A nevek és a települések számának alakulása az Erdélyi Fehér (EF) megyei régióban

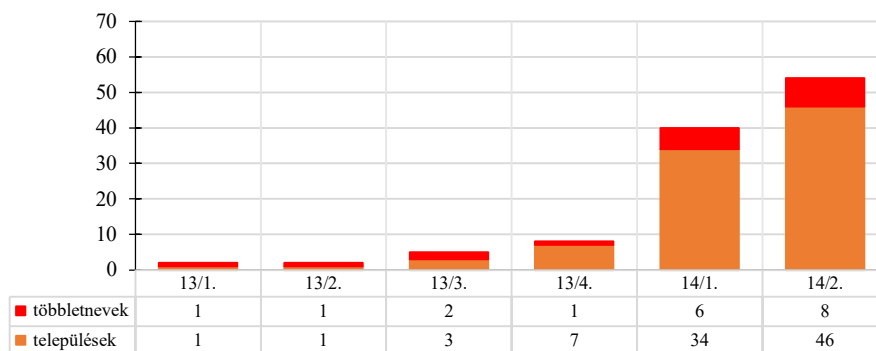

32. ábra. Új nevek (ill. új települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) az Erdélyi Fehér (EF) megyei régióban

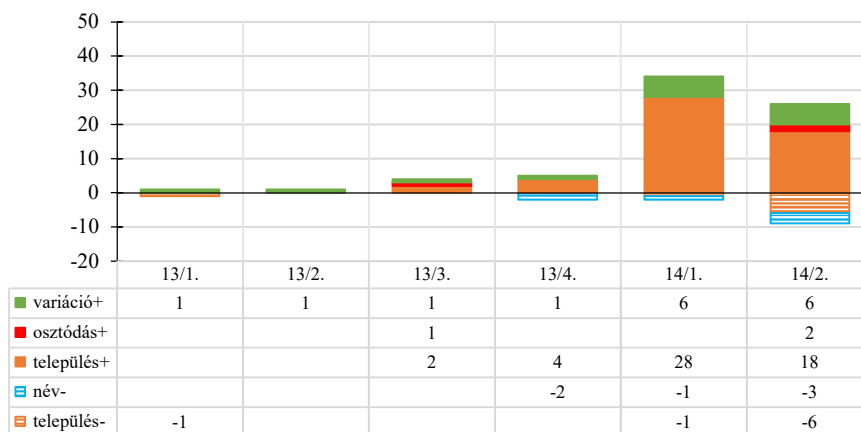
Az Erdélyi Fehér vármegyében meghatározott régió területén a forrásokban felbukkanó nevek által jelzett **települések** száma fokozatosan emelkedik, a 13. század második feléig negyedszázadonként megduplázódik. Ettől kezdve a gyarapodás kisebb mértékben folytatódik a korai ómagyar kor végéig. Az elnevezések számának növekedése döntően az elsődleges nevek által jelzett településgyarapodás következménye, a névvariánsok és az osztódással alakult nevek száma csak a 13. század végétől jelentősebb. Kisebb mértékű néveltűnés is ugyanekkor figyelhető meg, a 14. században azonban összesen 10 település is eltűnt. A 14. század közepén a 760 km² területű régió településsűrűsége 8,5 település/100 km².

Településosztódás a vizsgált régió területén a korai ómagyar korban csupán egyetlen településnél figyelhető meg. Ez a változás tehát a régió településeinek 2%-át érintette, s az itteni településnevek mindössze 2%-ának létrejöttében játszott szerepet.

1.3.2. A Küküllő megyei régió

33. ábra. A nevek és a települések számának alakulása a Küküllő (Kü) megyei régióban

34. ábra. Új nevek (ill. települések) felbukkanása (+) és eltűnése (-) a Küküllő (Kü) megyei régióban

Az Erdélyi Fehér megyei régióhoz képest a Küküllő vármegyében meghatározott Küküllő-völgyi terület településnév-alakulása eltérő képet mutat. Itt csak később, jelentős időbeli eltéréssel jelennek meg a **települések** nagyobb számban: a 13. században éppen csak felbukkan néhány település neve az oklevelekben, aztán a 14. század első negyedében megugrik a számuk, s a növekedésük mérsékeltebben ugyan, de tovább folytatódik a következő negyedszázadban is. A meglévő településnevek mellé névvariánsok ugyancsak a 14. században bukkannak fel nagyobb számban. Néveltűnésről a korszak végén számolhatunk be: ez jellemzően az elsődleges elnevezéseket érinti, és 7 település elpusztulására is utal. A 14. század közepén a 785 km² területű régió településsűrűsége 7,1 település/100 km².

A településnevek által tükrözött **településosztódás** jelensége ezt a területet szinte egyáltalán nem érinti, ez a településtörténeti változás a régióban csupán egy település korai történetében következett be, s eredményezett differenciált elnevezéseket. Mindez azt jelenti, hogy e változás a régióban a 14. század közepéig a települések 4%-át érintve az elnevezések ugyancsak 4%-át hozta létre.

1.3.3. Összegzés

A Maros és a Kis-Küküllő völgyének két régióját összehasonlítva megállapítható, hogy a Maros-völgyi települések neve korábban és nagyobb számban bukkant fel a forrásokban, mint a Küküllő megye vidékéről származóké. A két régióból egészen a 12. század közepéig csupán *Újvár* nevét említik az oklevelek, s a 12. század végén is a következő településekről tudósítanak az adatok: Erdélyi Fehér vármegyéből *Asszonynépe, Háperton, Heren, Lapád*, Küküllő vármegyéből *Küküllővár, Bodon*. Mindebből óvatosan talán az Erdélyi Fehér megyei régió korábban induló és egyenletesebb ütemű megtelepedésére következtethetünk. A Maros-völgyi (EF) területen a 13. század elején feltűnő településnevek – s így az általuk jelölt települések – száma a század végére az ötszörösére nő, ez a korszak az új elnevezések felbukkanásának csúcsidőszaka. A 14. század elejétől újabb településnevek, ezzel együtt újabb települések egyre kisebb számban tűnnek fel. A Kis-Küküllő völgyében (Kü) azonban éppen ez az időszak jellemezhető a település- és településnév-gyarapodás legerőteljesebb korszakaként. A 13. századot jellemző szórványos névmegjelenés után a településnevek száma a 14. század elején hirtelen megugrik, s még a század közepén is jelentős az először felbukkanó elnevezések aránya. Létrejöttükben a Maros-völgyi (EF) területen a névcserének, a Kis-Küküllő völgyében (Kü) a névvariációnak volt meghatározó szerepe. Megjegyzendő emellett, hogy a névcseré eredményeképpen feltűnő új településnevek aránya a vizsgált kilenc régió közül az Erdélyi Fehér régióban a legmagasabb. Ez a körülmény pedig a régiók intenzív népességi és társadalmi változásaira is utalhat egyúttal.

2. Településnevek szerkezeti elemzése

A névmintázatok, azaz a helynévrendszerben megmutatkozó területi eltérések jól megragadhatók a településnevek szerkezeti sajátosságaiban is. Az egyes kisebb, regionális részrendszerek ugyanis hasonló vagy eltérő képet mutathatnak az egy- és kétrészes elnevezések arányaiban és tulajdonságaiban, illetve a közöttük felfedezhető összefüggésekben és kapcsolataikban. A továbbiakban ezeknek a szempontoknak a vizsgálata áll a középpontban. Az egyes diagramok a régiók egy- és kétrészes elnevezéseinek s azok különböző típusainak kronológiai megjelenését és előfordulásuk százalékos arányát mutatják.

Láthattuk, hogy a Kárpát-medence keleti területeinek nagyobb folyói mentén – korábban már ismertetett szempontok alapján – meghatározott régiók területén fekvő települések elnevezései nem túl nagy számúak ugyan, de névkorpuszuk nagysága egyértelműen lehetővé teszi a régiók névrendszereinek, névmintázaiknak tipológiai alapú megrajzolását és összevetését. Az egyes földrajzi területek eltérő település- és településnév-számaiban rejlő egyenetlenségek kiküszöbölése érdekében a vizsgálat során az egyes névtípusok esetében továbbra is a százalékos arányokat érdemes figyelni, s ezeket célszerű összehasonlítani. A diagramokon az egyes időintervallumokban (negyedszázadokban) az adott régióban meglévő településneveket 100%-nak tekintve mutatom be az egyes típusok arányait.

A régiók névrendszereit a következő rend szerint haladva tárgyalom. Elsőként az egy- és a kétrészes településnevek megoszlásáról, arányainak időbeli alakulásáról szólok. Ezt követően az egyrészes neveket elemzem előbb morfológiai jegyeik alapján: elkülönítve a formáns nélküli és a képzővel alakult neveket. Itt szólok a jövevénynevek arányáról is, mivel ezek a magyar névrendszerbe egyrészes névként tagozódnak be. Az egyrészes neveket ezt követően szemantikai szempontból vizsgálom: a töredezettség elkerülése érdekében négy nagy, összefoglaló szemantikai kategóriát (a személynévből, a társadalmi csoportnévből alakult, illetve az épített és a természeti környezetre utaló településneveket) elkülönítve; a jövevénynevekre a megnevező funkciójukat kiemelve utalok az ábrákon. Ezt követően a kétrészes nevek két nagy szerkezeti típusát mutatom be: a földrajzi köznévi, illetve a településnévi utótaggal álló neveket. A szemantikai típusok tárgyalásakor az egyrészes neveknél alkalmazottnál is átfogóbb kategóriákat használtam, figyelembe véve a kétrészes nevek jóval kisebb számát. A földrajzi köznévi utótagú nevek közül a személyre utaló jelzővel állókat emeltem ki, a többi szemantikai típust egyéb névvel jelzem; a településnévi utótaggal szereplő nevek jelzői közül gyakorisága miatt a lokális jegyet kifejezőket emeltem ki, a többi típust sajátosságjelölő tartalommal foglaltam össze.

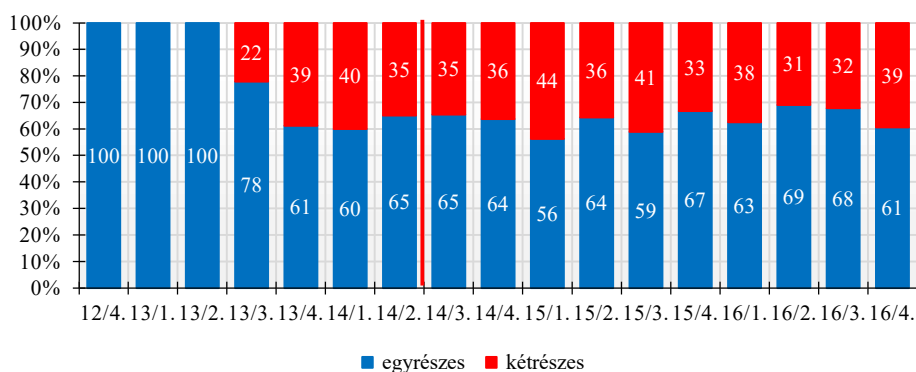
Az ómagyar kor elején a magyar írásbeliségben még éppen alakulóban lévő oklevelezési gyakorlat magyarázza a teljes 11. században, de még a 12. század elején is általánosan tapasztalható igen gyér településnévi adatoltságot. Az ekkoriban a forrásokban elszórtan megjelenő egy-egy adatból messzemenő következtetéseket természetesen nem lehet levonni, ezért az elemzés során ez a legkorábbi időszak a diagramokon nem jelenik meg. A továbbiakban az egyes diagramok időtengelyén csak attól a negyedszázadtól kezdődően ábrázolom az adatokat, amikortól az már viszonylag releváns elemzésre ad lehetőséget.

A dolgozat elején szó esett arról, hogy a Sebes-Körös menti régiók névanyaga jóval nagyobb időintervallumból származik, mint a további három nagy folyó völgyben fekvő régiók névkorpusza: a bihari névanyag a teljes ómagyar kort felöleli, míg a többi régió településneveinek csupán a korai ómagyar kori névelőfordulásai állnak rendelkezésünkre. Minthogy a nagyobb névanyag

elemzésének lehetőségét nem akartam elszalasztani, a bihari diagramokon a teljes ómagyar kor névállapota és annak változásai kísérhetők figyelemmel, de a további régiókkal való összevethetőség érdekében piros vonal jelzi minden ábrán a korai ómagyar kor kronológiai határát.

2.1. A Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régiói

2.1.1. Felső folyás, északi régió

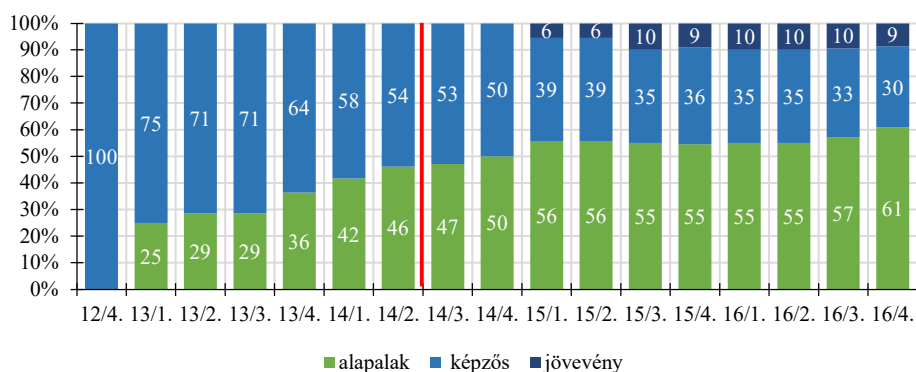
35. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (FÉ)

A Sebes-Körös felső folyásának északi oldalán fekvő települések elnevezései között a teljes ómagyar korban többségben vannak az egyrészes szerkezetűek. A 13. századig csupán egy-két adattal rendelkezünk a területről, ezért az ott mutatkozó arányokkal nem érdemes komolyan számolni. A 13. század második felében, még inkább a század végén azonban már egyre több elnevezés bukkan fel a forrásokban, s közöttük az egyrészes névalakok száma a korai ómagyar korban meghaladja a 60%-ot, de a korszak egyetlen negyedszázadában sem csökken 50% alá. A 11–12. századból kizárólag az egyrészes *Várad* neve idézhető (legjellemzőbben latin nyelvű alakkal), a 13. század elejéről pedig további három, ugyancsak egyrészes nevet őriztek meg a források: *Olaszi*, *Csatár* és *Szőlős* nevét. *Várad* településnek a 11. század végén felbukkanó korai *Biharvárad* (+1093/1404: *Varadyensem de Byhor*; 1279: *Waradinum de Byhorino*, 1322/1323: *Byhor Waradino*, Gy. 1: 683) adata valószínűleg inkább csak oklevélnév lehetett, ráadásul ez a korai alak hamis oklevélben szerepel. A legkorábbi adatolható, kétségkívül valós, használatban lévő kétrészes elnevezés *Tóttelek* települést jelöli meg egy 13. század harmadik negyedéből származó oklevélben. Ekkor a régió településneveinek egy ötöde kétrészes. A következő időszakban a kétrészes nevek az összes név legalább egyharmad részét adják.

A két szerkezeti típuson belül további csoportokat lehet elkülöníteni egyrészt a nevek morfológiai felépítését, másrészt a szemantikai sajátosságait elemelve.

A továbbiakban elsőként a régió egyrészes településneveinek említett jellemzőit mutatom be.

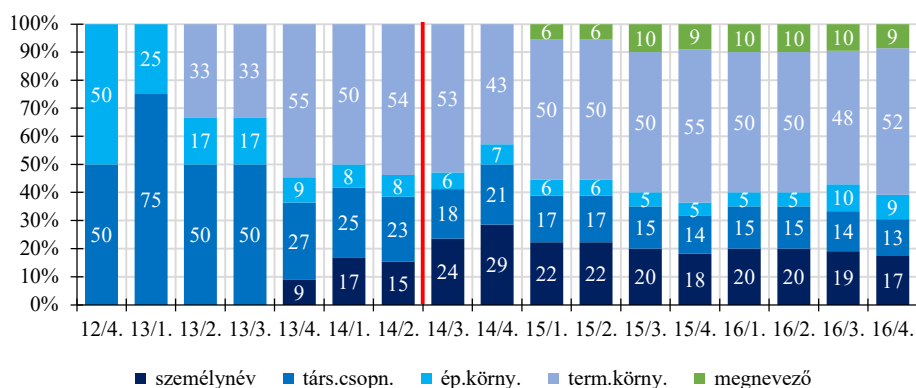
Az **egyrészes településnevek** morfológiai szempontból két nagy típusra oszthatók: az egyik típusba tartozó elnevezések névalkotó eleme önmagában, településnévképző-formáns nélkül szerepel településnévként, míg a másik típus településnévi funkcióját településnév-képző is jelzi. Az így létrejött, belső keletkezésű elnevezések mellett azonban az egyrészes nevek közé tartoznak az úgynevezett külső névalkotással létrejött, a magyar névrendszerbe idegen névrendszerekből érkező, átvett településnevek is. Ezekon kívül ugyancsak ebben a névszerkezeti típusban tartjuk számon azokat a neveket is, amelyeknek az eredete teljesen ismeretlen vagy éppen bizonytalan. A névrendszerek alakulásában, az egyes régiók névmintázatainak leírásában, majd a sajátosságaik összevetésében az első két típusnak van alapvető szerepe.

36. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (FÉ)

A fenti diagram a Sebes-Körös felső folyásának északi oldalán fekvő települések helynévképzővel és a nélkül létrejött ómagyar kori neveinek, illetve a jövevényneveiknek a százalékos arányait mutatja. Az ábrán mindenképpen figyelemre méltó a képzővel alakult elnevezések arányának lényegében a kezdetektől megfigyelhető folyamatos és fokozatos visszaszorulása a formáns nélkül álló településnevek javára. A 13. század elején a forrásokban megjelenő településnevek három negyed részét valamely településnév-képzővel hozták létre a névalkotók. A képzők között a legjellemzőbb az *-s* (*Almás, Köves, Örvényes, Szovárhegyes, Szőlős*) képző használata, de a *-d* (*Kövesd, Várad*), az *-i* (*Olaszi, Pályi*) és a *-gy* (*Száldobágy*) helynévformáns is megjelenik. A korai ómagyar kor végére némileg még mindig a képzett formák vannak többségben, a 14. század végére azonban teljesen kiegyenlítődik a két névstruktúra használata. A tendencia egyértelműen folytatódik, s az ómagyar kor végére a névszerkezeti típusok aránya teljesen megváltozik: ekkorra az alapalakban álló településnevek már kétszer

olyan gyakoriak, mint a helynévképzővel alakult elnevezések: az előbbi a régió egyrészes településneveinek a 60%-át, az utóbbi csupán a 30%-át teszi ki. Ez a névrendszertani átrendeződés igen sajátos jelenségnek tekinthető, ugyanis a névtipológiai kutatások során általában ennek az ellenkezője tapasztalható, az tudniillik, hogy a névszerkezetek a bonyolultabb, összetettebb formák felé tolódnak el. Ezt mutatta például az ómagyar kori Bihar megye teljes névanyagán elvégzett vizsgálat is (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 372–373).

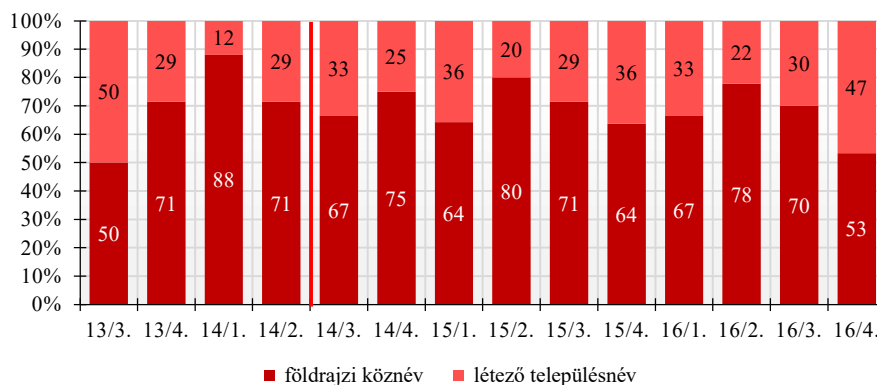
37. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (FÉ)

Az egyrészes elnevezések funkcionális szempontú analízise, amelynek során a településnevek szemantikai tartalma áll a középpontban, ugyancsak fontos információval szolgálhat egy adott névrendszer leírásához.

A Sebes-Körös felső folyásának északi oldalán lévő települések egyrészes elnevezései arról tanúskodnak, hogy az ómagyar korban e névtípus egyedeinek a létrehozásához a legfontosabb motivációt a vidék természeti környezete jelentette. A régió névrendszerének alakulása a 13. századtól követhető: e század utolsó negyedéig a lakosság jellemzően, az elnevezések 50%-ában a társadalmi csoportneveket (*Csatár, Szőlős, Olaszi*) használta fel a nevek létrehozására. Emellett a természeti környezetre (*Száldobágy, Almás*), valamint az ember épített környezetére (*Várad, Mocsmolna*) utaló településnevek szerepelnek a névrendszerben. Ezt követően a természeti környezet által motivált elnevezések aránya jócskán megnőtt: a 13. század közepe táján az összes egyrészes elnevezés 33%-a tartozott ehhez a szemantikai csoporthoz, a század végére pedig már az egyrészes nevek közül minden második ebben a kategóriában szerepel. A régióban ettől kezdve a névcsoport aránya lényegében nem csökkent 50% alá (*Kecskehát, Örvényes, Tatáropatakfő, Sitervölgy* stb.). A személynevet tartalmazó, jellegzetesen a birtoklás tényét jelző egyrészes településnevek e vidéken a 13. század végétől adathozhatók, a korai ómagyar kor végén az egyrészes neveknek azonban mindössze 15%-a tartozik ide. Ettől kezdve a kései ómagyar korban az arányuk

20% körül mozog (Pályi, Száka, Bottyán, Volf). Ebben az időszakban nem változik lényegesen a társadalmi csoportnévből alakult és az épített környezetre utaló nevek aránya sem (15 és 5% körüli értéken áll).

Fentebb láthattuk (35. ábra), hogy a korai ómagyar korban a FÉ régió településnevei között a **kétrészes településnevek** aránya 35–40% körüli volt. A továbbiakban ezt a névréteget vesszük részletesebb vizsgálat alá. A kétrészes településneveket szerkezeti sajátosságaik alapján két nagy csoportra tagolhatjuk. Az egyik típus utótagja településnév-formáns szerepű, települést jelentő földrajzi köznévi, a másik típus második névrésze pedig településnév. Ez utóbbiak másodlagos keletkezésű településneveknek tekinthetők.

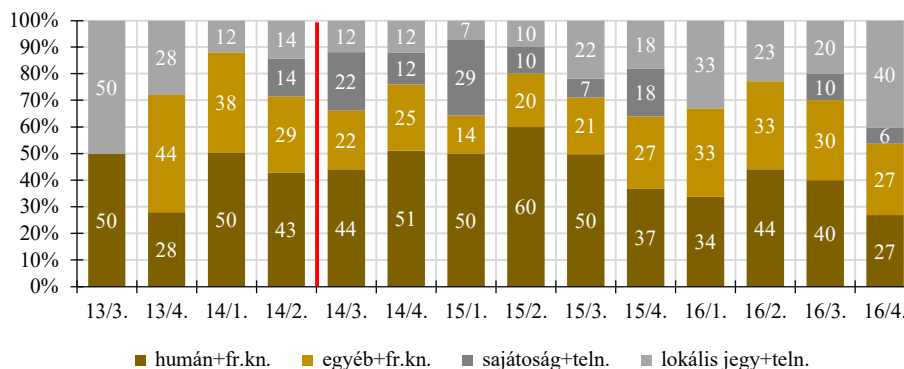

38. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (FÉ)

A kétrészes elnevezések felbukkanásának kezdetén, a 13. század harmadik negyedében a két névszerkezet kiegyensúlyozott képet mutat, igaz, a megjelenő nevek száma igen csekély. Az adatok tanúsága szerint hamar túlsúlyba kerülnek azonban a földrajzi köznévi szerepű utótaggal létrehozott elnevezések, s a névtípus a vezető szerepét nem csupán a korai ómagyar kor további részében, de a teljes ómagyar kor folyamán is megőrizte: aránya a kétharmad rész alá soha nem esett vissza. A névtípus jelenlétének csúcsideje a 14. század eleje, amikor a kétrészes településnevek 88%-a ezt a névstruktúrát mutatta. A másodlagos keletkezésű településnév-típust képviselő elnevezések arányának erőteljesebb emelkedése a 15., illetve a 16. század végén látszik az adatokból, aminek lehetséges okát alább tárgyalom.

Az alaposabb vizsgálat érdekében ugyanis ezt a két csoportot szemantikai szempontok alapján további altípusokra osztva elemzem. A földrajzi köznévi utótaggal álló nevek között kiemelem a humán környezetet jelölő előtagokat (személynév, valamint társadalmi csoportnév: törzs-, nép- és foglalkozásnév), a további jelzői típusokat egyéb kategória alatt fogom egybe. A másodlagos

alakulású nevek között az egyik típus előtagja a lokális viszonyokat jelzi, a másik a település valamilyen további sajátosságát fejezi ki.

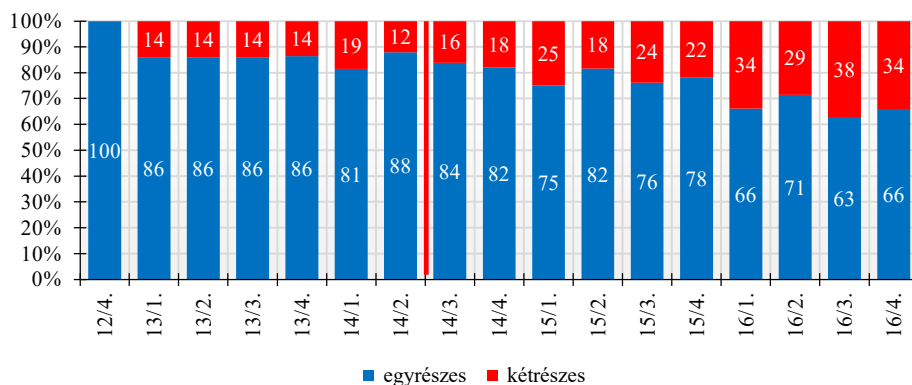
39. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítményeik jellege alapján (FÉ)

A FÉ régió egyrészes neveivel szemben a kétrészes településnevek létrehozásában lényegében a névtípus itteni megjelenésétől, a 13. század második felétől kezdve döntő szerepe volt a humán környezetre utaló előtagok használatának. Ezek a települést jelentő földrajzi köznévi előtt megkülönböztető jelzői szerepben állva szorosabb (egyéni birtoklás: *Cigánymiklósfalva, Kozmafalva, Ladánytelek, Sastelek*) vagy tágabb értelemben vett (zömmel egy jól meghatározható embercsoport által lakott: *Tótfalu, Töttelek, Oláhtelek*) birtokviszony nyelvi megjelenítésére szolgáltak. A korai ómagyar korban, ahogyan a teljes ómagyar kor alatt is, az e névtípushoz tartozó nevek névkörpuszbeli aránya csaknem minden időszakban a legmagasabb, a kései ómagyar korban a 14. század eleje és a 15. század második fele között a településneveknek mintegy a fele ezzel a szemantikai tartalommal rendelkezett. A földrajzi köznévi utótaghoz kapcsolódva emellett a település egyéb sajátosságaira utaló névrészek állnak, amelyek a település korát (*Újfalva, Újlak*) vagy a környező terület természeti viszonyait (*Halmágyfalva*) jelzik. Ezek a kétrészes nevek megjelenésével szinte egyidőben, a 13. század végén tűnnek fel, később a korai ómagyar korban 30% körül állandósul az arányuk.

Fentebb láthattuk, hogy az egyrészes nevek körében meglehetősen magas a természeti környezetre utaló nevek aránya. Ezzel a névadói szemlélettel rokonítható a kétrészes településnevek első névrészában megjelenő, a település lokális viszonyaira utaló nyelvi elemek alkalmazása. A gyéribben adatolt 13. században éppen csak megjelentek a névtípus képviselői (*Biharvárad, Felpályi, Hidközszőlős*), az ott mutatkozó 50% a csekély névelőfordulás miatt kissé csalóka. A későbbiekben ezt a névtípust főleg a névdifferenciálódás esetei gyarapítják, amelyben a település- vagy birtokosztódnak volt döntő szerepe, a folyamat

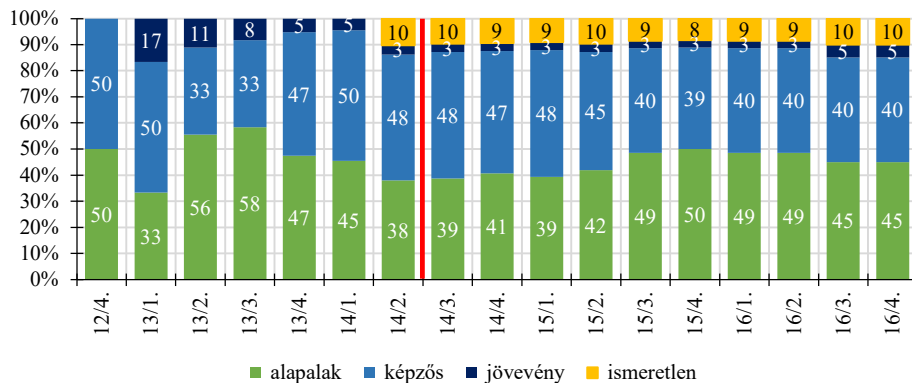
nyelvi tükröződése pedig az anyatelepülés nevének megkülönböztető jelzővel történt kiegészülése (*Alsó-, Felsőbottyán; Alsó-, Felsőderna; Alsó-, Felsőkövesd*). A másik névcsoportba tartozó nevek településnévi alaptagja elé a település valamely sajátosságára utaló jelzőt illesztettek a névadók (*Nagyvárad, Kisszőlős, Nagyszőlős, Pusztaiújlak*). Az ilyen nevek a korai ómagyar kor végén tűnnek fel, és számuk arányát tekintve a 14–15. században gyarapodott leginkább.

2.1.2. Felső folyás, déli régió

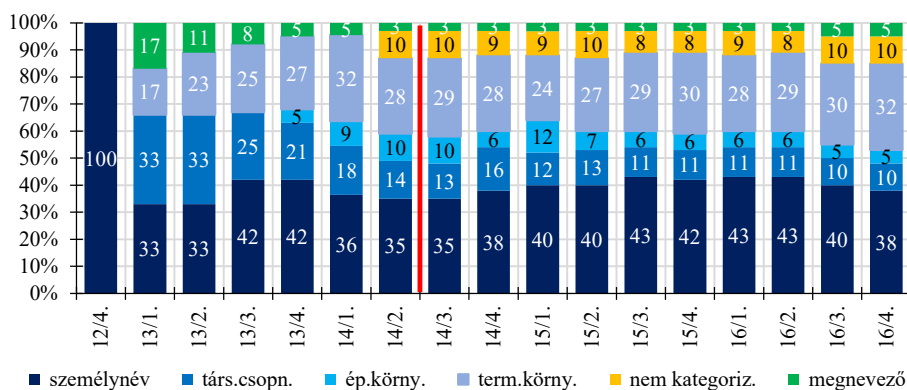
40. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (FD)

A Sebes-Körös felső folyásának déli partja mentén fekvő települések névadatai a 13. századig csak szórványos előfordulású egyrésztes nevek (*Keszteg, Fugyi*). Ettől kezdve gyarapszik a forrásokban a területhez köthető nevek megjelenése, s az egyrésztes nevek mellett már kétrésztes elnevezések is felbukkannak. Az utóbbiak között a legkorábbiak a településosztódás következtében létrejött *Alsó-* és *Felsőké*, de a század végén már lexikális névformáns is megjelenik *Pósalaka* település nevében. A két fő névszerkezeti forma ekkor kialakult aránya (86–14%) lényegében a teljes korai ómagyar korban állandósul. A kétrésztes nevek felbukkanásának némi növekedése a 14. század második felétől, különösen a század végétől, a kései ómagyar korban látható a forrásokban. 30% vagy a fölötti részvételük a névanyagban a 16. század folyamán mutatkozik. A régió területére vonatkozó források szerint tehát a két névszerkezeti forma közül mind a korai, mind a teljes ómagyar korban az egyrésztes szerkezetűek vannak jelen döntő többségben. E tekintetben tehát a régió névmintázata jól láthatóan archaikusabb, mint a vele szemben fekvő északi (FÉ) térségé.

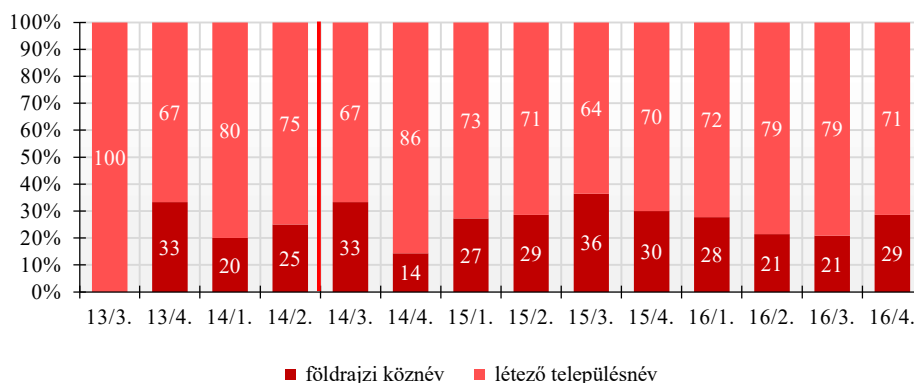
41. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (FD)

Az egyrészes településnevek belső szerkezeti arányairól lényegében a teljes ómagyar kort nézve kiegyensúlyozott kép rajzolódik ki. A fentebb már említett korai szórványos névmegjelenések után a 13. század legelején a helynévképzővel álló elnevezések a létrehozott településnevek 50%-át adták (*Csehi, Telegd, Tinód*), ám már a következő negyedszázadtól a névalkotó morféma alkalmazása nélkül létrejött településnevek kerülnek többségbe: legjellemzőbben a 13. század harmadik negyedében jelennek meg az ide sorolható településnevek (*Jenő, Hévjó, Alpár, Szarám* stb.). A 13. század végétől a korai ómagyar kor további részében, illetőleg a kései ómagyar korban a 15. század közepéig igen kiegyenlített a kétféle névalakítási mód alkalmazása, s ezután is csupán 5–10%-nyi az eltérés a helynévképző nélkül létrehozott megnevezések javára. A korai ómagyar kor külső névalakítással alakult, azaz idegen eredetű egyrészes nevei (*Bertény, Pestere*) a 13. század elejétől tűnnek fel a névállományban, majd kis számban megjelennek olyan nevek is, amelyek eredetét – jelen tudásunk szerint – nem tudjuk biztosan meghatározni (*Esküllő, Kakucs, Űrgeteg, Rontó*).

42. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (FD)

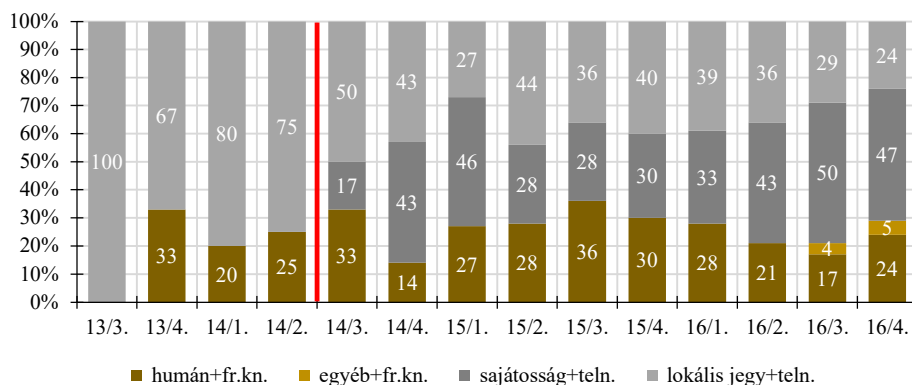
A Sebes-Körös felső folyásának déli partja mentén az egyrészes településnevek legfőbb névadási motivációja a birtoklás kifejezése volt, amely nyelviileg elsősorban a személynevek használatával valósult meg. Az e körbe tartozó nevek aránya az egyrészes nevek között nagyon hamar kialakult, és kevésbé változott a teljes ómagyar korban: a 13. század első felétől az egyrészes elnevezések mintegy 40%-a e nevek közé tartozott (*Báród, Cécke, Élesd, Szabolcs* stb.). A 13. század elején ugyancsak egyharmados jelenlétet mutató társadalmi csoportnevekből megalkotott településnevek (*Apáti, Csehi, Jenő, Kér, Úz*) az ómagyar kor második felében bő 10%-os arányban vannak jelen. A természeti környezetre utaló elnevezések ezzel szemben erőteljes gyarapodást mutatnak, amelynek eredményeként a 14. század elején már a természeti környezet által motivált településnevek (*Hévjó, Örvénd, Pestes, Tinód*) a FD régió egyrészes elnevezéseinek egyharmadát adták. Az ember által épített környezet a teljes ómagyar korban kevésbé szolgált a régió területén fekvő települések elnevezéséhez alapul (*Lugas, Rév, Vásárhely*). A régió településnév-anyagának belső arányai az egyrészes nevek körében a korai ómagyar kor végére lényegében kialakultak, a kései ómagyar korban lényeges változások, az egyes névtípusok közötti eltolódások nem tapasztalhatók.

43. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (FD)

A kétrészes településnevek két fő szerkezeti típusa közül a FD régióban a korai ómagyar korban csakúgy, mint a teljes ómagyar kor folyamán egyértelműen a településnévi második névrésszel álló, másodlagosan kialakult településnevek a meghatározók. Ezek között nagy számban szerepelnek a településosztódás nyomán kialakult differenciáló elnevezések, amelyek döntően a kései ómagyar korban bukkantak fel az oklevelekben, és néhol idegen etnikum megjelenését is jelezték (*Kis-, Nagybáród; Alsó-, Felsőszakadát; Magyar-, Oláhjenő* stb.). A korai ómagyar kor folyamán a 13. század végén a kétrészes nevek két harmadának utótagja már létező településnév volt, s e nevek aránya a korai ómagyar korban, de később

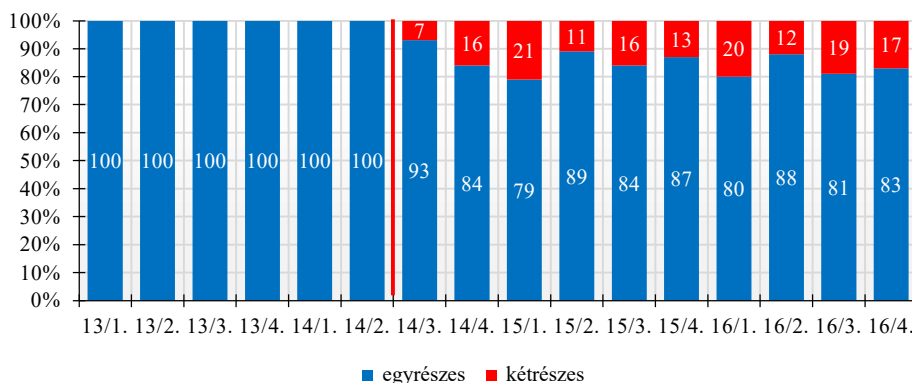
is 70–80% körül mozog. Mindenesetre megállapítható, hogy a régióban a földrajzi köznévi utótaggal álló elsődleges településnevek aránya a településnévi utótaggal szereplő neveknek az előfordulási gyakoriságát megközelíteni sem tudta a teljes ómagyar korban.

44. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítményeik jellege alapján (FD)

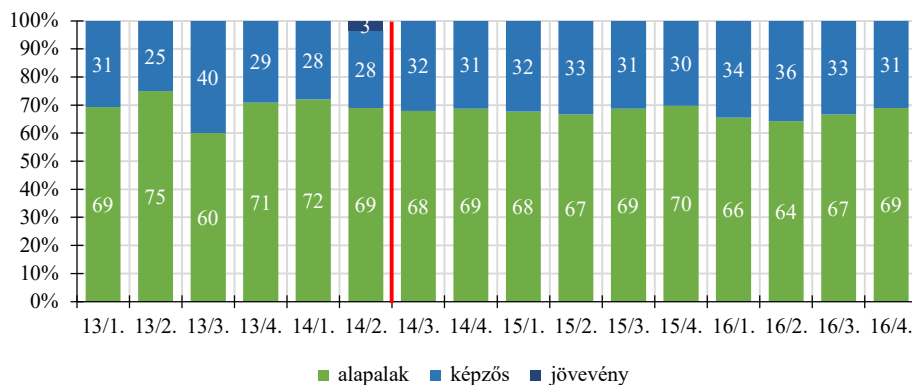
A régióban a településnévi utótaggal álló kétrészes településnevek első névrésze a korai ómagyar korban kizárólag a település lokális viszonyára utalt. A megkülönböztető jelző szerepét a nevekben az *al(só)* és *fel(ső)* lexéma töltötte be (*Alsó-, Fel(ső)kér; Alsó-, Felsőpestes*). A névtípus előfordulásának aránybeli visszaszorulását a kései ómagyar korban a sajátosságot kifejező előtaggal álló nevek felszaporodása okozta. E jelzők szemantikai tartalma utalhatott a méretre (*Kis-, Nagybáród; Kis-, Nagykér*), a birtokosra (*Kelemenkenéz-, Barátapestese*) vagy a fentebb már említett etnikai viszonyokra. A 15. század elején a kétrészes nevek közel fele ezt a szemantikai típust képviselte, a század vége felé az arányuk csökkent, ám a 16. század végére ismét elérte az 50%-ot. A településnévi utótaggal álló kétrészes nevek másik fő típusa a korai ómagyar korban nincs jelen a nevek körében, a kései ómagyar korban azonban aránya eléri az 50%-ot is. A korai ómagyar korban mindössze egyetlen név (*Pósalaka*) tartozott a földrajzi köznévi utótaggal álló nevek közé. A kései ómagyar korban ennél csupán egy kicsivel magasabb arányban vannak jelen ezek a nevek.

2.1.3. Alsó folyás, északi régió

45. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (AÉ)

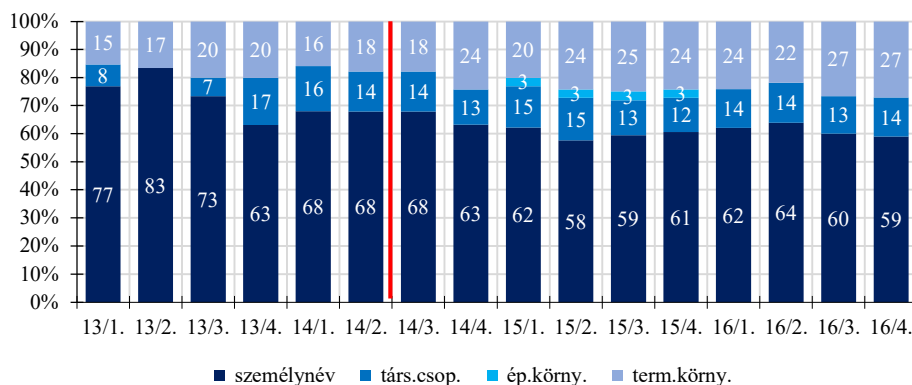
A Sebes-Körös alsó folyásának északi oldalán fekvő települések korai ómagyar korban, legkorábban a 13. század elején feltűnő elnevezései kizárólag egyrészesek voltak (*Csökmő, Csősz, Panasz, Petlend, Szentjános* stb). A kétrészes településnevek a kései ómagyar korban, a 14. század második felében jelentek meg a forrásokban (*Csősztelek, Nagynyésta, Szentkatalinasszonyfalva* stb.), arányuk ebben az időszakban 10–20% között volt.

46. ábra. Az egyrészesek szerkezeti típusainak megoszlása (AÉ)

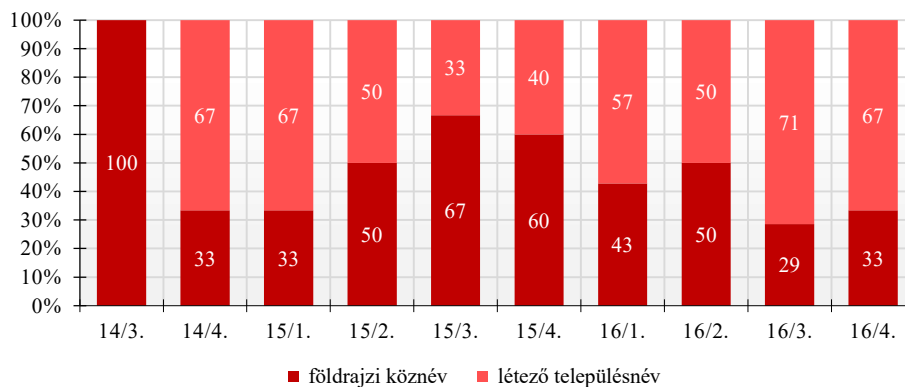
Az egyrészesek településnevek túlnyomó többsége a teljes ómagyar kor idején helynévképző nélkül jött létre. E nevek aránya a korai ómagyar korban csekély mértékben változik: végig 70% körül mozog, s adataink a névrendszer e részének hasonló belső arányaira utalnak az ómagyar kor további időszakában is. A településnévképző morféma használatának kiemelkedő, 40%-os használati arányt mutató időszaka a korai ómagyar korban a 13. század harmadik negyede. A

jellemzően *-d* és *-i* helynévképzővel (*Körmösd, Szekcsőd, Verneld, Komádi, Nempti, Püspöki* stb.) megalkotott településnevek aránya az ómagyar korban kisebb ingadozásokkal 30% közelében mozog. A régió egyrészes településneveinek mintázata szerkezeti szempontból tehát nagyfokú stabilitást mutat.

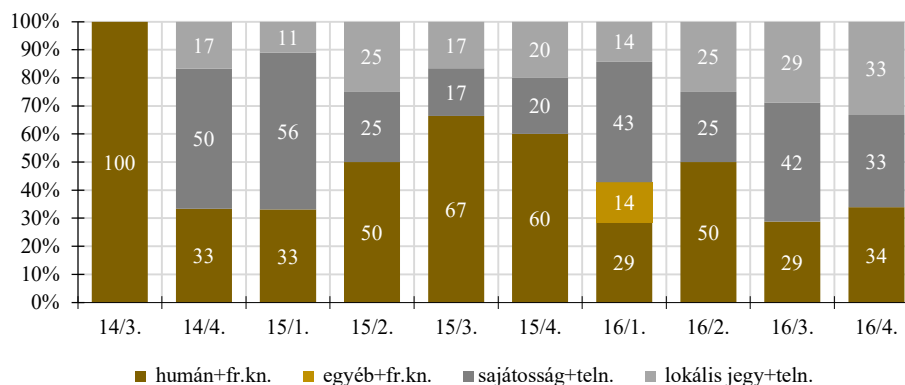
47. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (AÉ)

A régió egyrészes településneveinek szemantikai típusait vizsgálva egyértelmű a személyre utaló lexémák kiemelkedő szerepe a névalkotásban. A személynevek (amelyek között a patrocíniumi nevek is szerepelnek) a kezdeti időszaktól a legfontosabb névalkotó elemek, s ebből úgy tűnik, a birtoklás kifejezése igen fontos motivációt jelentett a terület névadásában. A korai ómagyar korban, a 13. század második negyedében 80% fölé az e típusba sorolható nevek aránya (*Panasz, Bökény, Szentjános* stb.), s jóllehet a korszak végére kevéssel 70% alá csökken az arányuk, a kései ómagyar korban a névtípus jellemző többsége továbbra is megmarad 60% körüli értékben. A társadalmi csoportnevekből alakult elnevezések az ómagyar kor kezdetén éppen csak megjelennek, a 13. század végétől azonban 15% körüli arányban vannak jelen (*Csősz, Püspöki, Besenyő* stb.), s ezt az arányt a névtípus a kései ómagyar korban lényegében megtartja. A korai ómagyar korban viszonylag kiegyensúlyozott a természeti környezetre utaló településnevek jelenléte, amely 15–20% közötti arányt mutat (*Sas, Körösszeg, Mocstó* stb.), a kései ómagyar korban pedig minimális, de fokozatos növekedést jelezve a korszak végén 27%-ot ér el. A régió egyrészes településneveinek létrehozásában tehát döntő szerepe volt a humán környezetre utaló szemantikai tartalmú nyelvi elemeknek, ugyanis a személynevek és a társadalmi csoportnevek felhasználásával megalkotott településnevek az egyrészes neveknek összességében legalább a háromnegyed részét adták.

48. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (AÉ)

Az eddig bemutatott Bihar megyei régiók adataihoz viszonyítva jóval későbbi a kétrészes településnevek megjelenése a Sebes-Körös alsó folyásának északi oldalán. Az első ide tartozó elnevezések csak a kései ómagyar korban, a 14. század második felében bukkannak fel a forrásokban. A két szerkezeti típus közül elsőként a második névrészében földrajzi köznévet tartalmazó névformák jelentek meg (*Csehtelek, Csősztelek, Szentkatalinasszonyfalva*), arányuk egyharmad és kétharmad rész között változik. A korszak végére – főképpen a településosztódások és a mellé települések nyelvi lenyomataiként – egyre jelentősebb lett a már létező településnevek felhasználásával létrehozott differenciált nevek jelenléte a névrendszerben (*Kis-, Nagykomádi; Felsőszakál, Egyházasszakál, Körösbesenyő* stb.).

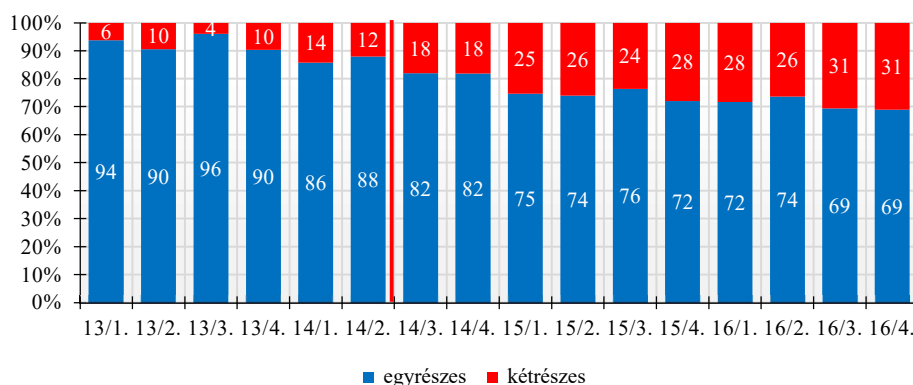

49. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján (AÉ)

A földrajzi köznévi utótaggal álló kétrészes elnevezések előtagja szinte kizárólag személyt jelölő lexéma, leginkább népnév (*Csehtelek, Orosztelek,*

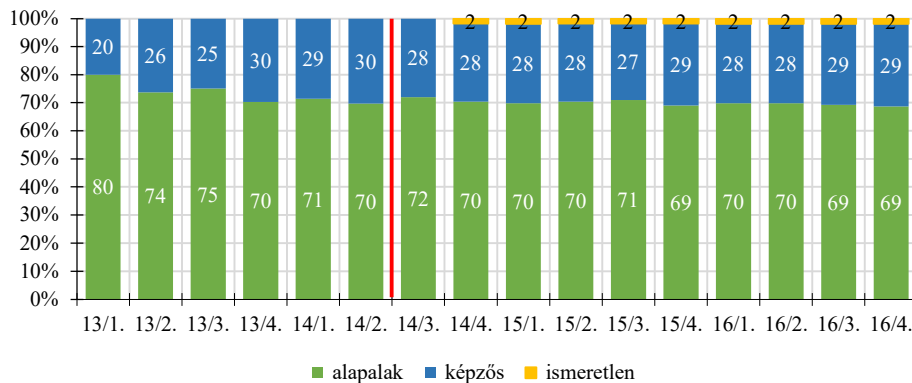
Tóttelek), de patrocíniumi nevet (*Boldogasszonytelke, Szentkatalinasszonyfalva*), foglalkozásnevet (*Csősztelek*) és személynevet (*Lőkősháza*) is találunk közöttük. Az egyetlen sajátosságjelölő jelzői előtaggal álló településnév (*Homorogegyház*) a 16. század elején bukkant fel az ómagyar kori forrásokban. Szemantikai szempontból kissé összetettebb képet mutat a településneveknek az a csoportja, amelyet meglévő településnevek főtagként való felhasználásával hoztak létre a névalkotók. A régió e típusba sorolható legkorábbi, 14. század végi adatainak első névrésze nagyobb részt a település valamely sajátosságára utalt (*Nagynyésta, Nagy-, Kisbőszörmény*), kisebb részben a lokális viszonyait tükrözte (*Berekbőszörmény*). A sajátosság kifejezése hullámzó arányokat mutat ugyanúgy, mint ahogyan a település lokális viszonyait tükröző elnevezések felbukkanása is. Összességében azonban ez utóbbi névcsoportnak a jelentősége fokozatosan nő a régió névrendszerében. Az ómagyar kor végén a régió kétrészes településnevei e három szemantikai névtípus kiegyenlített jelenlétét mutatják.

2.1.4. Alsó folyás, déli régió

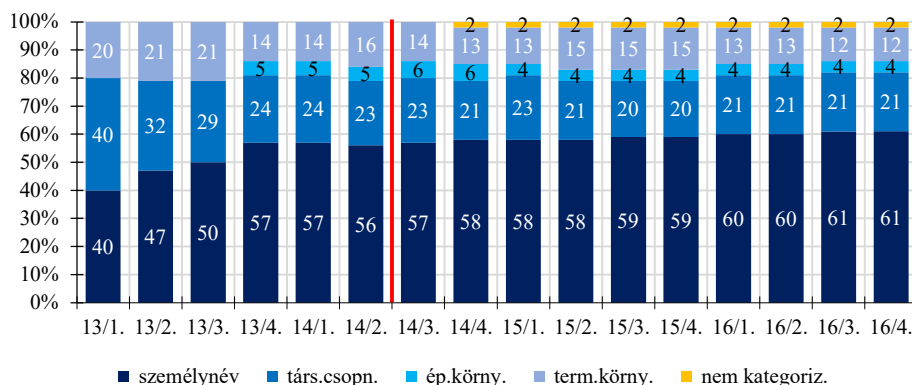
50. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (AD)

A Sebes-Körös alsó folyásának déli oldalán fekvő települések elnevezése a korai ómagyar korban döntően egyrészes (*Íráz, Gyán, Harsány, Székely* stb.). A kétrészes elnevezések a Körös menti régiók közül ugyanakkor itt jelennek meg legkorábban, a 13. század elején (*Ugramonostora, Székelytelek, Nagyfalva* stb.), s arányuk a korai ómagyar kor végéig 10% fölé nőtt. Részvételük a régió névanyagában a kései ómagyar kor végére 30% fölé emelkedik.

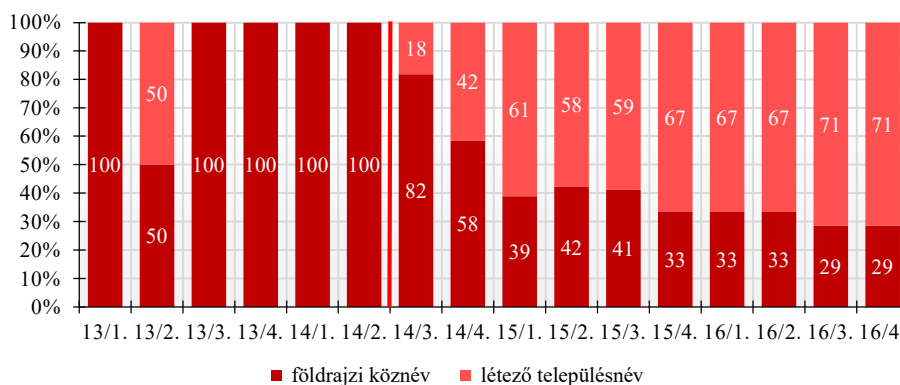
51. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (AD)

A korszak egészét jellemző egyrészes településnevek morfológiai szerkezetüket tekintve jellemzően településnév-alkotó morféma nélkül jöttek létre. Ez a névstruktúra a 13. század elejétől meghatározza a névtípust: ekkor az egyrészes nevek 80%-a sorolható ebbe a szerkezeti csoportba (*Íráz, Megyer, Orosz, Szent-andrás, Derzspalotája* stb.). A korai ómagyar kor végére 70%-ra csökkent a részvételi arányuk, s ez az arány stabilizálódott egészen a 16. század végéig. A helynévképzőkkel – főképpen az *-i, -d, -s* képzőkkel – alakult elnevezések aránya a 13. század elejétől 1350-ig a fentieknek megfelelően 20%-ról 30%-ra nőtt (*Ürögd, Solymos, Harsány, Bölcsi* stb.), és lényegében az ómagyar kor végéig ezen a szinten rögzült. Ebben a régióban a névrendszer egyrészes típusának korán kialakult szerkezeti megoszlása tehát hosszú időn át jellemző maradt, az itt létrejött egyrészes településnevek változékonyságáról így nemigen beszélhetünk.

52. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (AD)

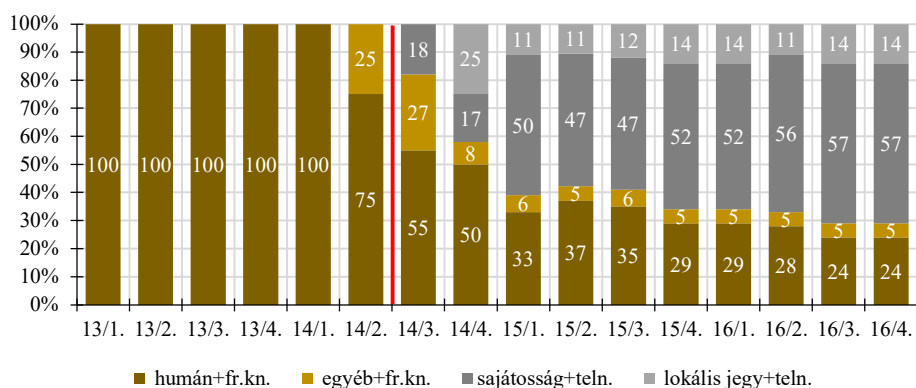
Az egyrészes településneveknek nem csupán a szerkezetében, hanem a szemantikai típusaiban is csekély változás mutatható ki ebben a régióban az ómagyar korban. A 13. század kezdetén a két meghatározó szemantikai csoportba – amelyek együttesen a nevek négyötöd részét tették ki – a személynevek (*Gyarán, Bikács, Iklód, Peterd* stb.) és a társadalmi csoportnevek (*Peszére, Megyer, Orosz, Püspöki* stb.) felhasználásával létrehozott elnevezések tartoznak, amelyek egyenlő arányban vannak jelen. Ezekben az arányokban némi eltolódás figyelhető meg a személynevek javára, amelyek 1350-ig tartósan meghaladták az 50%-os jelenlétet, az ómagyar kor végéig minimális növekedés eredményeként pedig a 60%-ot. Ellentétes irányú módosulás figyelhető meg a társadalmi csoportnevekből alakult településnevek esetében, amelyek aránya a korai ómagyar kor végére, majd állandósulva a kései ómagyar végéig az egyrészes nevek egy ötödére esett vissza. A vizsgált korszak kezdetén az egyrészes neveknek a 20%-ában tükröződik a település természeti környezete (*Ürög, Ürögd, Nyárszeg*), s a névtípusba tartozó elnevezések aránya a továbbiakban csökken: a korai ómagyar kor végére 16%, a kései ómagyar kor végére pedig mindössze 12%. Az ember által alakított, épített környezet a régió településneveinek létrejöttében csekély szerephez jutott. A 13. század végén felbukkanó egy-egy névadat által képviselt szemantikai típus az ómagyar korból adatolható elnevezések között 5% körüli arányon mozog (*Derzspalotája ~ Palota, Les ~ Lesőj*). A Sebes-Körös alsó folyásának déli oldalán létrejött települések egyrészes településneveinek rendszere tehát mind szerkezeti, mind szemantikai tekintetben hosszú időn át nagyfokú stabilitást mutat.

53. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (AD)

Fentebb láthattuk, hogy a Sebes-Körös alsó folyásának déli oldalán megtelepült falvak elnevezései között viszonylag kisebb, de folyamatosan növekvő arányban szerepelnek kétrészes névalakulatok. A kétrészes nevek két fő szerkezeti típusa közül a korai ómagyar korban földrajzi köznévi utótaggal álló elnevezések szerepelnek, egyedüli kivételt ez alól a 13. század második negyedében az

Egyházasharsány név jelenti. A névalkotók a már meglévő településneveket a kései ómagyar kor elején kezdik alkalmazni új elnevezések létrehozására. A 14. század második felében településnévi utótag az újonnan felbukkanó elnevezések közel egy ötödében szerepel (*Kis-, Nagyharsány*). Ez a névstruktúra azonban egyre inkább gyakorivá válik a régióban, a hasonló nevek száma a településosztódások nyomán is gyorsan emelkedik, olyannyira, hogy a 16. század második felében a 70%-ot is meghaladja a kétrészes nevek között az előfordulási arányuk.

54. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítményeik jellege alapján (AD)

A kétrészes településnevek szemantikai elemzése azt mutatja, hogy a korai ómagyar korban jellemző földrajzi köznévi alappal szereplő településnevek jelzője szinte kivétel nélkül személyre utal (*Ugramonostora, Marcellháza, Székelytelek, Pósalaka* stb.), a korszak végén csupán a *Kistelegd* és *Nagyfalu* nevek jelentik ez alól a 25%-nyi kivételt. A kései ómagyar kor végére a földrajzi köznévi utótaggal álló településnevek aránya jelentősen, a kétrészes nevek negyedére esett vissza. Jóval kisebb mértékű azoknak a névadatoknak a felbukkanása, amelyekben a települést jelentő földrajzi köznévi előtt nem személyre utaló szemantikai tartalmú lexéma áll. Ezek jelenléte a 14. század második felében történt megjelenésükkor 25%-os, a század végén azonban már csak 8%, a korszak végén pedig 5% az előfordulási arányuk. A földrajzi köznévi utótaggal álló struktúrával ellentétes irányban mozdult el a településnévi második névrésszel létrejött névalakoknak a kétrészes nevek közötti részesedése. Ez a kései ómagyar kor kezdetén megjelenő névcsoport csupán 18%-kal van jelen, a század végétől azonban arányuk ugrásszerűen nő: a korszak végén a kétrészes településnevek bő két harmada sorolható ide. A településnévi második névrész jelzői előtagját a régióban jellemzően a település valamely sajátossága motiválta, a kezdetben megfigyelhető 18%-ról 57%-ra nő az arányuk (*Kisürögd, Ótóti, Feketegeeszt, Vizesgyán, Egyházaspiski, Monostorosugra* stb.), s e folyamatnak köszönhetően a névcsoport a kétrészes nevek meghatározó típusává válik. Az első névrészben a

település lokális viszonya is tükröződött kezdetben a nevek 25%-ában, később azonban az arányuk némileg visszaesett: a 15–16. században 11–14%-os gyakoriságot eredményezve (*Mezőgyán, Köröspeterd, Völgypankota, Középgugra* stb.).

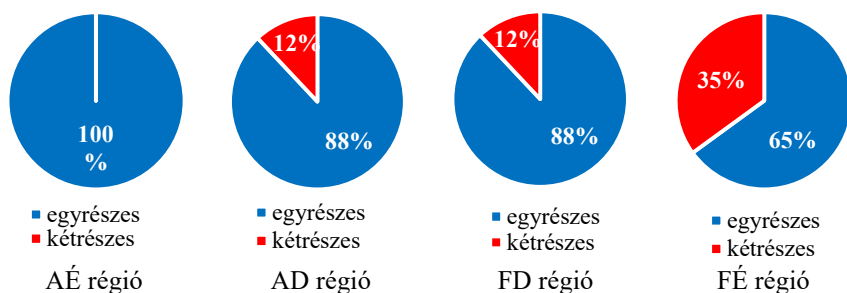
2.1.5. A Körös menti térség névrendszere

A korábbiakban a térség nyelvi térszerkezetéről szóló fejezetben (III.1.1.2.) megállapítottuk, hogy etnikumok jelenlétére utaló idegen eredetű nevek a Körös alsó szakasza menti két régióban nem fordulnak elő. A felső szakasz mellett a korai ómagyar korban csupán egy településnév utal szláv jelenlétre (*Bertény*), és a kései ómagyar korban is csak egy szláv (*Derna*) és egy román (*Pestere*) betelepülésre utaló név tűnik föl.

A Körös menti térség magyar nyelvi helynévanyagából a településnevek által alkotott névmintázatot tekintetem át régiók szerint az ezt megelőző fejezetekben (IV.1.1.1.), elsősorban a névmintázatok változási folyamatára, időbeliségére helyezve a hangsúlyt. Ebben a részben a korai ómagyar kor végére az egyes régiókban kialakult névmintázatok összevetésére fordítom a figyelmet. Annak ellenére, hogy a Körös menti térség névanyagának alakulását korábban a kései ómagyar korig követtem, ez esetben – a többi régióval való összehasonlítás érdekében – itt ugyancsak a korai ómagyar kor áll a középpontban, és legfeljebb csak röviden, egy-egy utalással térek ki a kései ómagyar kor jellemzésére.

Valamely térség településnév-mintázatának fontos (talán a legfontosabb) jellemzője az egy- és a kétrészes nevek aránya, és ennek időbeli alakulása. Ugyanis – ahogyan a korábbiakban (lásd a 4. ábrát és az elemzését) szó volt róla – a kétrészes nevek az egyrészesekhez képest a névrendszernek egy–másfél évszázaddal későbbi időszakára jellemzőek.

A Körös menti térség régióiban 1350 körül az egy- és a kétrészes településnevek aránya az alábbi képet mutatja.

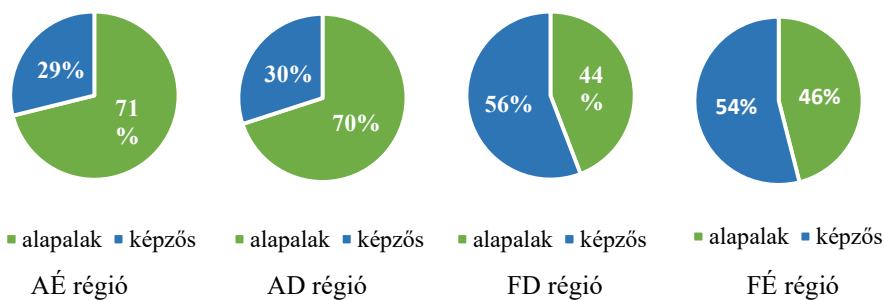

55. ábra. A Sebes-Körös menti régiók egy- és kétrészes neveinek megoszlása a korai ómagyar kor végén

Az egyes régiók adatai viszonylag homogén képet tükrözve az egyrészes nevek döntő fölényét mutatják. Közöttük a FÉ régióban látszik jelentősebb eltérés, itt a két névszerkezeti típus aránya kétharmad : egyharmad. A legarchaikusabb mintázat az AÉ régióban figyelhető meg, ahol a korai ómagyar korban nem fordul elő kétrészes településnév, és a kései ómagyar korban is 20% alatt marad ezek aránya. Ehhez nagyon közeli sajátosságokat mutat az AD és a FD régió, itt a kétrészes nevek aránya alig több mint 10%, és ez később is csak 30% körüli értékig emelkedik.

Ebből arra következtethetünk, hogy az AÉ-i régió településrendszere lényegében még azelőtt állandósult, hogy kialakult volna a kétrészes nevek divatja, és csaknem ugyanígy történhetett az AD és FD régióban is. A FÉ régióban viszont a betelepülési folyamat ezekhez képest időben jóval tovább elhúzódhatott, és ezzel összefügghet az is, hogy a FÉ régió településsűrűsége (3,8 település/100 km²) jóval elmarad a másik háromé mögött (AÉ: 6,2 település/100 km²; AD: 7,2 település/100 km²; FD: 5,6 település/100 km²). Az alsó folyás magas településsűrűsége azt mutatja, hogy a természeti viszonyok (a mocsaras alsó szakasz) nem akadályozta a korai és sűrű betelepülést, sőt ez akár a kedvező életfeltételek egyike is lehetett. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a FÉ régióban a másik térségekhez képest átlagosan jóval nagyobb területű településekkel számolhatunk.

Az egyrészes magyar eredetű nevek megoszlásában is mutatkozik névmintázatbeli eltérés: itt az alsó szakasz, illetve a felső szakasz két-két régiója mutat egymással szorosabb rokonságot.

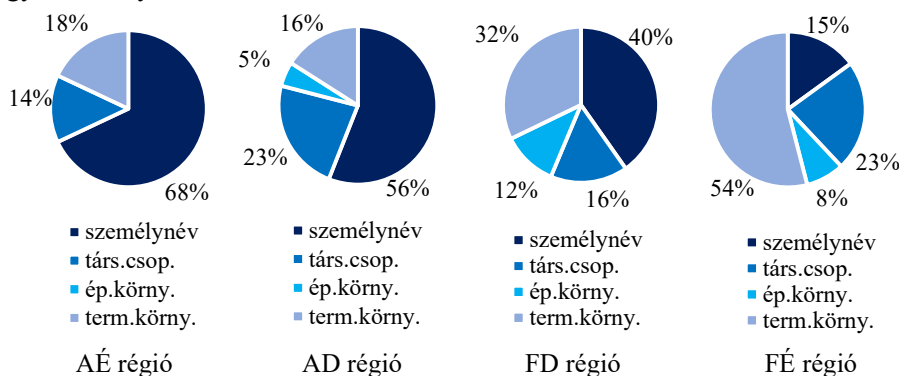

56. ábra. A Sebes-Körös menti régiók egyrészes neveinek szerkezeti megoszlása a korai ómagyar kor végén

Az AÉ és az AD régiók esetében a településnevek kevesebb, mint egyharmada képzett, e nevekben az *-i* és a *-d* képző használata a meghatározó (72%). A FD és a FÉ régiók esetében az egyrészes neveknek kevéssel több mint a fele képzett, a leggyakrabban ugyancsak az *-i* és a *-d* fordul elő helynévképzőként (75%). Mivel

a képzett és a képzetlen településnevek típusainak kronológiai viszonyairól szélesebb körű anyagon végzett kutatási eredményekkel nem rendelkezünk, ezeknek a relatív kronológiai értékéről sem tudunk megállapítást tenni.

A településnevek megjelenésében korjelző értékű lehet az egyrészes nevek szemantikai csoportjainak megoszlása is, mivel a humán tartalmú, közvetlenül az emberre utaló (személynévből és társadalmi csoportnévből alakult) elnevezések nagyobb aránya archaikusabb névmintázatot takar.

57. ábra. A Sebes-Körös menti régiók egyrészes neveinek szemantikai megoszlása a korai ómagyar kor végén

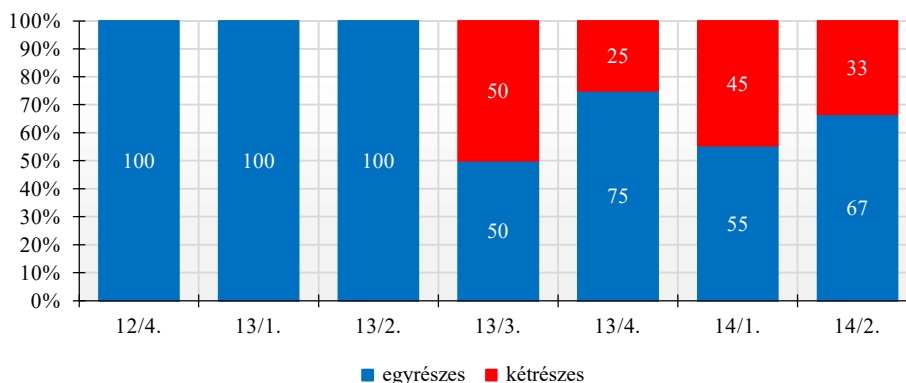
Ebben az összevetésben is kitűnik a Sebes-Körös alsó folyásánál fekvő két régió hasonló mintázata, ami szemantikai oldalról is megerősíti e térségek névrendszerének archaikusabb jellegét. Hozzájuk a felső folyás két régiója közül ebből a vizsgálati szempontból is közelebb áll a FD térség. A FÉ régió névmintázatának a teljesen eltérő jellegét jelzi nemcsak a humán vonatkozású nevek jóval kisebb aránya (az alsó régióbelieknek a felét sem éri el), hanem még a humán környezetre utaló nevek belső aránya is ezt mutatja: itt jóval több a társadalmi csoportnévre visszamenő, mint a személynévre visszavezethető településnevek aránya (másképpen annyi), máshol a személynévnek harmada–negyede ez az arány. Mindemellett kronológiai különbség is megfigyelhető, ugyanis a FÉ régióban csak a 13. század utolsó negyedében jelenik meg a személynévi eredetű településnevek típusa. E jelenségnek esetleg település- és birtoklástörténeti okai lehetnek. A FÉ régió névmintázatának legfőbb jellemzője a természeti nevek magas aránya: a nevek több mint a fele ebbe a szemantikai típusba tartozik. Ezt a szempontot szem előtt tartva ugyancsak köztes helyzetet foglal el a régiók között a FD régió.

Mindezek az eredmények megerősítik azokat az ismereteket, amelyeket a térség régióiban a településnevek változási dinamikájával kapcsolatban megállapíthattunk (lásd a IV. fejezet 1.1.5. Összegzés alfejezetét). Ezek az adatok

az alsó szakasz melletti régiók korábbi betelepülésére utalnak, s a felső szakasz melletti régiók elhúzódó, folyamatos benépesülését mutatják. A FÉ régióban tapasztalható nagyszámú településnév-eltűnés emellett azt is jelezheti, hogy a települések életében a kontinuitás hosszabb időre akár meg is szűnhetett.

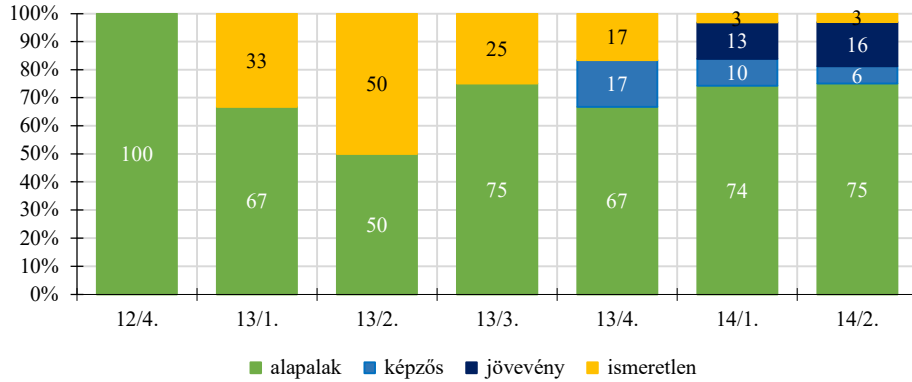
2.2. A Szamos völgyének Kolozs és Doboka vármegyei régiói

2.2.1. Doboka régió

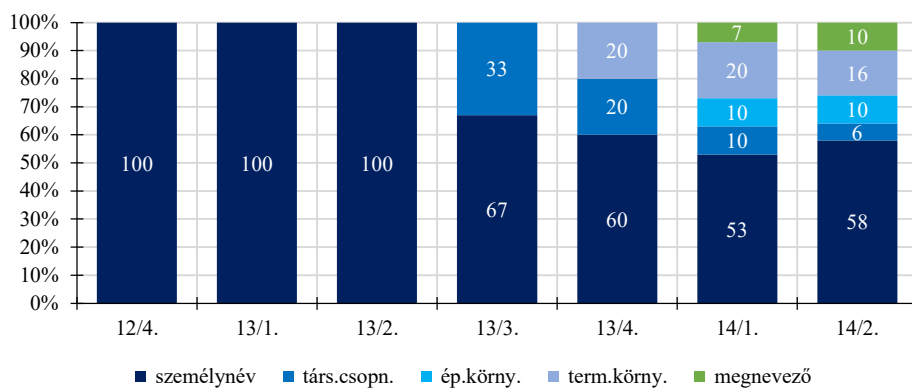
58. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (D)

A középkori Doboka megye Vissz-Szamos mentén fekvő régiójában a legkorábbi időkből, a 12. század második feléből csupán a vármegye központi szerepű településének, *Doboká*-nak a névadatát ismerjük. A 13. század utolsó negyedéig még két egyrészes elnevezés bukkan fel: *Esküllő* és *Bök* neve. Ez utóbbi település névváltozataiként a 13. század második feléből adathatók a régió legelső kétrészes nevei *Böktelek* és *Bökteleke* változatban is. A korai ómagyar kor végén – már jelentősebb településszám mellett – az egy- és kétrészes nevek kétharmad : egyharmad arányban adják a régió településnév-állományát.

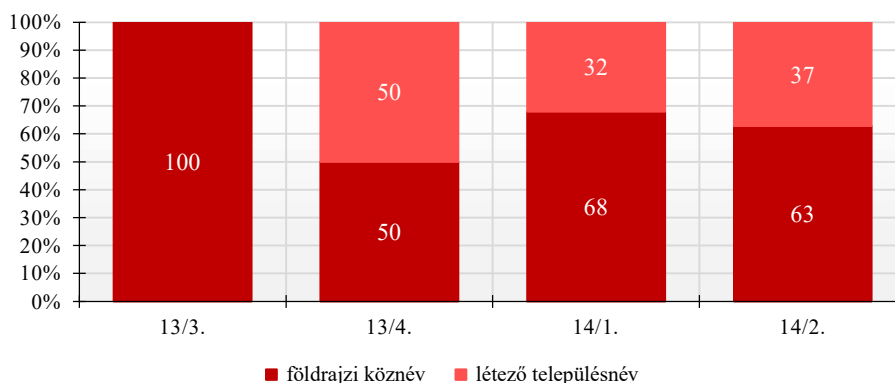
59. ábra. Az egyrésztes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (D)

A régió névrendszerének többségét alkotó egyrésztes elnevezések szerkezeti típusait ábrázoló diagram világosan jelzi, hogy e nevek között messze a legnagyobb arányban a névalkotó morféma nélkül álló településnevek vannak jelen. Meghatározó arányuk a kezdetektől jellemző, jóllehet, a 13. század folyamán igen csekély névelőfordulással számolhatunk a régióban. Az egyetlen ismeretlen eredetű *Esküllő* településnév is ekkor adatolható először. A 14. század elejétől azonban már jelentősebb számú településnevet őriztek meg az oklevelek, s e nevek háromnegyed részében a névalkotó lexéma alapalakban szerepel. A helynévképzők a dobokai régió elnevezéseinek létrehozásában csekély szerepet tölthettek be: a 13. század végétől jelen lévő névtípus a korszak végén mindössze 6%-ot képvisel. A képzők közül a névalkotók az *-s* (*Macskás, Köblös*), a *-gy* (*Horpágy*) és az *-i* (*Kovácsi*) morfémát használták fel a településnevek megalkotására. Említést érdemel a biztosan, illetve kissé bizonytalanul szláv eredetűnek tartható jövevény elnevezések aránya is: e nevek (*Ugróc*, illetve *Ónok, Esztény*) a 14. század elejétől vannak jelen a forrásokban.

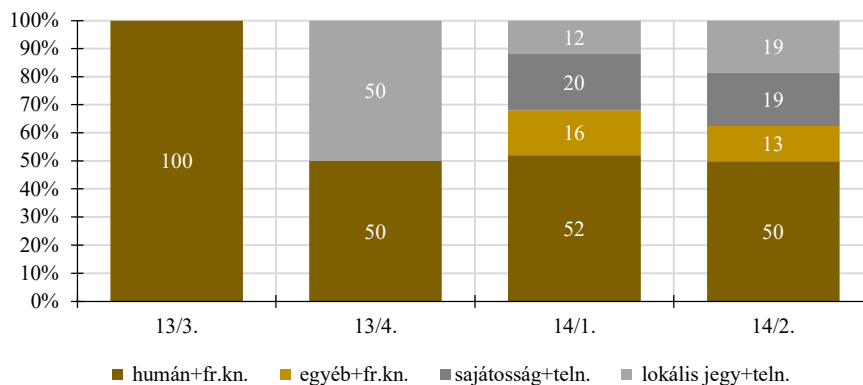
60. ábra. Az egyrésztes nevek szemantikai típusainak megoszlása (D)

Az egyrészes településnevek alapját a Doboka régióban döntően a személynevek jelentik, e névréteg vezető szerepe a teljes ómagyar korban egyértelmű. A csekélyebb adatolású időszakban, a 13. század közepéig kizárólagos a jelenlétük, így a terület legkorábbi névrétegét e névtípus névegyedei adják, a század második felében pedig az egyrészes nevek mintegy két harmada sorolható ebbe a szemantikai csoportba (*Doboka, Bök, Csoboló, Lozsárd*). A 14. század első felében kevesebb 60% alatt van az arányuk (*Báboc, Derzse, Elefánt, Gyula* stb.). Ugyancsak a humán környezet jelenik meg névadási motivációként a társadalmi csoportnevekből, azaz népnévből, törzsnévből vagy foglalkozásnévből (*Cseh, Jenő, Kovácsi, *Őr*) létrehozott elnevezések típusában is, amelynek képviselői legkorábban a 13. század harmadik negyedében jelennek meg, arányuk azonban fokozatosan csökken, a korszak végére mindössze 6% a részvételük az egyrészes nevek között. Az ember építette környezet által motivált településnevek csak a 14. században jelentkeznek, 10%-os arányban (*Köblös, Palota, Válaszút*). A régió településnevei között a természeti környezetre utaló nevek (*Macskás, Súlyomkő, Csomafája, Borsaharaszta* stb.) a 13. század végétől vannak jelen: arányuk 20%-ról a korai ómagyar kor végére 16%-ra csökkent.

61. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (D)

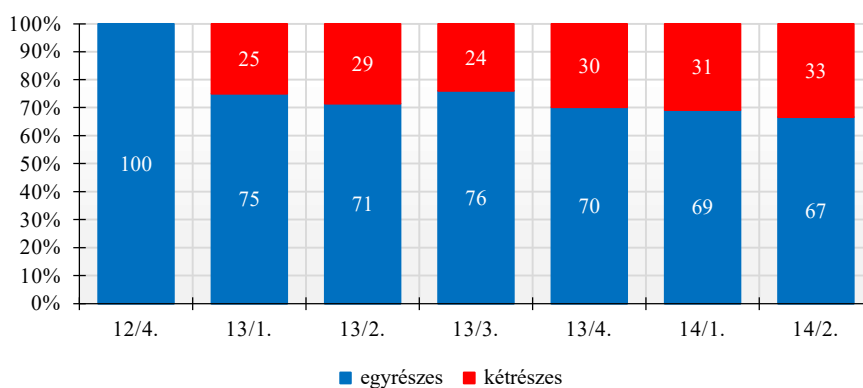
A Doboka régióban a kétrészes nevek két szerkezeti típusa közül a földrajzi köznévi utótaggal álló struktúra a 13. század harmadik negyedében kizárólagos megjelenésű névforma (*Böktelek ~ Bökteleke, Csobolótelke, Stepánteke*). A 13. század végén jelenik meg a forrásokban a meglévő településnévhez kapcsolt jelzői előtaggal alakult elnevezések típusa (*Felsőtők*), amelynek képviselői legjellemzőbben a 14. század első negyedében adatolhatók a forrásokban (*Tótör, Alsó-, Felsőmacskás, Kis-, Nagyesküllő* stb.). A 14. században a névtípus a kétrészes településnevek egyharmad részét adja.

62. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján (D)

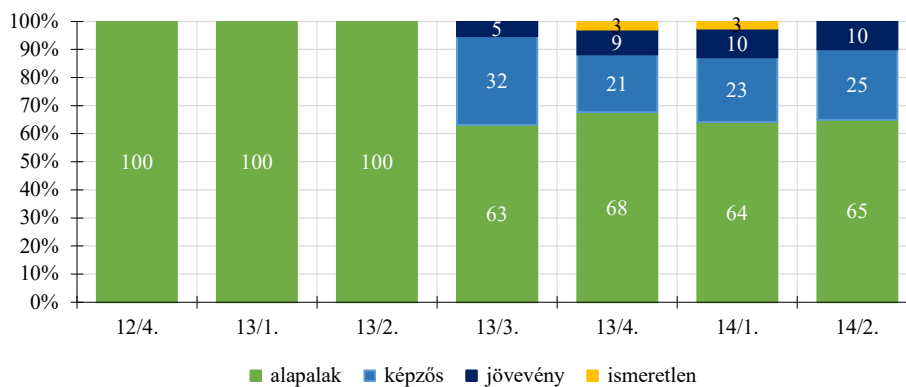
Az előzőekhez hasonlóan kevésbé változékony képet látunk a régió kétrészes neveinek szemantikai típusait elemezve is. Ahogyan az egyrészes nevek körében, úgy a kétrészes névtípus egyedeinek létrehozásában is kiemelkedő szerepe van a személyneveknek (*Tibatelke, Mikestelke, Fodorháza, Inakháza* stb.), illetve a személyekhez kapcsolható társadalmi csoportneveknek (*Kovácsstelke, Paptelke*), amelyek földrajzi köznévi utótaggal álltak. Ezeknek a humán környezetre utaló településneveknek az előfordulási aránya a korai ómagyar korban egyszer sem csökkent 50% alá. A kétrészes elnevezések másik nagy típusában, a korábban meglévő településnévi utótaggal létrejött nevek körében a település lokális viszonyaira utaló nevek (*Felsőtők, Alsó-, Felsőmacskás*) és a sajátosságjelölő szemantikai tartalmat jelölők (*Kis-, Nagyesküllő, Kéthorpágy, Diósmacskás, Genyemacskás, Józsefmacskás, Tótőr*) nagyjából azonos arányban, 20% körüli értékben vannak jelen a 14. század közepén a névrendszerben.

2.2.2. Kolozs régió

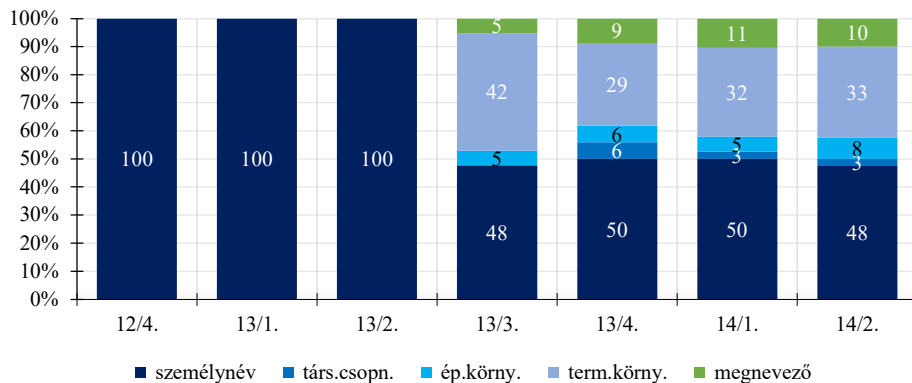
63. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (K)

A Vissz-Szamos felső folyása mentén fekvő régió településnév-adatai későn jelentek meg az okleveles forrásokban: a 12. század végéről csupán egyetlen név, *Kolozs* település latin nyelvű névalakja maradt fenn. Még a 13. század első feléből származó történeti anyag sem bővelkedik településnevekben, gazdagabb adatotláságról a 13. század második felétől beszélhetünk. Ennek ellenére a településnevek szerkezeti felépítésének arányaiban nem látszik jelentős változás. A korai ómagyar kor első időszakában a nevek háromnegyed része egyrészes struktúrájú. A legkorábban adatolható kétrészes névalak a fentebb említett Kolozs település *Kolozsvár* névváltozata, amely a 13. század első negyedében jelent meg, de csupán pár évvel későbből származik a jelzői előtaggal álló *Felkapus* neve is. A korai ómagyar kor végén a két névstruktúra kétharmad : egyharmad arányt mutat az egyrészes nevek javára.

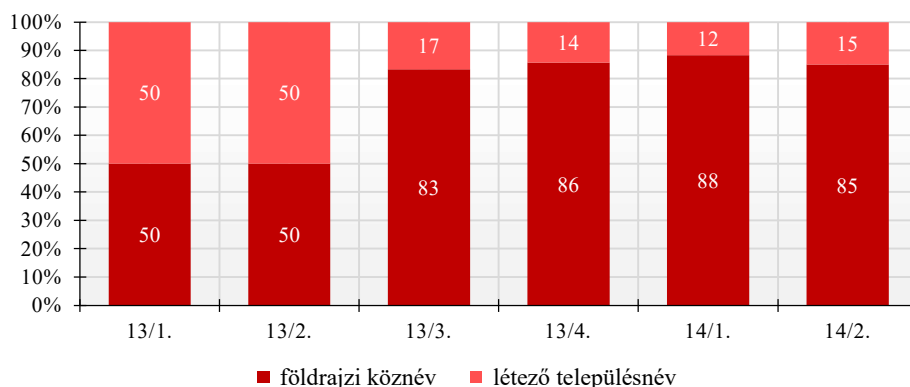
64. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (K)

A régiót jellemző egyszerűbb névstruktúra az egyrészes elnevezések belső típusait is meghatározta, hiszen közöttük a 13. század közepéig kizárólagos a névalkotó formáns nélküli alakok jelenléte (*Kolozs, Gesztrágy, Gyalu, Szopor* stb.), ezt követően a korszakban végig ezek adják az egyrészes nevek két harmadát. A század második felében megjelent *-s, -d* és *-gy* képzővel alakult nevek (*Nádas, Érd, Egeres, Sáságy* stb.) az egyrészes elnevezések egyharmad részét tették ki, ami a korai ómagyar kor végére 25%-ra csökkent. A külső névalkotással a régió névrendszerébe került jövevény elnevezések a 13. század második felétől jelentek meg (*Szelecse*, illetve *Szomordok, Gerecse*), az ismeretlen eredetű *Szucság* névvel együtt.

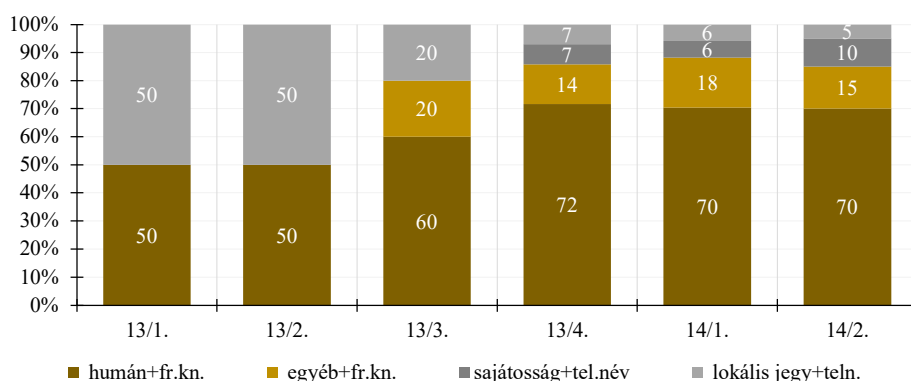
65. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (K)

A kolozsi régió korai ómagyar korból adatható egyrészes településneveinek több mint a fele a névadás motivációját tekintve a humán környezethez kapcsolható. A névkorpusz e rétegének lexikális-szemantikai alapját a legjellemzőbben birtoklásra utaló személynevek (*Bács, Méra, Bőnye, Türe* stb.), valamint a lexikális tekintetben ugyancsak ide sorolható patrocíniumi nevek (*Szentgyörgy, Szentiván, Szentbenedek, Szentlászló, Szentpál*) jelentették, amelyek az egyrészes nevek felét teszik ki a 13. század közepétől, előtte pedig csak ilyen szemantikai tartalmú nevek fordulnak elő a régióban. Jóval kisebb a társadalmi csoportnevek által motivált (*Bolgár, Daróc*, 6–3%), némileg csökkenő tendenciát mutató nevek aránya, valamint az ember alkotó tevékenységére utaló, épített környezetet jelző nevek (*Monostor, Vásárhely, Köblös*, 5–8%) részesedése. A természeti környezetre utalás a 13. század második felében jelenik meg a településnevek 42%-ában. Ez az arány a korai ómagyar korban fokozatosan csökken, az időszak végére a régió egyrészes elnevezéseinek egy harmada tartozik ebbe a szemantikai típusba.

66. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (K)

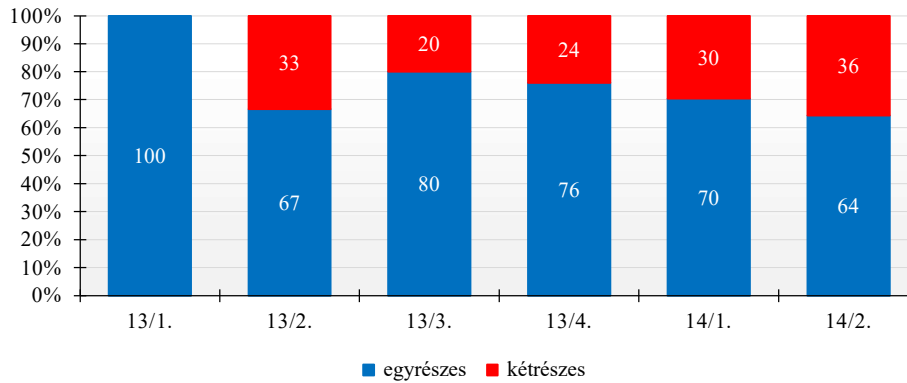
A forrásokban legkorábban a 13. század elején adatolható, ám ekkor még igen gyér előfordulású kétrészes településnevek két szerkezeti típusának (*Kolozsvár*; illetve *Felkapus*) egyensúlya a század második felében megszűnt, mivel az arány igen erősen eltolódott a földrajzi köznével alkotott elnevezések javára (*Máriatelek*, *Papfalva*, *Sólyomtelke*, *Szilvástelke* stb.). Ez utóbbi névszerkezeti típus gyakorisága a továbbiakban a teljes korai ómagyar korban meghaladja a 80%-ot. A településnévi utótaggal álló másodlagos nevek (*Szász-*, *Oláhfenes*) a régió névkorpuszában a 13. század közepétől 15% körüli arányt tesznek ki.

67. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján (K)

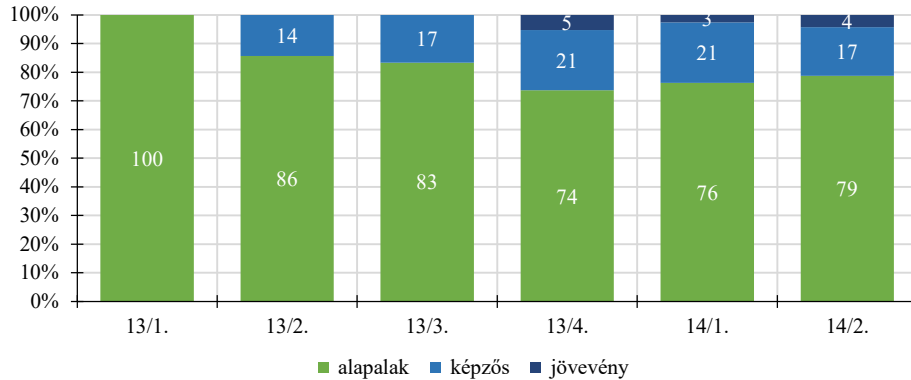
Fentebb, a régió egyrészes településneveinek szemantikai típusait elemezve már tapasztalhattuk a személynevek vagy személyjelölő lexémák meghatározó szerepét a névadásban. Hasonló képet mutat a kétrészes elnevezések szemantikai vizsgálata is, hiszen a terület földrajzi köznévi utótaggal álló településneveinek első névrésze döntően személynév vagy személyhez kapcsolható lexéma volt. Ezek a 13. század második felétől ismert kétrészes településneveknek a 60%-át (*Kolozsvár*, *Máriatelek*, *Sólyomtelke*), a későbbiekben pedig a 70%-át (*Papfalva*, *Inaktelke*, *Szentmihálytelke* stb.) teszik ki. Az első névrészükben sajátosságot jelölő elnevezések, például a település földrajzi elhelyezkedésére vagy a környező növényvilágra utaló névformák (*Bodróvölgytelke*, *Szamosfalva*, *Szilvástelke* stb.) aránya 15–20% körül mozog. A településnévi második névrésszel, azaz a meglévő településnevek felhasználásával létrehozott újabb, differenciáló elnevezések (*Felkapus*, *Oláh-*, *Szászfenes*) együttesen sem haladták meg egyetlen időszakban sem a 15%-os arányt.

2.2.3 Kolozs–Doboka régió

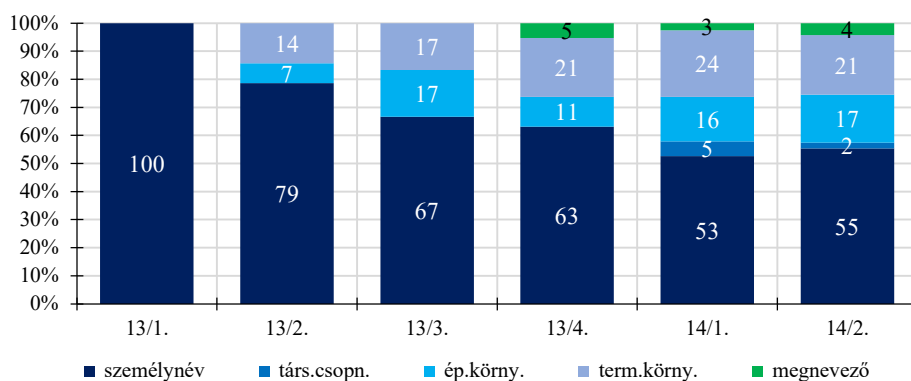
68. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (KD)

A Vissz-Szamostól keletre fekvő, a folyó jobb oldali vízgyűjtő területén található Kolozs–Doboka régió névállományában a két fő szerkezeti típus közül az egyrészes településnevek döntő fölényrel szerepelnek a korabeli forrásokban. A terület első nevei a 13. század első negyedéből adatolható egyrészes nevek, amelyek között a legkorábbról fennmaradt névadat a kolozsi *Szovát* neve, de ugyanebből az időszakból származik *Buda*, *Korpád* és *Noszoly* települések első említése is. A névtípus aránya a már sűrűbb névelőfordulású következő intervallumokban kissé hullámzó képet mutat, de arányuk a korszakban a kétharmad alá lényegében nem csökken. A kétrészes nevek a régió településnevei között már a 13. század második negyedében felbukkantak (*Kondormárk*, *Omboztelke*, *Kétdevecser* stb.), amikor az összes településnév egyharmad része ezek köréből került ki. A névtípus arányaiban a korai ómagyar kor következő, gazdagabban adatolt negyedszázadai során előbb kisebb visszaesés, majd ugyancsak kis mértékű, ám folyamatos növekedés látható, s a korszak végén a régió névkorpuszában már valamivel több mint egyharmad részt tesznek ki az ide sorolható településnevek.

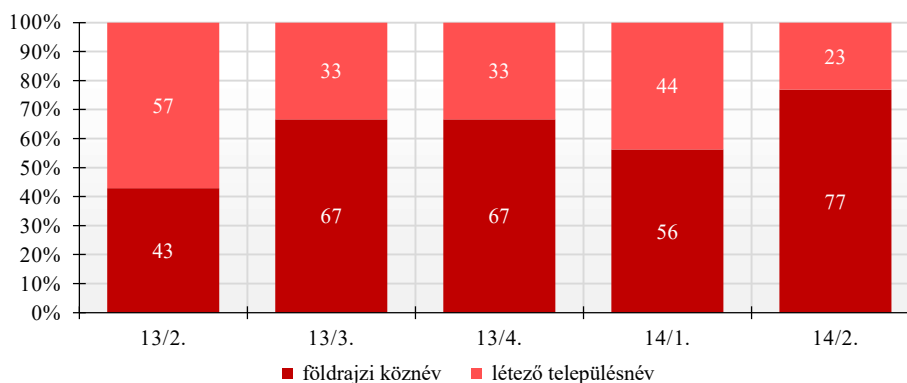
69. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (KD)

Az egyrészes elnevezések között az alpalakban álló, helynévképző nélkül alakult településnevek vannak döntő fölényben a korai ómagyar korban csakúgy, mint a teljes ómagyar kor időszakában. A régióból a források által legkorábban, a 13. század első negyedéből adatolt településnevek ebbe a szerkezeti típusba tartoznak (*Buza, Noszoly, Szovát*), s a későbbiekben ezek adják az egyrészes nevek négyötöd részét. A helynévképzővel alakult nevek már a 13. század második negyedétől feltűnnek, a továbbiakban pedig minden ötödik egyrészes név ebbe a névstruktúrába tartozik. A régióban leginkább az *-s* képző fordul elő (*Bozjás, Hássas, Nyíres, Szilvás, Kamarás*), ami leginkább azzal magyarázható, hogy e nevek lexikális alapja jellemzően növénynév. A *Báré* elnevezésben pedig minden bizonnyal a *-j* településnév-formáns kereshető. Külső névalkotással, azaz névátvétellel mindössze két településnév került a kolozs–dobokai régió névrendszerébe (*Kályán, Palatka*), mindkettő szláv eredetre vezethető vissza.

70. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (KD)

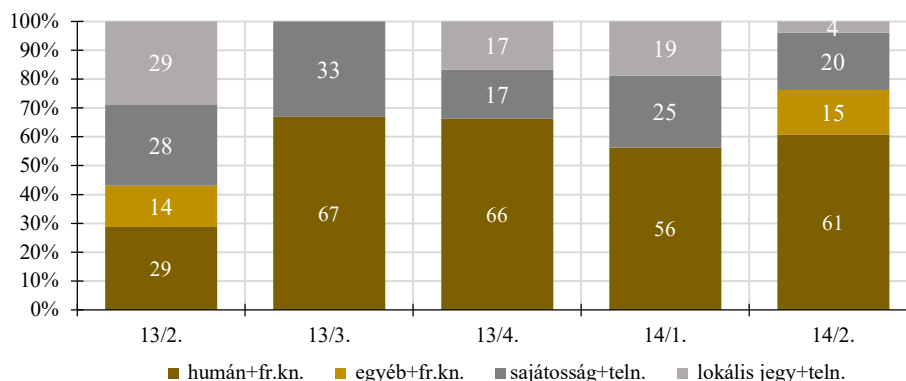
Az egyrészes településnevek szemantikai sajátosságait vizsgálva ennél a régiónál is egyértelmű a személynevek kiemelkedő szerepe a névalkotásban. A személynévre visszavezethető településneveknek a 13. század elején megjelent kis számú adatban mutatózó 100%-os aránya (*Buza, Korpád, Szovát*) egy évszázad múltán szinte megfeleződött, de a személyre utaló helynevek mindvégig az egyrészes neveknek több mint a felét adják. Ehhez az arányhoz a 13. század második felétől megjelenő, de nagyobb számban a 14. század elejétől jelen lévő patrocíniumi elnevezések is hozzájárultak (*Szentgothárd, Szentiván, Szentmiklós, Szentegyed, Szentmárton*). A társadalmi csoportnevekkel alkotott településnevek aránya elhanyagolható, a korai ómagyar kor végén mindössze a nevek 2%-a tartozik ide (*Őr, Szőlős*). Az ember környezetalakító munkája azonban az idő előrehaladtával egyre inkább nyomot hagyott a településnevekben. Az épített környezetre utaló elnevezéseknek a 13. század második negyedében megfigyelhető jelenléte fokozatos aránynövekedéssel a korai ómagyar kor végére 17%-ra emelkedett (*Apáthida, Bonchida, Lak* stb.). E névrétegnél némileg gyakoribbak a természeti környezet által motivált elnevezések. Előfordulási arányuk folyamatos növekedése nyomán a korai ómagyar kor végére a régió névkincsének egyötöd része tartozott ebbe a szemantikai típusba (*Bogács, Lőrinczigete, Szék, Őrhalom* stb.).

71. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (KD)

A két alapvető kétrészes névstruktúra arányaiban a korai ómagyar korban jelentősebb változás zajlott le. A forrásokban való felbukkanásuk a 13. század második negyedében még a településnévből másodlagosan alakult nevek némi túlsúlyát mutatja. A következő negyedszázadban azonban már egyharmad : kétharmados névelőfordulási gyakoriság tapasztalható a földrajzi köznévszerű álló településnevek javára (*Paptelke, Omboztelke, Füzestelek, Tehenestelke, Mikótelke*). A korszak végén ezek a kétrészes nevek csaknem négyötöd részt tesznek ki. Az elnevezésekben megjelenő lexikális névalkotó formáns szinte kizárólag a *telek*

~ telke volt, amelyek mellett a háza formáns (Gyulaháza, Márkháza) szórványos használata is megfigyelhető.

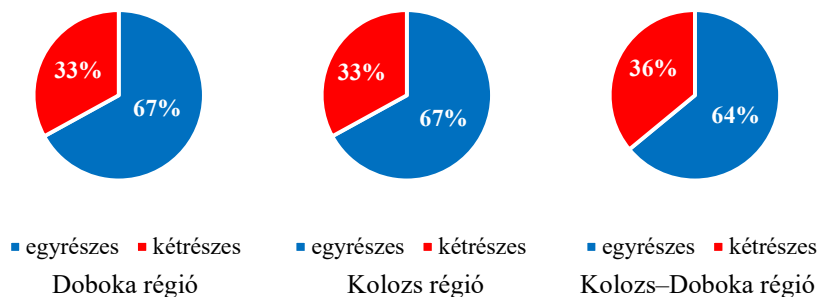
72. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján (KD)

A 13. század második feléből adatolt kétrészes településnevek szemantikai típusait vizsgálva azok változatossága mutatkozik meg. A földrajzi köznévi utótaggal álló elnevezések közül a személyre utaló jelzős nevek (*Omboztelke*, *Paptelke*), illetve a településnévi utótaggal szereplő nevek mindkét csoportja, a lokális viszonyra utaló előtagúak (*Al-*, *Feldevecser*) és a sajátosságot kifejezők (*Kédevecser*, *Kismohaly*) azonos arányban, csaknem 30–30%-ban fordultak elő. A földrajzi köznévvvel álló településnevek első névrésze néhány névadat (*Füzes-telek*, *Bozjástelek*, *Kismohalytelke* stb.) kivételével személyre utaló lexéma. A továbbiakban ez a névtípus a kétrészes nevek csaknem két harmadát adja (*Kedelentelek*, *Márkháza*, *Mikótelke*, *Somatelekek* stb.). A településnévi utótaggal megalkotott elnevezések között a sajátosságjelölő első névrészt tartalmazók (*Kédevecser*, *Kényíres*, *Kisdevecser*, *Kismohaly*) és a település lokális viszonyaira utalók (*Al-*, *Feldevecser*, *Al-*, *Felnyíres*, *Felsőpalatka*) váltakozó arányban szerepelnek. A településnévi második névrésszel állók között szokásosan birtoklásra utaló (személy- és népnévi) szemantikai tartalommal rendelkező elnevezések (*Boncníres*, *Boncnírese*, *Kondormárk*, *Szászszilvás*) is felbukkannak a régió településeinek megjelölésére.

2.2.4. A Szamos-völgyi térség névrendszere

A térség helynévállományát a korábbiakban elemezve azt láthattuk, hogy a három régiójában egyaránt előfordulnak idegen, egyetlen kivétellel szláv eredetű helynevek. A továbbiakban – a Sebes-Körös völgyében elvégzett névmintázatelemzéshez hasonlóan – a Szamos-völgyi három régió 14. század közepén megismert magyar településnév-anyagából a névmintázataik alapján levonható tanulságokat foglalom össze.

A következő, 73. ábra a Szamos-völgyi régiók egy- és kétrészes neveinek arányát mutatja a korai ómagyar kor végén.

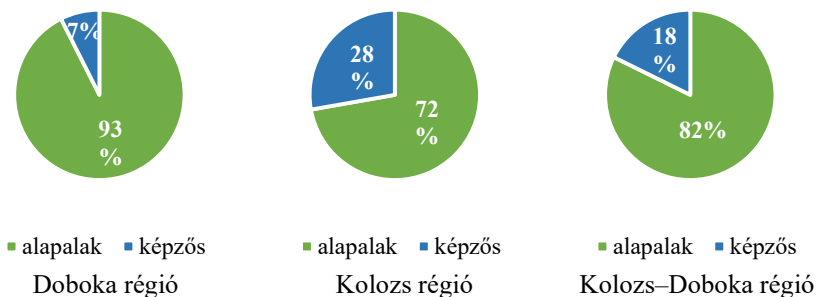

73. ábra. A Szamos-völgyi régiók egy- és kétrészes neveinek megoszlása a korai ómagyar kor végén

A három régió névmintázata ebben az időben a vizsgált szempontból nem mutat eltéréseket: névkorpuszukban szinte azonos arányban, döntő, kétharmados fölényvel szerepelnek az egyrészes településnevek. A Doboka régió abban azonban eltér a másik kettőtől, hogy a kétrészes nevek itt jóval később, csak a 13. század második felében jelennek meg. A korábbiakban hasonló arányt láttunk a Sebes-Körös völgyi régiók közül e tekintetben a többi három régiótól jelentősen elkülönülő FÉ-i részen, amely a másik három ottani régióhoz képest kevésbé mondható archaikusnak. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a térség betelepülése ezekben a Szamos-völgyi régiókban nagyjából egyidőben történhetett meg, de a Sebes-Körös menti AÉ, AD, FD régióhoz képest ugyanúgy később is folyamatos lehetett, akár csak az abban a térségben található FÉ-i régióban.

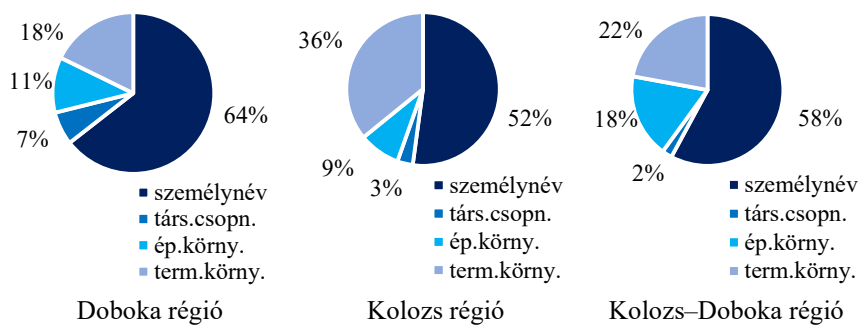
Az egyes Szamos-völgyi régiók településsűrűsége is közel áll egymáshoz (Doboka 11,2 település/100 km²; Kolozs 8,7 település/100 km²; Kolozs–Doboka 7,9 település/100 km²). A nagyobb településsűrűség esetleg összefüggésben állhat a kétrészes nevek arányával (noha a Sebes-Körös FÉ régiója ezt nem támasztja alá), mivel a kétrészes nevek elterjedésében esetleg a homonímia kerülésére való törekvés is szerepet játszhatott. Ez a feltevés azonban még nagyobb anyagon elvégzett elemzés révén a jövőben alaposan megvizsgálandó.

Az egyrészes nevek szerkezeti típusai között azonban már mutatkozik a három régió között némi eltérés.

74. ábra. A Szamos-völgyi régiók egyrészes neveinek szerkezeti megoszlása a korai ómagyar kor végén

Míg a Doboka régióban alig akad képzővel létrehozott elnevezés, addig a Kolozs régió egyrészes településneveinek közel egyharmada mutat ilyen struktúrát. A névszerkezeti arányok alapján a két térség között áll a mintegy egyötödnyi képzett településnév-állományával a Kolozs-Doboka régió. A kolozsi és a kolozs-doboka régió a képzőhasználatban is rokonságot mutat, mindkettőben az -s képző helynévalkotó szerepe tűnik ki. Az egész térségben a képzett nevek csaknem kétharmad részében ez a képző szerepel, ami lényeges eltérés a Körös menti régiókhoz képest: az ottani nevekben a -d és -i képző a meghatározó szerepű, a Szamos mentén azonban ezek periférikus jellegűek, mindössze hat névben fordulnak elő. Az egyrészes településnevek szemantikai típusai a Szamos menti három régióban az alábbi megoszlást mutatják.

75. ábra. A Szamos-völgyi régiók egyrészes neveinek szemantikai megoszlása a korai ómagyar kor végén

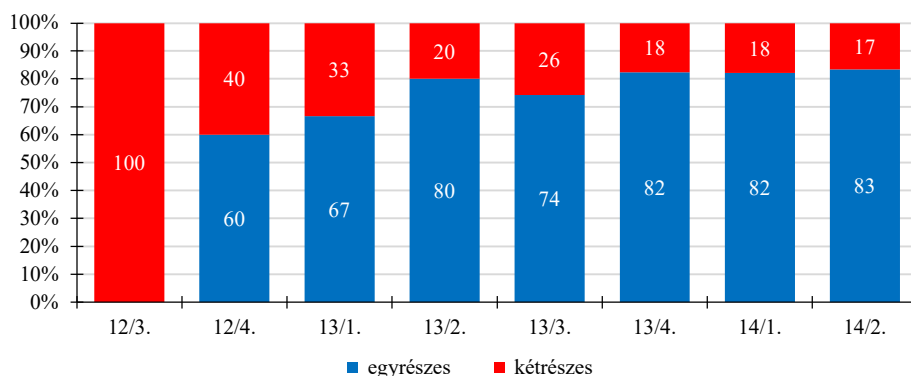
A településnevek szemantikai típusait elemezve a legarchaikusabb névmintázatot a Doboka régióban láthatjuk. A közvetlenül (személynévvel és társadalmi csoportnévvel) humán környezetre utaló elnevezések aránya ugyanis itt a legmagasabb, a magyar eredetű egyrészes nevek csaknem háromnegyede tartozik

ide (71%). Némileg alacsonyabb a hasonló elnevezések előfordulási aránya a Kolozs–Doboka régióban (60%), s jóllehet a legkisebb arányban a Kolozs régióban tapasztalható e szemantikai csoport jelenléte, még ott is meghaladja arányuk az 50%-ot. Ez a különbség azonban nem tekinthető szignifikáns eltérésnek. Ha pedig a személynévvel és a társadalmi csoportnévvel alakult elnevezéseken túl még a tágabb értelemben az emberhez kapcsolható épített környezet motiválta településnevek arányát is figyelembe vesszük, akkor a nevek közel négyötöde kapcsolódik a humán környezethez a Doboka és a Kolozs–Doboka régióban. Az épített környezet az utóbbi régió településneveiben jelenik meg gyakrabban. A három régió névmintázatában a legnagyobb eltérést a természeti környezet motiválta elnevezések arányában tapasztalhatjuk. A Kolozs régió településneveinek több mint egyharmada (36%) sorolható ebbe a szemantikai típusba, míg a másik két régió hasonló elnevezéseinek az aránya 20% körüli.

A Szamos menti térség három régiójának településnév-mintázata jóval egységesebb, kiegyensúlyozottabb képet mutat, mint amit a Sebes-Körös menti régiókban tapasztaltunk. Mindhárom itt elemzett névtípusban csak kis különbségek mutatkoznak az egyes régiókban. Ezek az eltérések pedig nem elég markánsak ahhoz, hogy ezekből településtörténeti következtetéseket is levonjunk. Az itteni adatok nem erősítik meg tehát azt a következtetést, amit a nevek feltűnésének (változásának) dinamikája alapján levontunk (lásd a IV. fejezet 1.1.2.4. Összegzés alfejezetét) a kolozsi régió korábbi megtelepedésével kapcsolatban. E térségben a nevek nyelvi vizsgálatával tehát kevésbé tudunk a településtörténeti (régészeti és történettudományi) kutatások segítségére lenni.

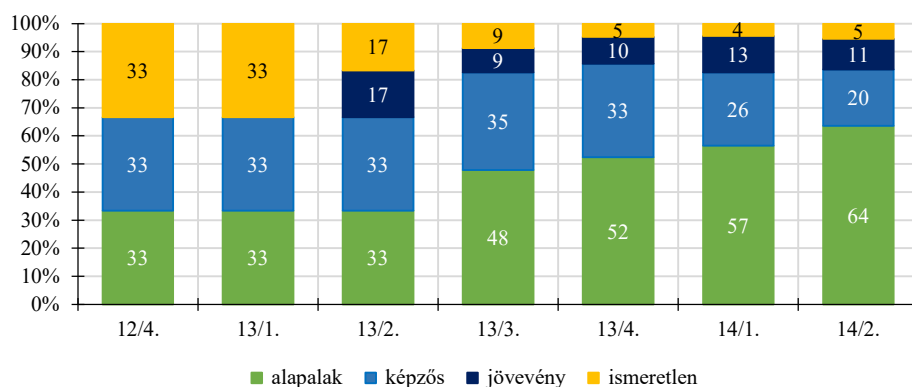
2.3. A Maros mente és a Kis-Küküllő völgyének Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyei régiói

2.3.1. Erdélyi Fehér megyei régió

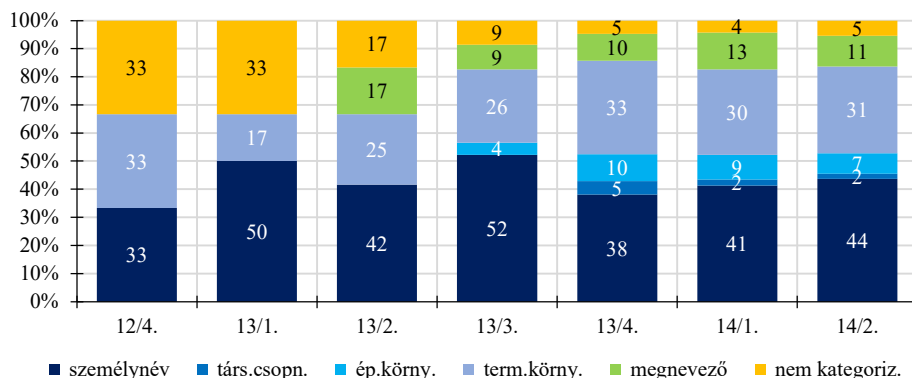
76. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (EF)

A Maros menti Erdélyi Fehér megyei régió első településneve, *Újvár* a 11. század harmadik negyedében jelent meg a forrásokban, s egy teljes évszázadon át egyedül adatolható elnevezés a térségből. Első előfordulása azonban egy 14. századi krónika által a 11. század második felére datált latin nyelvű (*Novo Castro*) névalak; hiteles forrásbeli, magyar nyelvű (*Výuuar*) előfordulásával a 12. század utolsó negyedétől számolhatunk. Ebben a negyedszázadban már egy- és kétrészes településnevek egyaránt megjelentek a névrendszerben. Közöttük nagyobb arányban fordultak elő az egyrészes nevek, amelyek részvétele a régió névkorpuszában a 13. század utolsó negyedétől 80% fölötti értéket mutat.

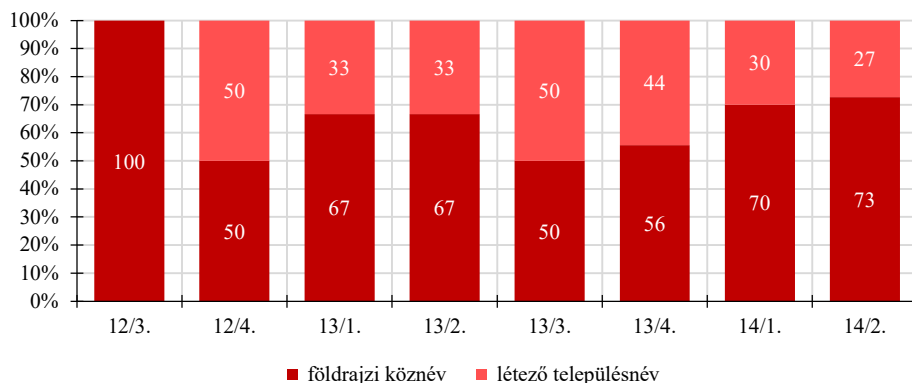
77. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (EF)

A régió legkorábbi egyrészes szerkezetű névadatainak belső típusai a 13. század első negyedéig kiegyensúlyozott képet jeleznek: a helynévképző formáns nélkül és a képzővel alakult, valamint az ismeretlen eredetű nevek aránya egyaránt 33% volt. A 13. század közepétől azonban a formáns nélküli településnevek aránya fokozatosan emelkedett, a korai ómagyar kor végére jelenlétük elérte a kétharmad részt (*Béld, Miriszló, Szentkirály, Poklospatak, Vinc* stb.). Ezzel összefüggésben a képzett nevek aránya a korszak végére 20%-ra esik vissza. A régió morfológikus névalkotásában leginkább használt képzőmorféma a *-d* (*Csombord, Kapud, Tinód* stb.), az első képzővel alakult településnév, a *Lapád* is ezzel a képzővel jött létre. Ezen kívül az *-s* (*Gombás, Szilvás, Örvényes*) és a *-j* (*Táté, Bokaj, Köncsej*) képző, valamint egy-egy előfordulással a *-di* (*Faludi*), a *-gy* (*Gyiógy*) és az *-i* (*Teremi*) játszott szerepet a régió településnév-alkotásában. Az ugyancsak egyrészes településnevek típusát képviselő jövevénynevek a 13. század második negyedétől adatolhatók a forrásokban, az egyrészes nevek átlagosan egytized részében.

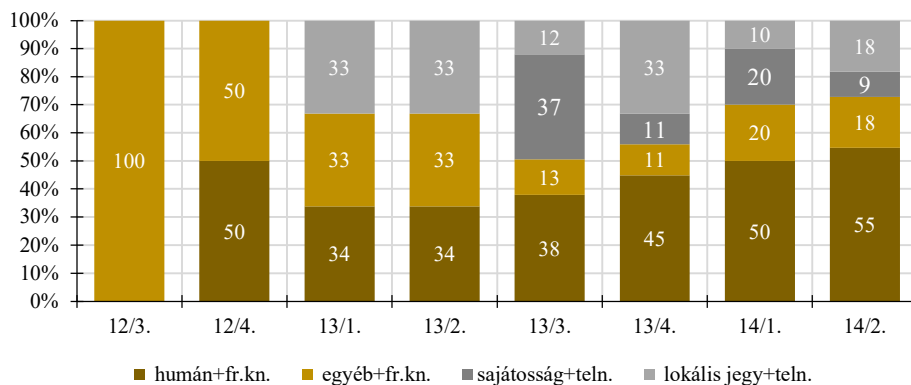
78. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (EF)

Az egyrészes nevek legnagyobb szemantikai csoportja a személynévből alakult neveké (*Heren, Gyomord, Otmár, Rátka, Máriamagdolna* stb.), amelyek e névszerkezeti típus harmadát–felét adják a korai ómagyar korban. A társadalmi csoportnevekből alakult nevek (*Csatár, Gyalmár*) csak a 13. század végén jelennek meg, de mindvégig periférikus szerepet játszanak a régió névállományában. Annál inkább figyelemre méltó a természeti környezet motiváló ereje a régió névadásában (*Demeterpataka, Gáldtő, Meggykerék, Ompoly, Tövis* stb.), a névtípus aránya 30% körül mozog. Ezek mellett a korszak második felétől jelen vannak azok a nevek is, amelyek alapját az ember által épített környezet elemei jelentették (*Kapud, Várda, Fahíd, Teremi* stb.), arányuk azonban végig 10% alatt marad.

79. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (EF)

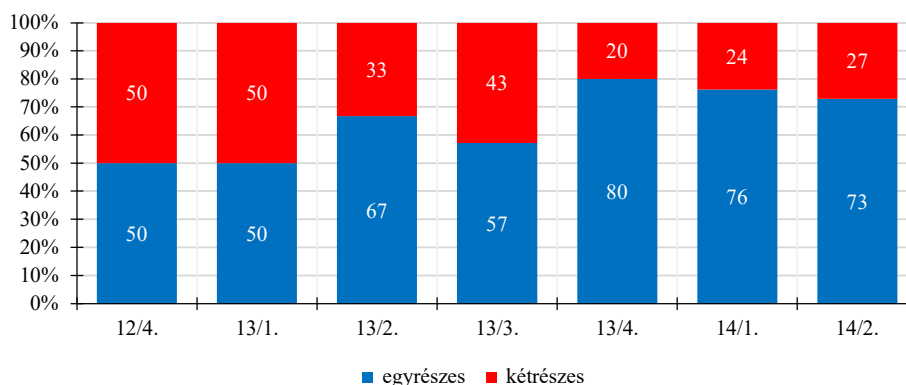
A diagram a 12. század harmadik negyedszázadában a forrásokban jelenlévő egyetlen *Újvár* névadatát jelzi. Az adatok csak a 13. század második felétől kezdenek felszaporodni az oklevelekben. Ettől kezdve a földrajzi köznévi utótaggal álló nevek a kétrészes nevek felét–kétharmad részét adják.

80. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján (EF)

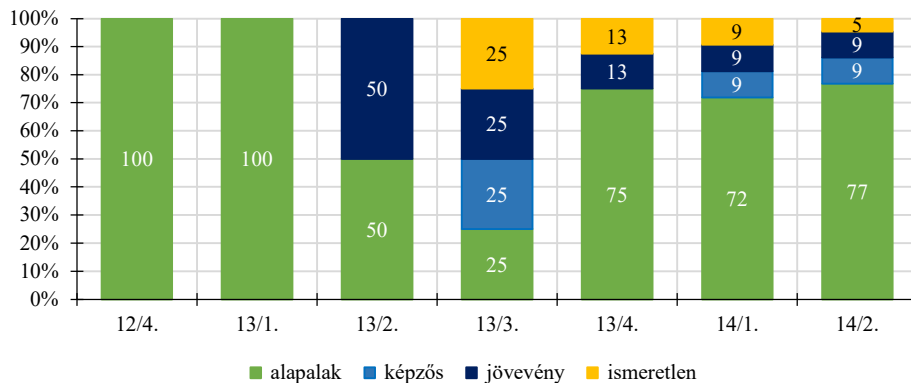
Az Erdélyi Fehér megyei régió kétrészes településnevei között meghatározó jelentőségű, földrajzi köznévi utótaggal álló elnevezések szemantikai típusait vizsgálva ugyancsak szem előtt kell tartanunk, hogy csak a 13. század második feléből rendelkezünk a tendenciák vizsgálatára alkalmas mennyiségű településnévvel. A kétrészes nevek között túlsúlyban lévő földrajzi köznévi utótaghoz főképpen személynevek kapcsolódtak előtagként (*Damászfölde, Henningfalva, Regulus-telke* stb.), ezek aránya gyarapodik a korszakban, annak utolsó időszakában az összes kétrészes név felét adják. A lokális viszonyra utaló első névrésszel megalkotott nevek (*Al-, Középvinc, Felgyógy, Felenyed*) jelenléte a korai ómagyar korban hullámnak látszik: legerősebb jelenlétével a 13. században számolhatunk, amikor a kétrészes nevek egyharmad része ebbe a szemantikai típusba tartozott. A 14. században ez az arány 10–20%-ra csökkent. A 13. század második felétől bukkantak fel a forrásokban azok az elnevezések, amelyekben valamilyen sajátosságjelölő szerepű (személynévi és népnévi eredetű) jelző kapcsolódott korábban már létező településnevekhez. Ezek a nevek településosztódások eredményeként jöhettek létre (*Magyarpad, Szászpad, Oláhárkos, Szászárkos*), vagy a gyakori (esetleg fontosabb szerepű) alapnévvel jelölt település egyértelműbb azonosításának szándékával alkothatták meg őket (*Köncsedújvár, Gyulafehérvár*). Részvételi arányuk a névkorpusz vizsgált rétegében erősen hullámozó, 10–35% között mozog.

2.3.2. Küküllő megyei régió

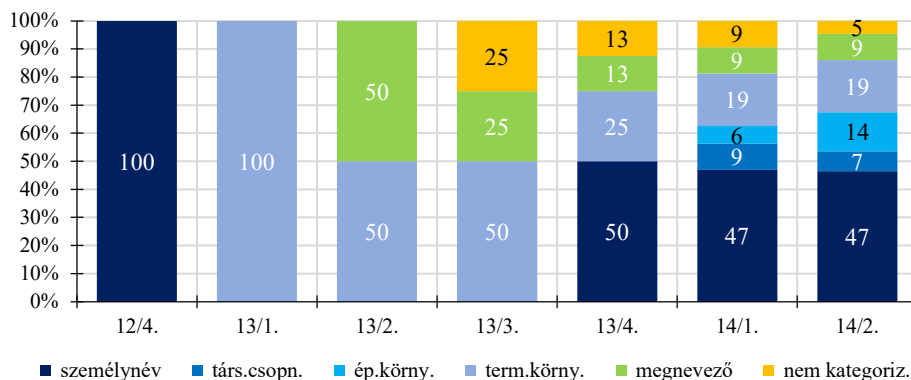
81. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása (Kü)

Küküllő régió – az eddig vizsgált területekhez hasonlóan – igen gyér adatoltsággal bír a korai ómagyar kor elején. A településnevek felbukkanása a forrásokban a 13. század második felétől kezd sűrűbbé válni. A 12. század végéről egyetlen egy- és egyetlen kétrészes településnév adatolható. Az egyrészes nevek közül a *Bodon* a legkorábbi megjelenésű, a legelső kétrészes névelőfordulás pedig a régió egyik legkiemelkedőbb jelentőségű településéhez kapcsolódik: *Küküllővár* kétrészes neve a 12. század utolsó negyedében tűnt fel az oklevelekben a latin nyelvű *Cuculiensis castris* formában. A következő negyedszázadban, a 13. század első negyedében azonban a településnek a *Küküllő* egyrészes elnevezése, a második negyedében pedig a német *Kümelburg* neve is adatolható. Ebből az időből nem is ismerünk a régió területén más településnevet, az arányok tehát egyetlen település három névalakjának előfordulását jelzik. A 13. század második felétől a két névstruktúra arányait vizsgálva azt látjuk, hogy a 13. század harmadik negyedében még alig magasabb az egyrészes nevek aránya, mint a kétrészeseké, de a későbbiekben 75–80% körül van a gyakoriságuk.

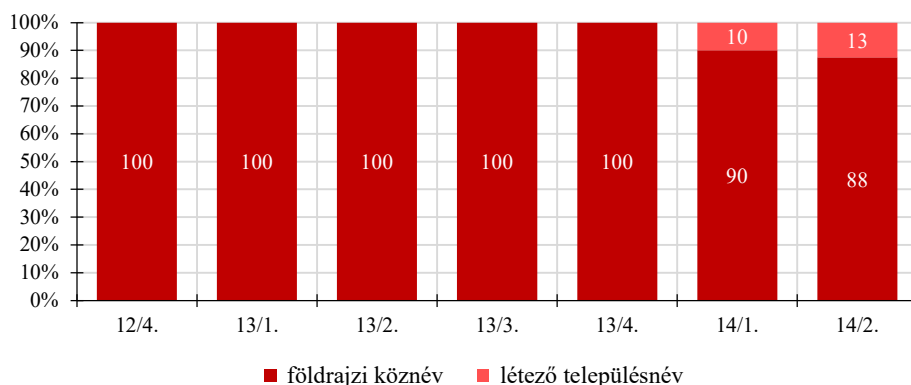
82. ábra. Az egyrészes nevek szerkezeti típusainak megoszlása (Kü)

A régióban előforduló egyrészes nevek szerkezeti típusainak alakulását a fentebb bemutatott okok miatt csak a 13. század második felétől érdemes figyelemmel követni. Ebben az időben a helynévképző nélkül álló elnevezések (*Küküllő*), a képzővel alakult nevek (*Hagymás*), a jövevény- (*Kümelburg*) és az ismeretlen eredetű (*Szancsal*) nevek egyensúlya figyelhető meg. A következő negyedszázadtól – amikortól a fennmaradt nevek száma is jelentősebben gyarapodik – stabil arányokat látunk: a településnevek háromnegyed része képzőmorféma nélkül jött létre (*Mócs, Szépmező, Harangláb, Szentiván* stb.). A képzővel alakult elnevezések aránya 10% alatt marad (*Sáros, Istvánd, Iklód*). Ugyanilyen arányban vannak jelen az idegen eredetű településnevek is (*Kümelburg, Boneti, Zsidve, Dombó*). Az ismeretlen eredetű nevek aránya az elnevezések számának gyarapodásával egyre inkább visszaszorul (*Szancsal, Cikmántor, Nepet, Leppend*).

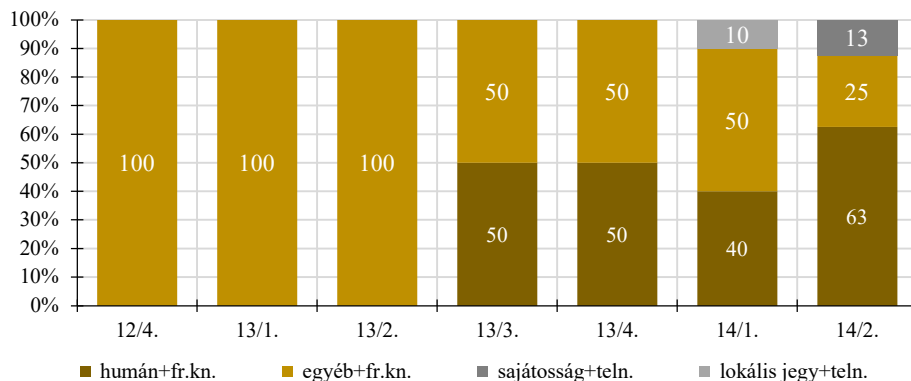
83. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása (Kü)

A régió egyrészes településneveinek létrehozásában a korai ómagyar korban a legmeghatározóbb névadási motivációt a humán környezet jelentette. A személynevek, illetve a személyhez köthető társadalmi csoportnevek – amelyekkel leginkább a tulajdonosra vagy a lakosságra történik utalás – a statisztikailag értékelhető korszakban az egyrészes nevek felét adták (*Bajom, Fajsz, Szőke, Szentmárton* stb.). A társadalmi csoportnevekre visszavezethető elnevezések (*Csávás, Kend, Szőlős*) a humán környezetre utaló nevek arányát közel 10%-kal növelték. Az épített környezet elemeire utaló nevek a korszak végén kis számban jelentek meg csupán (*Harangláb, Kápolna, Kendhida, Sövény, Udvarhely*). Ennél jóval nagyobb szerepe volt a régió területén a természeti környezetnek a településnevek alakításában (*Apátvölgye, Hagymás, Nádas, Sáros* stb.). Az ebbe a szemantikai típusba tartozó elnevezések a 13. század végétől 20% körüli arányban voltak jelen.

84. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása az utótag jellege alapján (Kü)

A korábbi régiók kétrészes településneveinek elemzésekor látott helyzethez képest egészen rendkívüli képet mutat a Küküllő régióban található kétrészes nevek szerkezeti típusainak összetétele. A földrajzi köznévi második névrésszel álló elnevezések (*Désfalva, Széplak, Borsjakabháza, Körtvélyestelke, Újvár* stb.) a korai ómagyar kor végéig lényegében egyeduralkodók. A 14. században 10% körüli arányban vannak jelen azok a nevek, amelyeket a már korábban is létező településnevek felhasználásával hoztak létre a névalkotók (*Böszörményszancsal, Magyarszancsal, Felkend*).

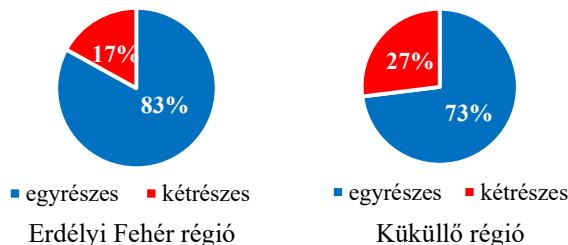
85. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények jellege alapján (Kü)

A régió kétrészes településneveiben a földrajzi köznévhöz – a statisztikailag értékelhető korszakokban – nagyjából fele-fele arányban járulnak személyt jelölő (*Királyfalva, Kétkezüpéterháza, Pétermesterfalva, Tatárfalva* stb.), illetve más sajátosságot kifejező (*Széplak, Újfalva, Sövényfalva* stb.) jelzők. A három másodlagos név jelzője közül egy helyviszonyra (*Felkend*), kettő az ott élő etnikumra (*Magyar-, Böszörményszancsal*) utal.

2.3.3. A Maros és a Kis-Küküllő menti térség névrendszere

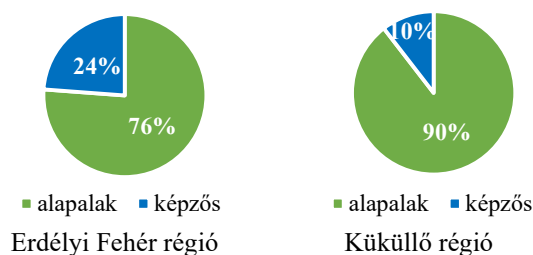
A korábbiakban láthattuk, hogy az itt tárgyalt térség mindkét régiójának településnevei között található idegen eredetű, jórészt német etimonú elnevezések. Az alábbiakban azonban kizárólag a magyar eredetű településnevek alapján mutatom be a két régió névmintázatát.

A Dél-Erdélyben vizsgált két területi egység közül az Erdélyi Fehér (EF) régióban nagyobb (83%) az egyrészes településnevek aránya: a korai ómagyar kor végére itt kialakult településnév-állománynak több mint a négyötöde ezt az egyszerűbb struktúrát mutatja. Mindez az Erdélyi Fehér régió névkorpuszának archaikusabb jellegére utal a Küküllő (Kü) régióhoz képest. Amennyiben a nagy térségek névszerkezeti arányainak együttes képét nézzük, a Maros és a Kis-Küküllő menti térség a másik két nagy térség közötti helyet foglalja el: a kétrészes nevek még nincsenek olyan arányban jelen, mint általában a Szamos menti régiók településnevei sorában (33–36%), de gyakoribb előfordulásúak, mint a Sebes-Körös menti települések megnevezései között (0–12% a FÉ régió kivételével). A településsűrűség is hasonlóan köztes állapotot mutat: az Erdélyi Fehér régióban 8,5 település/100 km²; a Küküllő régióban 7,1 település/100 km².

86. ábra. A Maros és a Kis-Küküllő menti régiók egy- és kétrészes neveinek megoszlása a korai ómagyar kor végén

Az egyrészes nevek két szerkezeti típusa közül mind a Maros menti (EF), mind a Kis-Küküllő menti (Kü) régióban az alapalakban álló nevek aránya a meghatározó. A másik típust képviselő, képzővel létrehozott nevek a Maros menti régióban népszerűbbek, ahol az egyrészes nevek egynegyed része jött létre morfológiai úton változtatás képzőhasználattal, de a *-d* túlnyomó (60%-os) előfordulásával. A Kis-Küküllő mentén a képzett nevek aránya csupán 10%, mindössze két képző alkalmazásával, az *-s* nagyobb arányú szerepével. A nem túl gyakori névalkotói eljárás ellenére a két régióban felhasznált képzők névmintázati eltérést mutatnak, ugyanis amíg a Maros menti (EF) régióban egyértelműen a *-d* képző szerepe jelentősebb, addig a Kis-Küküllő (Kü) mentén az *-s* névalakító szerepe erőteljesebb. A képzett nevek arányát tekintve ez a térség a Szamos menti térséggel mutat erős rokonságot, a Kis-Küküllő régiót ehhez kapcsolja az *-s* gyakorisága is, míg a Maros mentén általánosabb *-d* képző a Körösök vidékére jellemző.

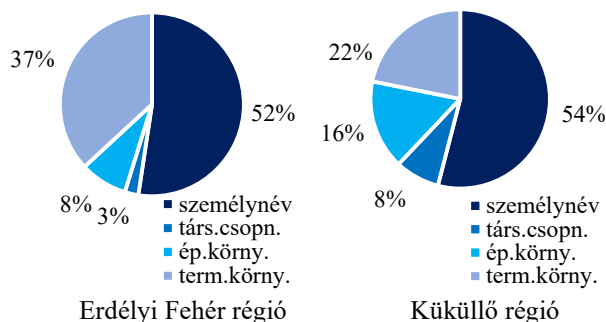
87. ábra. A Maros és a Kis-Küküllő menti régiók egyrészes neveinek szerkezeti megoszlása a korai ómagyar kor végén

Az egyrészes nevek szemantikai típusai között (lásd az 78. és 83. ábrát) a két régióban szinte azonos arányban – az elnevezések több mint felében – személynév jelenti a településnév alapját. Az összes többi altípus arányaiban azonban eltérések figyelhetők meg. A szűkebb értelemben humán környezetre utaló (személynévre és társadalmi csoportnévre visszamenő) településnevek aránya Küküllőben

nagyobb (62% : 55%), csakúgy, mint a tágabban még ide sorolható, az ember által épített környezet motiválta településneveké (16% : 8%). Semmiképpen sem hagyható azonban itt figyelmen kívül az a kronológiai körülmény, hogy amíg az archaikusabbnak tekintett személynévi eredetű településnevek megjelenése a Kis-Küküllő régióban csak a 13. század végétől adatolható, addig a Maros régióban már a 12. század végétől folyamatosan jelen van a településnevekben.

A Maros menti (EF) régióban a természeti környezet jelentett jelentősebb névadási motivációt, itt az egyrészes nevek több mint egyharmada (37%) ehhez a szemantikai névréteghez tartozik, míg ugyanez a jelentésbeli névtípus a Kis-Küküllő menti (Kü) régió egyrészes névallományának csupán az alig több mint egy ötödét (22%) teszi ki. A régiók névmintázata ezen a téren erősen különbözik a Körös menti térség névmintázatától, nagyfokú hasonlóság mutatkozik viszont a Maros (EF) régió és a Kolozs (K) régió, illetve a Kis-Küküllő (Kü) régió és a Kolozs–Doboka (KD) régió névmintázata között.

Mindezek a névmintázatbeli sajátosságok a kronológiai tényezőket is figyelembe véve a térségen belül talán az Erdélyi Fehér régió időben korábbi megszállására mutathatnak. BENKŐ LORÁND egyes kiemelt településnevek nyelvészeti vizsgálata alapján jut erre a következtetésre (2002: 65–66).

88. ábra. A Maros és a Kis-Küküllő menti régiók egyrészes neveinek szemantikai megoszlása a korai ómagyar kor végén

3. A településnevek változásvizsgálata

Az írott dokumentumokban megjelenő nevek számának növekedését nemcsak az újabb és újabb települések forrásokbeli feltűnése okozta, hanem a meglévő nevek változása, variálódása is. A következőkben a településnevekben megfigyelhető változási folyamatok nyelvi megvalósulását mutatom be. Ezek arányát az egyes régiók névalakulási folyamatában a IV.1. A településnevek változási dinamikája című fejezet diagramjain (a diagrampárok második tagjaiban) ábrázoltam.

A névvariánsok kialakulásának egymáshoz való viszonyáról sok esetben csak igen bizonytalanul nyilatkozhatunk, hiszen az egyes névformáknak a forrásokban történt feltűnése közötti időbeli különbség gyakorta csekély, s mivel a megjelenésük időpontja esetleges, így a felbukkanásuk sorrendje sem feltétlenül mutatja a kialakulásuk tényleges időrendjét. A továbbiakban – anélkül, hogy ezt újra és újra említeném – minden vizsgálat alá vont régió esetében ennek a bizonytalanságnak a tudatában szólok a valószínűsíthető névalakulási folyamatokról. A változási folyamatokat a TÓTH VALÉRIA által leírt fogalmakkal jellemzem (2008a).

Ahogy az IV.1. fejezetben is jeleztem, itt mutatom be az osztódással létrejött településnevek névdifferenciálódás útján keletkezett megnevezéseinek nyelvi jellegzetességeit is, mivel e nevek döntően meglévő településnevekből alakult másodlagos formák. A jelzői névrészek szemantikai jellegét jórészt külső, társadalmi motívumok befolyásolhatták, de érvényesülhettek benne egy-egy térségre jellemző nyelvi jellegzetességek is.

Ugyancsak itt tárgyalom a névcserék jelenségét is. Erre a változástípusra azért célszerű külön figyelmet fordítani, mert valamely térség településneveinek változásai közül leginkább a névcserék utalnak valamilyen társadalmi indítékra, ezek mögött ritkábban állhatnak nyelvi természetű indítékok. A névcseré során a településnek használatban lévő elnevezése mellé létrejön egy teljesen más szemléleti alapon álló megjelölése. E nevek azonos denotátum megnevezésére szolgálnak, de sem alaki, sem szemantikai tekintetben nincsenek egymással kapcsolatban. Egy ideig párhuzamos, lényegében szinonim használatúak, majd vagy az újabb keletkezésű, vagy esetleg az eredeti névforma kiszorítja a másikat a használatból (vö. TÓTH V. 2008: 59–63). A névcseréket az egyes régiókban konkrét változásaikban is bemutatom, mivel a folyamatok településtörténeti jellegzetességeket is felszínre hozhatnak.

A településnevek változási folyamatait a továbbiakban térségek és régiók szerint tekintem át, majd egy összegző fejezetben igyekszem levonni a bemutatott jelenségek névtörténeti tanulságait.

3.1. A Sebes-Körös völgyének Bihar vármegyei régiói

3.1.1. Felső-északi régió

A **névvariánsok** létrejötte a Sebes-Körös felső folyásának északi oldalán fekvő települések 49%-át érinti, a megnevezéseiknek pedig a 36%-a jött létre névvariánsként. Ez az arány a 14. század közepéig (a korai ómagyar kor végéig) a települések esetében 29%, a nevek esetében 26%.

A FÉ régió névkorpuszában feltűnő névváltozatok döntően kétrészes névformák. A kétrészes névstruktúra terjedelme növekedhetett egy lexémányi vagy morfémányi névelemmel, azaz bővülés eredményezte a korai ómagyar

korban *Oláhtelek* ~ *Oláhtelke* és *Tóttelek* ~ *Tóttelke* elnevezéseit. Egy morfémaival csökkenve alakult ki a kései ómagyar korban *Cigánymiklósfalva* ~ *Cigányfalva* és *Ladánytelve* ~ *Ladántelvek* névváltozata.

Névváltozat az egyrészes alapnév jelzői névrésszel kiegészült alakjaként is létrejöhetett, ahogy azt a korai ómagyar korban a *Pályi* ~ *Felpályi*, a kései ómagyar korban a *Velence* ~ *Alsóvelence*, *Szólós* ~ *Hidközszólós* formák mutatják. Településnév-formánssal történő kiegészülés eredménye *Újlak* ~ *Újlakfalva* névváltozata.

Néha több hasonló változat is használatban volt az alaprész eltérő szemléleten alapuló, új jelzővel történő kiegészülésének köszönhetően: a korai ómagyar korban *Várad*-nak *Biharvárad* ~ *Nagyvárad*, a kései ómagyar korban *Almás* településnek *Tótmás* ~ *Kozmaalmás* elnevezése is létrejött. Az említett névalkotási módok egyazon település névváltozatainak kialakulásában is megfigyelhetők: *Újlak* ~ *Újlaka* (névelemmel bővült korai ómagyar kori változat) ~ *Pusztaiújlak* (jelzővel történt kiegészülés már a kései ómagyar korban).

A régióban meglévő településnevek mellé névvariánsokként egy névelemmel bővülve a kései ómagyar korban jöttek létre az alábbi névváltozatok: *Sitervölgy* ~ *Sitervölgye*, *Szovárhegy* ~ *Szovárhegyes*; a vele ellentétes irányú folyamat, a névelem eltűnése, redukció hozta létre *Kövesd* ~ *Köves*, *Örvényesligete* ~ *Örvényes* és *Tatárospatakfő* ~ *Tatáros* névformáit.

Településosztódás a régióban a kései ómagyar korból adatható. E folyamat eredményeképpen jöttek létre a főtagnak a helyviszonyra, etnikumra, illetve a település méretére utaló jelzővel történt kiegészülése következtében az alábbi, differenciálódott elnevezések: *Bottyán* > *Alsó*-, *Felsőbottyán*; **Derna* > *Magyar*-, *Oláhderna*, majd fél évszázaddal későbbi névvariánsaikkal *Alsó*- és *Felsőderna*; *Kövesd* > *Alsó*-, *Felsőkövesd*; *Szólós* > *Kis*-, *Nagyszólós*.

A Sebes-Körös felső folyásának északi oldalán a **névcsere** jelensége is befolyásolta a településnevek rendszerének alakulását, ez azonban csupán a 15. századtól figyelhető meg az adatokban. A fentebb már említett *Almás* település megjelölésére átmenetileg a *Kozmafalva*, illetve a *Tótfalu* névalakokat is használták, amelyek azonban idővel eltűntek, a névhasználók az *Almás* névváltozathoz tértek vissza, a települést napjainkban is *Szalárdalmás* néven ismerik. A régió területén fekvő *Hosszúaszó* település elnevezését pedig az *Újfalu* névre cserélte a névhasználó közösség. A régióban tehát két természeti környezetre utaló egyrészes nevet egy-egy humán és egy épített környezetre utaló kétrészes név váltott fel, de az előbbi esetben ez csak időlegesnek bizonyult.

3.1.2. Felső-déli régió

A régió területén a településnevek számának gyarapodásában a 14. századtól a nevek változásával létrejött **névvariánsoknak** van döntő szerepe. A névvariánsok létrejötte a régióban a települések 22%-át érintette, a lakott helyek

megnevezéseinek pedig a 20%-át. A 14. század közepéig ez csupán a településeknek és a településneveknek egyaránt a 6%-át jelenti. Ezek között az újonnan alakult elnevezések között szerepelnek egyrészesek is, de némileg nagyobb arányban található köztük kétrészes név.

A FD régió településnevei között névváltozatok egy morfémányi gyarapodással, azaz bővüléssel jöttek létre a korai ómagyar korban: *Szarám* ~ *Szaránd*, illetve a kései ómagyar korban: *Gégény* ~ *Gégényd*, *Lugas* ~ *Lugasd*, *Rév* ~ *Réved* esetében. A kései ómagyar korban egy morféma eltűnése, azaz redukció tapasztalható *Rékasd* ~ *Rékas* település névváltozataiban, helynévképző cseréjével jöttek létre az *Örvényes* ~ *Örvénd* településnevek.

Egy- és kétrészes névváltozatai vannak a *Dobracsényháza*, *Dobracsényfalva* és *Dobracsény* névalakokkal megnevezett településnek. Az egy- és kétrészes névformák kialakulásának diakrón rendje nem egyértelmű, a *Dobracsényfalva* a forrásokban később tűnik fel. Az adatok kronológiai megjelenése alapján *Topaháza* utótagjának ellipszisével alakulhatott ki a *Topa*, *Úz* településnek pedig egy névrésszel történt kiegészülésével jöhetett létre az *Úztelek* névváltozata.

Névrészcsere hozta létre a kései ómagyar korban adatolható kétrészes *Szászháza* ~ *Szászfalva* névváltozatokat.

Névváltozatok osztódással alakult települések **differenciálódott** névalakjai esetében is felbukkanhatnak, így *Kér* település osztódásakor a korai ómagyar korban létrejött *Alsó-* és *Fel-* ~ *Felsőker* településeknek három évszázad múltán, már a kései ómagyar korban megjelent *Nagy-* és *Kiskér* megnevezése is. A **Pestes* osztódásával kialakult és a korai ómagyar korban felbukkant *Alsópestes* és csak a kései ómagyar korban adatolható, de bizonyára vele egykorú *Felsőpestes*, *Baráta-*, illetve *Kelemenkenézpestese* neveken is ismert volt. A névdifferenciálódás e régióban a kései ómagyar kort jellemzi inkább: *Báród* megosztásával született *Nagy-* és *Kisbáród*, amelyeket később *Magyar-* és *Oláhbáród* néven is említene. *Jenő* település osztódásakor jött létre *Magyar-* és *Oláhjenő*, s az előbbit *Kisjenő* néven is ismerték. Az anyatelepülés nevét egy névrésszel kiegészítve alkották meg a névhasználók ugyancsak a kései időszakban a következő, differenciálódott elnevezéseket: *Esküllő* > *Alsó-*, *Felsőesküllő*; *Kakucs* > *Magyar-*, *Oláhkakucs*; *Lugas* > *Magyar-*, *Oláhlugas*, *Szakadát* > *Alsó-*, *Felsőszakadát*.

Névcserére a folyó felső folyásának déli oldalán nem ismerünk példát a korban.

3.1.3. Alsó-északi régió

A **névváriánsok** létrejötte a régióban fekvő települések 28%-át, a településneveinek 24%-át érintette. A 14. század közepéig ezek a módosulások a települések 11%-át, a településnevek 9%-át teszik ki.

A forrásokban korábban felbukkant elnevezések egyetlen morfémanyi eltérést mutató névváltozatainak egy részében az egyrészes nevek bővülnek, mint a *Komád ~ Komádi, Ős ~ Ősi; Tölgykerék ~ Tölgykereke*. Ellentétes irányú változás, redukció mehetett végre a *Verneld ~ Vernel* névben.

Az újonnan alakult elnevezések között némileg nagyobb arányban találhatók kétrészes nevek. Egyrészes elnevezésből megkülönböztető szerepű előtaggal kiegészülve jött létre kétrészes névváltozat a következő települések esetében. *Szakál* települést *Felső- és Egyházasszakál* néven is ismerték. *Homorog* települést a jelzői előtaggal kiegészült *Kishomorog* névvel is jelölték, amely mellett azonban létrejött a településnév-formánssal kiegészült újabb *Homorogegyház* névváltozat is. *Besenyő* településnek a *Körösbesenyő* változata is használatban volt. *Böszörmény* település egyrészes elnevezése mellett a jelzői előtaggal kiegészült *Berekböszörmény* névalak is létrejött. Ebből a névváltozathoz pedig a második névrész ellipszisével egy újabb, átmenetileg létező névváltozat, az egyrészes *Berek* alakult ki. *Csehi* településnek mikronévből a korai ómagyar korban alakult ki az egyrészes *Csehkereke* névváltozata, amely mellett a második névelemének településnév-formánsra való cseréjével, vagy esetleg ugyancsak elsődleges névként, szintagmatikus szerkesztés eredményeként bukkant fel a kései ómagyar kori forrásokban a település *Csehtelek* kétrészes névalakja. A korai ómagyar korból adathozható *Csőzsi* településnek a kései ómagyar korban bukkant fel a *Csősztelek* változata: a korábbi egyrészes név helynévképzőjét a kétrészes névváltozatban földrajzi köznévi településnév-formáns váltotta fel.

A településosztódással egyrészes nevekből jelzői első névrésszel kiegészített kétrészes, **differenciálódott** nevek mind a kései ómagyar korban jöttek létre a következő esetekben: *Böszörmény* > *Kis-, Nagyböszörmény*; *Ész* > *Ó-, Újész*; *Komádi* > *Kis-, Nagykomádi*; *Nyésta* > *Kis-, Nagynyésta*. Az utóbbi települések egyikét az *Egyházasnyésta* névváltozattal is jelölték.

A legkevésbé jelentős névalakulási forma ezen a területen (AÉ) is a **névcseré** volt, amely a települések 7%-át érintette, s a településnevek 4%-ának létrejöttében játszott szerepet. A 14. század közepéig ez 7%, illetve 6% volt. Átmeneti használatú volt az egyrészes nevet viselő *Bozsód* település később feltűnő, majd a forrásokból kikopott, ugyancsak egyrészes *Zomlin* névváltozata. Mindössze ez az egyetlen névcseré zajlott le a korai ómagyar korban. A forrásokban ugyancsak 'más néven' megjelöléssel említik az egyrészes *Tótkereke* és a kétrészes *Boldogasszonytelke* névváltozatokat a kései ómagyar korban, ami az átmenetileg párhuzamos használatukra utalt, később azonban az egyrészes névváltozat eltűnt a forrásokból. Hasonló jelenség figyelhető meg *Körösszeg* település esetében, amelynek neve mellett a *Szentkatalin* névforma is használatba került, illetve e névalaknak a bővüléssel kiegészülésével a *Szentkatalinasszonyfalva* névváltozata is létrejött. Itt az eredeti névformát végül nem szorították ki a patrocíniumi eredetű

megnevezések. A három névcseré közül tehát csak egy zajlott le az új név állandósulásával.

3.1.4. Alsó-déli régió

A régió területén létrejött **névvariánsok** az itt található települések 40%-ához köthetők, s a névrendszer elemeinek 33%-át eredményezte ez a folyamat. Arányuk a 14. század közepéig a települések esetében 28%, az elnevezések között pedig 24%.

Az egyrészes településnevek névvariánsai között a forrásokban való időbeli feltűnésük alapján egyetlen morféma redukciójával jöttek létre a korai ómagyar korban a *Bölcsi ~ Bölcs*, *Lesőj ~ Les*, *Tamási ~ Tamás*, *Ürögd ~ Ürög* (a későbbi Kis- és Nagyürögd), *Vadászó ~ Vadász*, a kései ómagyar korban az *Álcsi ~ Álcs*, *Peszére ~ Peszér* névváltozatok. Egy morfé mával gyarapodva, bővüléssel alakult ki a korai ómagyar időszakában *Gyarán ~ Gyaránd*, *Oros ~ Orosi*, *Orosz ~ Oroszi* települések újabb névváltozata; illetve az ekkor ugyancsak bővülés eredményeként létrejött *Ürög ~ Ürögd* (a későbbi *Ugraiürögd*) névvel jelölt településnek a kései ómagyar korban keletkezett oklevelekben a jelzői előtaggal kiegészült kétrészes *Ugraiürögd* névváltozata is feltűnik. Ebben a kései időszakban redukció eredményezte a kétrészes településnevek újabb, ugyancsak kétrészes változatát a következő esetekben: *Bibatelke ~ Bibatelek*, *Kistelegd ~ Kistelek*.

Egyrészes névből jelzői előtaggal kiegészülve jött létre *Harsány ~ Egyházasharsány* változata. *Palota ~ Derzspalotája ~ Derzspalota* település előbbi két névalakja a korai, a harmadik névvariáns a kései ómagyar korban adathozható. Az alábbi településeknek a kései ómagyar korban bukkant fel a névvariánsa: *Somogy ~ Apácasomogy*, *Püspöki ~ Egyházaspüspöki*, *Peterd ~ Köröspeterd*; *Atyás* település méretére, természeti környezetére, illetve a település elpusztásodására utal a *Kisatyás ~ Mezőatyás ~ Pusztatyás* névforma; ugyancsak a természeti környezet motiválta *Pankota* település *Völgypankota ~ Mezőpankota*, a Kölesértől ÉNy-ra található *Gyán ~ Mezőgyán*, a Körösszegtől ÉK-re fekvő *Gyán ~ Vizesgyán* névváltozatait. *Besenyő* települést a korai ómagyar korban a földrajzi köznévvvel kiegészült *Besenyőtelek* néven is ismerték, s ugyanígy jött létre *Pósa ~ Pósalaka*, *Székely ~ Székelytelek* névváltozata. *Ugra Ugramonostora ~ Monostorosugra ~ Egyházasugra ~ Középugra ~ Szentjánosugra* néven is szerepelt a forrásokban, az utóbbi négy névváltozat a kései ómagyar korban bukkant fel. A variánsok elsősorban a település egyházi szerepét hangsúlyozták, és elképzelhető, hogy közülük egy vagy több az osztódott *Kis- és Nagyugra* névvariánsaként volt használatban. Hasonló *Geszt* település *Egyházasgest ~ Feketegeszt* kései ómagyar kori névváltozatának a megítélése is. *Péntekülése* településnek a kései időszakban *Péntekhely* nevét is használták, ami névrészcsere eredménye lehet.

A régióban a kései ómagyar korban létrejött osztódott elnevezések **differenciáló** első névrésze egyetlen kivétellel a települések méretére utalt: *Ugra* > *Kis-, Nagyugra*; *Geszt* > *Kis-, Nagygeszt*; *Harsány* > *Kis-, Nagyharsány*; *Radvány* > *Kis-, Nagyradvány*; *Ürögd* ~ *Ürög* > *Kis-, Nagyürögd*; *Tóti* > *Kistóti* ~ *Ótóti* és *Nagytóti* ~ *Újtóti*.

A térségben az ómagyar korban biztosan csupán egyetlen település esetében jeleznek az oklevelek adatai – átmeneti jellegű, lényegében egy rövid ideig tartó párhuzamos névhasználatot mutató – **névcserét**. Ez a 14. század közepéig a települések és az elnevezések között egyaránt 1–1%-os arányt tesz ki: a fentebb említett, több névváltozattal is rendelkező *Ugra* település megjelölésére tudniillik egy ideig a *Danela* név is szolgált, ám ez utóbbi nem maradt fenn a használatban. Esetleg névcseré eredménye, de elírás is lehet a fentebb említett *Harsány* nevének *Varsány* formában történt említése.

3.2. A Szamos völgyének Kolozs és Doboka vármegyei régiói

3.2.1. Doboka régió

Névváltozatok a régió településeinek 15%-ában adathozhatóak, s a terület az idő tájt ismert településneveinek 13%-a névváltozatként jött létre.

Egy morfémányi az eltérés a terület egyik településének azonos időből adathozható *Poklostelke* ~ *Poklostelek* névvariánsa között. A *Borsaharasztya* ~ *Borsa* névváltozatok esetében a névalakulási folyamat az igen közeli kronológiai előfordulás miatt igen bizonytalanul állapítható meg: bővülés vagy redukció eredménye egyaránt lehet a szinonimák létrejötte.

A korai ómagyar kori forrásokban csupán negyedszázados különbséggel tűnnek fel *Genyemacskása* ~ *Diósmacskás* település névváltozatai, amelyek esetében a jelzői első névrész cseréjét, illetve egy toldalék-morfémányi eltérést állapíthatunk meg megjegyezve azt is, hogy a két (humán, illetve természeti környezetre utaló) névváltozat párhuzamos alakulása is könnyen elképzelhető, ráadásul a forrásokban mindkét elnevezés csak rövid ideig van jelen.

Egyrészes településnév egészült ki jelzővel az **Őr* ~ *Tótör*; alaptaggal pedig a *Csaboló* ~ *Csabolótelke*, valamint a *Bök* ~ *Böktelek* ~ *Bökteleke* esetében. A *Biszó* ~ *Biszótelke* közel azonos időben felbukkanó névpár kétrészes tagjának a korai forrásokból egyetlen – így inkább csupán alkalmi jellegű, vélhetően ugyancsak kiegészülést sejtető – említését ismerjük.

Településosztódás következtében **névdifferenciálódással**, kiegészüléssel a korai ómagyar korban kialakult kétrészes névváltozatok előtagjai az újonnan létrejött település(rész)ek méretére, földrajzi fekvésére vagy tulajdonosára utalnak: *Esküllő* > *Kis-, Nagyesküllő*; *Macskás* > *Alsó-, Felsőmacskás* ~ *Józsefmacskás*.

A Doboka régió településnevei körében zajló változási folyamatok a legkevésbé jellemzően **névcseréként** jelentkeznek: ez a változás csupán egyetlen települést, azaz a települések 2%-át, a nevek 1%-át érintő folyamat volt. *Sólyomkő* természeti névből alakult megnevezését is csak időlegesen váltotta fel (és bizonyára csak egyesek névhasználatában) a személynévi eredetű *Elefánt* névváltozat.

3.2.2. Kolozs régió

A meglévő nevek mellett létrejött **névvariánsok** a régióban viszonylag ritkán jelennek meg: arányuk a települések esetében 12%, az elnevezések között 14%.

A forrásokban egymáshoz közeli időpontokban megjelenő *Máriatelek* ~ *Máriatelke* ~ *Máriamagdalénelke* település névváltozatai között egy morfémányi, illetve egy lexémányi névelem az eltérés. A nevek bővülés vagy párhuzamos névalakulás eredményei egyaránt lehetnek. A forrásokbeli feltűnésekből következően hasonló a helyzet a *Budatelke* ~ *Buda* névvariánsok esetében, ahol az egyrészes névalak az alaptag ellipszisével vagy közvetlenül (elsődleges névként) metonimiával ugyanúgy létrejöhetett.

Valószínűleg ellentétes névalakulási folyamattal, kiegészüléssel számolhatunk a következő egyrészes településnevekből alakult kétrészes névváltozatok létrejöttékor: *Ondó* ~ *Ondótelke*, *Szamos* ~ *Szamosfalva*, *Kolozs* ~ *Kolozsvár* ~ *Kolozsvára*. Az utóbbi névhármas harmadik tagja egy morfémával bővülve jött létre. Hasonló változással alakulhatott ki a *Kolozs* ~ *Kolozsmonostora* névváltozat, itt azonban egy újabb változás, a jelzői első névrész ellipszise is végbement, létrehozva egy újabb, *Monostor* névváltozatot is.

Névdifferenciálódással jöttek létre humán környezetre utaló első névrésszel kiegészülve a *Fenes* > *Szász*-, *Oláhfenés* nevek.

Néhány esetben a régióban fekvő települések elsődleges elnevezésének **cseréje** ment végbe. Ezek aránya a települések esetében 5%, az elnevezések között 4%. Mindegyik esetben egyrészes neveket váltottak fel kétrészesek, de a szemantikai háttér azonos maradt: természeti környezetre utal *Érd Szilvásteleke* neve és ennek névváltozata a *Szilvástelek*, humán környezetre *Bolgár* > *Papfalva* és *Ondó(telke)* > *Tárchaháza* elnevezése.

3.2.3. Kolozs–Doboka régió

A régió korai ómagyar kori forrásokban feltűnő településnevei között jelentősebb arányban találhatók olyanok, amelyek már meglévő nevek mellett **névváltozatokként** jelentek meg. Arányuk a 14. század közepéig a települések esetében 31%, az elnevezések között pedig 26%. A 14. század első felében a forrásokban feltűnő névvariánsok száma az elsődleges településnevek 50%-át tette ki.

A kolozs–dobokai régió területén névelemmel bővült névváltozatokat láthatunk a következő esetekben: *Cege* ~ *Ceged*, *Gyeke* ~ *Gyekekuta*, *Szék* ~ *Székakna*, *Kolozs* ~ *Kolozsakna*. A második, földrajzi köznévi névrész ellipszise ment végbe az *Omboztelke* ~ *Omboz* névvariánsokban.

Egyrészes elnevezés mellett tűnt fel kiegészüléssel létrejött kétrészes névalak a következő esetekben. Humán környezetre utaló jelzővel történt kiegészülés a *Szilvás* ~ *Szászszilvás* településneveknél, a *Palatka* ~ *Felsőpalatka* névvariánsok közül a földrajzi helyzetre utaló jelzővel kiegészült forma pedig az alapnévvel akár azonos időben is megszülethetett. **Nyíres* ~ *Boncnírese* ~ *Boncníres* település kétrészes neve humán környezetre utaló első névrésszel való kiegészülés eredménye, amely mellett – az adatok feltűnése alapján – további egy morfémanyi névelem redukciójával létrejött egy újabb névváltozat is. Hasonló névalakulás történt a **Márk* ~ *Kondormárk* elnevezések esetében. Második névrésszel kiegészülve vagy egyidejűleg alakultak ki a *Bozjás* ~ *Bozjástelek*, *Ménes* ~ *Méneselke*, *Kedelen* ~ *Kedelentelek*, *Vászoly* ~ *Vászolytelek* ~ *Vászolytelke* névvariánsok. Az alapnév mellett jelzővel, alaptaggal, illetve mindkettővel kiegészült névváltozatok egyidőben tűntek fel a *Mohaly* ~ *Mohalytelke* ~ *Kismohaly* ~ *Kismohalytelke* település adatai között.

A második névrész cseréje történt meg a *Gyulatelke* ~ *Gyulaháza* elnevezésben.

A településosztódás nyomán kialakult **differenciálódott** nevek típusát képviselik az alábbi településnevek: *Devecser* > *Al-*, *Feldevecser*. *Aldevecser* települést *Kisdevecser* néven is ismerték. E nevek mellett feltűnt az összefoglaló szerepű *Kétdevecser*; és hasonlóképpen a **Nyíres* > *Al-*, *Felnyíres* mellett a *Kétnyíres* névváltozat is adatolható.

Eltérő szemléleten alapuló nevek **cseréje** eredményezett újabb névváltozatot a települések 3%-át érintve, s a régió névkorpuszának 2%-a alakult ki e folyamat eredményeként. Az egyrészes *Órhalom* helyére a kétrészes *Márkháza* lépett, egyrészes nevek váltották egymást *Vászoly* > *Szentegyed* esetében.

3.3. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének Erdélyi Fehér és Küküllő vármegyei régiói

3.3.1. Az Erdélyi Fehér régió

Újabb elnevezések a régió településeinek 12%-át érintve meglévő elnevezések melletti **névvariánsokként** jöttek létre, ezek az elnevezések a régió névanyagának 9%-át teszik ki.

Egyrészes településnévből névelemmel bővülve a korai ómagyar korban jött létre *Várda* ~ *Várada* és *Sahttelek* ~ *Sahttelke* névvariánsa. Egyrészes név névváltozata jelzővel kiegészülve alakult a következő esetekben: *Enyed* ~ *Felenyed*, *Gyógy* ~ *Felgyógy*, *Vinc* ~ *Alvinc*. A *Kend* ~ *Kendtelke*, *Mihálc* ~ *Mihálcfalva*

névváltozata a település nevének földrajzi köznévvvel történt kiegészülésével magyarázható. Az Erdélyi Fehér vármegye, s egyúttal az általam kijelölt régió központját megnevező *Gyulafehérvár ~ Fehérvár ~ Weissenburg* névvariánsok közül a forrásokban a német nyelvű forma adatolható a korai ómagyar korban elsőként, jóval később, a kései ómagyar korszakban bukkant fel a magyar névváltozatok közül előbb a *Gyulafehérvár*; majd a *Fehérvár* kétrészes elnevezés. Az oklevelekben való megjelenésük ellenére névtipológiai szempontokat alapul véve a *Fehérvár* nevet tarthatjuk korábbi alakulásának, amelyből jelzői első névrésszel kiegészülve hozhatták létre a névhasználók a kétrészes névváltozatot.

Kétrészes elnevezés névváltozata jelzővel kiegészülve a korai ómagyar korban alakult *Újvár ~ Köncsedújvár* esetében.

A régióban **névdifferenciálódás** egyetlen település esetében történt a korai ómagyar korban: humán környezetre, etnikumra utaló jelzővel kiegészülve jöttek létre az új elnevezések: *Pad > Szász-, Magyarpad*.

Az Erdélyi Fehér vármegyében körülhatárolt régió területén fekvő településeknek a korai ómagyar kori forrásokban feltűnő újabb elnevezései között viszonylag nagy számban találhatók **névcserével** létrejötték. Ez a folyamat a 14. század közepéig a települések 17%-át érintette, s a vidék településneveinek 13%-a ennek eredményeként alakult ki. Csak átmeneti idejű névcserét mutat a német telepesek által létrehozott nevek feltűnése: *Dálya > Luprettal, Csata > Birnbaum*, illetve egy patrocíniumi név megjelenése: *Telekvinc > Máriamagdolna*. Jelentős társadalmi változásokra utalhat a 14. században 9 település esetében feltűnő és a régi nevet felváltó új névforma: *Lotrid > Bervej; Perc > Bagó; > Ompoly > Regulustelke; Germánd > Meggykerék; Gyomord > Szentimre; Kend > Újfalú; Rátka > Tövis; Középvinc > Mihálc; Sahttelek > Bencenc*. A településnevek efféle változását vizsgálva az látszik, hogy 7 egyrészes és 4 kétrészes név helyébe 9 egyrészes és 2 kétrészes elnevezés lépett. A változást szemantikai szempontból elemezve megállapítható, hogy a 8 humán, 1 természeti környezetre utaló és 2 jövevénynevet 6 humán, 2 épített, és 3 természeti környezetre utaló név váltotta fel.

3.3.2. A Küküllő régió

A korai ómagyar korban a régióban a települések 16%-a rendelkezett **névvariánssal**, s ezek az elnevezések a terület névkorpuszának ugyancsak a 16%-át tették ki.

A vizsgált régió egyrészes településnév-változatai a *Zsidó ~ Zsidve*. Az első névelem redukciójával alakult ki a *Dicsőszentmárton ~ Szentmárton* névpár.

A kétrészes *Pétermesterfalva ~ Péterfalva ~ Kétkézűpéterháza* második névváltozata az eredeti elnevezés egy lexémájának redukciójával alakult ki, a harmadik névvariánsa pedig egy névelemmel bővülve és a második névrész cseréjével jött létre. Ugyanaz az oklevél említi az egyetlen morfémányi különbséget

mutató *Körtvélyestelke* ~ *Körtvélytelke* névváltozatokat. A kétrészes név ellipszisével alkották meg a névhasználók *Küküllővár* ~ *Küküllő* névváltozatát, s az oklevelek szerint a korban a német *Kümelburg* névforma is használatban volt.

Egyrészes névből földrajzi köznévi utótaggal kiegészülve jött létre *Sövény* ~ *Sövényfalva*, *Hagymás* ~ *Hagymásfő* névváltozata. Jelzői előtaggal kiegészülve a korai ómagyar korban bukkant fel **Kend* ~ *Felkend* kétrészes névvariánsa.

Osztódás a régió egy települését érintette. Ennek eredményeként alakultak a jelzői előtaggal kiegészült **differenciálódott** nevek: *Szancsal* > *Böszörmény*-, *Magyarszancsal*. *Magyarszancsal* névváltozataként névrészcserevel jött létre a *Szancsaltelke*.

Az újonnan feltűnő elnevezések létrehozásához a különböző szemléleten alapuló nevek **cseréje** ebben a régióban kevésbé produktív módon, a települések 7%-át érintve járul hozzá, a településneveknek az 5%-a alakult ki e folyamat eredményeképpen. *Hagymás* nevét a *Désfalva* névalak váltotta fel, végleges változás történt *Boneti* > *Bajom*, *Mócs* > *Babályhalma* településnevek esetében.

3.4. Összegzés

Az alábbi összefoglaló, 89. ábra a névvariációk, a differenciálódással alakult nevek, illetve a névcserével létrejött elnevezések számát és arányát összegzi az egyes régiókban. A régiók esetében – az összevethetőség szempontját szem előtt tartva – egységesen csak a korai ómagyar kori adatokat vettem figyelembe.

RÉGIÓ	VARIÁCIÓ				DIFFERENCIÁLÓDÁS				CSERE			
	település		név		település		név		település		név	
AD	15	28%	17	24%					1	1%	1	1%
AÉ	3	11%	3	9%					2	7%	2	6%
FD	2	6%	2	6%	2	6%	3	9%				
FÉ	5	29%	6	26%					2	12%	3	13%
EF	8	12%	8	9%	1	2%	2	2%	11	17%	11	13%
KÜ	9	16%	12	16%	1	2%	3	4%	4	7%	4	5%
D	8	15%	9	13%	2	4%	4	6%	1	2%	1	1%
K	7	12%	10	14%	1	2%	2	3%	3	5%	3	4%
KD	18	31%	23	26%	2	3%	4	5%	2	3%	2	2%

89. ábra. A névvariáció, a névdifferenciálódás és a névcserere szerepe az egyes régiókban (A táblázatban színezéssel jelöltem a gyakorisági viszonyokat: a sárga árnyalatai az egyes változástípuson belüli nagyobb gyakoriságot mutatják, a kék színezés a jelenség teljes hiányára utal.)

A névdifferenciálódás, a névvariáció és a névcserere szerepét a kilenc régióban vizsgálva a neveket érintő változások körében egyértelműnek látszik a névvariáció általánosan kiemelkedő jelentősége. (Csupán az EF régió tér el ettől, ahol a

névcseré a leggyakoribb változástípus.) Az egyes régiók névmintázatait azonban a három jelenség különböző mértékű megvalósulása eltérő módon alakítja.

A névállomány változékonysága kiemelkedően jellemző a Sebes-Körös FÉ régiójában, ahol a variáció, a differenciálódás és a névcseré együttesen a nevek 39%-át érintik. Ugyanitt a AÉ és az FD régióban a legkisebb mértékű (15%) a változékonyság. A FÉ régió arányait megközelíti a Szamos völgyében a KD régió 33%-os aránya. Másutt a névváltozás aránya 15% és 25% között tűnik fel.

A **névvariánsok** jelenléte – a fentebb már említett általános gyakoriságon túl – leginkább Kolozs–Doboka (KD) régiót, illetve a Sebes-Körös völgyének FÉ és AD régiót jellemzi, de nagyobb arányban bukkannak fel variánsok a Küküllő (Kü), valamint a Doboka (D) és a Kolozs (K) régió településnevei között is. A névvariánsok keletkezési módjait az egyes jelenségek kis száma, illetve a folyamatok irányának – korábban említett – megítélési nehézségei miatt térségekhez kapcsolódóan jellemezni, tipizálni nem lehet. Erre leginkább – a Sebes-Körös vidékének példája alapján – a kronológiai határok bővítésével nyílhat lehetőség.

A névvariánsok jellegzetes csoportját, a **névdifferenciálódást** kiemelten érdemes vizsgálni, mivel a folyamatok mögött – ahogyan a névcserék mögött is – mindig településtörténeti motívumok húzódnak meg. A vizsgált területek ómagyar kori névkincsének formálásában kevésbé volt meghatározó szerepe az ily módon alakult elnevezéseknek. (Itt nem tekintettem osztódásos névnek az településosztódás után alakult differenciálódott nevek majdan létrejött névvariációit. Tehát pl. a *Bárod* osztódásakor létrejött differenciálódott név a *Kis-* és *Nagybárod*, de ezek névvariánsaként tartom számon a később alakult *Oláh-* és *Magyarbárod* neveket.) Az így létrejött településnevek a kilenc régió közül a Doboka (D) régióban és a Sebes-Körös felső folyásának déli oldalán (FD), valamint Kolozs–Doboka (KD) és a Küküllő (Kü) régióban fekvő települések nevei között vannak a nagyobb arányban jelen. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Sebes-Körös völgyének négy régiója közül háromban egyáltalán nem mutatkozik ez a változási folyamat, a kései ómagyar korban viszont ott is akadnak ilyen példák, ahogyan ezt a megfelelő fejezetben láthattuk. Az identifikáló szerepű, egyértelmű megkülönböztetésre, elkülönítésre szolgáló első névrészek szemantikailag nem túl változatosak, mivel ezek a falu viszonyított helyzetére, például a folyó folyásirányához képest lejjebb vagy feljebb való megtelepülésre, esetleg domborzati viszonyokra utalhattak (*al(só)*: 5, *fel(ső)*: 4); jelezheték a település méretét (*kis*: 1, *nagy*: 1); illetve etnikai sajátosság megnevezésével a településen megjelenő idegen népelemeket jelölhettek meg (*magyar*: 2, *szász*: 2, *oláh*: 1, *böszörmény*: 1).

A kilenc régió közül a **névcseré** leginkább a Maros-völgyi Erdélyi Fehér (EF) régióban vett részt az új elnevezések létrejöttében, és a többi régióhoz képest ez a folyamat a Sebes-Körös völgyének felső északi régiója (FÉ) névkorpuszának a kialakításában is nagyobb szerepet játszott. A vizsgált korszakban végbement névcseré jelenségét a településnevek szerkezeti és szemantikai változásának

leírásával kissé részletezőbben is megvizsgálhatjuk. A korai ómagyar kori források által megőrzött nem túl jelentős számú, itt tárgyalható településnevekből az egyes régiókra következtetéseket külön levonni nemigen lehet, nagyobb, általánosabb változási tendenciára azonban érdemes felhívni a figyelmet.

Az adatok arról tanúskodnak, hogy a névcsere folyamata döntően az egyrészes településneveket érintette. Amíg a végleg vagy csupán átmenetileg eltűnő nevek között szereplő egy- és kétrészes megnevezések egymáshoz viszonyított aránya 7:1, addig az újonnan megalkotott egy- és kétrészes nevek aránya már csupán közel 2:1. Ennek a változásnak a háttérében minden bizonnyal a településnévdivat átalakulása, a településnév-adásban bekövetkező modellváltás, az alkalmazott névstruktúrák általános változási tendenciája állhat. A névtipológiai vizsgálataim ugyanis azt mutatják (lásd a IV.2. fejezetet), hogy a korai ómagyar korban az egyrészes nevek mellett a névalkotók egyre nagyobb számban hoztak létre kétrészes elnevezéseket. Az általam vizsgált régiók névkorpusz-változása ebbe a diakrón folyamatba simul bele.

Némileg csekélyebb, de mégis említésre méltó változás tapasztalható az eltűnő és a feltűnő településnevek szemantikai sajátosságaiban. A korábbi alakulású vagy párhuzamosan használt, esetleg átmenetileg vagy végleg lecserélt településnevek döntő többsége a humán környezetre utaló elnevezések közé tartozik. Az ilyen szemantikai tartalommal rendelkező nevek száma megegyezik a természeti környezetre utaló és az idegen vagy bizonytalan eredetű, így a beszélők számára bizonytalan szemantikai tartalmú elnevezések együttes számával. Az új településnevek legjellemzőbb, a többi névadási indítékhoz képest négyszeres arányt mutató motivációja ugyancsak a humán környezet volt. Mindez azzal van kapcsolatban, hogy a névcserek nagy hányada mögött a település történetében meghatározó jelentőségű mozzanatok állnak.

V. Eredmények és távlatok

1. Munkám alapvetően nyelv- és névtörténeti beágyazottságú kutatásokon alapul, ebben a tudományos keretben működik, s eredményei is ezt a tudományszakot gazdagítják. Az elvégzett elemzések alapját a magyar nyelvtörténeti kutatásokban eddig csak részleteiben vizsgált, de átfogó feldolgozottságban nem részelt korai szórványemlékek adják. Az ezekben a nyelvemlékekben fellelhető magyar nyelvű szórványok döntő többsége tulajdonnév, személy- és helynév. A disszertáció e nyelvtörténeti anyag helynévi rétegének komplex jellegű hasznosítására törekszik. A kitűzött cél azért lehet nagy jelentőségű, mert a szórványemlékek legfontosabb értékét az jelenti, hogy a 14. század közepéig, a korai ómagyar korban ezek teszik ki a magyar nyelv írásos forrásainak óriási hányadát. Ennek következtében e nyelvtörténeti források több szempontú, komplex elemzése és értékelése – a szórványok legkorábbi időszakban jellemző csekély száma és nyelvi terjedelme által adott felhasználási korlátai ellenére is – számos új ismerettel járulhat hozzá a korszak nyelvének megismeréséhez a hang- és szótörténet, az etimológia és az ómagyar kori magyar nyelv területisége tekintetében. Mindemellert a történeti helynévanyag legkorábbi előfordulásaira irányuló kutatások fontos hozadéka, hogy a nyelvészeti eredmények más történeti jellegű tudományok – elsősorban a történettudomány, a régészet, de a történeti földrajz és a néprajz – számára is fontos ismeretanyagot adhatnak. Mindez az onomasztika interdiszciplináris jellegére is rámutat.

2. A fent említett vizsgálati irányok már régóta jellemzik a magyar nyelvtörténeti kutatásokat. A 19. században a történész- és nyelvésztársadalom több kiemelkedő képviselője vizsgálta a magyar nyelv helynévi rétegét, s vizsgálatuk során megalapozták egyfelől a tudományos igényű helynév-etimológiát, másfelől pedig a magyar történeti helynév-tipológiát. E tudományterületek részletes kidolgozása, a meghatározó elméleti és módszertani alapok lerakása a 20. század első harmadában MELICH JÁNOS és KNIEZSA ISTVÁN munkásságához kapcsolódott. A kialakult és napjainkig alkalmazott tipológiában a magyar településnevek típusait strukturális és szemantikai sajátosságok alapján állapították meg, s e típusokhoz kronológiai jellemzőket is társítottak. Az utóbbi idők helynévkutatásai azonban egyértelműen jelzik, hogy e tipológia megújítására elméleti és módszertani téren egyaránt szükség van.

2.1. A helynévkutatás módszertanának megújításában alapvető fontosságú lépés volt a helynév-rekonstrukció módszerének kidolgozása. Ez az új eljárás a hagyományos, statikus szemléletű helynévetimológiával szemben dinamikus szemléletet képvisel. Ugyanis amíg az előbbi a helynév keletkezésének többnyire ismeretlen pillanatát veszi figyelembe, addig az utóbbi egy sokdimenziós viszonyrendszerben elemez. A helynév életének, forrásokban való felbukkanásának,

etimológiájának, a név alaki, azaz hangtörténeti, lexikális-morfológiai, valamint funkcionális-szemantikai szempontú elemzésének, az elnevezés változásának, elmúlásának, névrendszertani kapcsolatainak vonatkozásaira, azaz a teljes nyelvtörténeti folyamatra is tekintettel van. Emellett nagy hangsúlyt fektet a helynév denotatív jelentésének megállapítására, a lokális körülmények lehetőség szerint pontos feltárására is. Mindez azt jelenti, hogy a helynév-rekonstrukció a helynevet egyfelől a történeti forrásának kontextusában kirajzolódó szűkebb kapcsolatrendszerében, másfelől a a helynévi formának a nyelvtörténet során a Kárpát-medence teljes területén fellelhető összes előfordulásának tágabb viszonyrendszerében elemzi. Ez utóbbi egyúttal egyrészt egy szűkebb, lokális névkörnyezetre figyelő, másrészt egy tágabb, az egész nyelvterületre kiterjedő szempontú vizsgálatot is jelent.

Mindebből az is következik, hogy az egyes nevekre vonatkozóan ily módon elvégzett helynév-rekonstrukció eredménye a magyar helynévállomány adatolásának és feldolgozottságának növekedésével folyamatosan finomítható. A helynevek keletkezésének és történetének kutatása tehát folyamat jellegű, az eredmények így soha nem tekinthetők lezártak.

2.2. A történeti helynévkutatásban az utóbbi évtizedben megjelent másik újítás a relatív kronológiai vizsgálat, amely a hagyományos történeti helynév-tipológia által alkalmazott ún. abszolút kronológia helyébe lépett. A módszer szakít a klasszikus történeti helynév-tipológiának azzal az eljárásával, amely bizonyos névtípusokhoz (pl. a törzsek nevéből alakult vagy az *-i* képzős helynevek) a forrásokban való előfordulásuktól függetlenül határozott kronológiai értéket rendelt. A relatív kronológia elméleti kiindulópontja ezzel szemben az, hogy az egyes helynévtípusoknak nem tulajdoníthatunk kormeghatározó értéket, vagyis az adott szemantikai vagy szerkezeti csoportba tartozó egyes nevek keletkezését mintegy automatikusan nem köthetjük konkrét időszakhoz. Az egyes névtípusok produktívitásának, divatjának a vizsgálata, a magyar helynévrendszer kialakulásának és változásának leírása – a funkcionális nyelvszemlélet alapvető követelményeinek is megfelelően – csakis a ténylegesen előforduló adatokból kiindulva lehetséges. Ha pedig a különböző névtípusokhoz tartozó névadatok száma megfelelően nagy, az eltérő településnév-típusok egymáshoz viszonyított kronológiája helytállóan jellemezhető.

Ezzel a módszerrel az egyes helynévtípusok összessége kronológiai tekintetben a korábbi statikus szemlélet helyett a maga dinamikájában jellemezhető. A helynevek egyes klasszikus morfológiai (egy-, kétrészes, képzett-képzetlen stb.) és szemantikai (személynévből, társadalmi csoportnévből: törzs- és népnévből, foglalkozásnévből stb.) típusai között a relatív kronológia módszerének alkalmazásával elvégzett vizsgálatok eredménye minden esetben összevethető a hagyományos helynév-tipológia hasonló körben végzett vizsgálati eredményével.

Ezek nyomán pedig árnyaltabb, gazdagabb ismeretekhez juthatunk az egyes helynévtípusok kronológiai sajátosságairól.

Ismereteink a jövőben ez esetben is oly módon finomodnak majd, ahogyan az egyes névtípusok átfogó feldolgoása a teljes magyar helynévállományra vonatkozóan megtörténik.

3. Munkámban a fent említett újabb módszereket területi vizsgálatokban alkalmaztam. E vizsgálatok elvi kiindulópontja az a körülmény volt, hogy a nyelv – így benne a helynevek speciális lexikális rétege is – nemcsak időbeli, hanem térbeli változatossággal is jellemezhető. Ezt kutatóink természetesen már korábban felismerték, ám a területiséget vagy a Kárpát-medence egészére nézve, vagy a közigazgatás által hivatalosan megalkotott vármegyei keretben vizsgálták. Újabban világossá lett, hogy az efféle kutatások sokkal inkább természetföldrajzi egységenként végezhetőek el, mivel alapvetően az embertől független természeti (domborzati, vízrajzi) feltételek befolyásolták a Kárpát-medencében a honfoglalás után történt megtelepedést.

Én magam disszertációmban arra vállalkoztam, hogy – főképpen e vizsgálati módszer relevanciáját igazolandó – néhány kisebb térségre vonatkozóan végezzek elemzést. Vizsgálatomhoz három olyan, a Kárpát-medence keleti részén fekvő nagyobb kiterjedésű területet jelöltem ki, amelyek gerincét – mint figyelembe vehető természeti tényezők – jelentősebb folyók alkotják: a Sebes-Körös völgyét; a Szamos folyó mentét; és Dél-Erdélyben a Maros, illetve a Küküllő mentét. E térségeken belül – ugyancsak természetföldrajzi sajátosságok által meghatározva – kilenc régiót különítettem el. Az e térségekben elvégzett vizsgálataim igazolták az elméletileg kidolgozott módszerek konkrét alkalmazhatóságát, amit az mutat, hogy az egyes régiók helynévrendszerei jól jellemezhetőek és egymással összevethetőek voltak: a régiók, illetve térségek névrendszerében kirajzolódó egyezések és különbözőségeik az eltérő szempontú vizsgálatok során jól megragadhatónak mutatkoztak.

Mindezekkel együtt azonban a hasonló kutatások távlati célja elméleti szempontból az itt alkalmazott módszerek finomítása lehet, amellyel lehetőség nyílhat az eddig elért eredmények relevanciájának a megerősítésére (vagy akár a megkérdőjelezésére). Ez a cél a magyar nyelvterület további térségeinek hasonló szempontú szisztematikus feldolgozásával érhető el.

4. Egy-egy térség helynévanyagának vizsgálata során a terület helynévmintázatát, nyelvi-onomasztikai térszerkezetét az ottani névállomány komplex vizsgálata révén írjuk le.

4.1. A nyelvi térszerkezet vizsgálatának egyik legfontosabb kérdése a magyar–nem magyar helynévkincs viszonyának bemutatása, ezáltal az adott térségben jelenlévő nyelvek (és így etnikumok) igazolása. Valamely térség nyelvi képét, illetve ennek változását elsősorban az ott jelen lévő nyelvek vizsgálata alapján

rajzolhatjuk meg. Az egyes helynevek komplex nyelvi elemzése során arra is lehetőséget kell keresnünk, hogy a nyelvi viszonyok időbeli változásának dinamikáját is megragadhassuk, vagyis a nyelvek (és az azokat beszélő népek) adott térségre történő betelepülési folyamatait tisztázzuk. Ennek elemzéséhez a településnevek (és így az általuk jelölt települések) feltűnésének, illetve esetleges eltűnésének a vizsgálata is fontos adalékokkal szolgálhat. Ezek a jelenségek ugyanis közvetett viszonyban állnak a fenti folyamatokkal, így áttételesen információval szolgálhatnak egy térség nyelvi-etnikai sajátosságaira vonatkozó kérdésekre nézve is. De magának a névváltozásnak a ténye (főleg a névcserével vagy etnonimával másodlagosan alakult elnevezések létrejötte) is szolgálhat ismeretekkel a települések életéről, egy-egy térség népességi viszonyairól, az abban bekövetkezett módosulásokról. A nyelvi térszerkezet vizsgálat során az idegen eredetű (jövevény) nevek, az etnonimák használatával megalkotott településnevek, a névköltöztetéssel a magyar helynévrendszerbe került elnevezések tanúsága alapvető fontosságú.

A nyelvi térszerkezetnek az adott térségben jelen lévő nyelvekre irányuló vizsgálata – a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerének összekapcsolása révén – szisztematikusan elvégzendő feladat a történelmi Magyarország egész területére vonatkozóan, s ezek a vizsgálatok sok tekintetben finomíthatják, nem egyszer alapvetően módosíthatják a korai ómagyar kor Kárpát-medencebeli viszonyaira vonatkozó nyelvi ismereteinket.

4.2. Az egyes térségek névmintázatainak vizsgálata a magyar helynévkincs tipológiai jellemzését jelenti több szempont alkalmazásával. A névmintázatok, azaz a helynévrendszerben megmutatkozó területi eltérések ugyanis jól megragadhatók a településnevek szerkezeti sajátosságaiban is. Az egyes kisebb, regionális részrendszerek hasonló vagy eltérő képet mutathatnak az egy- és két-részes elnevezések arányaiban és tulajdonságaiban, a szemantikai csoportok sajátosságaiban, illetve az ezek között felfedezhető összefüggésekben és kapcsolataikban. Ezen viszonyok elemzésének eredményeként egyes térségek névrendszere archaikusabb jegyeket mutathat, mint másoké, ez a tulajdonság pedig településtörténeti következtetések alapjául is szolgálhat. Az archaikusabb jellemzőkkel rendelkező térségek korábbi megtelepedése valószínűbb lehet, mint az újabb névtípusokat mutató régióké. Az összehasonlítás eredményeképpen kirajzolódó eltérések azonban nemcsak kronológiai, hanem területi (névjárási, dialektológiai) különbségeken is alapulhatnak.

Úgy vélem, hogy munkám egyértelműen bizonyítja az efféle vizsgálatok létjogosultságát és eredményességét, ezért a jövő reális célkitűzése lehet más térségek névanyagának hasonló módszerekkel történő elemzése annak érdekében is, hogy az ómagyar kori magyar helynévállományban megfigyelhető kronológiai és területi jegyek viszonyát a mainál jóval pontosabban megrajzoljuk.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1955. Az *l* hiátustöltőről. *Magyar Nyelv* 51: 213–218.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- AnjouOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- AnjouOkm. = *Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BALÁZS ÉVA 1939. *Kolozs megye kialakulása*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 3. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS 1989. Régi magyar földrajzinév-típusok. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 65–68.
- BALKÁNYI SZABÓ LAJOS 1865. *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*. Debrecen.
- BÁRCZI GÉZA 1938. *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BARTAL ANTAL 1901. *A magyarországi latinság szótára*. Budapest, Franklin-Társulat.
- BÁTKY ZSIGMOND 1922. Ik, Ika. *Föld és ember* 2: 239–242.
- BÁTORI ISTVÁN 2015. A *telek* mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- BÁTORI ISTVÁN 2017. *Hintos* a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 55: 153–161.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.

- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–9.
- BENKŐ LORÁND 1994. Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–137.
- BENKŐ LORÁND 1997. Névtudományunk. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. 5–9.
- BENKŐ LORÁND 1998a. Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: UŐ szerk., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 139–147.
- BENKŐ LORÁND 1998b. A Kiszamos völgyének név- és településtörténetéhez. In: UŐ szerk., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–156.
- BENKŐ LORÁND 1998c. Helynévi adalékok a sószállítás régi magyar terminológiájához. In: UŐ szerk., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 169–177.
- BENKŐ LORÁND 1998d. *Földvár* helyneveink tanúságtételéről. In: UŐ szerk., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 127–132.
- BENKŐ LORÁND 1998e. Mióta lehetnek Fehérvár helyneveink? (Egy kis névromantika). In: UŐ szerk., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–126.
- BENKŐ LORÁND 2001. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: DÁVID GYULA szerk., *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 7–67.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 2003. Megjegyzések a Petlend helynevek történetéhez. In: UŐ szerk., *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 200–204.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BOROVSKY SAMU 1901. *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiája: a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Budapest, Légrády Testvérek.
- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.
- Bunyitay = BUNYITAY VINCE 1883–1884. *A Váradi püspökség története alapításától a jelenkorig 1–3*. Nagyvárad.
- ComBih. = HELLER, GEORG, 1986. *Comitatus Bihariensis*. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 20. München.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest [később] Budapest, 1862–1874.
- D = DÁVID ZOLTÁN, *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2001.
- DITRÓI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévmin-ták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DTS. = *Древнетюркский словарь*. Редактори: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. Издательство »Наука« Ленинградское отделение. Ленинград, 1969.
- EgyhFöldl. = ORTVAY TIVADAR 1891, 1892. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve 1–2*. Budapest.
- EH. = SZABÓ M. ATTILA 2003. *Erdély, Bánság és Partium történelmi és közigazgatási helységnévtára 1–2*. Csíkszereda, Pro-print.
- EHA = *Erdélyi helynévtörténelmi adattár és interaktív névföldrajzi atlasz*. SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtése alapján szerkesztette BÁRTH M. JÁNOS. <https://eha.elte.hu/>
- EKFT. = Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785. <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2109958.1741555627%2C6018726.163992661%2C2134093.1658366066%2C6027153.346361102>
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.

- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II.* Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1971. Korai közszói előfordulások levelesített gonosztevők nevében. *Magyar Nyelv* 67: 233–235.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2001. Csanád apja Doboka. A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése. *Magyar Nyelv* 97: 15–28.
- FKnT = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. *Árpád-kori török személyneveink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. sz. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958/2002. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* 5. kiadás. Budapest, Osiris Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: GYÖRFFY LAJOS szerk., *Emlékkönyv a türkevei múzeum fennállásának 10. évfordulójára.* Túrkeve.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–321.
- HA = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abauj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HASz. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti I–XXIII.* Zagreb, 1880–1976.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Második kiadás: Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003a. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003b. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk. *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK – KEMÉNYFI RÓBERT – LAJOS VERONIKA szerk., *A víz kultúrája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Benkő Loránd, A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2009. 136 lap. *Magyar Nyelv* 106: 470–478.
- HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi Zemony nevééről. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ENIKŐ szerk., *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest. 155–161.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Benkő Loránd, a névkutató. *Magyar Nyelv* 108: 138–145.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafü helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. A névtan és a társtudományok. In: FARKAS TAMÁS és SLÍZ MARIANN szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Kiadta a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017a. Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5: 47–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017b. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA – TÓTH PÉTER – VÖRÖS FERENC szerk., „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely, Savaria University Press. 137–150.

- HOFFMANN ISTVÁN 2019a. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások* 57: 5–29.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019b. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 49–88.
- HOFFMANN ISTVÁN 2023. Az Akadémia és a helynevek ügye. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR, LACZKÓ KRISZTINA, TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Nyelv, kultúra és tudomány. Köszöntő kötet a Magyar Nyelvőr alapításának 150. évfordulójára*. Budapest, Eötvös Kiadó. 115–127.
- HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS 1996. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Bihar vármegye 1–2*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65., 66. szám.
- HOFFMANN, ISTVÁN – RÁCZ, ANITA – TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms*. Hamburg, Buske-Verlag.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HORGER ANTAL 1938. Szőnyeg, szemöldök. *Magyar Nyelv* 34: 247–249.
- HORGER ANTAL 1944. Erdő gyapja, erdő szőre. *Magyar Nyelv* 40: 374.
- HUNFALVY PÁL 1876. *Magyarország ethnographiája*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalata.
- HUNFALVY PÁL 1880. A magyar folyó- és helynevek. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 4: 586–599.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ICZKOVITS EMMA 1939. *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. Budapest, Sylvester Nyomda.
- J. = JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. *eri iturea*. Ómagyar helynévi nyomokon. In: KOZOCSA SÁNDOR – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 124–130.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 67. sz. Debrecen.
- Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1882–1897.

- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. (A helynevek hangtörténeti forrásértéke)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 33–39, 67–77.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155.
- KISS LAJOS 1990. Középkori földrajzi nevek magyarázata. *Magyar Nyelv* 86: 161–172.
- KISS LAJOS 1994. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19. Újraközlése in: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 73–93.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. sz. Részletek in: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 207–226.
- KISS LAJOS 1996a. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120: 440–450. Újraközlése in: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999. 104–116.
- KISS LAJOS 1996b. Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához. *Magyar Nyelv* 92: 228–236 (Aba–Csalka), 367–376 (Csehország–Magyarország), 488–501 (Magyarfodorháza–Zsiva).
- KISS LAJOS 1997a. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KISS LAJOS 1997b. Pannonia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 187–197.
- KISS LAJOS 1997c. Korai magyar helynévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–187. Újraközlése in: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–140.
- KISS LAJOS 2000. *Az új európai víznév kutatás*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III*. Budapest, Szent István Társulat. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1941a. Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *Magyar Néprajz* 4: 196–232.
- KNIEZSA ISTVÁN 1941b. Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., *Erdély és népei*. Budapest, Kiadta a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. Az *-i* helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II*. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2017. *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 44. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOMORÓCZY MIKLÓS 1903. Néprajzi hagyományok. *Magyar Nyelvőr* 32: 520–526.
- KOROMPAY KLÁRA 1972. Elefánt. *Magyar Nyelv* 68: 174–179.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. sz. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2017. A természeti környezetre utaló településnevek. *Magyar Nyelvjárások* 55: 121–135.

- KOVÁCS, ÉVA 2018. Settlement names referring to the natural environment. *Onomastica Uralica* 12: 45–56.
- KOVÁCS ÉVA 2019. A természeti környezetre utaló településnevek strukturális kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 163–178.
- KOVÁCS ÉVA 2020a. A természeti környezetre utaló településnevek kronológiai viszonyai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 121–132.
- KOVÁCS ÉVA 2020b. A természeti környezetre utaló településnevek változásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16: 71–83.
- KOVÁCS, ÉVA 2021. Structural Types of Settlement Names Referring to the Natural Environment. *Namenkundliche Informationen* 113: 177–191.
- KRISTÓ GYULA 1970. Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81: 113–35.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1985. A Kárpát-medencei névanyag kontinuitásának kérdéséhez. In: BÉKÉSI IMRE szerk., *Név és névkutatás. Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulójára rendezett emlékülés előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest. 15–22.
- KRISTÓ GYULA 1987. A korai feudalizmus. 1116–1241. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk., *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1007–1415.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.* Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- LELKES GYÖRGY 2011. *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest, Argumentum–KSH Könyvtár.
- Lipszky = Repertorium Locorum Objectorumque in XII Tabulis Mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarum Magni Item Principatus Transylvaniae Occurrentium Quas Aeri Incisas Vulgavit Johannes Lipszky de Szedlicsna. Budae, 1808.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlatja. *Századok* 81: 109–135.

- MELICH JÁNOS 1906. Velence. *Magyar Nyelv* 2: 212–214.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1956. A *-da, -de* képzőről. In: BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 155–160.
- MÉSZÖLY GEDEON 1941. A kidei *Hintó-mező* nevének és a hínár szónak eredete. *Nép és Nyelv* 1: 225–236.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1993. A helynevek új kézikönyve. *Magyar Nyelv* 89: 1–10.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-könyvek 15. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.
- MIKESY SÁNDOR 1973. *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások*. Szerk., ÉRSZEGI GÉZA. Veszprém.
- MKFT. = A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2112775.0673139393%2C6017974.15431142%2C2132785.921493287%2C6024882.097638575>
- Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár*. IPOLYI ARNOLD, FRAKNÓI VILMOS, PÓR ANTAL és FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ bevezető tanulmányaival. Franklin társulat nyomdája, 1884–1909.
- MOÓR ELEMÉR 1930. Die slawischen Ortsnamen der Theissebene. *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 6: 1–37, 105–140.
- MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk* 8: 110–7.
- MOÓR ELEMÉR 1947. Küküllő. *Magyar Nyelv* 43: 127–132.
- MOZGA EVELIN 2023. Alapnév és származéknév összefüggései a Tihanyi össeírás személyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 61: 583–595.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF 1893–1901. *Magyar tájszótár I–III*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése.
- NAGY GÉZA 1910. A magyar nemzetségek. *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. A Magyar Névérték Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig.* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar néprajzi lexikon 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár: Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár.* KISS GÉZA szótári hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I–II.* Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1917. Ürgeteg. *Magyar Nyelv 13:* 230–231.
- PAIS DEZSŐ 1955. 1055–1955. *Magyar Nyelv 51:* 3–9.
- PAIS DEZSŐ–RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1929. Kál és társai. *Magyar Nyelv 25:* 121–128.
- PÉGORIER, ANDRÉ 2006. *Les noms de lieux en France. Glossaire de termes dialectaux.* 3e édition revue et complétée par SYLVIE LEJEUNE et ÉLISABETH CALVARIN. Commission de Toponymie 2006.
- PESTY FRIGYES 1878. *A helynevek és a történelem.* Értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII/1. Budapest.
- PESTY FRIGYES 1888. *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben I.* Budapest.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- PÓCZOS RITA 2016. Elméletek a régi európai víznevekről. *Magyar Nyelvjárások 54:* 83–93.
- RÁCZ ANITA 2004. Bihar vármegye etnikai viszonyai az ómagyar kori helynevek tükrében. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl.* Névtani tanácskozás Jászberényben, 2003. október 17–18. Budapest. 199–206.
- RÁCZ ANITA 2005a. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2005b. Népnevek és helynevek. (Tézisek egy kutatási programhoz.) *Névtani Értesítő 27:* 143–152.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 9–29.

- RÁCZ ANITA 2007a. A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai. III. kötet.* (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.). Debrecen–Budapest. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2007b. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Újabb, 2. javított és bővített kiadás. Nagyvárad, Partium Kiadó, 2022.
- RÁCZ ANITA 2008a. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.
- RÁCZ ANITA 2008b. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Budapest, 2008. 230–240.
- RÁCZ ANITA 2010a. Szláv népneveink jelentéstörténetéhez: *Magyar Nyelv* 106: 396–410.
- RÁCZ ANITA 2010b. Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 113–27.
- RÁCZ ANITA 2011a. Az ómagyar kori településnevekben előforduló ’német’ jelentésű lexémák nyelvföldrajzi vizsgálata. *Névtani Értesítő* 33: 77–91.
- RÁCZ ANITA 2011b. Gondolatok a *Magyarad ~ Magyaród* helynevekről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 35–45.
- RÁCZ ANITA 2011c. *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2013a. A nép(név) fogalmának változása, értelmezése. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 7–17.
- RÁCZ, ANITA 2013b. Ethnic groups and settlement names in Hungary. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 255–266.
- RÁCZ, ANITA 2014. Les ethnonymes dans les toponymes hongrois. *La Nouvelle Revue d’Onomastique* 56: 183–196.
- RÁCZ ANITA 2015a. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 19–37.
- RÁCZ, ANITA 2015b. Les noms de groupes sociaux dans les anciens noms de communes Hongrois. In: OLIVIU FELECAN (ed.): *Proceedings of the Third International Conference on Onomastics “Name and Naming” Conventional / Unconventional in Onomastics.* Cluj-Napoca. 540–550.
- RÁCZ ANITA 2015c. A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA

- szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Megjelent az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén, Budapest. 410–421.
- RÁCZ, ANITA 2015d. Profession names in old Hungarian settlement names. *Nyelvtudományi Közlemények 111*: 117–131.
- RÁCZ ANITA 2016a. *Ethonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névértudományi Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016b. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–61.
- RÁCZ, ANITA 2022a. Noms de commune se référant à des peuples de langue romane dans la Hongrie médiévale. *La Nouvelle Revue d’Onomastique 64*: 185–203.
- RÁCZ, ANITA 2022b. Settlement names referring to eastern slavic settlers in medieval Hungary. *Voprosy onomastiki 19/2*: 85–103.
- RÁCZ, ANITA 2022c. Deutsche Ansiedler bezeichnende Siedlungsnamen in Ungarn des Mittelalters. *Namenkundliche Informationen 114*: 251–282.
- RÁCZ, ANITA 2023. Settlement names referring to czech settlers in medieval Hungary. *Acta Onomastica LXIV/1*: 157–171.
- RÁCZ, ANITA – TÓTH, VALÉRIA 2019. Settlement Names Derived from Ethnonyms as Historical Evidence: the Case of Medieval Hungary. *Voprosy onomastiki 16/1*: 104–120.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. 2/2–3., 2/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névértudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2022. *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. A Magyar Névértudományi Kiadványai 54. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÉVÉSZ IMRE 1853. A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. *Új Magyar Múzeum 1953/1*: 76–91.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Sorozatszerk. KOVÁCS LÁSZLÓ és RÉVÉSZ LÁSZLÓ. Szeged–Budapest. Kiadja a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Martin Opitz Kiadó.

- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1978. *A nyelvrokonság: kalandozások a történeti nyelvtudományban.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2010. A történelmi Bereg megye *-falva* utótagú helységneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 139–149.
- SIMONYI ZSIGMOND 1911. A tövégi orrhangok történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 40: 241–248.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342.* Budapest, Históriaantik.
- SMFN = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk., *Somogy megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha, Academia.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1972. Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68: 179–190.
- SZABÓ G. FERENC 1998. *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben.* Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ T. ATTILA 1944/1988. *A magyar helynévkutatás a XIX. században.* Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár. Újraközlése: SZABÓ T. ATTILA *Nyelv és település.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 1988. 13–84.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I.* 1991., II/1. 1992., II/2. 1995. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1611. *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum: summa diligentia collectum, adauctum et nunc recens excusum, in quo & propria nominapro studiosis orthographiae Graece sunt expressa, & appellativis synonyma Graeca passim inspersa sunt non pauca: vocibusvero positione & diphthongis carentibus, subjecti sunt versus veterum poetarum, quantitates syllabarum indicantes.* Hanoviae.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Dictionarium Ungarico–Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditis, cui inspersa sunt usitiora proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis.* Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1708. *Dictionarium Ungarico–Latino–Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitiora Proverbia Ungarica,*

- cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur.* Noriberg.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Cikádor. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6*: 7–34.
- SzT. = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1–14*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Főszerk. a 8. kötettől VÁMSZER MÁRTA, a 12. kötetben KÓSA FERENC, a 13. kötettől FAZEKAS EMESE. Budapest, Akadémiai Kiadó, Bukarest, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 1975–2014.
- Teleki = *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II*. Szerk. BARABÁS SAMU. Budapest, 1895–1896.
- TELEKI JÓZSEF 1821. Eggy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendeltetése, készítése módja. In: *Jutalom feleletek a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*. Kiadta Horvát István. Pest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017a. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Osiris Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 23–71.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017b. A nyelv emberi lényege. A magyarázat látóköralkotó változatai a nyelvtudományban. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Megértés és megértetés. A magyarázat a bölcsészettudományokban. A humán tudományok alapkérdései 1*. Budapest, Gondolat Kiadó. 38–62.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszer-tani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abauj és Bars vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv 103*: 408–419.
- TÓTH VALÉRIA 2008a. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2008b. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15*: 21–48.
- TÓTH, VALÉRIA 2011. Patrocinny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: TÓTH, VALÉRIA szerk., *Patrocinny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8*. Debrecen–Helsinki, Debrecen University Press. 175–206.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15*: 21–48.
- TÓTH VALÉRIA 2023. Anonymus és a történeti helynév-rekonstrukció. *Archaeologica Hungarica*. Megjelenés alatt.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA, majd HOSSZÚ FERENC, TÁRNOK IRÉN. Budapest, 1979–2010.
- VÉKONY VIVIEN 2017. A *sok(a)* és a *nép(e)* mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások 55*: 163–179.
- VR. = *Ritvs explorandae veritatis... Colosuarij 1550. – Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másolatával együtt*. KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Budapest, 1903.
- VRH. = K. FÁBIÁN ILONA 1997. *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged.
- WOT = RÓNA-TAS ANDRÁS – BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- ZichyOkm. = *A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ – KAMMERER ERNŐ – LUKSICS PÁL. Pest, majd Budapest, 1871–1931.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 35–44.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX*. Szerk. BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X*. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI*. Szerk. C. TÓTH NORBERT – NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.